

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 72

*Історія та культура:
загальноукраїнський та провінційний вимір*

Ніжин
2013

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 8 від 11.04.2013 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та історії (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н., проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко; д. філол. н., проф. В. П. Хархун;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., членкор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; д. і. н., проф. С. А. Леп'явко; к. і. н., доц. Є. М. Луняк; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з теорії та історії культури:

д. мист., проф. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д. мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Корнєєва; к. мист. н., доц. Т. В. Ляшенко; д. мист., ст. н. співроб. О. С. Найдєн; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан; д. мист. н., проф. С. В. Тишко; д. мист., проф. В. Д. Шульгіна.

Література та культура Полісся. – Вип. 72 : Історія та культура:
Л64 загальноукраїнський та провінційний вимір / відп. ред. і упоряд.
Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – 376 с.

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2013
© НДУ ім. М. Гоголя, 2013

УДК 821.161.2.09

О. Г. Ковальчук

Візуальні ілюзії як засіб формування образу принца (на матеріалі творів М. Коцюбинського: "В путях шайтана", "На камені", "Лялечка")

У статті розглядаються проблеми функціонування візуального, пов'язані з розвитком психологічних процесів, в основі яких лежить мотив кохання.

Ключові слова: візуальне, просторове гетто, патріархальне, ілюзії, міф, жертва.

В статье рассматриваются проблемы функционирования визуального, связанные с развитием психологических процессов, которые основываются на мотиве любви.

Ключевые слова: визуальное, пространственное гетто, иллюзии, миф, жертва.

The article deals the problem of function of visual connected with the development of psychological process based on the love motif.

Key words: visual, spatial ghetto, patriarchal, illusion, myth, victim.

Однією з базових міфологем жіночого світу є образ принца. Глибока вкоріненість його в жіночу свідомість пов'язана з основною функцією цього героя – "порятунок від лиходія (відьми, напасті) прекрасної принцеси" [3].

Напасть для жінки – це передусім її уярмленість. Одним із символів уярмленості жінки в патріархальному світі виступає просторове гетто – топос існування, вихід за межі якого контролюється сім'єю, чоловіком, звичаями, обставинами життя... Принц (а це стосується передусім світу модерного, де образ жінки наповнюється принципово іншими інтенціями – порівняно із світом казковим) і покликаний вивести жінку з цього гетто у широкий світ, де повною мірою може виявитися її власна суб'єктивність, її прагнення та бажання.

Зауважимо при цьому, що постійними епітетами до слів "принц" та "принцеса" виступає слово прекрасний. Х. Янарас вказує на прямий зв'язок його з правдою життя, а отже, й з онтологією буття: "... коли

мистецтво звільняється від прикладної доцільності й шукає виключно втілення краси, повніше виявляється творче значення прекрасного, його зв'язок з правдою життя, тобто його онтологічний зміст" [9, с. 258].

Це бачення гарно вписується як у міфологему казки з її пафосом звільнення принцеси, так і в простір сучасного щоденного життя, де ідея повного і беззастережного звільнення жінки, надання їй права рівності з чоловіками стала однією з стрижневих.

Щоб наповнити це твердження конкретикою, звернемося до опису Сімоною де Бовуар двох ідеалів краси – жіночого та чоловічого, де чоловік постає символом дії: "Ідеал жіночої краси – мінливий. Та деякі критерії лишаються сталими. З-поміж інших, оскільки жінку призначено для того, щоб нею володіти, її тілу мають бути притаманні такі якості, як інертність і пасивність. *Чоловіча краса – це призначеність тіла до виконання активних функцій ...* (курсив наш – О. К.)" [1, с. 167].

Звільнення жінки з просторового полону й становить собою основу своєрідного триптиха про кохання, до якого входять такі (на перших погляд, багато в чому несумісні) тексти: нарис "В путах шайтана", акварель "На камені" та етюд "Лялечка".

У перших двох творах ситуація багато в чому подібна і щодо заголовної проблеми виглядає відверто класичною.

Красива татарська дівчина Емене (нарис "В путах шайтана") живе у світі, де все визначають патріархальні звичаї та закони. Вона – "дівчина – "киз" –, і не для неї се невідоме, повне чар море: вона ніколи не перепливе його, як ніколи не переступить похмурої Яйли..." [6, с. 7–8]. Тому їй тільки й залишається згадувати побачений колись танок гурій над морем, заздрити "двом європейкам", які "самі, без провідника-мужчини, прийшли з-над моря і тепер повертають назад, ні перед ким не ховаючи свого гарного обличчя" [6, с. 13], та мріяти про "красуня Сантара" й чекати, "*чи не вернеться її щастя, що зникає з-перед очей, та чи не візьме її з собою у ширший, вільніший світ, ніж загра-тована половина в батьківській оселі?*" (курсив наш – О.К.)" [6, с. 14].

Ще драматичніше виглядають життєві обставини, в яких опинилася красуня Фат'ма (акварель "На камені").

Описуючи її вроду, автор змушений був вийти за межі культурного простору, синхронізованого з ним у часі, і зануритись у світ древнього Єгипту: "Алі раз побачив її. Він стояв біля кав'ярні і стежив, як тихо ступали жовті палички по кам'яних сходах, а ясно-зелене "фередже" складками спадало по стрункій фігурі од голови аж до червоних шароварів. Вона спустилась тихо, поволі ... притримуючи фередже так, що тільки великі довгасті чорні очі, вимовні, як у гірської сарни, міг бачити сторонній. Вона спинила очі на Алі, відтак опустила повіки і пройшла далі тихо і спокійно, як єгипетська жриця" [6, с. 123].

Доля цієї прекрасної заміжньої татарки – кривоногий чоловік Метмет, голена голова якого нагадує "облупленого барана", а очі, в яких блукає "неспокійний вогник" [6, с. 122], видають справжні пориви власника крамнички, вічно заклопотаного грошовими розрахунками, та оселя в татарському селі, що нагадувало собою "грудку дикого каміння" [6, с. 120], шлях з якого перебивають не лише міцні сімейні пута, а й море, яке, розсердившись, "забирає єдину прибережну тропу" [6, с. 124].

Недарма її очі у цьому безнадійному просторі знаходять останню надію – постать "красуня турка" [6, с. 123]. Йдеться тут не про візуальне задоволення від споглядання вродливого мужнього обличчя, від якого (у найтрагічніший момент) б'є "відвага молодого орла" [6, с. 129]), навіть не про своєрідну візуальну компенсацію чи, навіть, візуальний реванш (згадаймо про постійне дефілювання перед очима Фатьми голови, яка нагадує собою "облупленого барана"), а саме про визволення з гетто, яке (попри такі бентежні надії) завершується героїчною смертю Алі й трагічним летом Фатьми у гірську безодню.

Інша ситуація в етюді "Лялечка" (причому аж настільки, що видається: цей твір зовсім не має ніякого відношення до двох попередніх).

Героїня твору аж ніяк не вписується у світ казки про прекрасного принца, бо знаходиться поза дискурсом любові. А оскільки Раїсу не облуплюють тенета кохання – як об'єкт, позбавлений еротичного впливу на оточення (так було в молодості, коли женихи обходили її, бо "ні багачкою, ні красунею панна не була" (курсив наш – О. К.) [6, с. 36], так і в момент повіствування: якого чоловіка може зацікавити "осіння муха" [6, с. 36] чи "польова квітка з гербарія" [6, с. 37] – то й просторове гетто їй не загрожує. Героїня вільна у своїх просторових рішеннях (і не тільки просторових).

Щоб зреалізувати себе як людину і як жінку, зокрема (у зв'язку з цим нагадаємо думку Ненсі Ходороу, на міркування якої спирається Керол Гілліган у праці "Іншим голосом. Психологічна теорія і розвиток жінок": "у будь-якому суспільстві жінка більшою мірою, ніж чоловік, самовизначається у контексті її стосунків і зв'язків з іншими людьми" (К. Гілліган. Иным голосом / К. Гиллиган // Этическая мысль : научно-публицистические чтения. 1991. – Москва, 1992. – С. 356), Раїса мусить докласти зусиль для налагодження міжлюдських зв'язків.

Власне, це і становить собою сюжет твору, перебіг якого визначається структурою особистості героїні.

Модель її внутрішнього світу гарно проглядається в епіграфі, який взято із творів популярного на той час французького поета Ф. Копле (його спеціалізацією були "витончені меланхолійні вірші про кохання і смисл життя" [5, с. 722]: "Сумний, як день ясний / Для серця без надії").

Тут парадоксальним чином поєднуються сум, що панує у душі, і блиск радісного ясного дня. Так і в душі Раїси парадоксальним чином поєднується аскетизм із прагненням до повнокровного життя, надуманий, вигаданий нею самою образ божої обраниці і реальне, пересічне за своєю суттю, жіноче ество, яке хоче звичайного і такого бажаного "особистого щастя" [6, с. 36]. Навіть любов до вчительської професії ("Так, вона любила школу ... любила ... як любить мужик оранку, жнива або тверду лаву, на якій спочиває його натомлене струджене тіло" [6, с. 36] не заступає головного – прагнення бути, відбутися як жінці – звідси, напевне, метафора насіння: "Однак для серця було сього (втіхи від вчительської праці – О. К.) мало. Правда, воно не раз розцвіталось під змінливим промінням щастя, цвіло закинуте, невідоме, у тиші, і, не маючи надії кинути насіння в родючий ґрунт, зів'яло, зсохло, як зсохли її лице, груди, руки, як зсохла вона вся, мов польова квітка з гербарія" [6, с. 36–37].

Та повернемося до вигаданого нею самою компенсаторного образу божої обраниці, яка у житті має йти своїм, відмінним від інших шляхом – шляхом людини, обраної Всевишнім.

Двічі у житті намагається пройти його Раїса. Перший раз у молодості, в "останніх класах духовної школи" (саме там, за її власними свідченнями, "вона тільки й жила" [6, с. 35–36]. Тоді героїня "до болю голови" зачитувалася "забороненими" книжками" [6, с. 36] і тремтіла від "любові до нещасного "народу" [6, с. 36]. Його міфологізований образ образ російського народу-богоносця ("він (народ, безмірною любов'ю до якого пройнялася Раїса – О. К.) був десь далеко, в Росії; на селі були самі мужики, яких Раїса добре знала і не дуже любила" [6, с. 36]), витворений народниками, настільки гіпнотизував дівчину, що вона була готова піти на крайню жертву – "вмерти за нього" [6, с. 36].

Така жертвність вивищувала Раїсу, "виривала" її з оточення і підіймала над ним ("Вона уважала себе за щось вище од своїх подруг, та й од тих людей, що були навкруги..." [6, с. 36], оскільки відблиск величі народу-богоносця падав на неї і возвеличував її.

Але готовність до самопожертви, очевидно, була неглибокою. Тому дівчина "спочатку хотіла вмерти за нього, а потому роздумала і поклала жити" [6, с. 36].

У випадку з отцем Василем інтенції сакралізації об'єкта – підняття його до рівня месії – не результат зусиль соціальної групи, а результат напруженої роботи самої Раїси.

Антирелігійні виклики юності (коли вона спрагло і трепетно сприймала думки "про політику й, уявіть, про те, що нема бога" [6, с. 36] лишилися позаду. Натомість формується образ ревної християнки, у

силовому полі уяви якої оживають спогади про дитячі роки, коли такою трепетною і солодкою була молитва.

Крок за кроком проходить героїня шлях від атеїста до фанатично віруючої людини.

Прилучення до світу релігії особистості, яка колись спрагло слухала розповіді про Фейєрбаха (до речі, непримиренного борця з релігією), розпочинається з ритуального читання офіційного видання церкви – "Епархиальных Ведомостей", якими вчителька спершу "цікавилася ... із ввічливості", а "потому втяглася" і почала першою перечитувати новини. Перечитувала радісно і цілеспрямовано: з часом вона вже "нетерпляче чекала о. Василя, щоб поділитися з ним тими новинками..." [6, с. 46].

Згодом до газетної лектури додається редагування проповідей отця Василя, а потім і ревне прослуховування їх уже в сакральній атмосфері, яка реанімує "солодкі до млості" дитячі спогади, коли такою втішною була "молитва віруючого серця" [6, с. 49].

Солодкі спогади втягують Раїсу у неймовірно привабливий світ райського блаженства, де виникає природне бажання оновитися в призабутому вже світі релігійного екстазу: "Вона хотіла б знов пережити ті хвили, упитись ними ... Вона лежала й сподівалася, що воно прийде знов, те чисте, зазанане в дитинстві почуття і, як весняний дощ, *оживить її засохле серце* (курсив наш – О. К.)" [6, с. 49].

Глибокий сумнів ("Та чи можливо ж се?" [6, с. 49]) легко долається натхненним релігійним поривом, постами, які "давали насолоду" [6, с. 51], ранніми службами, жертовністю, зрештою, максимальною відстороненістю від усього мирського. І, як винагорода за це, повернення призабутого почуття: "І воно приходило. З високості, де вився морок і куди Раїса зводила очі, спливала на одинокое серце божа ласка..." [6, с. 49]. Звідси один крок до внутрішньої метаморфози – "Раїса мала таке почуття, наче під твердою шкаралуцею лялечки у неї виростають барвні крила і набирають сили до льоту" [6, с. 52].

Метелик – давній символ щастя. Та Раїсі цього замало. Помисли її вищі: вона прагне знову піднятися до сонму обраних.

Засобом для досягнення цього має слугувати величний образ отця Василя – звичайного сільського священика, перетвореного могутньою уявою вчительки на неземну істоту.

Для чого ж Раїсі святиня? С. Жижек відповідає на це чітко й однозначно: релігійний суб'єкт не просто обирає Бога, а "робить себе "обраним" Ним" [4, с. 372].

Відчувши це на прикладі проповіді ("Проповідь здавалася Раїсі величною, а о. Василь гідним здобутого тріумфу. Проміння тієї слави

освявали і її, бідну вчительку, бо вона частиною свого "я" впливала на маси. *Се її підносило у власних очах* (курсив наш – О. К.)" [6, с. 49], героїня з потроєною енергією із дуже посередньої, дуже пересічної людини намагається виліпити образ месії. І ліпить вона його ніжно та тонко, ігноруючи грубу реальність, відкидаючи будь-яку інформацію, яка може знизити рівень святості об'єкта: "Вона говорила з селянами про ту місію. Правда, вони притакували їй та часом дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батюшки не зовсім сходяться якось. Раїса гнівалася, замикаючись у собі, і почувала відразу до невдячних" [6, с. 50].

Не маючи під руками для творення святині природного матеріалу належної кондиції, Раїса використовує уяву, яка – сходинка за сходинкою – впевнено піднімає пересічну людину до небес.

Відправною точкою слугує якісно нова, сконструйована героїнею моральна парадигма образу отця Василя, а також чітко окреслена життєва мета: "Він, такий чесний, такий ідейний, з могутнім даром слова ... мусить жити для вищих цілей ... Він має місію" [6, с. 50]. Завершує цикл, окреслений уявою Раїси, повноцінний образ месії: "Тиха, лагідна постать Христа спускалась до неї. Сірі очі його (нагадаємо, що сірі очі виступають лейтмотивом у візуальному малюнку образу отця Василя – О. К.) променіли тихим полум'ям і пестили ласкою" [6, с. 58].

Ідилію, витворену буйною фантазією, яку підпирало нестримне бажання вознестися над світом і самій, миттєво руйнує витверезуючий голос приятельки: "Ти його кохаєш" [6, с. 58].

Приятелька інтуїтивно відчула головне: у Раїси все обертається не навколо небесного владики. У її серці панує звичайна земна любов. Звідси актуальність традиційної схеми, у якій ключовим є образ принца.

Подібно до героїнь нарису "В путях шайтана" та акварелі "На камені" Раїсу Левицьку життя теж загнало у просторове гетто. Причому (за "кубатурою" і характером освітлення) ще тісніше, ще вужче, ще безнадійніше, ніж у героїнь двох попередніх творів (до того ж воно – у своєму останньому варіанті – наповнене відверто танатологічними інтенціями).

Змінюючи місце вчителювання, Раїса, врешті-решт, опиняється у ситуації повної ізоляції від світу: її житло спершу виглядало як колодязь ("Раїса лежала на дні колодязя, а там, вгорі, куди світло ледве доходило, починався світ і життя" [6, с. 35], а потім і зовсім стає схожим на "темну соснову домовину" [6, с. 55]. Чи не виглядає це як натяк на відомий казковий сюжет?

Традиційну роль принца у цій ситуації й має виконати отець Василь – постать, яка аж ніяк не надається на роль казкового героя (при

першій зустрічі з ним кидаються в очі Раїсі передусім "пухкі, як у попаді" руки [6, с. 41], потім – "сливе жіночий торс" [6, с. 41] і – вже зовсім компрометуюча казкового героя – лисина). Єдине, що хоч трішечки пом'якшує ситуацію з дегероїзацією образу – це очі ("сірі очі" [6, с. 42]). Принаймні вини не несуть разом із собою ніяких негативних конотацій.

Але психіка героїні – це особливий різновид: такі особистості К. Хорні визначає як людей з "ненаситною невротичною потребою у коханні" [8, с. 161]. Саме тому невротики "вкрай чутливі до нехтування ними" [8, с. 162]. У зв'язку з цим згадаймо, як болісно, навіть хворобливо реагує Раїса на ту ситуацію, коли отцю Василю "почала докучати безперестанна опіка над його особистістю" [6, с. 54] – "зневага до найкращого її почуття боліла Раїсу" [6, с. 54].

Якраз із потреби в любові героїня, доводячи себе до стану екзальтації, за допомогою відеоряду, який ґрунтується на візуальних ілюзіях, доводить об'єкт до відповідної кондиції.

У підсумку отця Василя не впізнати: "Шепчучи слова покори й благання, вона помічала у нього тремтіння червоних уст під темним вусом, ловила полиск сірих очей і була певна, що од високого, аж до лисини чола б'є тихе світло" [6, с. 52].

Крапку ж у цьому процесі Раїса ставить під час розмови з "близькою приятелькою" – це вже образ, гідний поклоніння, який може стояти в одному ряді з легендарними казковими героями: "*Він гарний* (курсив наш – О. К.) ... Його сірі очі променіють тихим світлом, на блідому виду й високому чолі спокій і погода ... Голос музикальний ... він має енергію і непохитну волю..." [6, с. 58].

Поворотним моментом у цих процесах (як слушно вважає Т. Саяпіна) є картина бурі: "Розв'язка сцени літньої бурі знаменує собою початок нового шляху для Раїси" [7]. Це шлях від бунту до впокорення.

Дослідниця цікаво й аргументовано розгортає "кільця психічного процесу" [6, с. 380], закладені у творі. Базовими у концепції дослідниці виступають категорії **міфу**, **жертви** і **спокуси**. Буря, виступаючи втіленням "архетипного поєдинку Хаосу з Космосом", зрештою, визначає "її (Раїси – О. К.) місце в міфопоетичній структурі світобудови" [7]. А воно – це місце жертви (звідси – "місія жертви"). Спонукою до цього, зокрема, слугують "різноманітні спокуси", які сприяють реалізації "...інших важливих архетипів її особистості. Тася бентежить в Раїсі архетип матері, стара матушка – архетип дитини ... *о. Василь підсвідомо цікавить Раїсу як жінку* (курсив наш – О. К.)" [7].

Для того щоб спокуси переросли в "акт задоволення" (А. Лаборі), потрібна відповідна територія не як "приватна власність", а як "ділянка простору, що перебуває у безпосередньому контакті з організмом ...

де він (організм – О. К.) "відкривається" для термодинамічних обмінів з метою підтримання власної структури" [1, с. 201].

Власне, все життя Раїса займалася пошуком та утвердженням саме такої території (а її життя – це приклад екстериторіальності: згадаймо початок твору: "Се вже вдруге на протязі своєї тринадцятилітньої служби вона мусить через непорозуміння з попом міняти школу..." [6, с. 32]).

А без власної, обжитої території життя, як такого, нема. Чому? Сутність проблеми, її особливу гостроту для модерного суспільства гарно окреслив Ж. Бодріяр.

Для тваринного світу, звідки походимо ми, характерна наявність власної території: "Нема нічого більш мандрівного, більш кочового на вигляд, ніж тварини, і все-таки їхній закон – це закон території" [1, с. 199]. Перетворення нашого тваринного предка на людину пов'язане з втратою території, що зумовило появу несвідомого: "У тварин немає несвідомого, бо у них є територія. У людей несвідоме з'являється лише після того, як вони втратили територію" [1, с. 202].

Втрата території постійно тримає в напрузі несвідоме, адже воно є "тією індивідуальною жалобною структурою, де безперестанку, і без надії, переграється ця втрата" [1, с. 202].

Тиск на несвідоме з розвитком суспільства лише посилюється. Динамізація життя, урбанізація простору дають все менше й менше шансів цю територію віднайти. До того ж межі екстериторіальності постійно розширює ідеологія капіталізму, для якого найприйнятнішою є "схема детериторіалізації" [1 с. 200]. Але без власної території, без згаданої вже "ділянки простору", де відбувається самореалізація особистості, неможлива як "реалізація акту задоволення", так і повноцінне буття в цілому.

Звідси затята боротьба індивіда з суспільним мейстрімом, яка рідко завершується на його користь.

Здавалось би, у Раїси є шанс за допомогою світлоносного, напівбожественного отця Василя (чого тільки вартий портрет героя, намальований уявою героїні – "він був гарний; од його високого чола біла чесність і шляхетність, сірі очі променіли щирістю, освічували тихим сяйвом ціле обличчя" [6 с. 47] покинути просторове гетто, яке, згадаємо знову, врешті-решт перетворилося із помешкання для життя на житло для небіжчика – "темну соснову домовину" [6, с. 55].

Але на шляху цього невротика постає нездоланна перешкода: попри "ненаситність невротичної потреби в любові" невротик насправді боїться її: таким чином люди з подібною конфігурацією психіки захищаються "від свого незмірного страху перед життям" [8, с. 164].

Репліка подруги – "ти його кохавш" [6, с. 58] – демаскує те, що свідомість приховує. А це вже катастрофа, шлях у незворотне: "Раїса раптом одхитнулась од приятельки і тихо скрикнула, як ранений птах. Перед нею мигнула блискавка (давній символ руйнівного небесного вогню – О. К.), а під ногами запалась земля. Глибока, морочлива, чорна безодня. Раїса потиху спускалась туди..." [6, с. 59].

Література

1. Бовуар де Сімона. Друга стаття : у 2 т. / Бовуар де Сімона. – К., 1994.
Т. 1. – К., 1994.
2. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / Ж. Бодріяр. – К., 2004.
3. Говорова О. Почему девушки ищут принца [Електронний ресурс] / О. Говорова. – Режим доступу: shkolazhizni.ru/frchive/o/n-2898. – Назва з екрана.
4. Жижек С. Дразливий суб'єкт: відсутній центр політичної онтології / С. Жижек. – К., 2008.
5. Краткая литературная энциклопедия. – Москва, 1966.
Т. 3. – 1966.
6. Коцюбинський М. Твори : в 6 т. / М. Коцюбинський. – К., 1961.
Т. 2. – К., 1961.
7. Саяпіна Т. Міфопоетика творчості М. М. Коцюбинського. АҚД. [Електронний ресурс] / Т. Саяпіна. – Запоріжжя, 2000. – Режим доступу: Disser.com.ua//contents//4502//html. – Назва з екрану.
8. Хорни К. Самоанализ. Психология женщины. Новые пути в психологии / К. Хорни. – Санкт-Петербург–Москва–Харьков–Минск, 2002.
9. Янарас Х. Нерозривна філософія. Нариси вступу до філософії / Х. Янарас. – К., 2000.

Memoirs as a source of M. Gogol's biography

У статті розглядаються спогади сучасників Гоголя, які містять відомості про письменника і є важливою складовою його життєпису.

Ключові слова: мемуари, біографія, Гімназія, середовище, гімназична творчість.

В статье рассматриваются воспоминания современников Гоголя, которые содержат сведения о писателе и являются важной составляющей его жизнеописания.

Ключевые слова: мемуары, биография, Гимназия, среда, гимназическое творчество.

The article deals with the memoirs of Gogol's contemporaries, which contain information about the writer and form the important part of his biography.

Key words: memoir, biography, Gymnasium, environment, high-school activity.

Multivectorness is the main feature of modern Gogol studies. However, despite a large number of papers including biographical ones, today there is no a complete scientific Gogol biography, based on all the accumulated knowledge, which could demonstrate a new point of view on the writer and sense of his spiritual quest. The authoritative researchers note that the problem of "... the scientific Gogol biography is still open" [1, p. 321].

The first attempt of a biographical research, the essay "Several features for Biography of Nikolai Vasilievich Gogol" by P. A. Kulish, published in 1852, with the following works of the biographer laid the foundation of the scientific writer's biography. Kulish underestimated formal role of the high school in formation of Gogol's creative personality during the Nizhyn period of the writer's life. He wrote not taking to consideration level of Gogol's success and emphasizing his intellectual self-development: "... we already find him as a real writer, journalist and even a great actor in Nizhyn Gymnasium" [2, p. 192]. This categorical statement entirely corresponded to the concept of Kulish "... to follow the biography of Gogol's mind", based on "the hagiographic model" with accentuation on such fragments of his life that would confirm the idea of the Divine

dispensation: the wonderful birth, suffering, understanding of own purpose and asceticism. Research of Gymnasium documentary base and study of the impact of the school on Gogol's development were not a priority task. This approach laid the algorithm, which formed the distinct direction of scientific interests of the first biographers and scholars: Gogol's formation and creativity in the period of his study in Gymnasium of High Sciences.

Gogol's statements about the wasted six years in "the silly institution" (the letter to his mother on March 1, 1828), for the first time published by P. A. Kulish, contributed the fixation of negative opinion about the formal role of Gymnasium. Gogol's mentions about the school years in "The Author's Confession", the genre of which excluded the element of insincerity, intensified negativism "... it must be said that I have got rather a bad education in the school", "... I was sure that there were a lot of those, who was badly educated in the school like me" [3].

Gogol's words very often are interpreted as evidence of failure of Bezborodko Gymnasium of High Sciences. Thus we point out that he said about his education and, first of all, moral formation in the context of his later spiritual quest. Confirmation of it is in the same "The Author's Confession": "I have watched over myself, as a teacher over the student, not in book learning, but also in the simple moral one, looking at myself as at a schoolboy. I put some of these tricks on myself in the book of my letters, not in order to show off something (and I do not know what to show off here), but from the desire of good: maybe it will benefit to somebody" (VIII, p. 444). Obviously, it's not about Gymnasium as a source of knowledge. Gogol concerned about the problems of another level, he was interested in the origins of his moral and spiritual maturation, looked at his past experiences from the position of the spiritual turning point of the 30–40's, that determined the direction of his creative work in the last decade. It is clear that neither the Gymnasium program nor the environment of knowledgeable mentors and classmates could not meet the spiritual needs which subsequently embodied in the form of apostolic service by means of literature.

It is hard to imagine writer's biography without the memories of his contemporaries. This also applies to Gogol. The modern scholars emphasize on the need to publish a complete systematic collection of Gogol documentary evidence (memoirs, epistolary, diary). Start has been made by publication of the first volume of the studies that summarize more than 150-years period of collecting and researching such materials [4].

Biographical works of the XIX-th century about the writer contained the memoirs which as a kind of nonfiction are characterized by subjectivity in selection, coverage and evaluation of facts, sometimes prejudgment of author's evaluation, together with basing on facts, eventfulness, documentality [5, p. 524]. The first memoir statements about Gogol, published in the 50-ies

years of the XIX-th century, are memories about the time of his staying in Gymnasium of High Sciences. "The kinds of memoirs quality in the adequate forms were finally established and process of its genre crystallization was completed" exactly at that time [6, p. 221]. There were also qualitative changes. As modern scholars note, memoirs "... won the "democratic" rights: anyone can be the author of a memoir autobiographical work. Interest of modern times to the individual caused change of self-conceptions and expanded sphere of self-image. Everything is interesting in a person – it means that everyone is interesting in principle" [7, p. 153–154].

The memories of the former teacher I. G. Kulzhynsky and the supervisor N. F. Perion contained rich material for specialists in Gogol and together with publication of "Experience of Biography of Nikolai Vasilievich Gogol. The First Period" and "The Notes on Life of Nikolai Vasilievich Gogol, Composed of the Memories of His Friends and Familiars and His Own Letters" by P. A. Kulish laid the foundations of Gogol biography.

A special place in the history of memoir Gogol studies belongs to the edition of "The Prince Bezborodko Lyceum" (1859), in which biographies of teachers and individual pupils and applications with the lists of graduates from different years with the bibliography of their works were placed. As the historian of Gymnasium M. O. Lavrovskiy noted, this collective work of Lyceum graduates included "the biographies based more on personal memoirs, ... than on local archive documents".

However, these memoirs are rich for the details of Gymnasium everyday life, features of student life, today they are still important as valuable source of information about the Nizhyn period of Gogol biography, when his life and creative guidance was formed.

In general, the memories about Gogol and his school years appeared for various reasons that affected the content and character of narration (subjective assessments, degree of probability). In one case, they were written as a word of gratitude to alma mater, otherwise they positioned the author on background of his famous classmates (it concerns also the memoirs, written by outsiders from the words of Gogol's familiars and published lately). However, the texts of memories also keep important information about the authors, who sometimes showed bias opinions and beliefs.

Each era brings its own requirements for the memories, requires its own view on the documents of the past and strives for re-inventory of a source base and to formulate their own assessments of the facts and events. It should be noted about the role of memoir evidence in Gogol biography of Nizhyn period that its assessment was changed in the paradigm of time. So, the Latinist I. Kulzhynsky, the only Nizhyn teacher who left the memories about Gogol in Gymnasium, concluded: "There were many great talents among the pupils at that time. Kukolnik, Redkin,

Basili, Gogol and later Grebinka were at the wheel. The last two were my pupils and the last one also was my favorite. Such popularity in our literature was least expected from Gogol" [8, p. 114]. The teacher's memories were built by the scheme "Me and Gogol", which, however, didn't receive proper critical evaluation of the first explorers of writer's creative work.

Kulish marked Kulzhynskiy's story about the gymnasium pupil Gogol as interesting one. The biographer V. Shenrok singled out the memoirs of the teacher-Latinist from others as the most important one. The historian of Gymnasium P. Zabolotsky characterized his memories as plain and outspoken and he agreed with the explanation of Kulzhynsky about attitude of teachers to glory of their pupil ("Gogol was a talent, unknown for the school"). The professor of Gymnasium M. Speransky also was inclined to define nature of relationships between Kulzhynsky and Gogol in the paradigm of "a conscientious teacher – a negligent student".

The opinion of Gogol's friend and classmate A. Danilevsky was diametrically opposed. His memories were written by V. Shenrok in the afternoon of his life and contained many details about gymnasium life. A. Danilevsky considered the memoirs of Kulzhynsky, who was the object of mockery in the Gogol's letters, as completely unreliable, so that distorted reality and therefore could not be used.

The Soviet literary criticism considered the memoirs of the Gymnasium teacher as secondary ones with doubtful unreliable facts, and therefore they were not included in the publication "Gogol in the Memories of His Contemporaries" (M., 1952).

Modern look at the figure of Kulzhynsky as a writer, lecturer, ethnographer allows us on base of several studies to come to conclusions about his influence on Gogol and the other pupils of Gymnasium.

It is recognized that atmosphere of the institution and everything outside of it was important for formation of young generation. Range of reading of pupils, who experienced literary trends of their time, is well-known today. Gymnasium pupils subscribed periodicals, acquainted with the latest literature, organized literary societies and published handwritten journals.

About two dozen of writers whose names then began to appear in the pages of periodicals studied in Nizhyn simultaneously. Today there is every reason to speak about the literary school (P. V. Mykhed) in Russian literature with very distinct features. And her two undisputed leaders: Gogol and Kukolnik. The problems of "complete reconstruction of creative relationships" between these individuals, traditionally interpreted as antagonistic ones, are the issues that need to be solved.

The researchers of Gogol biography repeatedly appealed to the memoir essays of N. Kukolnik. V. Shenrok cited some fragments as

evidence of condescending attitude of the Director I. S. Orlay to Gogol. The Gymnasium historian P. Zabolotsky emphasized that the memories of N. Kukolnik opened "a number of new details of Gogol's school life". The autograph of the memoirs of the inspector K. A. Moiseev, recently published, contains the reference to Gogol and Kukolnik who were friends in the high school [9, p. 69].

It must be said, that there is no objective assessment of N. Kukolnik's memoirs for today. Thus, not all memories of "odnokorytnyky" of the future writer available at that time were included into the previously mentioned collection of the mid-twentieth century "Gogol in the Memories of His Contemporaries". The compiler of the collection S. Mashynsky remarked that "the gymnasium period in memoir literature was represented incompletely" and "the case of freedom of thought" "found no reflection" at all, while the memoirs of N. Kukolnik, who was often at epicenter of events, were not taken into consideration. Speaking about Gimnasium the critics of Kukolnik was the rule of "a good form" for a long time, but his memoirs enlightened Gymnasium life, teaching, creative atmosphere among the students.

The opinion of Nestor Kukolnik created the proper assessment of activity of the professor of Russian literature P. I. Nikolskiy, though he had the reputation for a decisive old believer. This, in turn, allows us to see nature of Gogol's liberal education from another angle. Kukolnik admitted: "He disputed with us, as the saying goes, to tears <...> We were much obliged to Parfeniy Ivanovich. He positively made us to study Russian literature till Pushkin and negatively involved us in studying newer literature. Anyway, he with his beliefs, energy, inspiration and other qualities instilled an appreciation for literary studies". The first student of Gymnasium also reminisced that Parfeniy Ivanovich "brought many benefits by his accessibility, kindness, finally opposition to modern aesthetic trends, <...> preached ex cathedra the importance and value of epopee of ancient forms and publicly defined Byron's Poems of that times as tales" [10]. By the way, both talented representatives of Nizhyn literary school Gogol and Kukolnik paid tribute to ancient epopees in their creative work. The first one was fond of Homer; his influence was manifested in many writer's works, that caused a certain discussion around this issue. The second one devoted to this issue his student work (its original has not been published yet) and was a supporter of Torquato Tasso – in Gymnasium he began to write the play about the creator of new epos oriented on "The Iliad".

The researchers of Gogol's Gymnasium years skip in Kukolnyk's memoirs the episode about intellectual atmosphere in Gymnasium, its educational methods, textbooks and manuals, which were used by all universities of Europe. But this information enriches understanding of Nizhyn period of Gogol's life.

Also it should be noted that studying of Gogol's autographs, supplemented by the memoir evidence, are indicatives of Gymnasium creative work of the future writer. The title of one of his works, the satire "Something about Nizhyn, or Law is not Written for Fools" was reported by P. A. Kulish with referings to the classmate G. Vysotsky.

The Gymnasium essay "Something about Nizhyn ..." is based on the device of comic "slices" of society, which Gogol used later, besides in the comedy "Vladimir of the 3rd Degree" and the poem "Dead souls". Concentration of action within the bounds of the same city tested in satire was also important for further Gogol's works. G. V. Samojlenko paid attention to the historical life background of the satire making an attempt to "... recover facts that could form the basis of each chapter of the work" [11, p. 162].

It should be noted that the memories of Gogol's gymnasium friend G. Vysotsky, presented by P. Kulish, fixed the object of representation – "typical faces of different classes", and the method selected by Gogol – "... it was taken a number of special events during which one or the other class showed the most characteristic features". The other fact, no less important for understanding of Gogol's early creative work, allows us to determine the events that defined an unique image of Nizhyn according to the titles of chapters indicated in the memoirs of G. Vysotsky: 1) "The Consecration of the Church in the Greek Cemetery"; 2) "Elections to the Greek Magistrate" and 3) "The Omnivorous Fair", 4) "The Dinner at the Marshal (of the Nobility) P***", 5) "Dismissal and Departure of students". A specific action or process of cyclic life of the provincial town is accented in each of the titles; it is a sign of "residence time" (M. M. Bakhtin) with depicting of certain features of inhabitants that jointly gives the characterization of "Something about Nizhyn". It can be argued with certainty that the myth of a town in Gogol art world becomes outlined only taking the country town of Nizhyn into consideration.

Thus, memoir evidence serves as an important source of a biography that is confirmed by modern scientific researches, authors of which are often appealing to memoirs of contemporaries of an outstanding person, already commenting on them from the position of the present.

Literature

1. Крутикова Н. Е. Н. В. Гоголь и Капнисты / Н. Е. Крутикова // Дослідження і статті різних років. – К. : Стилос, 2003. – С. 321–392.

2. [Кулиш] Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя / [Кулиш] // Отечественные записки. – 1852. – № 4. – Смес. – С. 189–201.

3. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952.

Т. 8 : Статьи. – 1952 – С. 443–444. На далі цитування буде здійснюватися за цим виданням із зазначенням тому і сторінок у круглих дужках.

4. Виноградов И. А. Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников. Полный систематический свод документальных свидетельств : в 3 т. / И. А. Виноградов. – М. : ИМЛИ РАН, 2011.

Т. 1. – 2011. – 904 с.

5. Литературная энциклопедия терминов и понятий / под ред. А. Н. Николюкина. – М. : НПКи "Интелвак", 2001. – 1600 стб.

6. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристка XVIII – первой половины XIX в. / А. Г. Тартаковский. – М. : Наука, 1991. – 288 с.

7. Елизаветина Г. "Последняя грань в области романа..." (Русская мемуаристика как предмет литературоведческого исследования) / Г. Елизаветина // Вопросы литературы. – 1982. – № 10. – С. 147–171.

8. Кулжинский И. И. Г. Кулжинский (Автобиография) / И. Кулжинский // Лицей князя Безбородко / изд. гр. Г. А. Кушелева-Безбородко. – СПб. : Тип. ИАН, 1859. – Отд. I. – С. 111–117.

9. Якубіна Ю. В. Гоголь і Гімназія вищих наук: біографічний та ейдологічний виміри / Ю. В. Якубіна. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 366 с.

10. Кукольник Н. П. И. Никольский / Н. Кукольник // Лицей князя Безбородко / изд. гр. Г. А. Кушелева-Безбородко. – СПб. : Тип. ИАН, 1859. – Отд. I. – С. 130–133.

11. Самойленко Г. В. Николай Гоголь и Нежин : монография / Г. В. Самойленко. – Нежин : Аспект-Поліграф, 2008. – 316 с.

**Problems of Poetics of the Second Volume
of Nikolay Gogol's "Dead Souls"**

У статті представлено монографію Н. М. Сквири "Проблеми поетики другого тому "Мертвих душ" Миколи Гоголя". У книзі зроблена спроба цілісно-концептуального аналізу другого тому "Мертвих душ" Миколи Гоголя, досліджено такі проблеми поетики другої частини поеми, як біблійна інтертекстуальність мотивів, металогічних конструкцій і сюжетних елементів твору; художня природа характеротворення; специфіка інтер'єру, пейзажу та нова естетика художнього слова Гоголя.

Ключові слова: поетика, рецепція, Біблія, інтертекстуальність.

В статье представлена монография Н. М. Сквиры "Проблемы поэтики второго тома Мертвых душ" Николая Гоголя". В книге сделана попытка целостно-концептуального анализа второго тома "Мертвых душ" Николая Гоголя, исследованы такие проблемы поэтики второй части поэмы, как библейская интертекстуальность мотивов, металогических конструкций и сюжетных элементов произведения; художественная природа образования характеров; специфика интерьера, пейзажа и новая эстетика художественного слова Гоголя.

Ключевые слова: поэтика, рецепция, Библия, интертекстуальность.

The monograph focuses on problems of poetics of the second volume of "Dead Souls", such as biblical intertextuality of motifs, metalogic constructions and plot components of the work, artistic nature of creation of characters, specific nature of plot-external elements of composition (interior, landscape) and new aesthetics of Gogol's diction.

Key words: poetics, reception, the Bible, intertextuality.

The monograph focuses on problems of poetics of the second volume of "Dead Souls", such as biblical intertextuality of motifs, metalogic constructions and plot components of the work, artistic nature of creation of characters, specific nature of plot-external elements of composition (interior, landscape) and new aesthetics of Gogol's diction.

Biblical intertextuality is form-generating component of poetics of the second volume of "Dead Souls". The principal means of the introduction of the biblical stratum into the second part of the poem are: chronotopos symbolism, borrowing of words and phrases, citing of biblical precepts by the poem's characters, introduction of numeric words, syntactic transformations,

characters' metamorphosis in accordance with the biblical ideal, and direct insertion of Gospel images and motifs.

The author points out that Gogol imitates the biblical tradition, which is reflected in his modeling of the female characters' behavior, in their enunciations, their stand on crucial issues, their names' associations (Ulin'ka – St. Julia) and their perception of man's word. The analysis of female characters' psychological portraits as well as of their conduct, enunciations and tastes reveals the role of the women in the ideological conception of the second volume of the poem.

Comparison between details of Gogol's characters' clothes, their behavior code, inner traits and enunciations with those of biblical ones highlights associative analogies between Pavel Chichikov and Paul the Apostle, Betryshev and Solomon, Petr Pietukh and Peter the Apostle, Kostanzhoglo and John the Apostle, Khlobuyev and the prodigal son, Murazov and Jesus Christ; besides, it also permits to establish the functional nature and receptive character of these analogies, and also to describe the psychological portrayal of the characters.

The author states that systemic research and comprehensive elucidation of the operation of biblical intertext components in the second volume of "Dead Souls" as well as the establishing of the typological-genetic relationships between the two texts (i.e. the Bible and the second part of "Dead Souls") turns out to be much fruitful in studying the poetics of the latter and in establishing Gogol's "ideological program".

N. Skvira also gives a detailed account of the influence of folk tradition upon creation of the characters and realization of the ideological concept of the poem. A particular attention is paid to tracing song motifs and proverbs creatively used by Gogol in the text of the second volume of the poem, as well as to establishing their artistic functions.

The author argues that it is in the second volume that the poem's main idea, that of regeneration of "the dead souls", starts to manifest itself. For this, Gogol uses lyrical digressions, landscape descriptions and material entities.

Especially important for N. Skvira's work is the analysis of "Orthodox Church elements" of poetics of the second volume of "Dead Souls", the problem of completeness of the second part, Gogol's evolution as artist, and essential differences between the artistic systems of the first and second parts of the poem. The author states that the fabric of the second volume of "Dead Souls" is permeated with symbols of the Orthodox Church, religious holidays, biblical commandments (e.g. love for the neighbor), prayer's motif, and precepts concerning work and wealth, shaping the ways towards characters' regeneration.

Studying the problem of Gogol's burning of the second part of the poem, Skvira notes that it happened to one of the versions burned in 1845 rather than the final copy. The second volume of "Dead Souls" is not extant in full. Its five extant chapters are only an intermediate version read by Gogol to A. Smirnova in 1849.

The author maintains that the last version comprising the revised text of the four chapters, the final fifth chapter and the sequel can be considered the full yet incomplete version, as evidenced by Gogol's contemporaries who got acquainted with the supplemented text in following years [1].

The author's analysis of the poem has allowed her to establish differences between the first and the second volume, the crucial difference being the beginning of the characters' transfiguration. Skvira has also scrutinized some new elements of poetics emerging in the second volume, such as change of the milieu Chichikov gets into, a larger number of landscape descriptions, and lessening of place occupied by lyrical digressions as well as change in their semantic load. The folklore is also used there with a special purpose, emphasizing the poem's ideological and aesthetical meaning, its characters' way of life and their moral qualities, while biblical topics, emerging at the end of the first volume, become the principal form-generating element of the second's poetics. Among innovations of this volume, there are also the topic of education and introduction of the biographies of individual characters.

One of important and rather controversial issues in Gogol studies is that of the nature of his artistic talent in last years of his life. The author rejects the idea of Gogol's creative decline at the time when he wrote his last work.

The analysis of poetics of the second volume of "Dead Souls" from the viewpoint of biblical intertextuality has made it possible to reveal peculiar features of Gogol's new aesthetics, whose predominant characteristic in this volume is the stratum of biblical symbols and allegories, indicative of creative borrowings from the Bible.

Literature

1. See also: "Объявляю также во всеуслышание, что кроме доселе напечатанного ничего не существует из моих произведений" (о рукописях и продолжениях второго тома "Мертвых душ" Николая Гоголя) // V Міжнародні Севастопольські Кирило-Мефодіївські читання : збірник наукових праць. – Севастополь : Гит пак, 2011. – С. 70–77.

Философия любви и женского начала в творчестве И. А. Гончарова и И. С. Тургенева

У статті розглянуто провідні філософсько-естетичні особливості концепції кохання, що втілилися у творчості І. О. Гончарова та І. С. Тургенєва та знайшли відображення у працях російських релігійних філософів Срібного століття; проаналізовано основні жіночі типи, узагальнені у міфопоетичні образи Психеї та Галатеї.

Ключові слова: концепція кохання, жіноче начало, духовно-тілесне кохання, самопожертва.

В статье рассмотрены ведущие философско-эстетические особенности концепции любви, воплощенные в творчестве И. А. Гончарова и И. С. Тургенева и нашедшие отражение в работах русских религиозных философов Серебряного века; проанализированы основные женские типы, обобщенные в мифопоэтические образы Психеи и Галатеи.

Ключевые слова: концепция любви, женское начало, духовно-телесная любовь, самопожертвование.

The article deals with philosophical-esthetic features of the conception of love, which are found in I. Goncharov and I. Turgenev's works and represented in the Russian religious philosophies' works; analyses the main women types, which are generalized in mytho-poetical images of Psyche and Galateya.

Key words: conception of love, womanish beginning, spiritual-corporal love, self-sacrifice.

Об истории творческих связей и особенностях художественно-эстетической позиции Ивана Тургенева и Ивана Гончарова в литературоведении написано множество монографий и научных статей. Однако глобальность темы предопределяет ее неисчерпаемость, подтверждаемую постоянно появляющимися исследованиями ученых, которые, возвращаясь к ней, анализируют ее, исходя из собственных научных интересов и симпатий. Так, А. А. Бельская настаивает на том, что И. Тургенева и И. Гончарова разделяют "существенные эстетические разногласия" [4, с. 249]; уважаемый исследователь творчества И. Гончарова В. А. Недзвецкий, рассматривая историю

сложных взаимоотношений двух "замечательных писателей", говорит о том, что их творческое общение было взаимовыгодным, однако ученичество И. Тургенева для него очевидно, ибо И. Тургенев "испытал сильное и плодотворное влияние" гончаровского "Обрыва" [13, с. 88, 91]. В то же время авторитетный тургеневед А. И. Батюто в большой статье, посвященной творческим связям И. Тургенева и И. Гончарова, акцентирует мысль об однородности процессов в образном мышлении писателей [3, с. 13] при всем объективно существующем концептуальном различии их идейно-художественных взглядов. В последнее время особенно настойчивым стало обращение литературоведов (А. А. Бельская, И. В. Ивакина, В. А. Недзвецкий, М. М. Одесская, Т. А. Савоськина, В. Н. Топоров) к специфике проблемы любви и женского идеала, выраженной в произведениях И. Тургенева и И. Гончарова. Учитывая высокую художественно-эстетическую значимость проблемы любви, красоты и женщины в творческом сознании писателей и ее роль в моделировании ими художественной картины мира, в данной статье сосредоточимся на выявлении специфики того общего, что "фатально-родственно" (А. Батюто) сближает писателей в решении данной проблемы, и того отличного, что составляет их неповторимую индивидуальность.

Широко известно, что незыблемым авторитетом и ориентиром для обоих художников был А. Пушкин, что в своем творчестве оба русских классика опирались на конкретику русской действительности, возводя социально-общественные и культурно-духовные картины жизни русского общества к национально значимым обобщениям и преломляя их сквозь призму собственного субъективно-поэтического восприятия. Отстаивая свободу творческой личности писателя, И. Тургенев утверждал, что "всякий писатель <...> старается прежде всего верно и живо воспроизводить впечатления, вынесенные им из собственной и чужой жизни..." [15, X, с. 297]; И. Гончаров, пожелавший подвести аналитический итог своего творчества, в знаковой статье "Лучше поздно, чем никогда" отвечал перед читателями, подчеркивая, что он "писал только то, что переживал, что мыслил, чувствовал, что любил, что близко видел и знал, – словом, писал и свою жизнь, и то, что к ней прирастало" [10, с. 113]. И. Гончаров так же, как и И. Тургенев, который в своих писаниях отражал "быстро изменяющуюся физиономию русских людей культурного слоя" и "самый образ и давление времени" [15, X, с. 292], стремился воссоздать "эпохи жизни", каким он был свидетелем. При этом главным для двух писателей оставалась все же поэзия, красота жизни, которую воображение и чувство, душа писателя, его искусство может возвести

в идеал. К тургеневскому и гончаровскому творчеству вполне при-стала выведенная И. Тургеневым формулировка смысла литератур-ной деятельности И. В. Гете – "жизнь, возведенная в идеал поэзии" [15, X, с. 209]. Надо отметить также, что при всем объективизме писа-ний И. Тургенева и И. Гончарова замечательным качеством их прозы является ее выраженная субъективная наполненность. У И. Тургене-ва, помимо его откровенно-проникновенных лирических исповедей-излияний "Довольно" и "Стихотворения в прозе", в подавляющем большинстве произведений прочитываются его настроения и миро-чувствование, хотя своих героев он и не наделял собственными чер-тами характера и стремился к флоберовскому объективному письму. А И. Гончаров вообще не вуалировал свою авторскую позицию и авторскую "физиономию", о чем выразительно сказал Ю. Айхен-вальд: "Гончаров необычайно субъективен в произведениях своего пера, он и не пытается достигнуть писательского беспристрастия и даже, не умея индивидуализировать слога, заставляет свои персона-жи говорить пластическим языком самого автора" [1].

Но особенно роднит писателей их отношение к любви, к красоте, к женщине. В русской литературе в 40–50-е гг. XIX в. на фоне крепнущего материализма и позитивизма именно И. Тургенев и И. Гончаров утверждали мысль о всемогуществе любви, о том, что "любовь, с силой Архимедова рычага, правит миром" (И. Гончаров) и что "любовью держится и движется жизнь" (И. Тургенев). Их волнова-ли вопросы о сущности женской природы, о роли женщины в судьбе мужчины и, шире, в судьбе страны и нации, оба они признавали безусловное превосходство женщины над мужчиной и исследовали различные проявления отношений между полами. Поэтому справедливы утверждения гончароведов и тургеневедов о том, что эти писатели каждый в своем роде предвосхитили основные тенденции философско-религиозных исканий русских мыслителей рубежа XIX и XX вв. Однако за этой внешней общностью взглядов писателей кроются глубинные индивидуальные особенности философско-эстетического свойства.

Любовь для И. Тургенева всегда оставалась самой таинственной и самой ценной составляющей человеческой жизни. Без любви для него были немислимы ни полноценная жизнь, ни вдохновенное твор-чество. Сам он не скрывал колоссальной роли любви в его судьбе: "Вся моя жизнь пронизана женским началом. Ни книга, ни что либо иное не может заменить мне женщину... Как это выразить? Я полагаю, что только любовь вызывает такой расцвет всего существа, какого не может дать ничто другое..." [16, с. 264]. В этом признании

заложены основы тургеневского художественного творчества, его истине мужской взгляд на женскую сущность, что позднее профессиональный философ Н. Бердяев выразил следующим образом: "Женщина должна быть произведением искусства, примером творчества Божьего, силой, вдохновляющей творчество мужественное <...> Без мистического влечения к женственности, без влюбленности в Вечную Женственность мужчина ничего не сотворил бы в истории мира..." [5, с. 254]. И. Тургеневу был открыт "сверхчувственный пласт любви" (В. Топоров), о чем чутко писал Б. Зайцев: "...Любовь являлась ему мистическим просветом. Он знал о божественном ее происхождении <...> Отказаться от предельного взгляда на любовь значило бы для него отказаться от себя и своего писания..." [12, с. 245]. Этому способствовал не только личностный жизненный опыт писателя, но и особое понимание им универсальных законов жизни.

Тургеневская философия любви необычайно широка, многомерна, диалектична, усложнена глубокими этико-эстетическими требованиями, но при этом она замкнута в доминанте близнечества любви и смерти. Помимо онтологической связанности любви и смерти, И. Тургенев чувствовал в этой связи созвучность с рефлексиями личного порядка, в любви умирает индивидуальность, эгоистическое "я": "Любовь – самое высокое, самое неземное чувство. Чужое я внедрилось в твое: ты расширен – и ты нарушен; ты плотью теперь далек, и твое я умерщвлено" [15, X, с. 56]. На романтические, усвоенные из немецкой философской школы, художественно-психологические представления о любви и женщине накладывались метафизические озарения, в дальнейшем оформленные в работах русских религиозных философов. Признавая великую преображающую силу любви, они, говоря о любви земной, отмечали на ней "печать трагической безысходности и антиномической боли" [6, с. 308], говорили о непримиримых метафизических противоречиях любви, о том, что жажда любви "эмпирически неутолима" [5, с. 242], что "любовь носит на себе внутреннюю трагедию. Ее обетования неисполнимы в порядке мировой данности" [11, с. 335]. Но у И. Тургенева трагическая концепция любви усугублялась также невозможностью примирить субъективное и объективное, уравновесить сознание долга, необходимость жертвы и потребность счастья "вследствие как природных, общественных законов, так и несовершенства самого человека" [14, с. 79]. Симптоматично, что И. Тургенев был певцом "первой любви" и почти никогда не избрал брачных отношений, как будто, с одной стороны, боясь коснуться эротической стихии, а с другой, мистическим образом предохраняющая неизбежность смерти любви в супружестве и в эротике, защищая высшую сущность любви духовной, бесплотной.

Для понимания тургеневской концепции любви большое значение имеют произведения, написанные им в 1850-е годы, в годы тяжелых внутренних переживаний, осмыслений и окончательных решений относительно дальнейшего жизненного пути. Трагическая окрашенность любовного чувства наиболее полно проявилась в философско-лирических повестях писателя (начиная с "Затишья" и заканчивая "Первой любовью"), которые предопределили коллизии и характеры его поздних романов и повестей. В этих произведениях прослеживаются основные тургеневские типы и ситуации любовных отношений, сохраняющие при всей своей разности трагическую доминанту. Это единожды данный человеку решающий миг жизни, "миг счастья", способный перевернуть его судьбу, но не реализованный героями в силу разных причин ("Ася", "Первая любовь", "Затишье", "Переписка", "Фауст"); это вмешательство в судьбу героев иррационально-мистических сил, неподвластных человеческому разуму ("Фауст"); это способность к самоотверженной любви со стороны девушки и умственная любовь, любовь воображения, человеческая несостоятельность мужчины ("Затишье", "Переписка", "Ася"); это, наконец, отношения, выраженные диадой раб и властелин ("Переписка", "Первая любовь"). Кроме обозначенной типологии, для тургеневской концепции любви значимыми были антиномические категории любви-страсти (наслаждения, плотского влечения) и любви-служения (жертвы, долга), любви эгоистической и любви нравственно-духовной, т. е. любви земной и любви небесной; красоты властной (о чем писал И. Анненский) и красоты духовной.

Для И. Тургенева женщина была носителем той вечной, идеальной любви, которой живет человечество, и только женское сердце хранит в себе бесценные сокровища, выражающиеся в жертвенности и самоабвенности духа. К. Бальмонт в эссе, посвященном И. Тургеневу, справедливо утверждал, что "слово о Тургеневе должно начинаться нежным женским именем и золотым именем Пушкина. Женщина была основным верховным божеством его творчества" [2]. И. Тургенев, познавший в жизни любовь земную и небесную, отразил ее противоположные лики в своих произведениях. Но единственно приемлемой и вечной является для него любовь небесная, т. е. духовная. Писатель всегда убедительно противопоставляет любовь-страсть, идущую от желания наслаждений, самоабвенной любви-жертве, не разрушающей, а возрождающей и одухотворяющей личность. "Любовь – великое слово, великое чувство" [15, III, с. 11], но только жертвенная любовь, забывающая себя, все в себе, может соединить в праведном и настоящем союзе два разных существа. Любить

жертвенной любовью, с точки зрения И. Тургенева, способны лишь женщины, для которых все их жертвы кажутся легкими и незначительными, потому что все они в большей или меньшей степени наделены особой целостностью духа, они "прекрасны в цельности своего чувства, в жертвенном самозабвении" [7, с. 88], потому что по природе своей "женщина склонна к самоотданию" (С. Булгаков). Такая любовь есть настоящая любовь нежного и всеобъемлющего женского сердца. Тургеневские же герои-мужчины в основном любят любовью воображения, которая в неистинности и неискренности своей всегда сталкивается с преградами на своем осуществлении. Поэтому чаще всего писатель в своих женских образах рисовал Психею, женское начало души, причем тургеневские Психеи, стремясь быть ведомыми, в реальности всегда сами ведут мужчин, тем самым исполняя истинное предназначение женщины на земле. В этой точке тургеневские предчувствия очень близки мыслям русских неоплатоников об истинной роли женщины в мире: "Во все сферы жизни, во все сферы творчества женщина может и должна внести свое животворящее, преображающее свое начало..." [5, с. 255].

Среди множества женских образов, нарисованных пером И. Тургенева, в контексте нашей темы важным является характер Марьи Александровны, героини "Переписки". Через этот образ писатель ставит важнейший для русского общества вопрос о сути и роли русской женщины, о том, что такое жизнь русской женщины и какова ее судьба, что глубоко волновало и И. Гончарова. Рефлексии Марьи Александровны, как в зародыше, содержат в себе развитие психологической ситуации, в которой оказывается гончаровская Вера. Марья Александровна живет в деревне, она молода и умна, много читает и много думает, она ждет человека, которой уймёт тоску ее души, ответит на вопросы ее пытливого ума. В письме она взволнованно делится с Алексеем Петровичем своими мыслями о роли мужчины в судьбе девушки: "если бы он был героем, он бы воспламенил ее, он бы научил ее жертвовать собою <...> Но героев в наше время нет... Все же он направляет ее, куда ему угодно; она предается тому, что его занимает, каждое слово его западает ей в душу: она еще не знает тогда, как ничтожно, и пусто, и ложно может быть слово, как мало стоит оно тому, кто его произносит, и как мало заслуживает веры!.." [15, VI, с. 71]. Тургеневская повесть появилась в первом номере "Отечественных записок" за 1856 г., однако начата она была еще в 1844 г., а кончена 8 декабря 1854 г., тогда как замысел гончаровского романа "Обрыв" относится к 1849 г. Это свидетельствует не только о характерности волнующих русское общество вопросов и схожести

реакций этих писателей на гендерные отношения, но и говорит об их типологической близости, о важности тургеневского опыта для Гончарова-романиста, с его особенной концепцией любви-страсти и пониманием женской природы.

И. Гончаров, как и И. Тургенев, признавал огромную силу и власть любви в жизни общественной, природной и семейной. В своем творчестве писатель был сосредоточен на процессе "разнообразного проявления страстей, т. е. любви..." [10, с. 209], желая проникнуть в глубины взаимоотношений "обоих полов между собой" [10, с. 211]. В своих трех романах, связанных между собою "одною общою нитью, одною последовательною идеею" [10, с. 73], И. Гончаров дал множество вариаций любви-страсти, практически исчерпав все возможные ее проявления в человеке, отразив "многовековой путь, по крайней мере, духовно-нравственной эволюции человечества" [13, с. 50]. Однако ему было совершенно не свойственно изображать мистические стороны любви, он не показывал запредельные ее грани и не окрашивал в мрачные тона, не чувствуя ее трагической основы, что принципиально отличается от тургеневской концепции любви. Не было в его разновидностях страстей и проявлений рабской покорности властной и красивой женщине со стороны мужчины, так как это противоречило спокойной и в глубине своей безмятежной натуре писателя, склонного окрашивать жизнь в "светлые и мягкие тона" (Ю. Айхенвальд).

Зато любовь плотскую, земную, чувственную, "сладострастие пола", из которого возможно рождение "сладострастия духа", "преображение духа", И. Гончаров изображал постоянно. Он не упускал малейших градаций такой любви, и "сладострастие Афродиты Небесной" было самым желанным для писателя, ибо именно оно несло экстатическое блаженство, ведущее к слиянию с "высшей природой" [5, с. 257, 258]. И. Гончаров был не чужд ощущению того, что "все высшие формы духовного творчества коренятся в сфере половой любви, питаются половой энергией" [11, с. 333]. Сам И. Гончаров признавался в одном из своих писем к С. А. Никитенко: "По страстной натуре своей я искал наслаждений, хотя осознавал, что они не цель жизни..." [10, с. 364]. Гармоничным завершением любовных отношений между мужчиной и женщиной для писателя был освященный церковью брак, в котором не исчезали, но утихали вакхические порывы (стоит вспомнить превратившуюся в вакханку Ольгу, которая обнимала мужа в порыве любви и благодарности за понимание). Отношения с женщинами практически всех главных гончаровских героев были оформлены брачными узами. Женат Петр Адуев, женится и Александр, Илья Обломов всегда представлял женщину как жену и никогда как

любовницу, для Штольца брак с Ольгой Ильинской является венцом его жизненных мечтаний и усилий, в ней и с ней он находит "последнее счастье человека", и, хотя "артистическая натура" Райского не позволяла ему заостенеть в браке, он понимал, что "цель любви – рождение детей", и "идеал полного счастья" у него "неразлучен с идеей семьи..." [9]. В этой своей мысли он полностью совпадает с горячим убеждением Веры в том, что женщины созданы прежде всего для семьи, а семейное счастье "ведет за собой долг" [9].

Но гончаровское понимание долга лежит в другой, отличной от тургеневской, плоскости. Признавая, что самое великое, что есть в сердце женщины, это "сострадание, самоотвержение, любовь", И. Гончаров не видел противоречий между личным счастьем и исполнением долга, необходимостью жертвы, он верил в то, что духовно-телесная любовь может реализоваться в повседневной, практической жизни (брак Штольца и Ольги является попыткой воплощения этой веры). Для И. Гончарова были возможны совмещение полезного и приятного, примирение этического и эстетического, гармония между личным счастьем и моральным долгом, потому что исполнение самого долга дарит счастье. Так, Марфинька рада слушаться бабушку, выполнять свой долг перед ней, потому что это совпадает с наклонностями ее души, Агафья Матвеевна рада служить любовью и заботой Обломову, потому что для нее это естественный зов сердца, абсолютное и негаданное счастье. И. Гончаров считал исполнение долга нормальной потребностью человека, вытекающей из его природной сущности. Настоящие люди естественно стремятся к красоте поступка, поведения, отношений, любви. Они не умствуют и не принуждают себя, а свободно следуют за повелениями своего сердца. Однако такой простотой и природностью поведения отличаются немногие героини писателя, сильная и красивая душою русская бабушка Татьяна Марковна Бережкова и от природы нравственно здоровая и добрая Марфинька. У бабушки всегда ум с сердцем в ладу, "любовь ее, снисхождение, доброта покоятся на теплом доверии к добру и людям <...> у бабушки принцип весь в чувстве, в симпатии, в ее натуре" [9], а Марфинька, с ее простотой и цельностью нравственной силы, способна выполнить высшее предназначение женщины в браке – продолжить род и создать свое семейное гнездо. О безусловной важности этой миссии женщины говорили позднее философы русского Ренессанса: "Полный образ человека есть мужчина и женщина в соединении, в духовно-телесном браке..." [6, с. 313], задача которого – деторождение.

Вера, как и ее бабушка, и сестра, не представляет любви без брака, скрепленного церковным венчанием. Но любит она рационально,

она жестоко борется со своей страстью, с бурей в своей душе, но буря эта касается не только ее сердца, она у нее рассудочная, рационалистичная. Вера верит "в глубокую, святую, неизменную любовь", она готова пойти за своим избранником или повести его за собой, но только в том случае, если она безраздельно поверит ему, если он удовлетворит ее душевные, а не чувственные запросы. Она готова жертвовать собой, но эта жертва не должна противоречить ее морально-нравственному чувству, ее пониманию "человеческого, а не животного счастья" [9]. В этом ее сестрой по духу является Ольга Ильинская. Обломов добр, умен, благороден, нежен, у него золотое сердце, но, угадав все это в своем герое, Ольга этим не удовлетворилась, потому что она любила головой, она "пыталась любовь", вдумывалась в каждый свой шаг, свои жертвы она рассчитывала без романтических грез. Она хотела переделать Обломова, повести его за собой, она хотела в нем видеть человека выше себя, героя, в котором кипели бы жизненные силы, деятельного, ищущего, сильного. Она хорошо знала, что ей нужно в жизни, и понимала, что Обломов никак не сможет составить ее счастье, разбудить его ей не удалось, а любить в нем все, "что есть хорошего" [8, с. 296], она была не в состоянии. Думается, что Ю. Айхенвальд подметил верно, что гончаровские девушки "не столько любят, сколько спасают" [1]. И Вера, и Ольга могут любить здоровой любовью, они не теряют своего "я", не дают ему раствориться в другом человеке, в чем гнездится их коренное отличие от тургеневских героинь, забывающих о самооценности собственной личности. В Вере, как и в Ольге, при всей высоте их душевных качеств, нет способности к беззаветному служению человеку, к безоглядному самопожертвованию, ее главные черты – гордость, осмысленность и сознательность. И надо отметить, что осмысленный и сознательный, нравственно здоровый подход к жизни высоко ценится И. Гончаровым. Одухотворенной разумностью, "деятельным духом" (Ф. Шиллер) он наделяет и Тушина, и чересчур "схематичного" для русской природы Штольца, в этих героях есть равновесие ума и сердца, "сила души и воли", та настоящая "красота души", редкая созидательная гармония, которая ведет жизнь правильным, природным ходом, вершит прогресс. Такой гончаровскому Обломову видится и Ольга: "Невозмутимая, неробкая, простая, но решительная женщина, естественная, как сама жизнь!" [8, с. 283].

В отношении к женщинам голос И. Гончарова сливается с голосом его героя Райского, который поет гимн русской женщине: "В женской половине человеческого рода заключены великие силы, ворочающие миром" [9]. Для писателя идеал женщины заключается в образе

одохотворенной Венеры, в сочетании красоты внешней с "красотой духа", женский идеал выливается в идеал истинной "гармонии красоты". Под внутренней красотой И. Гончаров и его герои-мужчины разумели красоту душевных устремлений, честность, доброту, любовь, широту и глубину ума, равновесие этих ценных качеств и составляло мечту писателя. В его художественной практике преобладал образ Галатеи, причем Галатея могла принимать и мужское обличье (Обломов, Волохов), преображаясь в Пигмалиона, после чего она снова становилась Галатеей, но уже для другого героя, равного себе партнера Пигмалиона. Важно, что И. Гончаров именно в процессе сотворения, устройства отношений уравнивал мужчин и женщин. Ольга стала Пигмалионом для Ильи, но, разочаровавшись в возможности сделать из него спутника жизни, скоро переменяла роль, и для Штольца она уже была Галатеей, полностью предававшей его мудрой воли. Вера также не смогла справиться с задачей Пигмалиона по отношению к Марку, однако после разрыва с ним в ее душе оживает Галатея, которая ждет своего искусного мастера. Для писателя этот процесс построения отношений между мужчиной и женщиной был обоюдным, представлялся как встречное движение одного сердца навстречу другому, как неустанный труд души, когда оба партнера не застывают в собственном развитии и помогают совершенствоваться друг другу. В таком понимании союза между мужчиной и женщиной содержались семена, которые в русской религиозно-философской мысли рубежа XIX и XX веков дали свои всходы. "Женский вопрос", остро стоявший в Европе и России уже во времена И. Гончарова и И. Тургенева, облекался в несовершенные формы. Равенство полов понималось неадекватно, женщины, стремясь избавиться от власти мужчин, переходили грань и становились мужеподобными не только внешне, они перебирали на себя мужские качества и функции, извращая свою уникальную женскую природу. И Н. Бердяев, и С. Булгаков, развивая свою концепцию Эроса, говорили об андрогинности человеческой природы: "Женщина имеет мужское начало, но по-своему, также как и мужчина – женское <...> Мнимое равенство неизбежно сопрягается с поруганием женственности и с низведением пола к простому различию самца и самки, нигилизм приводит к цинизму" [6, с. 315]; поэтому "равенство мужчины и женщины есть пропорциональное, равенство своеобразных ценностей" [5, с. 254]. Вот отчего мудрый И. Гончаров, приверженец гармоничного устройства мира и человеческих отношений, показывает неудачи Ольги и Веры, когда они становились Пигмалионами, тужась выполнить несвойственные им мужские функции, ведь в глазах настоящего мужчины женщина должна оставаться Галатеей, восхо-

дающей к Венере, и охранять, лелеять свою женственность, "честь и достоинство женщины", призванной "вести мир к любовной гармонии, к красоте и свободе" [5, с. 254].

И. Гончаров и И. Тургенев стремились воплотить гармонию и идеальную красоту мира в своих произведениях. Оба писателя в своей художественной практике наметили и предвосхитили многие духовно-эстетические и этические тенденции, которые нашли свое развитие в философско-религиозном дискурсе Серебряного века. Дух "незамутненного художества", которым окутано творчество И. Тургенева, обнажил трагическое мироощущение и неизбывное романтическое мировосприятие писателя, что проявилось в свободном лиризме его прозы. Но понимание одухотворенной красоты природы и внутреннего мира женщины, мечта о бессмертной и самоотверженной любви женщины уравнивали его художественный мир. И. Гончаров видел гармонию в сочетании женского достоинства, ума и красоты души и тела, в брачно-семейных отношениях мужчины и женщины. Однако оба русских писателя созвучны в осознании великой онтологической значимости любви, в утверждении женского начала мира, в понимании гармонизирующей и созидающей, животворящей миссии женщины как уникального создания природы. И жертвенная женская любовь у И. Тургенева, и добродетельная, духовно-телесная любовь у И. Гончарова были едины в своем христианском корне: "Любовь никогда не перестает, хотя и пророчества прекратятся, и языки умолкнут, и знание упразднится" [Кор.: 13: 2: 8].

Литература

1. Айхенвальд Ю. И. Гончаров [Электронный ресурс] / Ю. И. Айхенвальд. – Режим доступа: http://dugward.ru/library/goncharov/aihenv_goncharov.html. – Назва з екрана.
2. Бальмонт К. Д. Мысли о творчестве. Тургенев [Электронный ресурс] / К. Д. Бальмонт. – Режим доступа: <http://www.emigrantika.ru/news/75-mis-tvor>. – Назва з екрана.
3. Батюто А. И. "Отцы и дети" Тургенева – "Обрыв" Гончарова (философский и этико-эстетический опыт сравнительного изучения) / А. И. Батюто // Русская литература. – 1991. – № 2. – С. 3–23.
4. Бельская А. А. Тургенев и Гончаров: этико-философские взгляды писателей / А. А. Бельская // Гончаров И. А. : материалы Международной конференции, посвященной 190-летию со дня рождения И. А. Гончарова / сост. М. Б. Жданова и др. ; редкол. : М. Б. Жданова, Ю. К. Володина и др. – Ульяновск : Корпорация технологий продвижения, 2003. – С. 249–257.
5. Бердяев Н. А. Метафизика пола и любви / Н. А. Бердяев // Русский Эрос, или Философия любви в России / сост. и авт. вступ. ст. В. П. Шестаков ;

коммент. А. Н. Богословского. – М. : Прогресс, 1991. – 448 с. : ил. – С. 232–273.

6. Булгаков С. Н. Свет невечерний / С. Н. Булгаков // Русский Эрос, или Философия любви в России / сост. и авт. вступ. ст. В. П. Шестаков ; коммент. А. Н. Богословского. – М. : Прогресс, 1991. – 448 с. : ил. – С. 307–319.

7. Гершензон М. О. Мечта и мысль И. С. Тургенева / М. О. Гершензон. – М. : Т-во "Книгоиздательство писателей в Москве", 1919. – 170 с.

8. Гончаров И. А. Обломов : роман : в 4 ч. / И. А. Гончаров / авт. послесл. В. А. Котельников. – М. : Просвещение, 1989. – 446 с. : ил.

9. Гончаров И. А. Обрыв [Электронный ресурс] / И. А. Гончаров. – Режим доступа:

http://az.lib.ru/g/goncharow_i_a/text_0030.shtml. – Назва з екрана.

10. Гончаров И. А. Собрание сочинений : в 8 т. / И. А. Гончаров. – М. : Художественная литература, 1952–1955.

Т. 8. – 1955. – 565 с.

11. Жураковский А. Е. Таинство любви и таинство брака / А. Е. Жураковский // Русский Эрос, или Философия любви в России / сост. и авт. вступ. ст. В. П. Шестаков ; коммент. А. Н. Богословского. – М. : Прогресс, 1991. – 448 с. : ил. – С. 320–336.

12. Зайцев Б. К. Жизнь Тургенева / Б. К. Зайцев // Далекое / сост., автор вступ. ст. и прим. Т. Ф. Прокопов. – М. : Советский писатель, 1991. – 512 с.

13. Недзвецкий В. А. Романы И. А. Гончарова / В. А. Недзвецкий. – М. : Изд-во МГУ ; Просвещение, 1996. – 112 с.

14. Савоськина Т. А. Философия любви в прозе И. С. Тургенева / Т. А. Савоськина // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 1998. – Вип. 3. – 271 с. – С. 71–80.

15. Тургенев И. С. Собрание сочинений : в 10 т. / И. С. Тургенев. – М. : Государственное издательство художественной литературы, 1962.

16. Тургенев в воспоминаниях современников : в 2 т. / 2-е изд. Подгот. текста С. М. Петрова и В. Г. Фридлянд ; коммент. В. Фридлянд. – М. : Художественная литература, 1983.

Т. 2. – 1983. – 557 с.

**Тема духовних мандрів у творі Я. А. Коменського
"Лабіринт світу і рай серця"**

У статті представлено інтерпретацію "Лабіринту світу та раю серця" Я. А. Коменського з огляду на головну тему твору – "духовних мандрів". Запропоновано, слідуючи Д. Чижевському, розглядати тему "духовних мандрів" у контексті "традиційних тем і сюжетів", що проявляються в чеській літературі періоду бароко та романтизму. Ознайомлення з інтерпретацією Д. Чижевського теми духовних мандрів у "Лабіринті світу" може звернути увагу українських літературознавців на літературну спадщину Я. А. Коменського, а також ілюструвати один з аспектів методології порівняльних досліджень слов'янських літератур Д. Чижевського.

Ключові слова: порівняльне літературознавство, традиційні теми, бароко, "духовні мандри", Д. Чижевський, Я. А. Коменський.

Статья представляет интерпретацию "Лабиринта мира и рая сердца" Я. А. Коменского в славистических работах Дмитрия Чижевского. Предложено, следуя Д. Чижевскому, рассматривать тему "духовных странствий" в контексте "традиционных тем и сюжетов", проявляющихся в чешской литературе периода барокко и романтизма. Ознакомление с интерпретацией Д. Чижевского темы духовных странствий "Лабиринта мира" может обратить внимание украинских литературоведов на литературное наследие Я. А. Коменского, а также иллюстрировать один из аспектов методологии сравнительных исследований славянских литератур Д. Чижевского.

Ключевые слова: сравнительное литературоведение, традиционные темы и сюжеты, "духовные странствия", Я. А. Коменский, Д. Чижевский.

The article presents Dmytro Chyzhevsky's interpretation of Comenius' "Labyrinth of the World", it's main theme in particular. According to Chyzhevsky, the theme of spiritual quest is one of those, which might be treated as "traditional", reappearing in Czech literature of Baroque and Romantic period. The authors believes Comenius' "Labyrinth of the World" might boost the interest towards Comenius'

literary heritage, while Chyzhevsky's works on it might reveal new aspects of his approach to comparative studies of Slavic literatures.

Key words: Comparative Literature Studies, traditional themes, Baroque, "spiritual quest", D. Chyzhevskij, Comenius.

Ян Амос Коменський (1592–1670) – знакова фігура чеської культури. З його ім'ям пов'язано чимало подій в історії чеської філософії, педагогіки, літератури, протестантського віросповідання. З позиції сьогодення вплив Я. А. Коменського на розвиток людства важко переоцінити. Спадщину Я. А. Коменського досліджують філософи, літературознавці, історики, теологи різних країн. Про це найкраще свідчить видання "Comenius und der Weltfriede"[6], яке об'єднало коменіологів з усього світу. Ознаками незгасного інтересу до спадщини Я. А. Коменського є наукові збірники [5; 11], що висвітлюють актуальні на сьогодні проблеми життєвого шляху, діяльності та творчості цього гуманіста.

У контексті української культури спадщина Яна Амоса Коменського є предметом дослідження переважно істориків педагогіки (О. Антонова, А. Говорун, В. Кравець, Н. Маковецька, Б. Мітюров, Д. Скіпський). Як філософ та письменник доби бароко в Україні він продовжує залишатися невідомим. Це особливо прикро, бо саме на висвітлення філософської і літературної творчості, а також публікацію основної пансофічної праці Я. А. Коменського були спрямовані зусилля Д. Чижевського.

Філософське вчення Я. А. Коменського, як і його літературний доробок, опинилося в центрі уваги українського вченого у середині 1930-х рр. і відтоді не втрачало своєї важливості у науковій діяльності Д. Чижевського. На думку німецького коменіолога В. Кортгаазе, цей інтерес коріниться у дослідженні вченим українського літературного бароко, зокрема філософської та літературної творчості Григорія Сковороди [3, с. 208]. Аналіз рецензій Д. Чижевського на чеські дослідження літературного бароко та його листування чеськими колегами (зокрема Йозефом Вашіцею), дійсно вказують на тісну співпрацю між вченими та суголосність у інтерпретації та теоретичному осмисленні доби бароко в українській та чеській літературах [1]. Проте слід відмітити, що підхід Д. Чижевського відкрив новий напрям дослідження не лише для української (еміграційної) коменіології, але найперше для чеської, даючи тим самим неймовірно сильний поштовх для повернення Я. А. Коменського у чеську науку. Водночас слід наголосити, що філософський та літературний аспекти спадщини чеського пансофа Д. Чижевський у своїх працях розглядав окремо, проте разом вони доповнюють одна одну і створюють певну цілісність.

В той час як закордонні дослідники коментують науковий доробок Д. Чижевського як важливий історичний етап славістики, а також як "зародження повноцінного наукового дискурсу" [9, с. 411], в українському літературознавстві значна частина доробку Д. Чижевського, пов'язаного з чеською літературою, залишається невідомою, тому актуалізація англomовних та німецькомовних праць видається правомірною і необхідною як з позиції підвищення інтересу до літературної спадщини Я. А. Коменського, так і з перспективи дослідження її Д. Чижевським. Метою даної статті є представити інтерпретацію Д. Чижевським однієї з тем твору Я. А. Коменського "Лабіринт світу та рай серця", а саме теми "духовних мандрів".

На думку Д. Чижевського, вивчення слов'янських літератур не може відбуватися відірвано від європейської традиції, що їх історію "можна створити лише як частину порівняльної історії європейських літератур" [4, с. 354], оскільки "більшість формальних і ідеологічних збігів, схожостей і дотичних пунктів між літературами окремих слов'янських народів, у першу чергу, ґрунтуються на тому, що вони належать до єдності європейських літератур" [4, с. 354]. Проте "... схожість чи навіть тотожність розвитку слов'янської літератури з західноєвропейською не можна розглядати як відображення останньої" [4, с. 363]. Натомість, подібності та паралелі слід розглядати "елементами більшої літературної традиції, яка триває століття й елементи якої з'являються знову й знову у творах різних авторів" [7, с. 481]. Відповідно, одне із завдань "порівняльної історії літератур" вчений вбачав у встановленні літературної спорідненості та постійних літературних елементів. На це і були спрямовані зусилля Д. Чижевського у наступних розвідках і студіях, а саме: *Comenius' "Labyrinth of the World": Its Themes and Their Sources* (1953), кількох статтях, присвячених А. Міцкевичу, зокрема *Mickiewicz and Ukrainian Literature* (1956), *Mickiewicz, Štúr and Král* (1956), *On Romanticism in Slavic Literatures* (1957), для яких властиві формально-структурний аналіз текстів, увага до національного та загальноєвропейського контексту аналізованих творів. У цьому зв'язку його інтерпретацію основних тем твору Я. А. Коменського "Лабіринт світу та рай серця" слід розглядати як ілюстрацію функціонування так званих "традиційних тем / сюжетів". Варто зазначити, що пропонуване Д. Чижевським дослідження тем "Лабіринту світу" є своєрідним дослідженням інтертекстуальності твору Я. А. Коменського до впровадження теорії інтертекстуальності Ю. Кристевою.

Нагадаємо, що "Лабіринт світу та рай серця" Я. А. Коменський писав у 1622–1623 рр., переживаючи глибоку життєву кризу, коли після початку Тридцятилітньої війни змушений був покинути свою

парафію у Фулнеку (Моравія) і переховуватися в Брандісі (Богемія). Період 1622–1627 рр. коменіологи вважають другим періодом творчості Я. А. Коменського, для якого властиве розуміння "світу як лабіринту". Твір опубліковано в 1631 р. у Лешні (Польща), і з того часу, ще до смерті автора, він неодноразово перевидався. "Лабіринт" складається з двох частин. У першій ідеться про мандрі головного героя-оповідача. Світ при цьому видається героєві лабіринтом, де все перебуває в стані морального занепаду, а прихисток герой знаходить у самотності власного серця, де його відвідує Христос і де тепер він почуввається як в раю. Шлях людини через лабіринт світу до раю Я. А. Коменський розгортає через плетиво стилістичних засобів і тем.

Головну тему "Лабіринту" Я. А. Коменського вчений визначає як "паломництво по світу та спочинок в альтанці серця". Як важливі похідні основної теми "духовних мандрів" вчений визначає наступні три: світ як *візія*, світ як *драма*, світ як *лабіринт*; вони є важливими структуроутворюючими одиницями тексту, об'єднують абстрактно-логічні та образні первні, що утворюють своєрідність літературної прози Я. А. Коменського.

Щодо традиції розвитку теми "духовних мандрів" Д. Чижевський погоджується з попередніми дослідниками "Лабіринту", що безпосереднім поштовхом до його написання стали твори Й. В. Андре (J. V. Andreae): "Peregrini in patria errores", "Christianopolis", "Civis christianus", та найбільшу схожість вбачає з текстом "Peregrinus". Серед творів чеських авторів, які були відомі Я. А. Коменському, Д. Чижевський називає: "Theatrum mundi minoris" (1605) Натанієля Воднянського з Урачова (Nath. Vodňanský z Uračova), "Theatrum divinum" (1616), Матея Конечного (Matej Konečný), "Про християнського лицаря" з книги "Anti-alkoran" (1614) Вацлава Будовця з Будови (Václav Budovec z Budova). Поруч з творами, які могли мати безпосередній вплив на написання Я. А. Коменським "Лабіринту", Д. Чижевський залучає до інтерпретації контекст історії функціонування теми "духовних мандрів", яка сягає античної нехристиянської літератури.

Вчений зазначає, що інтерпретації людського життя як "вигнання" душі були дані у містеріях орфіків, платоніками ця думка була конкретизована в понятті гносису, в основу якого поряд з іншими покладена ідея відчуття і сприйняття земного буття як вигнання; у діатрибах кініків-стоїків відображено уявлення про життя як *мандри*; Філон подає у зв'язку із екзегезою Старого Заповіту формулу "душа вдома" / "душа у вигнанні"; послугоувались подібними ідеями також патристи; ідея "життя як мандрів" зустрічається у Климентія Олександрійського та Оригена; у Макарія – уявлення про те, що "*світ – це лише прихисток і*

чужа територія" [8, с. 166]. Д. Чижевський наводить "Золотого віслюка" Апулея, мандрівні розповіді Лукіана (вплив яких знаходять у творах Й. В. Андре) як зразок функціонування теми "духовних мандрів" у античній літературі. У християнській літературі найвідомішими, на думку вченого, є християнський героїчний роман на основі індійської оповіді про Будду "Варлаам і Йосафат", християнську обробку якого приписують Йоаннові Хризостомові. Такою, як тема "духовних мандрів" оформилася у літературі середньовіччя. На думку Д. Чижевського, її можна прослідкувати і у наступних епохах: розуміння теми земного життя як *"вигнання"*, поширена у середньовічному містицизмі, без змін простежується до Я. Боме та романтизму; ідея повернення до "небесної домівки", *подорож* набирає різноманітних форм аж до пригодницьких романів ("Робінзон Крузо" Д. Дефо), автобіографічних подорожніх нотаток, мандрів до Святої Землі; алегоричні книги мандрів ("Мандри Гуллівера" Дж. Свіфта) до "небесної домівки" та *вознесіння* до небесної батьківщини (Бонавентура, Св. Тереза де Хесус (Santa Teresa de Jesús), Хуан де ла Крус (Juan de la Cruz) також були закладені у період середньовіччя.

Для літератури "духовних мандрів" властиве переживання "мандрівником" ситуацій, унаслідок яких він духовно збагачується і вдосконалюється. Алегоричний опис духовного піднесення "мандрівника" характерний для багатьох творів цієї літератури. Проте, наголошує Д. Чижевський, названі характеристики відсутні у "Лабіринті" Я. А. Коменського: його "мандрівник" *залишається повністю пасивним, простим глядачем і спостерігачем*, він переповнений втраченими ілюзіями і *"блукає світом, лише для того, щоб сказати усім його проявам своє "Ні!"*, *"і тільки завдяки божественному поклику усвідомлює, що йому треба повернутися "додому"* [8, с. 97]. Тому, пише Д. Чижевський, *"мандри в "Лабіринті" – не історія розвитку людської душі"* [8, с. 97]. Наголосимо, що "Лабіринт" більше пов'язаний зі згадуваними чеськими творами, де подорож майже відсутня. Але найбільш вірогідним "родичем" мандрівника "Лабіринту", вважає Д. Чижевський, є твір "Des Irrenden Ritters Rais. Der Welt Eitelkeit und den Weg zu der ewigen Seligkeit begreifend" ("Мандри заблуканого рицаря, який осягнув зло світу і знайшов дорогу до вічного блаженства") (1602) Еґіда Албертіна (Aegydius Albertinus). До появи "Лабіринту" Я. А. Коменського також була опублікована книга Р. Вілкінсона "The Saint's Travel to Spiritual Canaan" ("Подорож святих до духовного Ханаану") (1609), на яку звертає увагу Д. Чижевський.

На думку вченого, "Лабіринт" Я. А. Коменського органічно вписаний у тривалу літературну традицію, про що, зокрема, свідчать кілька подібних творів, що вийшли в світ після "Лабіринту": "Iter extaticum"

(1660) Атанасія Кірхера (Athanasius Kircher), у яких містична традиція поєднується з тогочасною науковою думкою (шлях через планетарну систему); "Pilgrim's Progress" (1678) Джона Буянана (Bunyan), у якому мова йде про внутрішнє вдосконалення паломника. Серед творів слов'янських авторів Д. Чижевський наводить чеську проповідь де Вальдта (de Waldt, п. 1736), а також сон Г. С. Сковороди, записаний по його смерті М. Ковалінським.

Серед інших, так званих похідних тем, Д. Чижевський торкається історії функціонування похідних тем від основної теми "духовних мандрів" / "гнаної правди" (теми світу як візії / дзеркала, театру та лабіринту), "лабіринту світу – раю серця", а також теми безумства. В інтерпретації теми "світ як театр" Д. Чижевський відштовхується від жанрової характеристики твору, даної самим Я. А. Коменським – "драма". Проте власне архітектоніка твору не відповідає цьому жанровому визначенню. Він представляє світ як видовище, театр метафорично. Ця думка у християнській літературі, звертає увагу Д. Чижевський, зустрічається вже у Новому Завіті, але була відома у Платона і Плотіна (світ як дитячий театр або театр маріонеток), Меніпа, Лукіана, Сенеки (світ як велике місто), Епіктера, Філона. Сенека був одним із улюблених авторів Я. А. Коменського і його твори могли послужити імпульсом для створення Я. А. Коменським образу міста / світу як лабіринту.

Провідну тему другої частини "Лабіринту" Д. Чижевський визначає як "Христос і душа". У процесі розвитку цієї теми, вважає вчений, постає ідея "дружби з Богом", закорінена в старій християнській традиції, до якої додано мотиви "християнської утопії". Почувши заклик Христа повернутися в "оселю серця", мандрівник покидає "лабіринт світу" і повертається "додому", де його "відвідує Христос". Христос робить підсумок досвіду мандрівника в "лабіринті світу", стає для мандрівника всім тим, чого не зміг йому дати світ ("власною оселею", тобто "братом", "товаришем", "зарученим", "вірним лікарем", авторитетом, якому тепер буде служити мандрівник). Так мандрівник стає воїном Христа, але, щоб досягнути ласки Божу, мусить відмовитися від свого "я". Здобувши новий погляд на світ, мандрівник отримує доступ до "невидимої церкви". Символи переродження мандрівника чергуються із символами з життя "невидимої церкви" (імовірно, символи справжнього реформування церкви). Зображення цього життя співзвучне із "християнською утопією" Й. В. Андреа, але при цьому втілює абсолютно самостійний задум Я. А. Коменського. "Зображення церкви "вірних християн" у "Лабіринті" – це перший ескіз "допістичних" ідеальних картин Коменського, які він змалював пізніше з неабияким натхненням, особливо в *Haggaeus redivivus*" [8, с. 131]. "Лабіринт" традиційно для духовних

творів християнської літератури всіх епох закінчується молитвою, хоча й "суттєво відрізняється від звичайних релігійних трактатів. У цьому його непроминальна літературна цінність" [2, с. 309].

У контексті функціонування "традиційних тем / сюжетів" цікавим є звернення до барокової теми "духовних мандрів" у ранній поезії чеського романтика Карела Гінека Махи. Герой К. Г. Махи не є сильною особистістю, він – не титан, що бореться, а звичайна людина (не-аристократичного походження), котра не має ілюзій щодо "природної людини", відтак "аристократичний конфлікт лорда Байрона не знаходить у Махи відлуння"; навпаки, герой К. Г. Махи часто вирішує конфлікт, рішуче уникаючи його – "відходить, як подорожній, удалину" [10, с. 124]. Такий подорожній, що повертається спиною до світу та робить спробу уникнути зв'язку з ним, "веде нас до раннього романтизму, частково до релігійно забарвлених творів – "подорожній", "мандрівник" та "самітник" належать до найбільш улюблених образів, а через посередництво ранньої романтики – далі до поезії бароко, у великий і близький їй міф" [10, с. 125].

Інтерпретуючи вірш *Královič* ("Королевич"), Д. Чижевський бачить у ньому втілення символіки "містичних пошуків" ("symbolika mystického hledání") на тлі традиційного для К. Г. Махи образу "темної ночі". У тексті відтворено типовий романтичний мотив подорожі, але мотив мандрівникових пошуків відсилає до барокової традиції. Типовий для Махи-романтика образ нічного краю з "холодним сонцем", де мчить вкинутий у нього суворим батьком син, в останніх рядках змінюється на образ країни небесного отця, а дорога додому стає дорогою до Бога. Ці мотиви перегукуються з тими, які подибуємо в "Мандрівнику" В. Й. Андреа, "Лабіринті" Я. А. Коменського, розповідях про святого Івана в традиції чеської культури. Д. Чижевський вважає: хоча таке вирішення образу "самотньої подорожі" у К. Г. Махи поодиноким, він "дає усій творчості Махи дещо інше забарвлення" [10, с. 159]. Йдеться головним чином про синтез барокових та романтичних тенденцій у його творчості. На слушну думку Д. Чижевського, "історично "блискучі" доби, що в історії кожного народу здебільшого залишаються в духовній пам'яті народу як надзвичайні, провідні образи, що освітлюють увесь майбутній шлях народу" [4, с. 339]. Одним із таких проявів духовної пам'яті у літературі, на його думку, є тема "духовних мандрів".

Підсумовуючи, зазначимо, що представлена інтерпретація Д. Чижевським провідної теми твору Я. А. Коменського є лише одним з аспектів його досліджень чеської літератури та теоретичного осмислення функціонування історично-культурних епох. Опрацювання доробку Д. Чижевського у цьому контексті видається актуальним як з історич-

ної точки зору, так і з метою ініціації подальшого вивчення творчості Я. А. Коменського в Україні.

Література

1. Блашків О. Чеське літературне бароко: Дмитро Чижевський та Йозеф Вашіца / О. Блашків // *Ukrainiaca Brunensia II* : Україністика – минуле, сучасне, майбутнє. – Brno : Masarykova univerzita, 2009. – С. 362–370.
2. История всемирной литературы : в 9 т. / отв. ред. Ю.Б. Виппер. – М. : Наука, 1987.
Т. 4. – 1987. – 687 с.
3. Кортгаазе В. Від Меланхтона до Коменського і Чижевського / В. Кортгаазе. – Дрогобич – К. : Коло, 2005. – 378 с.
4. Славистика : зб. наук. праць. Дмитро Чижевський і світова славистика / ред. Роман Мних, Євген Пшеничний. – Дрогобич : Коло, 2003.
Т. 1. – 2003. – 446 с.
5. Ян Амос Коменський і сучасність / ред. Роман Мних, Вернер Кортгаазе. – Дрогобич : Коло, 2005. – 122 с.
6. Comenius und der Weltfriede / hrsg. von Werner Korthaase, Sigurd Hauff, Andreas Fritsch. – Berlin : Deutsche Comenius-Gesellschaft Berlin, 2005. – 992 S.
7. Čiževsky D. A Comparativist Looks at Mickiewicz / D. Čiževsky // *Adam Mickiewicz: Księga w stulecie zgonu*. – London : Polish Society of Arts and Sciences Abroad, 1959. – P. 481–498.
8. Čiževsky D. Comenius' "Labyrinth of the World": Its Themes and Their Sources / D. Čiževsky // *Harvard Slavic Studies*. – 1953. – Vol. I. – P. 83–135.
9. Čyževskij D. Osobnostadílo / D. Čyževskij. – Praha : Národní knihovna České republiky – Slovanská knihovna, 2004. – 490 s.
10. Čyževskij D. K. Máchovu světovému názoru / D. Čiževsky // *Torso a tajemství Máchova díla*. – Praha : Fr. Borový, 1938. – S. 111–180.
11. Jan Amos Komeňski a kulturaepokiBaroku / red. Sitarska Barbara, Mních Roman. – Drohobycz–Siedlce : Wydawnictwo Akademii Podlaskej, 2007. – 305 s. – (Studia Comeniana Sedlcensia, I).

Іманентний погляд на поетику од Горація

У статті представлена автентична рецепція творчої спадщини Горація крізь призму іманентної інтерпретації Е. Штайгера. Застосування принципу іманентності дає змогу визначити основні риси поетики одного з найвіртуозніших ліриків античності: концентрація складних і непослідовних мережив витончених мініатюр; використання претекстів та "навскісних кінцівок"; найвлучніше і найяскравіше вираження "максимального смислу в мінімальному об'ємі" завдяки деталізації; "помірна температура" поезії, цілісність якої досягається "симультанним сприйманням"; відмова від будь-яких залежностей і надання повної свободи читачеві.

Ключові слова: іманентна інтерпретація, рецепція, поетика, ода, антична метрика, Горацій, Е. Штайгер.

В статье представлена оригинальная рецепция творческого наследия Горация сквозь призму имманентной интерпретации Э. Штайгера. Применение принципа имманентности позволяет определить основные черты поэтики одного из искуснейших лириков античности: концентрация сложных и непоследовательных сплетений изящных миниатюр; использование претекстов и "косых концовок"; наиболее точное и яркое выражение "максимального смысла в минимальном объеме" благодаря детализации; "умеренная температура" поэзии, целостность которой достигается "симультантным восприятием"; отказ от любых зависимостей и предоставление полной свободы читателю.

Ключевые слова: имманентная интерпретация, рецепция, поэтика, ода, античная метрика, Гораций, Э. Штайгер.

The article deals with the authentic reception of Horace's creative writing in the context of Staiger's immanent interpretation theory. Applying the principle of immanence to the Horace's poetics, its main features have been determined: concentration of the complex and inconsistent combinations of fine miniatures; usage of pretexts and "oblique endings"; the most exact and vivid expression of "maximum meaning in minimum volume" due to detailing; "moderate

temperature" of poetry, the unity of which is understood by "simultaneous perception"; rejection of all the dependencies and granting of the full freedom to the reader.

Key words: immanent interpretation, reception, poetics, ode, antique metric, Horace, Emil Staiger.

Протягом двох тисячоліть творчість римського поета Квінта Горація Флакка (65–8 рр. до н. е.) пошановують і критикують, його визнають як учителя життєвої мудрості і зневажають як прихильника тривіальності, ним захоплюються як майстром поетичного слова і засуджують прозаїчність його творів. Сучасники високо цінували Горація (серед них Вергілій, Тібулл, Октавіан Август), у середньовіччі за філософські сентенції він отримав прізвисько "ethicus", Данте відводить йому місце в Аїді поряд з Вергілієм і Гомером, Ф. Петрарка говорить про визначальний вплив на себе римського автора, а Ш. О. Сент-Бев називає його "notre Horace". На цей же час припадає активне засвоєння творчої спадщини Горація на українському ґрунті пов'язане передусім з іменами Г. Сковороди та П. Русина, згодом його твори вивчаються у братських школах, Києво-Могилянській академії, а ректор академії Ф. Прокопович закликає учитись у Горація майстерності. Римського лірика переспівують П. Гулак-Артемовський і Л. Боровиковський, перекладають такі видатні діячі української культури, як І. Франко, В. Щурат та М. Зеров [детальніше див.: 3; 4; 7]. Навіть ці вибрані приклади свідчать, що Горацій мав таку владу над умами, якої досяг не кожен великий поет. Для інших римський лірик був фривольним, порочним сластолюбцем і безбожником, а у творчості – епігоном (передусім йдеться про закиди у наслідуванні давньогрецької лірики), що спонукало Г. Е. Лессінґа навіть до написання розвідки "Порятунок Горація" (Rettungen des Horaz, 1754). У сучасних літературних дискурсах питання моральності чи епігонства відходять на другий план, поступаючись місцем замилюванню віртуозністю творчого генія Горація, що його так влучно уловив Ф. Ніцше у трактаті "Сутінки ідолів" (Götzendämmerung, 1889): "До сих пор ни один поэт не приводил меня в такое артистическое восхищение, в какое приводила меня с самого начала ода Горация. В известных языках нельзя даже *желать* того, что здесь достигнуто. Эта мозаика слов, где каждое слово как звук, как пятно, как понятие, изливает свою силу и вправо, и влево, и на целое, это minimum объема и числа знаков, это достигаемое таким путем maximum энергии знаков – все это в римском духе и, если поверят мне, *аристократично* par excellence. Вся остальная поэзия является по сравнению с этим чем-то слишком популярным, – простой болтливостью чувств..." [5, с. 625].

З-поміж таких різнобічних тлумачень творчої спадщини Горація вирізняється позиція відомого швейцарського теоретика літератури Еміля Штайґера (Staiger, 1908–1987), своєрідність якої визначається іманентним підходом останнього до інтерпретації художніх творів [детальніше див.: 6, с. 63–78]. Простеження цієї іманентної стратегії рецепції поезики од Горація і є метою нашої розвідки.

Свій шлях до осягнення творчого генія Горація Е. Штайґер розпочинає з інтерпретації найвідоміших і, як не дивно, найсуперечливіших "Римських од" (III, 1–6). Німецький історик, лауреат Нобелівської премії у галузі літератури Т. Моммзен (Mommsen, 1817–1903) у 1889 р. у виступі перед Пруською академією витлумачив ці шість од як уславлення Октавіана Августа: перша присвячена всеохопливій неминучості (*necessitas*), друга – мужності (*virtus*) та чесності (*fides*), що стосуються відповідно імператорського війська і чиновництва, у третій йдеться про загрозу зі Сходу, у четвертій – про її подолання, у п'ятій про те, що влада не збирається іти походом проти парфян, цикл завершується оспівуванням набожності та цивілізованого життя [11, с. 111–112]. Ця думка Т. Моммзена довгий час вважалась загальноприйнятною, згодом було здійснено навіть спроби віднайти у "Римських одах" основні чесноти Августа *virtus, iustitia, clementia, pietas*, однак науковці так і не дійшли однозначного висновку, яка з од відображає яку чесноту. Усі ці намагання Е. Штайґер, вірний принципу іманентності, вважає спекулятивними, адже вони покинули лоно власне тексту й подались в історичні, естетичні та інші позалітературні дискурси [10, с. 68].

Щоправда, сам текст "Римських од" готує інтерпретаторові труднощі. Наприклад, відкритим залишається питання, чого стосується перша строфа першої оди – цілого циклу чи лише першої поезії? Беззаперечним є її призначення: вона відкриває урочисту поетичну промову:

*Не вам ця пісня, невтаємничені,
Не вам тут місце! Ви ж – занімійте всі:
Служитель Муз, у віщі струни,
Хлопці й дівчата, для вас я вдарю* [2, с. 61].

Цей заспів відповідає звеличенню верховного бога Юпітера у наступній строфі, що переходить у засудження жадібності. Але яке відношення до "хлопців й дівчат", яким співає Горацій свою оду, має його сабінський маєток, що описується в останній строфі:

*То нащо домог, що за зразком новим
До хмар сягає, очі б колов я всім
Чи діл сабінський на багатства,
Повні турбот, я міняв би – нащо?* [2, с. 61].

Така приватна сповідь виглядає тут доволі дивною. Ще разючішим є для Е. Штайґера схожий перехід у четвертій оді [10, с. 70]. У ній охоплений божественним натхненням (*θεία μανία*) Горацій звертається до музи Калліопи, і слухач налаштовується на розмову про важливі речі. Натомість маємо розповідь про те, як автор у дитинстві заснув у полі і йому не заповдіяли шкоди дикі тварини, про те, як він вийшов живим з битви при Філіппах, не потонув у морській бурі біля Палінурії чи як його не убило падаюче дерево. При цьому перелічуються численні назви невеликих і маловідомих навіть для італійців місцин батьківщини Горація і називається ім'я його годувальниці. За низкою цих автобіографічних даних слідує згадка про Цезаря, а за нею – знову без очевидного переходу – про битву Зевса з титанами, в якій закон і порядок перемагають грубу силу.

Таку "непоследовність" (Inkonzinnität) Е. Штайґер вважає однією з основних характеристик творчої манери Горація. Вона відрізняє його поезію, скажімо, від од грецького лірика Піндара (бл. 518–446 рр. до н. е.), наслідування якого закидалось Горацієві [див., напр.: 8, с. 326–328]. У Піндара усе логічно і послідовно, і навіть якби він включив у пісню приватні мотиви, їх заглушив би могутній голос хорової лірики, так що слухач не уловив би нічого незвичного для свого слуху. У Горація все інакше: кожен елемент, кожен мотив виступає на перший план і змушує слухача замислюватись над його місцем у загальній структурі твору. І тут у гру вступає творча уява, фантазія самого слухача. У четвертій "Римській оді" можна вибудувати такі логічні містки: "Музи могутні, вони охороняли мене у дитинстві й у наступні роки. Музи зміцнили Цезаря у виснажливих війнах. Август створив порядок, як колись і Юпітер, перемигши норавливих титанів" [10, с. 71. – *Тут і надалі переклад з німецької мови мій – О. Р.*]. Проте Е. Штайґер наголошує, що ці переходи уможливлені і жоден критик, котрий знає, що в естетиці означає єдність у різноманітті, не визнає їх мистецької достовірності [10, с. 71].

Необхідність у схожих штучних логічних переходах, що не мають естетичної ваги, виникає повсюди. Наприклад, одинадцята ода третьої книги починається зверненням до Меркурія та винайдені ним ліри з панцира черепахи: вона має полонити Ліду, яка не відповідає на залицяння співця, який полонить слух навіть обивателів підземного царства – Тітія, Іксіона та дочок Даная. На останніх акцентується увага поета: лише одна з п'ятдесяти данаїд Гіпермнестра не послухалась батька, не вбила свого чоловіка і тому уникнула мук в Аїді. Її героїчна любов оспівується у другій частині оди. Спільною для обох частин є лише думка, що кохана жінка мусить відповідати любов'ю на любов

чоловіка. Однак Гіпермнестра доводить свою любов тим, що, будучи уже заміжною, не заподіює шкоди своєму чоловікові, тоді як Ліда – байдуха дівчина, яка ще не пізнала любові. Тобто жінки фактично не мають нічого спільного [10, с. 72].

Ще менш послідовний перехід в оді III, 27. Автор прощається з коханою дівчиною Галатеєю. Він бажає, щоб лихих людей стрічали на путі лихі прикмети, а Галатею – тільки хороші, щоб, куди б не привів її шлях, вона жила щасливо і згадувала про нього. І раптом у сьомій строфі читаємо:

*І Європа так, білосніжним тілом
Горнучись, було, до бика-лукавця,
Враз відчула страх серед риб, що ними
Море кишіло* [2, с. 86].

Наступні дванадцять строф докладно переповідають історію Європи, а завершується ода тим, що Венера закликає розчаровану дівчину не скаржитись на долю, адже її чоловік – сам Юпітер і їй судилось дати ім'я частині світу. Тепер слухач уже зовсім забув про Галатею, а Горацій і не думає вертатись до неї. Та який зв'язок має міф із прощанням з коханою? Автор застерігає Галатею від усяких труднощів на шляху, тоді як подорож Європи на спині верховного бога навряд чи була небезпечною, та й подорож зрештою принесла їй щастя любові та невмирущу славу. Тож Е. Штайгер вважає, що міф тут обрано недоцільно, і робить наступний висновок: "Горацій розповідає легенду не для того, щоб застерегти кохану, він використовує сцену прощання як претекст, як нехитрий привід для оповіді міфу про Європу" [10, с. 73]. У наведеній цитаті видно, що й сам автор наче відчуває штучність створеного ним переходу, однак, ступивши на міфічний ґрунт, цим уже не переймається. Згадаймо тут і Піндара, котрий, щоправда, виходячи із зовсім інших стилістичних передумов, вплітав у свої твори міфи досить довільно.

Звісно, у Горація є й оди, що відповідають сучасним уявленням про єдність. І це не лише короткі вірші, пройняті єдністю ліричного настрою, але й довші поезії. Наприклад, розповідь другої "Римської оди", що складається з 9 строф, обертається навколо однієї теми – чоловічого гарту; ода IV, 5 у своїх 10 строфах закликає Августа повернутись на батьківщину, зберігаючи настрої благоговійної вдячності й задушевної туги. Однак непослідовні оди незмірно переважають. Свого часу це дало привід відомому швейцарському германісту Е. Говальду (Howald, 1887–1967) відкинути будь-яку претензію Горація на композиційну єдність і розглядати його оди та елегії як просту суму окремих автономних "блоків" [див.: 9].

Е. Штайґер пропонує інший вихід з цієї ситуації – "симультанне сприймання" [10, с. 79]. На його думку, лише таке сприймання здатне відкрити нам шлях до художнього світу Горацієвих од. Показовим прикладом слугує навіть коротка ода III, 22:

*Опiкунко гiр та лiсiв дрiмучих!
Триразовий клич породiллi вчувши,
Ти – вже там, при нiй: не даєш їй згинуть,
Дiво трилиця.
Дар прийми – сосну, що мiй дiм окрила.
Тут щорiк тебе пiдживлю, веселий,
Кров'ю кабана, який iклом збоку
Вдарити мiтить* [2, с. 81].

Уже у перекладі, що не може передати усієї своєрідності латинського оригіналу, читач натрапляє на інверсії, що спиняють звичний плин ліричної поезії. Справді, вірші Горація не "плинуть". Це до певної міри відповідає й духові самої латинської мови, в якій окреме слово є набагато автономнішим, ніж, скажімо, у грецькій. Поети золотого віку римської літератури особливо широко використовували цю специфіку мови [пор.: 11, с. 274–275], та Горацій досягнув тут виняткових висот. У нього маємо подекуди навіть перехрещення слів між віршовими рядками: "Nunc et latentis proditor intimo / gratus puellae risus ab angulo..." (Оди I, 9), де *latentis* стосується *puellae*, *proditor* – *risus*, а *intimo* – *angulo* і все разом може означати: "сміх, що видав дівчину в закутку" [2, с. 24]. Цю гру слів не передасть жоден переклад (позиція Е. Штайґера тут суголосна цитованій думці Ф. Ніцше про неперекладність поезії Горація), а реципієнт при читанні чи слуханні такого вірша мусить бути здатним абстрагуватися від тексту і сприймати послідовність симультанно. Таке симультанне сприймання необхідне і для схоплення змісту аналізованої вище оди III, 22. Тематично вона близька до жанру елліністичної епіграми-освячення, та відрізняється від неї тим, що слово тут має не уже освячений предмет, а оповідач, котрий лише збирається вчинити освячення. Звертання до Діани нагадує ритуальну молитву і свідомо залишається в межах традиції. Далі маємо живий образ сосни, що височіє над домом оповідача і звеличується як майбутня жертва. Згодом автор зацікавлює нас сповненим любові описом кабана, згадуючи навіть про його ікла, якими він "мітить вдарити збоку", і цей опис настільки деталізований, що викликає у нас спочатку спантелічення, але при одночасному сприйнятті з молитвою до Діани – захоплення [11, с. 79]. Схожі відчуття виникають і при читанні оди "До джерела Бандусії" (III, 13), в якій у ритуальному звертанні вшановується не олімпійська богиня, а джерело. Поряд із

його звеличенням шляхом майстерного поєднання зорових образів та настроїв, що відповідає нашим уявленням про високу ліричну поезію, маємо тут, як і в оді про Діану, згущення деталізації:

Ще й козля в подарунок дам.

Вже до герців його, вже й до любові звуть

Перші ріжки – дарма... [2, с. 75].

Е. Штайґер виводить звідси визначальну для всієї поетики Горація рису: "Можна відкривати Горація де завгодно, – усюди ми натрапляємо на схожі змістовні формулювання, на, скажімо так, "максимальний смисл у мінімальному об'ємі", причому під "максимальним смислом" розуміємо і концентрацію чуттєвого сприйняття" [11, с. 81]. Наприклад, зміст молитви у храмі Аполлона (I, 31) зібрано у словах:

Одне прошу лиш: хай у здоров'я,

Латони сину, тишує майном своїм.

А світлий розум мій і піра

Хай не лишають мене й на старість [2, с. 39].

Змістовою концентрацією вражають навіть окремі рядки. В оді III, 4 Горацій згадує свій безпечний сон під відкритим небом: "... смілого з ласки богів хлопчину" [2, с. 65]; довге протистояння Кантабрії військам Риму виражено у фразі (III, 8): "Вже в ярмі кантабр, наш іспанський ворог, / вже, хоч пізно, й він ланцюгами дзвонить" [2, с. 72]; загибель титанів обґрунтовується словами (III, 4): "Сама ж од себе валиться міць сліпа" [2, с. 67]. Відоміші приклади – лаконічні моральні сентенції та афоризми: "Лови день" (I, 11), "Красиво й солодко померти за батьківщину" (III, 2) та ін.

Як бачимо, у своєму прагненні до якомога змістовнішого і водночас лаконічнішого формулювання Горацій надає значення кожній, здавалося б, неважливій деталі. У багатьох одах ці значущі дрібниці – думки, афоризми, характеристики, алюзії до міфів та історичних реалій – створюють цілі мережива. Показова уже перша ода першої книги – присвята Меценату. На початку автор уславляє свого покровителя як нащадка древніх етрусських володарів. Та уже з третього рядка починається перелічення можливостей укладу людського життя, що сягає аж 28-го рядка, причому кожній з можливостей відведено лиш 2–4 рядки. Тут немає ні градації, ні якогось іншого засобу упорядкування цього мережива, його елементи взаємозамінні. Монотонність простого перелічення уникнуто завдяки варіації, і цікавість слухача рівномірно розподіляється по всій оповіді. Читач з любов'ю затримується на кожному кроці і не прагне розв'язки. Лише останні 8 рядків дають зрозуміти, до чого веде поет: флейта й еолові струни ставлять його в один ряд з богами, а якщо і Меценат визнає його "лірним співцем", то він "торкнеться зірок гордим

чолом своїм" [2, с. 18]. Так ода вертає до свого початку і симультанно сприймається як ціле – як своєрідна присвята другові. Безперечно, замисел автора полягав саме у створенні присвяти, що мала відкривати книгу од, проте ретроспективно вона виглядає радше як претекст для розробки низки витончених образів [11, с. 84–86].

Варто зазначити, що Горацій – не єдиний римлянин, що складав свої вірші з таких мініатюр. Згадаймо, приміром, його сучасників Альбія Тібулла (55–19 рр. до н. е.) та Секста Проперція (бл. 50 – бл. 10 рр. до н. е.). Однак елегії Проперція розпадаються на окремі "блоки", вони не розроблені настільки деталізовано і поєднуються лише "грубими мазками пензля художника" [9, с. 62–64]. У Тібулла єдність забезпечується радше формально завдяки використанню елегійного дистиха, яким послуговуватись набагато легше, ніж сапфічною, алкеевою чи асклепіадовою строфою з їх чіткими цезурами. Однак саме такі строфи необхідні для створення докладно прописаних образів. Водночас вони забезпечують помірне звучання поезії Горація, поезії, де "панує помірна температура" [11, с. 89]. У ній немає ні військового пафосу, ні любовної пристрасті: навіть там, де йдеться про любов, автор лише закликає до поцілунків, але сам ніколи не цілує. Е. Штайґер вважає, що таким чином Горацій намагається уникнути полону ліричної поезії, водночас визнаючи і свободу читача: оповідач не захоплює слухача, не зачаровує його, а просто запрошує до споглядання. У цьому контексті доречно згадати і думку Й. В. Гете про "відмежовуючий" (*berführend*) характер латинської мови, який обґрунтовує наявність у поезії Горація цілих вервечок деталей "то граційних, то могутніх, але завжди неперевершено фіксованих, чітко відмежованих від оточення і тому стійких до розчинення у музичально-ліричному потоці" [11, с. 91].

Розробка таких деталей – копітка робота. Сам Горацій дуже влучно, на наш погляд, характеризує свою працю у другій оді четвертої книги, утверджуючи своє мистецтво слова перед величчю одного з найвидатніших ліричних поетів Стародавньої Греції Піндара (бл. 518 – бл. 438 рр. до н. е.). Горацій порівнює Піндара з діркейським лебедем, що скеровує свій політ до хмар, а себе називає маленькою працювитою бджолою, яка завзято літає від квітки до квітки і дбайливо збирає смачний мед. Так він – "працьовитий лірник льоту низького" – по крихтах складає свої "скромні" пісні [2, с. 92–93]. Єдине, що цікавить Горація, – словесне формулювання. Його зовсім не хвилює, звідки береться образ (навіть якщо він запозичений у грецьких поетів), адже його мета – надати цьому образу найкращого, найвлучнішого, найяскравішого поетичного вираження [11, с. 97]. Принагідно згадаймо: саме про дбайливе піклування і ретельну працю над художньою фор-

мою Горацій говорить у настановах молодим поетам у своєму відомому посланні "До Пісонів":

*Ви ж, о нащадки Помпелія, геть без вагання відкиньте
Вірші, яких не торкався різець, яких би він довго
Не шліфував, щоб і ніготь не виявив жодних зазублин* [1, с. 137].

Так працює він, Горацій, на протигагу Піндарові, лірика якого – наче стрімкий потік, "чії води в повіль / ринуть, буйні, з гір, береги розмивши" [2, с. 92], та Юла Антонія, до якого звертається автор у наступних строфах аналізованої оди із закликом створити величну пісню на честь тріумфального повернення Августа у Рим після перемоги над сігамбрами. Сам же Горацій воліє просто долучитись до хвалебного співу римського народу, та й жертва його набагато скромніша за Юлеву:

*Ти складеш корів та волів по десять
На жертовник, я – лиш бичка, що в полі
Серед пишних трав, полишивши матір,
Гладшає нині.
Мов на темнім тлі тонкосерпний місяць
Сяє в третю ніч, так і ріжки в нього,
Й знак, мов снігу слід, на чолі ясніє,
Весь же він – жовтий* [2, с. 93].

Своєю детальністю і турботливістю цей опис останніх рядків оди настільки заворожує читача, що на мить забуваються Піндар, Юл та Август, про яких ішлося у попередніх тринадцяти строфах. Тут, за словами Е. Штайгера, виявляється іще одна характерна риса поезики од Горація – "навскісна кінцівка" (schräger Ausgang), тобто закінчення, що не містить розв'язки, не підсумовує сказаного, а повідомляє щось, здавалося б, другорядне. Швейцарський літературознавець вбачає можливість використання такої кінцівки у тому, що "Горацій не керується якимось єдиним настроєм чи не слідує одній думці, яка б мала бути органічно присутньою у цілій оді та всіх її частинах, а приділяє максимальну увагу саме одиничному, інколи настільки, що навіть забуває загальний задум чи досягає його лише ретроспективно" [11, с. 100]. І читач втрачає з поля зору ціле, його настільки зачаровує одиничне, що на задній план відступає усе, що не вписується у його погляд, сконцентрований на одній строфі, одному рядку, одній фразі, одному образі.

Водночас і у Горація можемо говорити про єдність у різноманітті, щоправда, вона прихована і досягається у досить незвичний спосіб. Рядки про бичка протиставлені попереднім: мила тваринка подобається нам більше, ніж двадцять корів та волів, яких жертвує Юл Антоній. Такі різні жертви, очевидно, відповідають антитезі між лірикою Юла, що наслідує Піндарову, і скромнішим, однак "смаковитішим" мистецтвом

самого Горация. Таким чином усе суголосне. І ми розуміємо це тільки при ретроспективному огляді. Е. Штайґер резюмує: "Поет не веде нас від одного до іншого доступним відчуттю чи розумові способом, щоб врешті-решт дійти до мети, що невиразно видніється уже на початку шляху і поступово прояснюється. Навпаки, він прагне якомога краще ізолювати одичне і запобігти, щоб нас заповонило і вабило те, що чекає попереду. Лише поглядові, який ретроспективно установить зв'язки між окремими частинами і буде в змозі симультанно сприйняти усі попередні строфи, відкриється єдність, так віртуозно прихована заради дорогоцінних мініатюр" [11, с. 105].

Як бачимо, Гораций не нав'язує читачеві єдності у різноманітті. У четвертій "Римській оді", у Піндаровій та цілій низці інших од він лише пропонує нам сплести щільне, тендітне мереживо зв'язків, проте не примушує цього робити, тобто надає читачеві свободу дій. А це можливо лише за умови, що вільний і сам поет: він незалежний від свого матеріалу, підноситься над ним, фіксує свій погляд на будь-якій деталі чи ковзає ним по усій площині вірша на власний розсуд [11, с. 106]. Те саме маємо й у випадку "навскісної кінцівки", коли автор залишає за собою право в будь-який момент змінювати намічений раніше курс. Свобода читача тут забезпечується тим, що наприкінці поезії відбувається звернення до хоча й привабливої, та все ж простішої теми, яка апелює до широких обривів людського серця – неодмінного атрибуту гуманного буття [11, с. 102]. Схоже завдання виконувала драма сатирів в античних тетралогіях: вона розсіювала гніт попередньої трагедійної трилогії, знімала емоційне напруження і тим самим повертала глядачеві його внутрішню свободу.

Вишуканість форми Горациєвих од, акумуляція у них складних мережив витончених мініатюр, між якими немає прямих логічних переходів, використання образів-претекстів та "навскісних кінцівок", намагання завдяки деталізації домогтися найкращого, найвлучнішого вираження "максимального смислу в мінімальному об'ємі" поезії, цілісність якої осягається лише "симультанним сприйманням", – усе це, на перший погляд, мало б утруднити розуміння поезії римського автора широким загалом і зробити її доступною лише для невеликого кола читачів (як-от Октавіана Августа та його оточення). Справді, у Горация є ціла низка од, що містять інформацію з його приватного життя, роздуми про теперішнє, минуле і майбутнє Цезаря і Риму, а також алюзії до творчості інших античних поетів (його попередників і сучасників), що потребують історичного та літературознавчого коментаря. Однак зміст більшості віршів Горация, незважаючи на їх філософську еkleктику, все ж легко зрозумілий: заклик до скромного життя, засторога перед державними справами, які руйнують душевну рівновагу, поцінування безтурботності

та здоров'я як найвищих благ життя, ушлявлення дружби, недовіра до любові, яка викликає сум'яття почуттів, оспівування ідилічного спокою на лоні рідної природи. Звідси – "помірна температура" його лірики, відмова від будь-яких залежностей, навіть від маґії почуттів, яка б затуманила внутрішню ясність поезії, уміння надавати читачеві цілковиту свободу, залишаючись і самому вільним від власного творіння. Вважаємо, що саме ці риси поетики Горація забезпечили йому славу віртуозного лірика античності і зберегли його творчість у віках, що пророкував і сам автор відомого "Пам'ятника" (III, 30):

*Смерті весь не скорює: не западе в імлю
Частка краща моя. Поміж потомками
Буду в славі цвісти...* [2, с. 89–90].

Література

1. Античні поетики. Арістотель. Поетика. Псевдо-Лонґін. Про високе. Горацій. Про поетичне мистецтво / упоряд. М. Борецький, В. Зварич. – К. : Грамота, 2007. – 168 с.
2. Квінт Горацій Флакк. Твори / Квінт Горацій Флакк ; пер. з лат. – К. : Дніпро, 1982. – 254 с.
3. Корж Н. Г. Переклади творів Горація на Україні (XVIII–XIX ст.) / Н. Г. Корж // Іноземна філологія. – Львів, 1970. – № 8. – С. 68–73. – (Питання класичної філології ; вип. 20).
4. Косянчук О. О. Вплив лірики Горація на українську одичну поезію XVIII – поч. XIX ст. / О. О. Косянчук // *Studia Linguistica* : зб. наук. праць. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2011. – Вип. 5, ч. 2. – С. 169–173.
5. Ницше Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Ницше ; сост., ред. и авт. примеч. К. А. Свасьяна ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1996. Т. 2. – 1996. – 830 с.
6. Радченко О. Іманентна поетика Еміля Штайґера: філологічний та філософський дискурс : монографія / Олег Радченко. – Дрогобич : Посвіт, 2012. – 248 с.
7. Содомора А. Горацій і його поетична творчість / Андрій Содомора // Квінт Горацій Флакк. Твори / А. Содомора ; пер. з лат. – К. : Дніпро, 1982. – С. 5–13.
8. Fraenkel E. Horaz / Eduard Fraenkel. – [3., durchges. Aufl.]. – Darmstadt : Wiss. Buchges., 1971. – XV, 540 S.
9. Howald E. Das Wesen der lateinischen Dichtung / Ernst Howald. – Erlangen – Zürich : Rentsch, 1948. – 98 S.
10. Staiger E. Horaz: Zum künstlerischen Problem der Oden / Emil Staiger // Staiger E. Gipfel der Zeit : Studien zur Weltliteratur. – Zürich–München : Artemis, 1979. – S. 61–115.
11. Wege zu Horaz / hrsg. von H. Oppermann. – Darmstadt : Wiss. Buchges., 1972. – VI, 392 S.

Теорія міфу в сучасній гуманітаристиці

У статті проаналізовано підходи до осмислення міфу як ключової категорії гуманітаристики в ХХ ст. Автор статті доводить, що в ХХ–ХХІ ст. міф репрезентовано як вербалізацію індивідуального чи колективного підсвідомого (психоаналітичний напрям), засіб долучення до колективної історії (французька соціологічна школа), символічну форму культури (культурологічна лінія), особливу комунікативну систему (структурологічний напрям) чи засіб концептуалізації світу (теорія російських учених).

Ключові слова: міф, вербалізація підсвідомого, символічна форма культури, колективна історія, комунікативна система, концептуалізація світу.

В статье проанализированы подходы к пониманию мифа как центральной категории гуманитаристики ХХ ст. Автор статьи доказывает, что в ХХ–ХХІ ст. миф репрезентован как вербализация индивидуального или коллективного подсознательного (психоаналитическое направление), способ приобщения к коллективной истории (французская социологическая школа), символическая форма культуры (культурологическая линия), особая коммуникативная система (структурологическое направление) или способ концептуализации мира (теория русских учёных).

Ключевые слова: миф, вербализация подсознательного, символическая форма культуры, коллективная история, коммуникативная система, концептуализация мира.

The paper explores approaches to perception of myth as a key category of the Humanities in the XXth century. The author argues that in the XX–XXI centuries myth is represented as a verbalization of individual or collective unconscious (psychoanalytic approach), a way of joining the collective history (French sociological school), a symbolic form of culture (cultural tendency), a special communicative system (structural approach) or a way of conceptualizing the world (the theory of Russian researchers).

Key words: myth, verbalization of unconscious, symbolic form of culture, collective history, communicative system, conceptualizing the world.

Поняття "міф" – одне з ключових у гуманітаристиці від давнини до сьогодні. Його аналізом у гуманітарній науці ХХ ст. ґрунтовно займалися провідні європейські та американські філософи й культурологи: Р. Барт [1], Я. Голосовкер [2], М. Єліаде [3], Е. Кассіпер [6],

Дж. Кемпбелл [9], Л. Леві-Брюль [10], К. Леві-Строс [12], О. Лосєв [14], Є. Мелетинський [15], Н. Фрай [16], К.-Г. Юнг [18] та ін. Кожен із них представляє оригінальну візію міфологічності культури, виділяє окремі тенденції, проблемні аспекти та формулює загальну концепцію функціонування міфу в різні періоди розвитку людської цивілізації.

Концепція міфу абсорбувала засади багатьох наукових теорій, котрі потребують узагальнення та систематизації. Мета нашої статті – використовуючи тематичний принцип, виділити ключові напрями в осмисленні міфу та прослідкувати, як змінювався вектор його дослідження протягом ХХ ст.

Перші десятиліття ХХ ст. ознаменувалися реміфологізацією європейської культури. Цей процес відбувався одночасно зі становленням психоаналітичної теорії в наукових розвідках З. Фрейда, К.-Г. Юнга та їх послідовників.

У праці "Тотем і табу" (1913) [17] **З. Фройд** осмислює зародження релігії, моралі та мистецтва в контексті психоаналізу й доходить висновку, що джерелом їхнього виникнення є едіпів комплекс: моральні норми виникають із забороною інцесту та батьковбивства, на усвідомленні провини перед батьком базується релігія, витіснення сексуальних бажань, їх сублимація є необхідною складовою розвитку мистецтва. Так, міф стає ілюстрацією психологічного комплексу, покладеного в основу розуміння психології людини.

На думку Фрейда, подібні комплекси є джерелами сюжетів усіх міфів. Наприклад, грецька міфологія – це історія боротьби богів-батьків та богів-дітей за сексуальну владу над матір'ю-землею. Дослідник уважав міфи вираженням підсвідомих бажань та сексуальних потягів індивідів.

Праці **К.-Г. Юнга** – це спроба пояснити міфологію за допомогою психоаналітичних методів дослідження колективного несвідомого. Дослідник намагався довести спорідненість глибинних елементів сну й фантазування невротиків та міфологій різних народів. Концептуальним поняттям юнгіанського осмислення міфу є архетип – "символічна формула, котра починає функціонувати там, де або ще не існує свідомих понять, або ж вони взагалі неможливі" [19, с. 459].

На матеріалі первісних та античних міфів, казок і літературних творів європейських народів Юнг виділяє базові архетипи, котрі й становлять основу міфологічного мислення: Новонародженого, Діви, Матері, Відродження, Духу, Трикстера [18].

Отже, за Юнгом, міфологія бере початки в колективному несвідомому як джерелі виникнення людського космосу.

Дослідження Юнга вплинули на формування ідей американського дослідника міфології Дж. Кемпбелла та канадського філолога Н. Фрая.

У праці "Герой з тисячею облич" (1949) *Дж. Кемпбелл* робить спробу, спираючись на юнгіанський варіант психоаналізу, реконструювати мономіф – універсалізовану історію культурного героя: від його чудесного народження, набуття надможливостей, подолання перешкод, одруження з урятованою жінкою до мудрого правління й загадкової загибелі. Кемпбелл вважає, що основу героїчного міфу складають символічні форми вираження двох важливих для колективної та індивідуальної людської історії подій: створення світу та становлення особистості. Так героїчний епос репрезентує космогонічний міф та ритуал ініціації: народження та мандри героя відповідають обрядам переходів, а подвиги – створенню Космосу з Хаосу. На думку дослідника, така "казкова розповідь", що функціонує як життєпис легендарних героїв, божеств, духів та тотемів, є лише "символічним вираженням несвідомих бажань, страхів та конфліктів, що лежать в основі свідомих моделей людської поведінки. Інакше кажучи, міфологія – це психологія, котру помилково прочитують як біографію, історію й космологію" [9, с. 153].

Біологізаторський підхід Кемпбелла до міфології ще більше помітний у праці "Маски бога" (1959–1968) [8], де автор указує на те, що міфи є прямою функцією людської нервової системи. Дослідник вважає, що на формування міфологічних образів, окрім загальних фізико-психологічних факторів, впливають універсальні враження з дитинства, зрілого періоду життя та старості. Отже, Дж. Кемпбелл, намагаючись поєднати юнгіанство та ритуалізм, осмислює міф у контексті психоаналізу.

Н. Фрай відходить від суто біологізаторського підходу до розгляду міфу: вихідною точкою в осмисленні ним цієї категорії є зближення літератури й міфології за рахунок "розчинення" літератури в міфі, а не навпаки. Фрай утверджує єдність міфу й ритуалу, а також міфу й архетипу. Міф, на його думку, є центральною формуючою силою, що надає ритуалам архетипного значення. Ці ритуали виникають як спроби синхронізації людського організму з природними ритмами. Фрай нараховує 4 природні цикли, котрі зумовлюють виникнення відповідних міфів: 1) світанок, весна, які відображені в міфах про народження героя, про воскресіння, про творення космосу з хаосу; 2) полудень, літо, що оприявлені у міфах про священне весілля, про "Золотий вік"; 3) захід сонця, осінь, репрезентовані в міфах падіння, загибелі бога, ізоляції героя; 4) ніч, зима, які зумовлюють виникнення есхатологічних міфів.

Н. Фрай також розмежує значення міфу з точки зору нарації та дії. Так, з погляду нарації, міф є "імітацією дій, яка знаходиться близь-

ко або на можливій грані бажань", у той час як з погляду значення чи дії міф – "це такий самий світ, на який дивляться як на поле дії, але пам'ятають про наш принцип, що значення або зразок поезії є структурою образів із концепційними імплікаціями" [16, с. 114]. На думку Фрая, міф у літературі може існувати в трьох формах: по-перше, як "невитіснений" (притаманно античній літературі та Старому заповіту, де світ людей був чітко відділений від світу богів); по-друге, як "романтичний", тобто такий, що містить зразок для наслідування, запозичений із народної моралі; по-третє, як "реалістичний" на рівні підтексту.

Отже, Фрай-філолог осмислює категорію міфу в контексті літератури, спираючись при цьому на положення юнгіанської теорії архетипів.

Велику роль у становленні теорії міфу, зокрема її *соціологічного напрямку*, відіграли ідеї **Л. Леві-Брюля** про специфіку первісного мислення. На думку представника французької соціологічної школи, містичний елемент міфів є визначальним. Колективна свідомість, притаманна первісним людям, не апелює до досвіду й ставить магічні властивості речей понад реальні, відчутні на смак, дотик, слух тощо [10]. Так виявляється прелогізм первісного міфологічного мислення. В уявленнях первісних людей асоціації керуються законом партиципації, що виявляється в утвердженні містичних взаємозв'язків між різними міфічними категоріями.

Найкраще закон партиципації ілюструє зв'язок між тотемічними центрами та теперішнім. Наприклад, міфології багатьох народів відображають думку про те, що всі дії людини є імітацією колись здійснених учинків героїв у тотемічних центрах: там вони навчилися добувати їжу, будувати житло, полювати тощо [10, с. 58]. Потреба підтримки контакту із центром, "джерелом сакральності" виявляється в ритуалізованому обожненні символічних топосів (гора, печера, дерево, річка тощо), що згодом знайшло вираження в побудові святилиць та храмів.

Леві-Брюль відмовляється від функціонального трактування природи міфу, стверджуючи, що він є способом "солідарності" із соціальною групою, інакше кажучи, це засіб долучення індивідуальної історії до спільного досвіду.

Культурологічний напрям дослідження міфу репрезентовано в наукових розвідках німецького філософа й культуролога **Е. Кассіпера**. Він розглядає міфологію як автономну символічну форму культури, що наділена особливою модальністю та специфічним способом об'єктивізації чуттєвих даних. Так міфологія постає як замкнена символічна система з власним способом моделювання світу. Специфіка міфологічного мислення полягає у відсутності розмежування реального та ідеального, речі та образу, таким чином явища не синтезуються, а

отожднюються: замість закону діє окремий індивідуальний випадок, частина рівнозначна цілому, а весь космос організований за однією моделлю, дійсною для всіх інших творинь [5, с. 50].

Е. Кассіерер стверджує, що аналіз міфу можливий лише у разі знаходження особливого, "адекватного" підходу, що поєднує історичний та дискретно-структурний аналіз. Основним завданням є пошук у міфі "вираження духу", іманентних духовних вражень, тому концепція Кассіерера принципово відрізняється від популярних у гуманітаристиці ритуальних та психоаналітичних інтерпретацій. За Е. Кассіерером, міф – це вираження емоцій: "Міф не можна описати як голі емоції, бо це вираження емоцій. Адже вираження почуття це не є саме почуття – це емоція, перетворена на образ" [20, с. 43].

Називаючи людину твариною, що мислить символічно, Кассіерер загадку міфу пов'язує із загадкою символу та символічного мислення. На його думку, символ створює альтернативний простір символічного буття, а не відображає реальне. Структуру міфу Кассіерер бачить у трьох діалектично пов'язаних формах: думці, спогляданні та житті.

Актуалізуючи важливі для розуміння міфу категорії простору та часу, дослідник розробляє власні теорії їх розуміння. Увесь топос організований за однією моделлю, яка відображає людські уявлення про власне тіло (звідси опозиції верх / низ, перед / зад). Доказами цієї гіпотези є численні міфи про походження світу з частин тіла богів. Концепція міфічного часу базується на твердженні про те, що міф завжди передбачає генезис, життя, рух, становлення: кожна минула подія є безпосередньою причиною та поясненням теперішнього.

Аналізуючи природу міфу, Е. Кассіерер не погоджується з тим, що доба міфологічного мислення минула. Натомість він говорить про новий тип міфу – політичний, раціоналізований, котрий створюється політиками відповідно до плану. Так створюється "техніка міфологічного мислення, що не має аналогів в історії" [8, с. 158].

Яскравими представниками структурологічного напряму дослідження міфу є Р. Барт та К. Леві-Строс.

Так, **Р. Барт** виводить свою теорію з визнання міфом будь-якого висловлювання, комунікативної системи та визначає три типи реценції, зумовлені дією символічного, критичного та репрезентативного чинників.

Оскільки міф – це слово, то, за умови оформлення дискурсом, стати міфом може будь-що [1]. Барт говорить, що бувають предмети, котрі лише на час стають міфами, згодом зникаючи та звільняючи місця іншим, проте *вічних* міфів не існує, бо тільки людська історія керує мовою: лише вона обирає слова, які стануть міфами.

Р. Барт розглядав міф у контексті співвідношення мови та влади. На його думку, мова, з одного боку, є ключовим вузлом соціалізації, а з іншого, – маючи власну структуру, синтаксис та граматику, несе в собі певний владний потенціал. Саме з такої точки зору дослідник розглядає поняття "міф": для Р. Барта це особлива комунікативна система, інтенційність якої важливіша за буквальний зміст. Філософ визначає міф як своєрідну сукупність конотацій, що утворюють прихований ідеологічний рівень дискурсу. Отже, міф виявляється двоякою структурою: з одного боку, він спрямований на зміну реальності, має на меті створити такий реальний образ, який би співпадав із ціннісними очікуваннями носіїв міфологічної свідомості; з іншого боку, міф намагається приховати свою ідеологічність, тобто його мають сприймати як реальність, що не викликає сумнівів.

Ураховуючи таку невідповідність форми та змісту міфу, його двоїстий характер, Барт пропонує три різні способи прочитання міфів. Перший характерний для того, хто міф продукує: беручи до уваги зміст, обирають форму, яка символічно передасть основну ідею. Для міфолога, котрий дешифрує міф, характерний другий тип читання: він аналізує одночасно і зміст, і форму, помічає невідповідність між ними та робить висновок про деформацію смислу. Третій тип притаманний читачам міфів, які сприймають форму та зміст невід'ємно один від одного.

Р. Барт підкреслює, що в сучасній культурі міф – це не залишок архаїчного мислення, а величезна частина сучасної культури, що реалізується в рекламі, кіно тощо.

К. Леві-Строс досліджував комунікативно-семіотичний аспект міфу. На думку Є. Мелетинського, у вивченні міфів Леві-Строс убачав один зі шляхів самопізнання людського духу, бо "міфологічне колективно-несвідоме фантазування відносно незалежне від впливів інших форм племінної життєдіяльності й соціально-економічних інфраструктур, тому адекватно відображає саму "анатомію розуму" [15].

За Леві-Стросом, головною умовою вивчення міфів є беззаперечна віра в них. Використання міфологічного мислення можливе тільки тоді, коли його структура залишається прихованою [12, с. 20] (для порівняння дослідник наводить приклад мовця, котрий утратить логіку власного висловлювання, якщо зумисне почне думати про граматичне оформлення речень). Ідея міфу може реалізуватися лише в слухачеві, котрий сприймає його як істину. Категорія ж автора в контексті міфу взагалі не актуалізується: як тільки оповідь сприйняли як міф, вона починає функціонувати втіленою в традицію незалежно від походження. Міфологічне мислення запозичує в природи множину знаків, які,

оприявлюючись у різних образах та щоразу по-новому групуючись, забезпечують множинність міфічних сюжетів.

К. Леві-Строс сприймає міф як систему знаків, що утворюють структуру шарів, а смисл міфів убачає в способі їх поєднання з іншими елементами, наприклад, *міф і мова, міф і час, міф і мислення* тощо. Дослідник стверджує, що міфи не є продуктом соціальних потреб і не творяться з потреби відбити логіку об'єктивної реальності [11, с. 343]. Беручи до уваги те, що міфологічний час характеризується одночасною синхронністю та діахронністю, К. Леві-Строс вважає, що не існує єдиної оригінальної версії міфу, а він складається із сукупності всіх своїх версій.

Осмилення Леві-Стросом структури міфу зводиться до трьох висновків: по-перше, якщо міфи й мають смисл, то він визначається не окремими його елементами, а способом їх комбінування; по-друге, міф є мовним явищем, це складова частина мови, проте мова міфів наділена специфічними властивостями; по-третє, ці властивості належать до вищого рівня, ніж прості мовні висловлювання, інакше кажучи, такі характеристики складніші за природою [13].

На противагу вищезазначеним науковцям, які сфокусовані на одному підході в дослідженні міфу, праця румунського історика релігій **М. Еліаде** "Аспекти міфу" (1964) [3] репрезентує комплексний підхід до розгляду проблеми.

М. Еліаде визначає міф як сакральну історію, що репрезентує реальну подію. Важливим є саме це поєднання: одночасна сакралізація та зв'язок із реальністю. Так, наприклад, космогонічний міф як докази своєї правдивості використовує реальність, він "істинний", оскільки наявність світу як такого підтверджує його правдивість. Однак варто зазначити, що існує різниця між міфами "істинними" та "вигаданими": досліджуючи міфологію різних племен, М. Еліаде виявив, що багато народів розмежовує міфи, що представляють сакральні події, від тих, у яких говориться про щось світське.

Космогонічний міф, відтворюючи акт створення світу, стає моделлю для наслідування будь-якого прояву творчості в поведінці людини (у праці дослідник наводить приклади того, як члени різних племен (арунта, кай, навахо, караджері) пояснюють свою поведінку чи реакцію тим, що так робили їхні предки або з цього почалося створення світу). Більше того, космогонічний міф стає "архетипом для цілого ряду інших міфів та ритуальних систем" [4, с. 326], а також опосередковано оприявлений в абсолютно всіх міфах через репрезентацію символічного знаку, який фактом своєї демонстрації "воскрешає" історію власного створення.

Автор зазначає, що знати міф недостатньо, його потрібно переживати, відтворювати, демонструвати. Космогонічний міф постійно

повторюється в практиці різних племен з метою його нагадування або "навчання". Будь-які ритуали починаються з міфу про створення світу – це змушує людину повернутися до ґенези, цим самим ніби повторити акт божественного творення, зрозуміти його процес, а повторивши рухи, навчитися їх відтворювати в своїй поведінці. "Проживаючи" міф, ми виходимо з хронологічного часу та вступаємо в час сакральний, першовихідний.

М. Еліаде визначає декілька тез, що виражають основні концептуальні положення для розуміння поняття міфу: по-перше, це наратив про подвиги надістот; по-друге, ця оповідь сприймається як абсолютно правдива та сакральна; по-третє, будь-який міф завжди має відношення до космогонії: він розповідає історію створення певного предмета, починаючи від створення світу; форми поведінки та реакції експлікуються поведінкою першопочаткових сил, які створили світ тощо; по-четверте, пізнаючи міф, людина пізнає походження речей, що дає їй змогу володіти та маніпулювати ними; мова йде не про зовнішнє пізнання, а про те, яке "переживається" сакрально під час ритуального відтворення міфу чи проведення певного обряду; по-п'яте, будь-який міф, особливо космогонічний, передбачає його внутрішнє проживання аудиторією, яка екстазована сакральністю зображених у наративі подій.

Узагалі, будь-який міф, що описує походження чогось, передбачає та розвиває космогонічні уявлення. З точки зору структури, ці міфи співвідносні. Оскільки творення світу є, безперечно, творчістю, то космогонічний міф стає ідеальним зразком для будь-яких проявів творчості в житті людини. У багатьох народів світу оповідь про життя короля, вождя починається з міфу про творення світу й аж до народження нового володаря. Так народження вождя ототожнюється з народженням світу – навколишнє оновлюється, перероджується разом з королем, тому він і визнається відповідальним за стабільність світу. А в деяких народів ритуал коронування монарха має назву "створення світу" ("створення суші", "створення землі"), що також дає підстави пов'язувати його з космогонічним міфом. Цей ритуал символічно повторює створення світу, починаючи від ембріонального розвитку майбутнього правителя як процесу визрівання Всесвіту; друга фаза – остаточне формування божественного тіла монарха (землі). Третя фаза – розвиток та власне коронування – повторює космогонічну символіку, представлену в сакральних текстах. Дослідник також наголошує на тісному зв'язку космогонії з есхатологічними міфами про руйнування, загибель світу. Смерть у міфологіях більшості народів сприймається як передумова оновлення та вдосконалення.

Отже, увага акцентується на циклічності природних процесів як гарантії їх стабільності.

Важливо звернути увагу на такі визначені М. Еліаде характеристики міфу, як його *первинність* та *вторинність*. Первинним є той міф, який несе в собі релігійний, сакральний зміст, на відміну від десакралізованого вторинного міфу що вже не стосується поняття релігійного, однак ще впливає на функцію онтологічної самоідентифікації.

Окремо від десакралізації міфів М. Еліаде розглядає проблему їхньої деградації, що полягає у "виродженні" міфу в епічне сказання, баладу чи роман або його збереження в "полегшеній" формі як повір'я чи звичка без втрати структури або значення.

Дослідник наголошує на тому, що процес міфотворення триває й нині. Усі архаїчні міфологічні сюжети використовуються сучасною кіноіндустрією. Прадавні ритуали замінилися переглядом фільмів, прочитанням книги чи участю в масових діях, однак істинне призначення цих процесів залишилося без змін – абстрагування людини від історичного часу, її занурення в міфічний час і символічна співучасть із долею героя. Отже, на думку М. Еліаде, мистецтво в цілому та література зокрема є втіленням традиційного та сучасного міфотворення [3].

Окремо від теорій західних дослідників ватро розглянути присвячені категорії "міф" праці російських авторів. Аргументом для такого поділу є відмінність у підходах до розуміння міфу, що склалися в різних культурних контекстах.

Цю групу репрезентовано науковими розвідками О. Лосева, який уперше зацікавився категорією "міф" і звернув увагу на принципову особливість тоталітарного міфу, Я. Голосовкера, котрий досліджував естетичну логіку міфу, та Е. Мелетинського, у працях якого знаходимо детальний аналіз космогонічного міфу.

У "Діалектиці міфу" (1930) **О. Лосев** досліджує поняття міфу в контексті науки, поезії, особистості, дива, релігії та історії, спираючись лише на той матеріал, котрий дає сама міфологічна свідомість. Автор відмовляється від пізнавальної функції міфу й наголошує, що міфічна розповідь не має пізнавальної мети. Він відкидає метафізичні, психологічні та інші точки зору й розкладає категорію міфу на його складові, демонструючи тісний взаємозв'язок між ними. Дослідник стверджує, що міф – не ідеальне буття, не результат роботи думки. У його основі лежить афективний корінь, а інтелектуальні зусилля мінімалізовані. На думку Лосева, міф – це діалектично необхідна категорія свідомості та буття, це тілесна дійсність, що відчувається та твориться самим життям [14]. Сучасна людина постійно повертається

до потреби (іноді навіть неусвідомлено) все міфологізувати. У результаті виявляється, що свідомість – це своєрідний "калейдоскоп міфів", які постійно змінюють один одного.

Дослідник також розглядає співвідношення між категоріями "міф – наука", "міф – символ" і доходить висновків про те, що вже на первісному етапі наука відмежовувалася від міфології, однак черпала з неї всі вихідні положення. О. Лосєв пояснює, що в основі новоевропейської науки та філософії лежать індивідуальні, суб'єктивні міфології мислителів, їхні способи світобачення, тобто наука міфологічна. Другий висновок дослідника полягає в тому, що наука не може зруйнувати міф, вона лише намагається пізнати та спростувати його за допомогою власної міфології. Міф – це живе, суб'єктивно-об'єктивне взаємодіявання, що містить в собі власну, ненаукову, суто міфологічну істинність, достовірність та принципову закономірність і специфічну структуру. На думку Лосєва, міф – це не просто схема чи алегорія, а символ, що містить схематичний, алегоричний чи ускладнено-символічний ривні.

Порівнюючи міф та поезію, філософ спочатку називає спільні для них характеристики: подібність виражальних форм, схожість у сфері "інтелігенції"¹, безпосередність та відчуженість. Однак саме у сфері останнього лежить принципова відмінність між міфом та поезією: жодна невідповідність буденній дійсності не заважає міфу бути живою та буквальною реальністю, натомість відчуженість поезії полягає в тому, що вона продукує не пов'язані з дійсністю образи.

Актуалізуючи категорію міфу в контексті особистості, О. Лосєв стверджує, що будь-яка людина міфічна, бо вона "осмислена та оформлена з точки зору міфічної свідомості" [19]. Міфологізовані також пов'язані з особистістю поняття: стать, фізіологічні процеси, вчинки, хвороби, побутові речі, релігійні уявлення, сни тощо.

Логічним завершенням праці є виведення діалектичної формули міфу на основі чотирьох категорій: 1) особистість; 2) історія; 3) диво; 4) слово. Поєднавши всі чотири складові, дослідник доводить, що міф – це особистісне буття, дане історично [14].

Вихідним положенням філософії **Я. Голосовкера** стало протиставлення двох типів мислення: *розуму* як традиційно логічної категорії та *уяви*, котру наділяють антинауковими властивостями та зараховують до сфери дитячої чи художньої творчості. Дослідник заперечує пріоритет розуму в пізнанні та визнає уяву рівноправною творчою й пізнавальною діяльністю. Докази такого судження автор шукає в

---

¹ Реактуалізований Лосєвим термін, що означає «буття-для-себе», тобто сферу самосвідомості.

античній міфології. Він стверджує, що міфологія – це "примітивна гносеологія" [2, с. 72], котра служила людині первинною теорією пізнання, а міф є продуктом діалектичної логіки уяви. Результатом пізнання через категорію уяви стає імагінативний світ, тобто світ міфу.

Імагінативний світ міфу має власне буття: це так зване "ніби-буття" [2, с. 19], котре володіє специфічною логікою, не притаманною звичайному буттю, "логікою алогізму", яка виявляється в переосмисленні традиційних категорій та утвердженні неприродного порядку речей. Причиною такого "алогізму" є те, що в основі логіки чудесного (уявного) лежить так звана *error fundamentalis* – "основоположна помилка", яка є її унікальною істиною.

Отже, за Я. Голосовкером, міф є специфічним продуктом людського пізнання, оснований на алогічній уяві.

На думку **Е. Мелетинського**, міф є засобом концептуалізації світу: він експлікує та санкціонує існуючий соціальний та космічний порядок у властивій конкретній культурі формі, а також пояснює людині світобудову так, щоб утвердити та підтримати ті закономірності, на основі яких вона функціонує. Практичною формою закріплення цих принципів є відтворення міфів у регулярно повторюваних ритуалах.

Дослідник наголошує, що найбільше міфологічних мотивів зустрічається в архаїчному фольклорі різних країн, це – архетипні мотиви. Однак міфологічна думка оперує також іншими поняттями, що побудовані на семантичній опозиції: високий – низький, теплий – холодний, внутрішній – зовнішній, далекий – близький, небо – земля, чоловік – жінка, життя – смерть, добро – зло тощо. Така поляризація має одну особливість – сакралізація одного з полюсів – вищого.

Е. Мелетинський, досліджуючи міф про створення світу (космогонію), актуалізує поняття міфічного часу – надзвичайно важливої категорії міфологічного мислення. Це час предків та культурних героїв, час установаження космічного порядку, час першопредметів та першодій, інакше кажучи – початкова точка відліку часу. Констатуючи, що міфічний час завжди залишається минулим, Е. Мелетинський стверджує, що його еманация в теперішнє відбувається через ритуали та сни. Міфологічне мислення принципово неісторичне, воно ігнорує часову гетерогенність, а всі зніми профанного емпіричного часу зводить до повторення одноразового акту творення, яке вже здійснили в трансцендентний сакральний час.

Досліджуючи акадську, індійську, скандинавську, китайську, єгипетську та інші міфології, Е. Мелетинський визначив провідну ідею космогонічного міфу – перетворення хаосу на космос. Проаналізувавши міфи про творення, дослідник виділяє 7 типів їх сюжетів: 1) поява

предмета (створіння, явища) від імені внаслідок божественного називання; 2) фізичне народження явища від богів; 3) відділення, вичленування нового з тіла богів; 4) добування явища культурним героєм через подолання перешкод; 5) виникнення як результат праці деміурга; 6) магічне перетворення одних істот або речей на інші; 7) переміщення явищ з одного світу в інший [15]. При цьому процес космозації хаосу найчастіше відбувається не просто через акт творіння (типи 1, 2, 3, 5, 6, 7), а внаслідок боротьби та перемоги над чудовиськом, що репрезентує темну, хаотичну, хтонічну силу (тип 4). Переможені міфічні істоти, що персоніфікують хаос, продовжують жити у спеціально відведених місцях просторової міфологічної моделі світу: на узбережжі моря, у підземному царстві, на краю світу тощо (звідси джерела поляризації топосу на сакральний – відвойований культурним героєм, та профанний – місце перебування хтонічних істот).

Отже, космогонія ототожнюється з боротьбою, що й підтверджують міфи різних народів світу. Звідси отримуємо ще одну особливість космогонічних міфів – їхній тісний зв'язок із героїчними, у яких розгортається біографія героя, включаючи дитинство, випробування подвигами та його роль у перетворенні хаосу на космос.

Дослідник зазначає, що поруч зі звичайними героями, завданням яких була перемога над хаосом, у міфологіях багатьох народів функціонував більш узагальнений образ "надтотемного" героя, котрий виконував роль "отця", патрона обрядів ініціації та був покровителем усіх культурних героїв (лише в небагатьох австралійських міфологіях маскулінний образ замінено матір'ю).

Паралельно з космогонічними (та невід'ємно від них) функціонують календарні міфи та мотиви зміни поколінь, обрядів ініціації, що ними регулюються. Есхатологічні міфи (американські доколумбійські, іранські, індійські, скандинавські та іудео-християнські), на думку Е. Мелетинського, також існують поруч із космогонічними, бо загибель світу передус його оновленню, повторному творенню та вдосконаленню.

Отже, в уявленні Е. Мелетинського міфологічне мислення ґрунтується на поляризації понять та побудові на цій основі ієрархічної моделі світу. Сама ж космогонія ототожнюється з процесом не так творення, скільки боротьби та космозації хаосу [15].

Так, російські вчені переважно досліджують міф не як "вічну модель мистецтва", а як "першу лабораторію людської думки та поетичної образності" [15]. Їхні наукові розвідки важко ідентифікувати з конкретним напрямом, бо вони є своєрідним "синтезом" культурологічної, структурологічної та частково психоаналітичної ліній. У пізніших працях російських авторів подекуди дублюються теорії західноєвро-

пейської науки, однак часто їхні ідеї суттєво розширюють та доповнюють уже існуючі інтерпретації категорії "міф".

Проаналізувавши праці вчених-гуманітаріїв, доходимо висновку про незмінний інтерес науки до проблеми архетипного символічного мислення. Зокрема, увага зосереджується на таких основних аспектах: відношення сакрального до профанного, історизм та аісторизм первісного мислення, взаємозв'язок думки та почуття, матеріальних і / або духовних першопричин міфології, функції та структура міфу.

Отже, міф залишається стратегічно важливою категорією в гуманітаристиці. Розвідки філософів ХХ ст. засвідчили, що вектор дослідження міфу змінювався. На початку століття домінували психоаналітичні студії, де міф осмислювався в контексті індивідуального та колективного несвідомого. У 30-х рр. міф визнавали засобом долучення до колективної історії та способом підтримки соціального порядку. Пізніше під цим поняттям розуміли символічну мову, за допомогою якої люди моделюють та інтерпретують світ, а з середини ХХ ст. міф ідентифікують із цілеспрямовано створеним дискурсом, що функціонує як інструмент ідеологічного впливу на суспільство.

Література

1. Барт Р. Мифологии / Р. Барт ; пер. з фр. С. Зенкин. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 320 с.
2. Голосовкер Я. Э. Избранное. Логика мифа / Я. Э. Голосовкер. – СПб. : Центр гуманитарных инициатив, 2010. – 496 с.
3. Элиаде М. Аспекты мифа [Электр. ресурс] / М. Элиаде. – Режим доступа: <http://knigosite.ru/read/27826-aspekty-mifa-eliade-mircha.html>. – Назва з екрана.
4. Элиаде М. Трактат по истории религий / М. Элиаде ; пер. с франц. А. Васильева. – СПб. : Алетейя, 2000. (Миф, религия, культура). Т. 2. – 2000. – 394 с.
5. Кассирер Э. Техника политических мифов / Э. Кассирер // Октябрь. – 1993. – № 7.
6. Кассирер Э. Философия символических форм. Мифологическое мышление. Т. 2. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2001. – 280 с.
7. Кассирер Э. Язык и миф. К проблеме именования богов / Э. Кассирер // Кассирер Э. Избранное: Индивид и Космос. – М. ; СПб, 2000.
8. Кэмпбелл Дж. Маски бога / Дж. Кэмпбелл. – М. : АДЕ "Золотой век", 1997. – 330 с.
9. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой / Дж. Кэмпбелл. – М. ; К. : РЕФЛ-бук : АСТ, 1997. – 378 с.

10. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. – М. : Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
11. Леві-Строс К. Міт та значення / К. Леві-Строс // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. Марії Зубрицької. – 2-ге вид., допов. – Львів : Літопис, 2001.
12. Леви-Строс К. Мифологии : в 4 т. / К. Леви-Строс– М.; СПб.: Университетская книга, 1999.
Т. 1: Сырое и приготовленное. – 1999. – 406 с.
13. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.
14. Лосев А. Диалектика мифа [Электронный ресурс] / А. Лосев // Библиотека Фонда содействия развитию психической культуры (Киев). – Режим доступа:
<http://www.psylib.ukrweb.net/books/losew03/index.htm>. – Название с экрана.
15. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа / Е. М. Мелетинский. – М. : Восточная литература РАН, Языки русской культуры, 1995. – 408 с.
16. Фрай Н. Архетипний аналіз: теорія мітів / Н. Фрай // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. Марії Зубрицької. – 2-ге вид., допов. – Львів : Літопис, 2001.
17. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии / З. Фрейд. – М. : Мерани, 1991.
18. Юнг К.-Г. Душа и Миф. Шесть архетипов / К.-Г. Юнг. – К. : Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384 с.
19. Юнг К.-Г. Психологические типы / К.-Г. Юнг. – М. : Университетская книга, АСТ, 1996. – 714 с.
20. Cassirer Ernst. The Myth of the State / Ernst Cassirer. – New Haven : Yale University Press ; London : Geoffrey cumberlege. Oxford University Press, 1946.

Рецепція християнських парадигм сучасною українською драматургією

У цій статті автор розглядає біблійні сюжети та архетипи в сучасній українській драматургії. Основну увагу приділено аналізу п'єси Г. Яблонської "Бермудський квадрат", декодифікації сюжету (код великодньої містерії, апокаліпсису, есхатологічного сюжету та сюжету про владу), архетипу Сина Божого та часу.

Ключові слова: Син Божий, біблійний сюжет, архетип, код, час, містерія.

В этой статье автор рассматривает библийные сюжеты и архетипы в современной украинской драматургии. Главное внимание уделено анализу пьесы А. Яблонской "Бермудский квадрат", декодификации сюжета (код пасхальной мистерии, апокалипсиса, эсхатологического сюжета и сюжета о власти), архетипа Сына Божьего и времени.

Ключевые слова: Сын Божий, библийный сюжет, архетип, код, время, мистерия.

In this article the author investigates the archetypes in the modern Ukrainian drama. The main attention is paid to the analysis of the play "Bermuda Square" by G. Yablonska, decoding of the plot (Easter mystery code, apocalyptic code, the code of eschatological plot and the plot of power) and the archetype of the Son of God.

Key words: Son of God, biblical story, archetype, code, time, mystery.

Для сучасних українських драматургів визначальною театральною ігровою стратегією постає бароко. Відбувається процес інспірування інтерактивної гри з глядачем, активне залучення його до сценічного дійства, навіть як протагоніста / антагоніста, коли стирається межа між залом та сценою, провокуючи дифузність удаваного та реального, їх співдію, почасти імітуючи співтворчість.

Маємо низку творів у сучасній українській драматургії, котрі автори в жанровому плані означають як "нова містеріальна драма" (Л. Паріс "Я. Сиріус. Кентавр"), "шкільна містерія" (В. Діброва "Рукавичка"), "лялькова містерія" (А. Вишневський "Козак Мамай і ключі від раю"), "містична драма" (С. Новицька "Шинкарка") чи виносять у назву трилогії "Ще одна притча про любов" (Марта), (Ельза), (Маноло) або ж актуалізують власне християнський дискурс "Дорога до Раю", "144000"

Я. Верещак ("апокаліптичне"), "Страсті за Юродивим", "Плач над Юдою" Л. Чупіс, "Вертеп" В. Шевчук, "Повість сучасних літ" гурт ЛТВ ("інтермедія"), "Сповідь з постаменту" А. Семерякова, "Давид" ("сповідь") В. Лисюк, В. Шевчук "Брама смертельної тіні" ("драма з двома інтермедіями на дві дії"). Протягом останніх років у полі зору вчених усе частіше опиняються релігійно-християнські аспекти творчості українських письменників не лише давнини, а й XIX–XX ст. Характерними з цього погляду є наукові праці В. Антофійчука, І. Бетко, О. Бондаревої, О. Клековкіна, В. Кречотня, Б. Криси, О. Мишанича, А. Нямцу, М. Сулими. Мета пропонованого дослідження полягає у розгляді біблійних сюжетів та архетипів у сучасній українській драматургії.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати біблійні мотиви та образи в сюжетах сучасної української драматургії; розглянути архетип Сина Божого, часу та смерті в сюжетах сучасних українських п'єс.

Г. Яблонська у драмі "Бермудський квадрат" [6] пропонує власну "квадратну" космогонію, що виразно прочитується в контексті праслов'янських вірувань про наріжні камені світобудови й проектує їх у християнський дискурс – головну ідею Нового Заповіту – "Бог – то Любов" (Іоанна 4:8). Сюжет цієї п'єси актуалізує сюжетні схеми барокових драм ("Олексій, чоловік божий", "Торжество Єстества Человеческого", "Слово о збуренню пекла", "Царство Натури Людской"). Отож у постмодерній неомістерії Г. Яблонської, як і в середньовічній драмі, в центрі сюжету Натура Людська / Вона / Дівчина (дівчинка, підліток, дівчина), за владу над якою борються ті, хто намагаються зімітувати Творця – Звукорежисери 1, 2, 3, 4, Стара. Драматург виокремлює стадії становлення Дівчини, проте це не лише звичайна фіксація віку героїні та періодів її зростання – це, насамперед, чуттєві реєстри, що вказують на емоційний та психологічний стани, відображають сприйняття пережитого (аналогічний прийом використовує І. Липовський у драмі "П'ять нещасних днів").

Наріжним каменем у світобудові героїні Г. Яблонської є любов, адже "ми з'являємося з цього кутка, ми ростемо в ньому, і усе, що буде згодом, – залежить лише від цього першого кутка, створеного батьком і матір'ю" [6, с. 2]. Цей кут квадрата понівечено, Батько покинув сім'ю, залишивши у подарунок кубик-рубик і пам'ять про прямокутну шафу. Місце, де вона стояла, гнітитиме її та матір упродовж усього життя. Цей відбиток на стіні – символ їхнього утраченого щастя, порожнечі, що постала на руїнах гармонії родинного усесвіту.

Для дівчинки-підлітка повітряний змій стає втіленням її поетичного таланту, дивного й незрозумілого для оточення. Її запитання, звернене до Хлопчика, "Я – гарна?" актуалізує романтичний код

драматичної поеми Лесі Українки "Лісова пісня" в контексті питання Мавки "Чи гарна я тобі?" У сюжет драми спроектовано також матрицю казки "Спляча красуня" (таку саму назву має поведінковий сценарій у Е. Берна. Вчений переконливо доводить, що архетипи поведінки, закладені батьками, слугують певним "сценарним матеріалом" у дорослому житті) в аспекті сподівань на приїзд і поцілунок прекрасного принца.

Назва п'єси провокує асоціативну налаштованість / накладання на міф про бермудський трикутник у морі, потрапивши у силове поле якого містичним чином зникають кораблі разом з командами. Натомість символіка квадрата вказує на землю, а домінанта темряви, з якої на кону з'являються всі дійові особи, вводить у контекст інфернального світу, тож фінальний монолог Звукорежисера 4 видається вже не настільки сюрреальним, адже коло в середньовічній християнській символіці – Безкінечність / Вічність, яка належить Абсолюту. Присутній міфічно-казковий наратив трансформується в неомістерійний шляхом актуалізації християнських парадигм.

Режисер / Стара декларує власну всемогутність, ототожнюючи себе з Богом, звинувачує Дівчину у непридатності до акторського мистецтва через "надмір мозку", адже їй "потрібні порожні посудини, щоб їх наповнювати, а ти вже повна до країв своїм квадратним Его" [6, с. 8]. Це реітерація зі Святого Письма (представлена у філософсько-теологічних міркуваннях Григорія Сковороди як "Нерівна всім рівність" і навіть зображена ним графічно) [4, с. 599]. Водночас з точки зору Режисера – Бог – це ідеальна ситуація для втілення театральної стратегії Єжи Гротовського – відновлення повновартісного ритуалу, коли ще немає уявлень про вдавання й імітацію сакрального.

"Спектакль кончился овацией

И вся Земля была над залом,

И небо было декорацией

И декорация упала!

И начал дождь в восторге литься,

Крича нам "Браво!" в унисон,

Смывая грим, и с гримом – лица,

Плескался в душах примадонн...

Мы служили сцене мессу,

"Аминь!" и "Бис" нам грянул хор!

Ведь Бог был автор этой пьесы,

А Люцифер был режиссер..." [6, с. 10].

У композиції своєї п'єси Г. Яблонська використовує прийом "театр в театрі", окрім того, вона містить кілька вбудованих сцен-спогадів, що створює можливість для поліаспектної декодифікації сюжетно-

образної системи драми. Одним із знакових кодів цієї драми є сюжет-на матриця великодньої та творящої містерій. Драматург оприявнює їхні сенси через головні концепти християнства. Запитання героїні: якою мовою говорив Бог, коли творив Єву, і що Він їй сказав після того, як вона скуштувала плід з Дерева Пізнання чи коли відняв мову у Вавилона, відлунює в сакральному тексті Євангелія від Івана "На початку було слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було на початку. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього" [2, с. 1308]. Г. Яблонська увиразнює в такий спосіб співвідношення Поетеса / Творець і тотальну самотність обох.

Театральний кін – це теж усесвіт із власною космогонією, тому входження в його простір непосвячених загрожує їм загибеллю, що й потверджує сценічна доля Дівчини. Вона крокує життям, неначе долає певний ігровий квест. У дитинстві – це гра в класики, підлітком – шахи, дівчиною – акторська гра, жінкою – поетеса. Ці "ігри життя" вказують на постійне перебування Дівчини в силовому полі квадрата. Метафора "життя – це подорож" оприявнюється у сюжеті п'єси Г. Яблонської через мандри головної героїні в пошуках Самості. Корабель (найчастіше використовується в бароковій драмі й символізує шлях до Бога, пізнання Істини) – місце, де вона зустрічає перше в житті кохання. Відтворення діалогу між Ним і Дівчиною-підлітком супроводжується цитуванням щоденника, де вписано її тодішні відчуття і коментарі до подій, що колись відбувалися з Нею.

У потоці цифр і часу опиняються Він і Вона, коли до щастя лише два кроки, настає "завтра", в котрому їх уже не буде. Концепція часу в сюжеті представлена драматургом у сюрреальному ключі з латентною бароковою символікою: "Щоб зупинити годинник, потрібен час, а в тебе його нема". Згодом Дівчина все-таки закохається, проте Він виявиться лише мрією / фантазією, котра залишить її і вирушить на поїзді, в "Далеко через Нікуди", зоставивши на згадку біль, розчарування, згаслі зорі та справжні вірші. Стара, на правах своєї "всемогутності", оголошує головний життєвий принцип – "бутерброда", вимагає від Дівчини віршів для нової вистави – "трагічних, страшних і правдивих – таких, що будуть збуватися з тобою" [6, с. 8]. Врешті, саме вона змусила її закласти власний талант в обмін на те, про що вона й не знає (архетипний сюжет закладання / продажу душі / таланту). Дівчина дарує себе театральній сцені через свій талант у кожному рядку вірша, намарне сподіваючись відшукати істину в любові Юнака. Іван Павло II твердив, що "людина не може віднайти свою повноту інакше, як тільки через безкорисливий дар із самої себе... Людина найповніше утверджує себе, віддаючи себе... Коли ми позбавляємо людську свободу цієї перспективи, коли людина не вміє

ставати даром для інших, тоді ця свобода може виявитися небезпечною... завжди існує небезпека егоїстичної свободи. Це є повна правда про людину, якої Христос навчив нас своїм життям: правда, яка широко підтверджує традицію християнської моралі – як традицію святих, так і героїв любові до ближнього протягом історії" [3, с. 137]. Дівчина так і не дочекалася підтвердження почуттів від Юнака, а її звідчасний крик не змусив Звукорежисера 1 засвітити зорі, подарувавши бодай надію.

Звукорежисери 1, 2, 3, 4 – трікстери, вони, як їхній прототип, сховалися від Бога під землею і побудували пекло, так само як створили у темряві бермудський квадрат, що ловить людські душі, обдаровані творчим талантом. У сюжеті цієї драми прочитується також код латентної матриці пасійної драми, щоправда, в "заниженому", десакралізованому аспекті, адже Дівчина терпить душевні муки, котрим у зовнішньоподієвому вияві вторять окремі тілесні ушкодження (розбите коліно, падіння зі стільця), врешті, рання смерть і творча незреалізованість довершує її цьогосвітне буття. К-Г. Юнг, аналізуючи особливості свідомості митця епохи модернізму, вказує на "єдність усієї своєї індивідуальності у руйнуванні. Мефістофелеве заміщення смислу – безглуздя, краси – спотвореністю, несе в собі звабну принаду – це творче досягнення, ступеня якого не було зреалізовано раніше в ході історії людської культури, хоча тут і немає нічого нового" [5, с. 63–64]. Після її смерті всі щедро запевняють Дівчину у своїй любові, виправдовуючи нею власну жорстокість (Стара, Юнак, Вона). Стилістично п'єса Г. Яблонської також тяжіє до естетичних засад "театру жорстокості" А. Арто в аспекті чергової мистецької апробації тотальної / абсолютної жорстокості, коли чуттєвий досвід тіла, його пам'ять проєктується в досвідомі стани й спонукає вияви архетипної поведінки в протагоніста. Несподівано на кону з'являється лисий Чоловік у помаранчевому балахоні, котрий бачив "красу порожнечі, і пізнав дотик до великого НІЧОГО...", перебуваючи в садах між небом і землею. Драматург подає доволі незвичний для національної драматургії людську подобу Господнього Посланця.

Його оповідь про шлях до істини перейнята високою патетикою, несподівано змінюється введенням доволі буденної перешкоди – "нестерпних комарів", що п'ють Його кров, у якій криється "гаємниця світотворення" (автор таким чином кодує таїну Євхаристії). Дівчина та Чоловік, розмірковуючи про правду та уявлення про смерть і життя, граються з космогонічними сенсами, актуалізуючи апокаліптичну символіку небуття та безчасся, що передує хаосу і порожнечі, з якої народжується всесвіт. Ніхто, окрім Нього, не здатен повернути Її / Дівчину / Поетесу до життя. Вона набридла Звукорежисеру 1, адже в ній

любов, а отже, Бог, а це загроза його світу (латентна матриця великодньої містерії "Слово про збурення Пекла"). Але для того, щоб пізнати істину, необхідно повірити у любов. Віра – сліпа, й веде до світла, натомість Дівчина відмовляється від цього, вважаючи, що краще "залишитися в темряві з відкритими очима" [6, с. 20].

Проте героїня Г. Яблонської не деструктує головний сенс Євангелія, а її розпачливий крик про відсутність Бога спричинює виявлення справжньої суті "квадратного" світу "ідеальної геометрії". Війна між Звукорежисерами за пальму першості у володарюванні та підкоренні Дівчини й права на "Бермудської квадрат", врешті, ледь не руйнує їхній світ. Драматург декодифікує псевдохристиянські тлумачення Всевишнього, нівелює буквальну семантику, диференціює прерогативи Старого та Нового Заповіту. Головним кодом у сюжеті п'єси Г. Яблонської "Бермудський квадрат" постає молитва, дарована людям Сином Божим, – "Отче Наш", яку в фіналі читає Дівчина. Вона просить чуда – запалення зірок як ознаки любові, котра живе в ній, а Чоловік молиться за порятунок цього квадратного світу. В руслі постмодерної поетики драматург подає в ремарках опис фінальної картини Господнього Волевиявлення. "Раптово під театральним куполом засвічуються зорі. Звукорежисери посоловіло дивляться вгору. Через мить згори падає величезний круглий купол парашута помаранчевого кольору. Купол повільно накриває сцену й усіх глядачів. З неба чути чоловічий голос.

Голос: ...колючки звезд на небе – как ежи...

и больше нет ни смерти, ни страданий,

И я есть Путь, и Истина, и Жизнь..." [6, с. 24].

Драматург не порушує логіку власне Євангельських подій, а зосереджує увагу на шляху до пізнання Істинного Бога, котрий проходить протагоніст. Він пролягає через відчуття, стану почування себе в цьому світі крізь призму "цілованості Богом" – обдарованості талантом і втратою себе, смертю й поверненням із небуття через Нього – Любов. Отже, у п'єсі Г. Яблонської "Бермудський квадрат" ми маємо постмодерну картину оприсутнення Бога, "Живого та Чоловіколюбного", не караючого й жорстокого, а Того, Хто дарує вічне життя та спасіння.

Апофатика стає одним з цільних прийомів рецепції християнства в п'єсі Г. Яблонської "Бермудський квадрат". Драматург дошукується причин духовної зневіри сучасника, сліпоти й невміння розрізняти істину / брехню, світло / темряву, добро / зло, коли всі ключі пізнання Господь уклав їм до рук.

Постмодерна драма по-своєму прочитує сакральну історію людства, ревізійуючи та перекодифікуючи головні концепти християнського вчення, вдаючись до біблійного глокалізму, що вказує на невпинний

пошук людиною Господнього Логосу, врешті, присутність Бога в сучасному інформаційному суспільстві.

Література

1. Берн Е. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Е. Берн. – Минск : Прамеб, 1992. – 384 с.
2. Біблія. Святе письмо Старого та Нового завіту. – К. : БМВ, 1991. – 1528 с.
3. Іван Павло II. Переступити поріг надії / Іван Павло II. – К.–Львів, 1995. – 236 с.
4. Шевчук В. Муза Роксоланська : українська література XVI–XVIII століть : в 2 кн. / В. Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 2. – 782 с.
5. Юнг К.-Г. Пикассо / К.-Г. Юнг // Юнг К.-Г. Избранное. – Минск : Попурри, 1992. – С. 417–426.
6. Яблонська Г. Бермудський квадрат [Електронний ресурс] / Г. Яблонська. – Режим доступу: [//teatral.in/news/familii-avtorov_pes_na_ja/](http://teatral.in/news/familii-avtorov_pes_na_ja/). – Назва з екрана.

УДК 930(477):929Петров(043.3)

В. М. Андрєєв

Трипільська та післятрипільська "епохи" в історії України в контексті історичної концепції В. Петрова

У статті розглянута "теорія епох" В. Петрова та її верифікація на матеріалі давньої історії України. Особливу увагу приділено "трипільській" та "післятрипільській добі" та їх ролі в україногенезі. Концепція вченого розглядається в контексті розвитку історичної науки XX – початку XXI ст.

Ключові слова: Віктор Петров, "теорія епох", "трипільська" та "післятрипільська" епохи, енеолітичні археологічні культури.

В статье освещена "теория эпох" В. Петрова и ее верификация на материале древней истории Украины. Отдельное внимание уделяется "трипольской" и "послетрипольской" эпохам и их роли в украиногенезе. Концепция ученого рассматривается в контексте развития исторической мысли XX – начала XXI в.

Ключевые слова: Виктор Петров, "теория эпох", "трипольская" и "послетрипольская" эпохи, энеолитические археологические культуры.

In the article are described "the eras theory" of V. Petrov and its verification based on the material of Ancient history of Ukraine. A special attention is given to the "Tripolie" and "Posttripolie" eras and its role in ukrainogenesis. The concept of the scientist is considered in the context of historical thought of XX – beginning of XXI centuries.

Key words: Victor Petrov, "the eras theory", "classical age", "Tripolie" and "Posttripolie" eras, Eneolithic archaeological cultures.

Віктор Платонович Петров (псевдоніми – В. Домонтович, В. Бер та ін. 22(10).10.1894–08.06.1969) – видатний представник української гуманітарної думки XX ст. (літературознавець, філолог, фольклорист, етнограф, історик, археолог, філософ, письменник). Визнаний як науковець та письменник у 1920–1930-ті рр., В. Петров згодом був надовго "вилучений" з інтелектуального простору СРСР та української діаспори, а його багатогранна творча спадщина забута. На сьогодні в українському інтелектуальному співтоваристві він більше відомий як письменник, філософ та радянський розвідник. Про нього не написано

узагальнювальної монографії, не реконструйовано інтелектуальну біографію і, навіть, залишаються не вивченими її окремі сюжети. Отже, предметом даної розвідки є діяльність В. Петрова як дослідника "трипільської" та "післятрипільської" епох та визначення науковцем їх місця в історії України.

У 1940-х рр. В. Петров став автором своєрідної концепції історичного процесу – "теорія епох". В низці своїх статей В. Петров виклав основні положення своєї історіософії. Концепція В. Петрова знаходилася в інтелектуальному контексті ідей О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі, М. Бердяєва, Ф. Шміта, Д. Чижевського, екзистенціалістів і М. Фуко [1, с. 325–351; 2, с. 144–145; 3; 4, с. 226–227, 262, 267, 325; 5, с. 42].

В. Петров спростовував принцип безперервності історії. Основним стрижнем його теорії стали "дискретність часу", "ізолюваність окремих епох" та зв'язок між ними за принципом заперечення й відмови від ідеї розвитку. На думку В. Петрова, історичний процес не становить собою безперервного потоку буття, а "розчленовується на певні градації часу" [6, с. 7]. "Епоха" у В. Петрова – самодостатній і закритий в собі рамками панівної ідеології "відтинок часу" [2, с. 323–329]. Вчений не подав чіткого визначення цього поняття, але з контексту його праць випливає, що епоха – це певна складова історичного процесу, що усвідомлюється як структурна цілісність, для якої характерно: наявність панівної ідеології, сталого співвідношення певних, взаємозумовлених форм господарства, суспільних інститутів та культурних феноменів. Кожній епосі притаманна своя спільність, що відмінна від спільності іншої епохи. Історія – процес буття та "зміни відмінних самодостатніх епох, що заступали одна одну, часто протистаючи одна одній". Дослідник намагався дати пояснення тому, як одна епоха перетворюється на іншу. На його думку, зміна епох виникає внаслідок функції "переборювання", "протиставлення", перевтілювання епохи в свою протилежність, а не в аспекті часу. Він навіть вказує на "закони зміни епох" [7, с. 20, 26].

Отже, історичний процес, за В. Петровим, являє собою послідовну зміну епох, в межах яких відбуваються притаманні лише їм процеси. Кожна епоха у своїй окремішності є замкненою в собі. Зміна епох відбувається внаслідок заперечення, історичним виміром якого є зміна, розрив, рух. У своєму баченні історичного процесу вчений звернув увагу не лише на такі категорії, як розвиток та сталість, а й на регрес і нестабільність [7, с. 25]. На противагу лінійним, еволюціоністським концепціям, В. Петров висунув свою. Згідно з нею історія розвивається не еволюційним шляхом, не за висхідною, а завдяки зміщенню, розриву, зламу між епохами – історичний процес є дискретним.

В. Петров, проголошуючи дискретність історичного буття, відмовляючись від ідеї постійного прогресу, заперечував творчу самодостатність часу. Хронологічна наступність епохи ще не гарантує її вищості порівняно з попередньою [8, с. 40].

В. Петров вважав, що історія як наука повинна висвітлювати зміни епох, проте метою історика не є пошук остаточної правди про людину, яку розкривають тільки міфологія та теологія. Метою історії є "з'ясування методології зміни епох", або "як дана епоха перетворюється на іншу" [6, с. 9]. Таким чином, на думку вченого, основною одиницею історичного процесу, яку повинен вивчати історик, є "епоха".

В. Петров, займаючись питаннями слов'янського і українського етногенезу, в 1940-х рр. почав розробку оригінальної концепції історії України, яка була викладена в його праці "Походження українського народу". Значно пізніше, в роботі "Етногенез слов'ян" (1972), В. Петров у розширеному вигляді виклав своє бачення історії України [9]. На його думку, історія України є дискретною, в ній присутні "злами" між епохами. Дослідник виділив у давній історії України чотири епохи – трипільська, післятрипільська, скіфська, антична [9, с. 38].

Розгляд процесу слов'янського етногенезу В. Петров починав з трипільської культури, що загалом відповідало рівню тогочасних наукових знань. Спочатку дослідник подав характеристику цієї культури, яка за своїми типологічними ознаками та географічно-територіальними зв'язками споріднена з археологічними культурами Дунайського басейну, Балкан, острівного Східного Середземномор'я і Малої Азії. Цей факт він вважав вирішальним у подальших етногенетичних пошуках.

Далі В. Петров подає характеристику трипільського домобудівництва, аналізує структуру житла. Це дозволило йому зробити висновок про те, що велика загальна площа трипільського житла свідчить, що в ньому містився окремий родинно-господарський колектив, пов'язаний узами кровної спорідненості. Багатокамерність свідчила про те, що "сімейно-господарська порізненість вже вторглася в общинно-родовий колективістський уклад доби". На чолі домової господарської групи стояла домогосподиня [9, с. 119–120].

В. Петров, на відміну від багатьох дослідників, на основі аналізу селищного планування визначає трипільське господарство як скотарсько-хліборобське з общинною власністю на худобу, її селищним утриманням і біляселищним спільним випасом. Вчений підкреслив рівновагу між двома господарськими галузями. Також В. Петров відзначив слабку розробленість в сучасній науці проблеми агротехніки трипільських племен. Більшість з існуючих концепцій, на його думку, є довірливими конструкціями [9, с. 121].

Характерною ознакою доби В. Петров вважав зональне розчленування – лісостеп заселяли скотарсько-землеробські племена (носії трипільської культури), а починаючи з Полісся, ловецько-рибальські племена займали лісову зону [9, с. 204–205].

В. Петров не вважав трипільську культуру ані слов'янською, ані протослов'янською, ані фракійською або протофракійською. Подібні концепції він пов'язував з модернізацією етнічних визначень, коли історичні назви переносяться на давні "доісторичні епохи". Натомість він вдається до аналізу антропологічних рис трипільців за даними керамічної пластики та антропологічних матеріалів і приєднується до висновків Т. Пассек про належність трипільців до "вірменоїдного" або "середземноморського" (за Ф. Дебецем) типу, що зближує їх з хетами та іншими народами Малої та Передньої Азії [9, с. 123].

На думку дослідника, оскільки мова носіїв трипільської культури нам невідома, то від її прямої етнічної ідентифікації слід відмовитись. Утім, він припускав, що "носії культури Кукутені-Трипілля в районі Дунаю–Дніпра" могли бути близькими до носіїв хетто-лувійської, крито-мікенської пеласгійської та інших мов Малої Азії та острівного Східного Середземномор'я [9, с. 125]. Науковець, спираючись на дослідження В. Іванова [10], більше схилився до хетто-лувійського варіанту [9, с. 204]. З археологічної ж точки зору В. Петров, як згодом і його колега, авторитетний дослідник енеолітичних культур України В. Даниленко [11], зараховував пам'ятки трипільської культури до кола Дунайсько-Балкансько-Анатолійських ранньоземлеробських культур розписної кераміки [9, с. 204].

З точки зору сучасних дослідників, В. Петров, у питанні етнічної ідентифікації трипільської культури, має високий рівень "попадання в ціль" [12, с. 90]. Так, наприклад, В. Збеневич обґрунтував теорію про міграцію носіїв розвиненого ранньоземлеробського типу на територію України [13]. Також Ю. Павленко висловив гіпотезу про етнічну спорідненість трипільців із стародавніми анатолійцями, імовірно з хаттською спільністю (доіндоєвропейською), що передувала в Малій Азії хетто-лувійцям. Ці припущення підтвердилися порівняльно-мовознавчими дослідженнями Ю. Мосенкіса, які виявили в українській мові потужний пласт доіндоєвропейської лексики східносередземноморського походження [14]. Цю точку зору підтримував і Ю. Павленко [15].

Отже, цілком імовірно, трипільці також не були індоєвропейцями, принаймні на першому та середньому етапі розвитку, які сьогодні датуються другою половиною VI – початком IV тис. до н. е. [16], а не як вважалося в 1950–1960-ті рр. Згідно з авторитетною думкою Т. Гамкрелідзе та В. Іванова, первинний розпад індоєвропейської спільноти на ареали "А" та "В", з яких пізніше почали виділятися

окремі етно-мовні групи (хетто-лувійська, германо-балто-слов'янська та ін.), відбувався близько IV тис. до н. е. [17, с. 859–863]. Разом з тим, з точки зору Ю. Павленка, це не могло відбутись раніше V тис. до н. е., оскільки, за даними лінгвістики, притаманний індоєвропейській лексиці спільний пласт запозичень з північнокавказьких мов був сприйнятий близько другої половини VI тис. до н. е. А в V тис. до н. е. трипільська культура вже існувала. Таким чином, це припущення В. Петрова на сьогодні не виправдалося [12, с. 90–91].

Бачення В. Петровим ролі трипільської культури в україногенезі загалом співпадає з точкою зору сучасних науковців. На думку сучасного авторитетного дослідника Л. Залізняка, трипільці не були українцями, їх він пов'язує з хатто-хуритами Анатолії. Тобто трипільців, оскільки вони не були індоєвропейцями, не має підстав вважати українцями. Українська культура та мова принципово різняться від культури і мови народів Близького Сходу та їхніх родичів трипільців [18, с. 125–128]. Але певною мірою вони могли бути пращурами українців. Так, деякі елементи традиційної культури, що мають близькосхідне походження, потрапили в український етнокультурний комплекс як спадщина трипільців. До них, зокрема, належать релікти культів священного бика, небесного змія тощо в українському фольклорі. Ці ж початки має архаїчна лексика близькосхідного походження в індоєвропейських мовах, у тому числі й українській. Також деякі елементи землеробської етнокультури українців (зокрема глинобитна хата) успадковані від найдавніших балканських землеробів, зокрема трипільців [18, с. 129].

Наступна епоха, що виділяє В. Петров, – "доба городсько-усатівської культури", яку дослідник датує кінцем III – початком II тис. до н. е., представлена археологічними пам'ятками Правобережної України. Поселення в с. Городську на Житомирщині було відкрито В. Петровим у 1936 р. Головним своїм завданням вчений вважав висвітлення відмінностей нової епохи від попередньої трипільської. На його думку, "відміни ці виразні й чіткі".

Так, змінюється топографія селищ. Поселення трипільців раніше не були пов'язані з фортифікаційними міркуваннями і розташовувалися "на відкритих просторах розлогих плато на відстані від більших річок". У Городську ж усе навпаки – поселення винесено на високий стрімчастий береговий мис, оточений ярами. Це селище набуває ознак городища [9, с. 126–127].

Також В. Петров говорить і про ґрунтовні зміни у системі господарства. В нову епоху спостерігається виразний розвиток конярства, на відміну від попереднього, коли в стаді переважала велика рогата

худоба. В. Петров вступає в полеміку з Т. Пассек, яка стверджувала, що трипільське господарство, хліборобське в своїй основі на ранніх етапах, рухалося в напрямку збільшення ваги скотарства на пізніх [19].

На думку ж вченого, суть змін полягала не в переході від хліборобства до скотарства, а в змінах, які зазнає останнє. Скотарство починає переважати над землеробством. Система неолітичного "лісо-річкового" господарства починає поступатися системі лісостепового господарства з перевагою тваринництва над ловецтвом і землеробства над збиральництвом. Із збільшенням господарської ролі конярства зростає швидкість пересування, збройна активність суспільства, а звідси й потреба в обороні. Але конярство-вершництво ще не стало ознакою доби, як це відбувається в епоху бронзи та скіфський час [9, с. 129].

На етапі пам'яток типу Городськ та Усатово, на думку вченого, йдеться лише про початкові тенденції розвитку конярства, пов'язаного з вершництвом як явищем господарського та соціально-станового порядку. Конярство-вершництво, поєднане з перегонним скотарством, із зонально-ландшафтним розчленуванням зимовищ та літовищ, з виникненням вершництва як окремого стану, відбулося лише за доби бронзи й скіфів [9, с. 127–130, 206–207].

Зростає значення мисливства, збільшується потреба у зброї, поширюється використання стріл, лук стає головною зброєю чоловіків. На думку вченого, імовірно, що саме на городсько-усатівському етапі вперше з'являється лучник-вершник. Занепадає "жіноча праця", деградує домобудівництво й керамічне виробництво [9, с. 130].

Ознаками нової епохи, за В. Петровим, стає розпад культурно-територіального чорноморського ареалу трипільської доби; поширення скотарсько-землеробського укладу на лісову зону; переборення зонально-господарської розчленованості; удосконалення виробництва кам'яних знарядь (свердління і шліфування каменю); всеєвропейський характер цих процесів. Відбувається перехід від трипільської культури до культур шнурової кераміки та бойових сокир, що охоплювали території Лісостепу та значної частини Лісової зони Східної та Центральної Європи. Змінюється характер зв'язків з Малою Азією, налагоджуються зв'язки з Середньою Європою, Прибалтикою і Поволжжям [9, с. 139, 206].

Концепція В. Петрова кардинально розходиться з баченням Т. Пассек городсько-усатівських пам'яток (тут його точка зору знаходиться ближче до позиції московського археолога О. Брюсова [20]), яка вважала їх завершальним етапом трипільської культури. Утім, це протиріччя полягало не в етнічній належності городсько-усатівського населення, а в епохальному сенсі. На думку В. Петрова, відбувся злам, зміна доби.

Критично поставився дослідник і до концепції завоювання, що підтримувалася німецькими, польськими та чеськими вченими, яка трансливала ідею просування центральноєвропейських племен на Схід. Також він цілком не підтримував і поглядів О. Брюсова, який розвивав концепцію британського археолога Г. Чайлда [21] про рух з півдня на північ озброєних бойовими сокирами скотарських племен – носіїв індоєвропейських діалектів [9, с. 206].

До значної ролі міграцій в історичному процесі, що відбувався в енеоліті на території України, схилявся й В. Даниленко. Археолог, вважаючи трипільців автохтонами, пов'язував розповсюдження індоєвропейських діалектів з міграціями скотарів та мовною асиміляцією ними місцевого населення. Поява у Північно-Західному Причорномор'ї носіїв усатівської та близьких до неї культур, на думку вченого, була пов'язана саме з цими історичними процесами. "Палеобалтослов'яни", на його думку, розселилися з боку Причорноморських степів у напрямку Південно-Східної Прибалтики. Міграційні процеси супроводжувалися складною етнічною взаємодією, яка охопила Подніпров'я, змітаючи на своєму шляху локальні культури трипільської області [9, с. 154]. Тут автор у своїх поглядах був близьким до концепцій відомих західних (Г. Чайлд, М. Гімбутас) та радянських вчених (О. Брюсов та М. Мерперт).

В. Петров вважав, що під час переходу від пам'яток Кукутені-Трипілля до городсько-усатівських не відбулося докорінної зміни населення. Дослідник, апелюючи до антропологічного матеріалу та статуеток із розкопок у Колодяжині й Паволочі, стверджує, що антропологічний тип населення в цей час не змінився. Отже, на його думку, людність на обох етапах не змінилася: "Вона та сама. Це ніякі не пришельці. Жодної міграції не було. Не було руху прагерманців на Схід, вторгнення з Заходу, заселення країни чужинцями" [9, с. 134–135].

Науковець поставив питання інакше: "Замість говорити про експансію "шнуровиків" і про переселення, треба говорити про культурно-типологічні зміни, зміни в географічних контактах, про змінені форми й межі в консолідації населення Причорномор'я – Полісся, Прибалтики та Центральної Європи" [9, с. 135]. В. Петров визнавав, що поява шнурової орнаменталії в керамічних комплексах пам'яток городсько-усатівської групи свідчить "про ті зміни, які сталися в цей період", що шнуровий орнамент – інновація, явище не місцевого походження. Він пояснював це зміною в зв'язках місцевого населення: якщо "мальована кераміка веде нас на Дунай і звідти на Балкани і в країни Середземномор'я, то для шнурової кераміки в пам'ятках городсько-усатівської групи накреслюється зовсім інший напрямок зв'язків. Це – Прибалтика і Центральна Європа" [9, с. 133].

Щодо мовних змін В. Петров, спираючись на дослідження В. Георгієва, вважав мову трипільців близькою до хетської й лувійської мов (індоєвропейські мови південної групи), що загалом відповідало рівню розвитку тогочасної науки. За наступної городсько-усатівської доби, коли ґрунтовно змінюється історична ситуація, на основі культурно-господарських здобутків трипільської епохи виникає нова матеріальна культура з новими культурно-географічними контактами. Давня мова місцевого населення набуває нових ознак. В процесі поступового розвитку це призвело до витворення мовних явищ, які згодом стануть спільною належністю слов'янських, балтійських та германських мов [9, с. 137–139].

Крім того, до "післятрипільської" епохи В. Петров зараховує й середньодніпровську культуру, що поширюється на середньому і верхньому Дніпрі, а також вздовж Дніпра до Смоленська, течією Десни до Брянська. Ця культура була типовою для культур шнурової кераміки та кам'яних шліфованих сокир. На північному сході від неї, в Волго-Окському межиріччі, розташовані пам'ятки фатьянівської культури. Близькі їм культури шнурової кераміки були розповсюджені до Балтики, Ельби та Ютландії. "Шнуровиків" В. Петров, слідом за Т. Лер-Сплавинським [22, с. 27], був схильний вважати носіями північно-індоєвропейських діалектів ("тобто вживані предками балто-слов'ян та германців") [9, с. 206]. Дана позиція вченого відповідала думці таких авторитетних українських науковців, як О. Тереножкін та С. Березанська, а також більшості сучасних українських археологів [12, с. 94].

Судячи з контексту "Етногенезу слов'ян", навряд чи В. Петров заперечував наявність міграцій в цей час на території України. Утім, він не зосереджував уваги на них і концентрувався, переважно, на понятті "епоха" та на процесі переходу від однієї доби до іншої. Вчений вважав, що, досліджуючи зміни, які відбувалися в ті часи, "треба брати до уваги сукупність процесів і явищ в їх взаємодії" [9, с. 206].

З точки зору сучасної науки історична доля трипільського та післятрипільського населення склалася по-різному. Відчутних слідів у наступних культурах доби ранньої бронзи практично не лишилося. Зникнення з історичної арени усатівського населення пов'язують з масовою інфільтрацією племен ямної культури в Південно-Західне Причорномор'я й асиміляцією ними тубільного населення. Деякі групи усатівців пониззя Пруту та Дунаю влилися до складу нових етнічних утворень бронзового віку Молдови та Мунтенії. Зникнення інших груп відбувається в результаті приходу носіїв культури кулястих амфор, які повністю перекривають трипільську територію. Місцева людність, імовірно, розчинилася серед прибульців, остаточно втративши пер-

винний вигляд культури, й увійшли до складу представників культур ранньої бронзи [23, с. 248–249].

Сучасні українські дослідники, простежуючи етногенетичну лінію українців у первісні часи, вважають, що своїм корінням слов'янство разом з балтами та германцями сягає культур шнурової кераміки. Із дезінтеграцією Трипілля збіглася потужна міграція з Центральної Європи через Польщу на Волинь, Полісся та Верхній Дніпро індоевропейських племен культур кулястих амфор та шнурової кераміки. Переважна більшість учених вважає саме цю людність III тис. до н. е. предками балтів та слов'ян, до яких належать українці [18, с. 129].

Таким чином, можна констатувати, що інтерпретація В. Петровим процесів, які відбувалися на території України у трипільський та післятрипільський час, загалом відповідає точці зору більшості сучасних науковців. Звичайно, що не всі висунуті В. Петровим положення можуть сприйматися сьогодні як істинні та підтримуються сучасними вченими. Проте досліднику, хоча він і недооцінював роль міграцій в історії за часів енеоліту, вдалося, навіть з точки зору сучасної науки, з великою долею імовірності зрозуміти сутність тих процесів, що відбувалися на території України в трипільську та післятрипільську епохи. Також погляди В. Петрова на україногенез та внесок у нього носіїв трипільської та інших енеолітичних культур виглядають доволі виваженими та актуальними й для сучасної науки.

Література

1. Агеева В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича / В. Агеева. – К. : Факт, 2006. – 432 с.
2. Андреев В. Український метанаратив: нелінійність та дискретність історії / В. Андреев // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки / голов. ред. В. Смолій ; відп. ред. І. Колесник. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 3. – С. 140–152.
3. Мішеніна Н. Історіософський мотив зміни епох як модель внутрішнього інтертексту (проза Віктора Петрова-Домонтовича) / Н. Мішеніна // Слово і час. – 2002. – № 11. – С. 26–32.
4. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К., 1999. – 447 с.
5. Фізер І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів / І. Фізер // Наукові записки. Філологія / Нац. ун-т "Киево-Могилянська академія". – К., 1999. – С. 42–44.
6. Петров В. Історіософічні етюди / В. Петров // МУР : зб. Літературно-мистецької проблематики. – Мюнхен ; Карлсфельд, 1946. – 36. 2. – С. 7–19.
7. Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – К. : МП "Фенікс", 1992. – 192 с.

8. Бер В. Наш час як він є : з приводу статті Нормана Казнса "The Saturday Review of Literature / В. Бер // Рідне слово : вісн. літератури, мистецтва і науки. – Мюнхен ; Карлсфельд, 1946. – Чис. 8. – С. 28–40.

9. Петров В. Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика / В. Петров. – К., 1972. – 214 с.

10. Иванов В. В. О значении хеттского языка для сравнительно-исторического исследования славянских языков / В. В. Иванов // Вопросы славянского языкознания. – М., 1957. – Вып. 2. – С. 3–28.

11. Даниленко В. Н. Энеолит Украины / В. Н. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1974. – 176 с.

12. Бондаренко Н. С. Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ) / Н. С. Бондаренко. – К. : Феникс, 2007. – 400 с.

13. Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В. Г. Збеневич. – К. : Наук. думка, 1989. – 224 с.

14. Мосенкіс Ю. Л. Мова трипільської культури / Ю. Л. Мосенкіс. – К. : НДІТІАМ, 2001. – 163 с.

15. Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – 400 с.

16. Відейко М. Ю. Нова хронологія Кукутені-Трипілля / М. Ю. Відейко // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К. : Просвіта, 2003. – С. 106–117.

17. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры : в 2 ч. / Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1984. – 1317 с.

18. Залізняк Л. Українці: витоки та історичні долі / Л. Залізняк. – К. : Темпора, 2011. – 424 с.

19. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III–II тысячелетия до н. э.) / Т. С. Пассек // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1949. – № 10. – 245 с.

20. Брюсов А. Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху / А. Я. Брюсов. – М. : Изд. АН СССР, 1952. – 260 с.

21. Childe V. Gordon. The Aryans: A Study of Indo-European Origins / Gordon V. Childe. – London : Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., 1926. – 360 с.

22. Лер-Сплавинский Т. К современному состоянию проблемы происхождения славян / Т. Лер-Сплавинский // Вопросы языкознания. – 1960. – № 4. – С. 20–30.

23. Давня історія України : в 3 т. Первісне суспільство / Ін-т археології НАН України ; гол ред. П. П. Толочко ; ред. тому В. Н. Станко (відп. ред.), С. С. Березанська, В. М. Гладилін [та ін.]. – К. : Ін-т археології НАН України, 1997.

Т. 1. – 1997. – 558 с.

S. A. Lepyavko

The Christian-Muslim Frontier in Ukraine, 15th–18th Centuries: A Short Review

Публікація присвячена одній з принципово важливих проблем історії України. Протягом кількох сторіч християнсько-мусульманський кордон, який проходив через українські землі, визначав геополітичні та військово-політичні, а значною мірою економічні та соціальні умови життя населення з обох його сторін. Без урахування цього фактору неможливо зрозуміти більшість історичних процесів, які відбувались на території сучасної України.

Ключові слова: Великий Кордон, Великий Степ, Кримське ханство, Туреччина, Річ Посполита, Росія, татари, українське козацтво.

Публикация посвящена одной с принципиально важных проблем истории Украины. На протяжении нескольких веков христианско-мусульманская граница, которая проходила через украинские земли, определяла геополитические, военно-политические, и в значительной степени экономические и социальные условия существования населения с его обеих сторон. Без учета этого фактора невозможно понять большинство исторических процессов, которые происходили на территории Украины.

Ключевые слова: Большая Граница, Великая Степь, Крымское ханство, Турция, Речь Посполитая, Россия, татары, украинское казачество.

The article is devoted to one of the most important problem in the history of Ukraine. During several centuries the Christian-Muslim Frontier determined the geopolitical, military and, to a great extent, economic, social and cultural conditions of population's life on both sides of the Frontier.

Key words: Great Frontier, Great Steppe, Crimean Khanate, Ottoman Empire. Polish Commonwealth, Russia, Ukrainian Cossacks.

The Christian-Muslim frontier in the northern Black Sea region came into being in the middle of the 15th century. Till the end of the 18th century on the political maps it was marked as a border between Muslim and Christian States. Ukrainian lands were not only the locality, but also the main object of armed and political struggle among Christian and Muslim powers. The Ukrainians were the first and principal victims of numerous military conflicts and sustained great demographic losses. Ukrainians

participated in all the wars against the Turks and Tatars in the region. Ukrainians created their own nongovernmental military forces – the Ukrainian Cossacks. On the other hand, a similar drama was experienced by the Crimean Tatars who were to a certain extent hostages of the Ottoman Empire. Generally speaking, the Christian-Muslim frontier determined the destiny of the borderland people during more than 300 years.

A review of the historiography on the Christian-Muslim frontier in Ukraine reveals that there are a lot of works dedicated to separate wars and particular events. However, the problem is that this information is like the pieces of a mosaic. The events are presented separately, in the context of the political and military history of Poland, Russia, the Crimean Khanate and Ottoman Empire. There is no work that gives an integral picture of the geopolitical situation and military struggle at the Christian-Muslim frontier of Ukraine during the entire span of the history.

In the English language scholarly literature this zone of Christian-Muslim conflict is commonly called "the Black Sea Steppe". However, in fact, in the case of Tatar reids the zone of military operations extended practically across the entire territory of today's Ukraine, including the forest-steppe and forest regions. The destiny of the population of all the Ukrainian lands depended on the events which took place directly on the frontier. That is why here we use the term Ukraine, which designates the whole territory of present-day Ukraine, including the Crimea.

The subject of my investigation is broad and it is impossible to present all problems in the short publication. That's why I would like to give only the general picture of the problem and concentrate only on some important issues. These are: the formation of the Christian-Muslim Frontier of Ukraine, the geopolitical situation in the region, Ukrainian Cossacks as a Frontier Military Corporation. Out of this article are many important issues, such as diplomacy of the Great Frontiers' countries, military conflicts on the Great frontier, military forces of the both sides of the frontier, defense system of the both sides of the frontier (fortresses, etc.), frontier military societies (except the Cossacks), everyday frontier military life.

Only one example connected with the last issue. Over four decades in the middle of the 17th century one of the famous Cossacks leaders Ivan Sirko fight against Turks and Tatars and participated in more than 60 battles with them. He was so terrible figure for Tatars that Tatar mothers scared their children with his name. But one time the Russian military governor in Kyiv received information that Sirko allows Tatars to graze their horses on the Zaporozhian lands. The Russian general was surprised and asked Sirko if it was true and for what reasons he allowed it. The Sirko's reply was unbelievable. He wrote a letter to the general in which he explains that Cossacks and Tatars are neighbors and neighbors have to

help each others. As this year the Tatars haven't enough grass in the steppe for their horses, the Cossacks as good neighbors help them, (because "The horses are not at fault"). Ivan Sirko was a typical product of the frontier society and for us it is hard to understand the frontiersmen way of life.

For the Ukrainian population the Christian-Muslim frontier wasn't the first or the last frontier in history. That's why I would like to begin my lecture with some words about Ukrainian history in general. The common fact is that throughout history Ukraine was a European borderland territory. The influence of this fact on Ukrainian history was so strong, that it is reflected even in the name of Ukraine. It includes some similar definitions which bring together the names of country, state, territory, edge and borderland. We can compare this linguistic fact with the English word "country" which has several meaning too: country as state, country as region, and country as rural territory. It reflected the English people's historical experience. And, as we can see, the Ukrainian national experience connected with this word, was complicated and dramatic.

The situation was determined first of all by the geographical location of the Ukrainian lands. Ukraine is situated in the eastern part of Europe. Second. But more important is that right about in the middle of Ukraine lies the border of two natural geographic belts. In the northwestern part of Ukraine, as in all of Europe, we have a forest-steppe and forest zones. In Southeast Ukraine we have the beginning of the Great Steppe which stretches to the East for many thousands miles. It is the largest steppe area on the Earth.

Around 3000 years BC inhabitants of the southwestern part of Ukraine had become an agricultural people. Later all European tribes and nations became agricultural. But in the Steppe there was another situation. This was the territory of the pastoral nomadic tribes. It is an interesting fact: the horse was domesticated near the Dnieper River in the Ukrainian plains. According to one hypothesis, Indo-Europeans were the first people who domesticated the horse. And the problem of the Indo-Europeans' origin is closely connected with Ukrainian territory. We know, for example, that ancient Greeks moved into Greece from the north. The origin of Slavic peoples too is closely connected with Ukrainian territory.

From the Second Millennium BC the horse-nomadic culture spread all around the Great Steppe. For thousands of years numerous nomadic tribes had roamed the Great Steppe. For agricultural people on the Steppe borderlands it meant that the Great Frontier conflict with the nomads had begun. The first famous nomadic nation in the Ukrainian steppe was the Scythians. Here they created their own state with an original culture. But later they were annihilated by other steppe tribes.

The distinctive feature of the nomad-agricultural frontier was that it was permanent frontier in time and place – over nearly three thousand years. The frontier line never deviated far from the natural belts. The nomads didn't need the forests and the farmers didn't need the steppe territories. That's why they never annihilated each others. The fight was conducted only for control of the borderlands.

On the Eastern edge of the Great Steppe the Chinese civilization had built the Great Wall against the steppe tribes. In the middle of the first millennium agricultural inhabitants of Ukraine had built long wooden-soil so-called "Snakes walls" against nomads near Dnieper.

The first on Ukrainian territory state, Kyivan Rus', had one main problem: to defend itself from the nomads. The Great princes of Kyivan Rus' gained fame and respect among the people only for their successes in the competition against nomads. The best defenders of the steppe border became the famous folk heroes of Kyivan Rus.

The last powerful conquerors from the Great Steppe were the Mongols or Mongol-Tatars. In 1237–1241 Mongols conquered the great part of Kyivan Rus. After some time the Golden Horde was formed as a subdivision of the former Mongol Empire. It was one of the most powerful states in that time too, but not for long. The Golden Horde elite adopted Islam in the first half of the 14th century under khan Uzbek.

The destinies of Ukrainian and Russian lands at that time were different. Moscow princes were collaborating with Mongols and with their support crushed their own political enemies. Both Moscow and the Tatars oppressed the Russian people by hard taxes and dictatorship. There were the first steps to establish the new Russian State. That's why some historians believe that Russia has taken some political institutions and political patterns from the Tatars. But in the middle of the 15th century it helped Moscow to become an independent state.

Another situation prevailed in the Ukrainian lands. A great part of the population was killed or captured by the Mongols. Economic life was destroyed. The system of defenses against the nomads was crushed. In contrast to Muscovy, Ukraine had powerful competitors in the north and west. That's why in the middle of the 14th century Ukrainian lands were taken by Poland and Lithuania.

When the Golden Horde was destroyed in the middle of the 15th century, three new Tatar states were established in Eastern Europe. There were the Crimean Khanate, the Kazan Khanate and the Astrakhan Khanate. All of them were Muslim countries. The western Tatars, who formed the Crimean Khanate, had adopted Islam only at the beginning of the 15th century. The evidences of this fact were given by archeological excavations. The traditional nomads' (polovets) burial mounds were

replaced by Muslim graves. The Crimean Khanate occupied the territory of the northern part of the Crimean peninsula and plains between the Dnieper and the Azov Sea coast.

At that time the Crimean Tatars were a semi-nomadic people. The backbone of their economy was pastoral – the grazing of horses, cattle and sheep. In international relations the Crimean Khanate at first had a good relationship with the Lithuanian-Rus state. For several decades these countries were in the alliance against the Golden Horde. But the independence of the Crimean Khanate lasted only a short time.

In 1453 Turks conquered Constantinople. In 1479 the Turks captured the Genoese trade colony in the Southern Crimea. I would like to point out the importance of these events. It is fact of common knowledge that Turkish expansion had cut the European trade with the East. But the end of this trade was connected with Ukrainian history. For several decades the Black Sea trade route was the last European trade route to the East which was outside of Turkish control. The Turkish invasion in the Crimea dealt a deathblow for the Genoese economy. And, the activity of the Genoese Columbus could be one result of these events also.

After conquering the Southern Crimea, the Turks subjected the Crimean Khanate and Khans became vassals of the Ottoman sultans. The situation of the Tatar society was dramatically changed. Tatars fell not only under the political power but also under the great Turkish influence in economic and cultural life.

At the end of the 15th – at the beginning of the 16th centuries Turks crushed Hungary, captured Transylvania, subjected Moldavian and Walachian Principalities and conquered the northern coast of the Black Sea. In this region they built or rebuilt some powerful fortresses. From that time onward the northern border of the Muslim civilization in Eastern Europe was advanced into Ukrainian territory. And, I would like to stress the fact that the Christian-Muslim frontier was the successor of the old Steppe frontier.

The opposite side of this border was occupied by Polish-Lithuania and Moscow. During the 16th and until the middle of the 17th centuries the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ottoman Empire were involved in formally declared wars only three times. Moscow was in the same situation only one time (by other calculations – never). Moreover, the Crimean Khanate was never in a formal state of warfare with these countries. In the case of the Crimean Khanate the interesting fact is that the khan as Ottoman vassal had not the right to declare war. From this point of view it seems that Eastern Christian-Muslim frontier was not a military frontier but a peaceful borderline. But it was quite the opposite.

The main problem for near-borderline Christian population was the devastating Tatar raids deep into their territories. The origin of the Tatar raids was first in the old nomadic tactics of fighting and second by on the Turkish tactics too. Turks always used such raids in the frontier competition. The reasons for these raids were to weaken the enemy before conquering new territories and to keep the tension and fear on the opposite side of the Frontier all the time. The other reason was that the Turkish economy and fleet needed many slaves. The main source of providing slaves for the Ottoman Empire was wars or raids in times of formal peace. Therefore hundreds of Christian settlements were permanently destroyed; and their settlers killed or captured. The affected territories stretched along the whole Christian-Muslim Frontier from Croatia to the Don River.

Tatar raids began almost immediately from the time when the Turks brought the Crimean Khanate under control. For the last two decades of the 15th century the Tatars devastated most of the Ukrainian lands. Kyiv, the traditional center of the Ukraine, was burnt and most of its inhabitants either killed or captured. It was the second terrible blow for Kyiv after the Mongol invasion. During the next two centuries, the Tatars continued their raids. By 1648, the Tatars attacked Ukrainians lands more than 160 (165) times. The results of these raids were dramatic. Historians consider that Ukraine lost more than one million people. To understand the scale of this loss it should be pointed out that in the middle of the 17th century the total population of Ukraine was not more than five million.

What were the reasons that Tatar raids could be so successful over such a long time? One of the reasons was that many times the Tatar raids were unexpected and occurred very fast. Borderland military forces didn't have time to prepare for resistance. Ukrainian peasants, who lived far from the frontier line, didn't have arms and became an easy target for Tatar violence.

But more important was another reason. The Polish nobility didn't want to organize the defense of their Ukrainian lands. Their possessions were far from the Ukrainian lands and the Tatar raids didn't reach them. Many times the Polish parliament refused to allow taxes for this purpose. Therefore the Polish government border guard had only some 2000 men for 300 miles. It was a dramatic and uncommon situation when the state power unwilling to defend it owns citizens. Only from 1620th when the largest Polish landlords expanded their possessions in the Ukraine, the Polish government began to pay some attention to the defense of Ukraine.

For the Ukrainian and Russian peasants Tatars raids looked like an Apocalypse. It seems that the Tatar's and Turk's raids can be defined as one of the historical forms of terror. I suppose that from the historical point of view terror is one of the integral parts of the Great Frontier competitions.

Terror always had complicated purposes: political, military, economic and psychological all together. Terror activities only somewhat depend from the time of peace or time of war. The main targets for a terror attacks always are primary peaceful people. It separated, for example, the terror attack from a sabotage action of the special military units in wartime.

In the long history of mankind in different Great Frontiers between different civilizations we can find similar traits of terror. The Great Wall of China was built primary not against the steppes' conquerors but against the permanent nomadic raids. In American history we can mark the same situation in competition between the white frontiersmen and Indians. When Tatar detachments ("chambuls") destroyed the Ukrainian settlements and retreated there was not only the plundering but also a terror attacks too.

That's why we can compare these raids with the September 11, 2001 attack in New York. But in contrast to New York case the Tatars' raids continued during two hundred years. And the thousands of people were killed and captured in time of every medium and general Tatars raids every two or three years.

But in the Moscow direction situation was quite opposite to Polish border. Moscow's first open conflict with the Tatars took place in 1380 when Moscow won the battle on the Kulikovo field. After one hundred years following the disintegration of the Golden Horde only then did Moscow become an independent state. By the middle of the 16th century it had annexed all northern lands of the former Kyivan Rus'.

In 1552 Moscow captured the Kazan' Khanate and shortly later the Astrakhan Khanate. It was the first great Russian offensive against Muslims. In honor of this victory, Tsar Ivan the Terrible built the church of the St. Basil the Blesses in Moscow. It is a monument of the Great Frontier competition. St. Basil is a monument of an offensive policy, marking the beginning of Russian advance beyond the Slavic and Northern territories.

During the next one hundred years Moscow advanced to the East for thousands of miles through Siberia and to the Pacific, but in the South it advanced only for 200 miles to the Steppe direction. The main attention of the Russian government was focused on improving defenses against the Crimean Tatars. A special fortifying line 300 miles long was built in order to prevent Tatar raids. In summer time the Moscow border army would increase to 40–50 thousand soldiers. Traditionally, the Moscow's princes and tsars took part in this military demonstration personally. Consequently, Tatars plundered only the nearby borderlands of the Moscow state. Only a few times could they penetrate deeply into Russian territory. In 1571, for example, they succeeded and burned Moscow.

Moscow government paid great attention for the creation and support of the borderland military societies such as the Don Cossacks or so-called

"noble-odnodvortci". They gladly took into service the Ukrainian Cossacks too, and the Ukrainians created the new Russian borderland region – Sloboda Ukraine.

Until the middle of the 17th century we had only three main Christian players on the Christian-Muslim frontier from Adriatic coast of Croatia to the Don River. These were the Habsburgs, the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy. If we compare the situation along the Great frontier from Croatia to Moscow we can say that the Commonwealth was the worth player in this bloody game. And this policy led the Polish Commonwealth to the weakening.

This situation changed radically in the second half of the 17th century. At first the Cossacks created they own state. A few decades later Russia captured the Ukrainian Cossacks state. One of the reasons why Ukrainians had adopted Moscow's power was that Russia had shown that it could help to defend them against Turks and Tatars.

From this time onward Russia became the principal player in the Christian-Muslim competition in Eastern Europe. It led many offensive campaigns against the Tatars and Turks. In 1696 the first (or second by other calculation) formal war between Russia and the Ottoman Empire took place. The Russian army captured the northern most Turkish fortress Azov. One half of the Russian forces were Ukrainian Cossacks. In my native city Chernihiv there is a monument to honor of this victory. It is the St. Catherine church. During the 18th century four great Russian-Turkish wars took place (1676–1681, 1686–1700, 1710–1711, 1735–1739, 1768–1774, 1787–1792). Ukrainian military forces were active participants in all of them. All these wars were sustained by the Ukrainian economic resources. Finally by the end of the 18th century the Crimean Khanate and the entire northern coast of the Black Sea had been annexed to Russia. These events marked the end of the principal military competition against Muslim in the Eastern Europe.

But from this time a new stage in this competition had begun. The Russian policy of liberation had turned into an imperial policy. In the 19th century Russia submitted Muslim nations in the Caucasian Mountains region and in Central Asia. On the Balkan Peninsula, Russia helped to liberate countries from the Turks, but simultaneously strengthened its own influence. In the same situation was the Habsburgs Empire. It is a fact of common knowledge that the 19th century was the time of Empires. From the frontier point of view it is important to note that most of the European Empires were born thanks to frontier conditions. The Spanish and British Empires were born thanks to colonial frontiers. The Austrian Empire was born thanks to Christian Muslim competition. The Russian Empire appeared thanks both to the colonial and the Christian-Muslim frontiers.

Only strong powerful states had a good chance in the struggle against the Ottoman Empire. All the small borderland countries lost their independence. These included all the Balkan and Danubian states (Hungary, Croatia, Serbia, Moldova, Wallahia), all the Trans Caucasian nations, Ukrainian Cossack State, states in Italy, such as Venice. These losses of independence were the result of hundreds of years of devastation of borderlands. For example, in Hungary the population didn't increase for three hundred years till the end of the 18th century. All the natural growth of population was consumed by the frontier. The loss of independence by small nations was also the price for their protection against Turks.

A great European state, the Polish-Lithuanian Commonwealth, was destroyed primarily because it couldn't solve the frontier problem. The Polish part of the Christian-Muslim frontier was similar to the gap, a hole through which the enemy easily penetrated to Christian lands. Russia and Austria not only captured Polish state but simultaneously they strengthened the frontier line against Turks and Tatars.

By the end of the 18th century the Christian-Muslim frontier in Ukraine was closed. But the frontier history of Ukraine was not closed. We haven't time to talk about it now but it is important to mention that Ukraine is the frontier country for present days. That is why all Ukrainian history has to be learned from the frontier point of view.

That is why for Ukrainian Historians it is important to know and to use Frederic Turner's Frontier theory. The main thesis of this theory is that all the borderland societies' life is determined by the frontier conditions. I should note that Frederic Turner was a professor at Harvard University and his legacy in historiography and political thought has been very important. For example, Harvard alumni President John Kennedy many times used the frontier terminology in his speeches about America's future.

From the frontier theory point of view it is easier to understand the most important Ukrainians' history phenomena – the Ukrainian Cossacks.

Previously I have already mentioned that Poland was unable to defend Ukrainian lands effectively. In this situation Ukrainians had to defend themselves. All settlements on the borderland were corralled by walls. Many fortresses were constructed at the time, and even churches were built to serve doubly duty as fortresses. The great landlords in Ukraine had their own military units. Most of these defense systems were constructed and maintained due to Ukrainian resources, almost without participation of the Polish authorities. But the basics of the Ukrainian defense were Cossacks. At first the word "Cossack" had several meaning: "free man", "guard", "ranger", some later "free farmer". But all these meaning we can be compressed and expressed in one word "a frontiersman".

Whenever the borderland territories were devastated by Tatar raids, survivors among the common peasants and nobility abandoned the frontier zone. But some population always remained in this region. More than that, from the middle of the 16th century the frontier population began to increase with people, who could adapt to the frontier conditions. These were small gentry and free peasants. They settled the empty lands and used them as their possessions, establishing hundreds of towns and villages. They populated a vast territory on both sides near Dnieper River. They lived without feudal landownership, enjoyed self-government and their own system of justice. They were well armed and ready to defend themselves. They created a new frontier society and adopted the name Cossacks. For military purposes, the Cossacks united into regiments and companies.

Cossacks fought against Tatars in various ways: they served as an intelligence service, crushed various Tatars detachments (chambuls), destroyed Tatar settlements and Turkish fortresses, liberated enslaved people. They used the same terror tactics which were the most common in the frontier life. Among the most impressive pages of Cossacks military history was their Sea raids. From the beginning of the 17th century the Cossacks organized an effective defense of the eastern sector of the frontline on the both sides of the Dnieper River. But they did not have sufficient resources to stop the Tatars raids into Western Ukraine. For this reason almost all of the Tatar attacks were directed at Western Ukraine where the Polish guard was ineffective.

At the beginning of the 17th century the Cossacks had their own army of about 40 thousand men. They had all kinds of military forces: infantry, cavalry, navy and artillery. Thanks to the Cossacks the Polish-Lithuanian Commonwealth won the Turkish-Polish war in 1621. Cossack military forces were the army of the Ukrainian people, but not of the Polish state. A large majority of Ukrainians did not respect the Polish authority and did not need it. As we know, the army is one of the basic state institutions. More than that, only state power has the right to form an army or to control it. That's why in the Ukrainian case this can be seen as the principal conflict between Polish authority and the Cossacks.

That is why in the middle of the 17th century the Cossacks established their own State. For the Cossacks it was the next logical step after the creation of their own army and territorial self-government. But the powerful Cossack state existed only a short time and was destroyed by Poland, Russia and Ottoman Empire together.

It survived only at the half of the original area and existed to the end of the Christian-Muslim Frontier. Cossack state was born through frontier conditions and its distinguished features were determined by the frontier

conditions. Cossacks, which is known as a fighters for Christianity had entered into an alliance with the Crimean Khanate, their traditional enemy from the other side of the frontier. Together with Tatars they won several brilliant victories in the war against Poland. It is interesting that the history of the Cossack-Tatar union have reached to the end of the 16th century. In 1620th Cossacks helped the Crimean Khan Shagin-Girey fight against the Ottoman Empire.

The Ukrainian Cossack state was the typical borderland state between the major powers. There were other similar states on the Christian-Muslim border. There were Croatia, Serbia, Transylvania, Hungary, Wallachia, Moldova and Crimean Khanate. Some of them were Ottomans tributary states, others were under Habsburg domination. Ukrainian Cossack elite understood that the Cossacks state couldn't exist without alliance with one of the major power. That's why they looked for the best sovereign who would maintain their autonomy and their right. They had to choose among the Poland, Ottoman and Russia.

The creator of the Cossacks' State Bohdan Khmelnytsky was looking for a suzerain during a long time. He was at war with Poland during several years, but the whole time he wanted to made a peace with it, which would be based on recognition of the Cossacks' rights. Poland made concessions but only by force. That's why Khmelnytsky made a sharp turn and chose a sultan as a suzerain in 1651. This action wasn't strange because there were such examples as Moldova and Valahiya, which were Christian states and parts of Ottoman Empire in the same time. But finally Khmelnytsky chose a Moscow. Khmelnytskys' successors continued to hesitate in choosing between Poland, Turkey and Russia. Several of them, in particular, Peter Doroshenko, were recognizing dependence of the sultan.

To understand the problem of Frontier societies better it is very important to compare them. At the time of the Cossacks, similar societies existed in the Balkan part of the Christian-Muslim frontier. A military corporation named Uskoci or Granychars was born in Croatia. In the middle of the 16th century Croatia fell under Habsburgs rule and the Austrian government immediately understood the importance of the Granychars and supported them. The Granychars had obtained some privileges and became a (military) middle class between the nobility and peasants. But they had to serve as a borderland army. In the late 18th century, after the weakening of the Turks, the government disbanded the Granychar organization.

In Hungary there were two borderland military societies too. They were Hajduks and Szeklers (Szekely). Their fate was similar to the Cossacks and Granychars. The peak of their activity was in the period from the middle of the 16th to the middle of the 17th centuries. A borderland

society similar to Ukrainian Cossacks the Don Cossacks was established on the Moscow-Tatar border.

What was the overall importance of the borderland military societies? They played an important role in the Christian-Muslim competitions. I would like to point out that they appeared at the time of the Turkish advance into European territories. Some European states were crushed: military forces of others were destroyed or weakened. At that time only these military societies were best adapted to the frontier conditions. In the beginning they included the most active and adventurous human resources of nations. They were able to defeat the enemy effectively over a long time. Thanks to them the near-borderland states had time to reinforce and prepare for future victories. Some vital principles were in the background in these organizations: self-government, personal freedom, free landownership, and prohibition of the feudal rules of life.

Voluntary army of soldier-peasants defended frontier better than regular military forces. For states these armies were very cheap. It was particularly important in long-term cross-border conflicts. For the fundamental features these forces were frontier militia. The frontier militia organizations were common all around the world in the different countries in different times, from ancient Rome's legions to US National Guard.

If continues to compare the Christian military corporations on the Great frontier we can find many similarities between the Cossacks and Crusaders. There were more than 30 Crusader orders between Palestine and Spain from the 11th to the 16th cent. Some of them had the name militia, for example, the militia of Jesus Christ. Some of the Crusaders' Orders were very similar to Cossacks, for example, the Order of Santiago in Spain.

The Crusaders were born thanks to the Christian-Muslim frontier and disappeared when the frontier conditions were changed. The same fate had the Ukrainian Cossacks, The Granychars of Croatia, the Hajduks and Szeklers in Hungary, Ottomans military organizations. From this point of view Catherine II, was not the evil emperer when she destroyed the Cossack state and Zaporozhian Sich. She was ruled by the frontier logic.

More than that, we can take the opportunity to compare some features of the European Christian-Muslim and the American Frontier's. They were the Frontier between two civilizations. They existed over a long time.

Thanks to the Cossacks rapid colonization of the Dnieper borderland took place. In many features it was very similar to the American colonization, and took place at the same time. For Ukrainian settlers it was a New World which was similar to the New American World. American colonists had the three main forms of societal organization: state power, church communities and military units. All the men were united in the militia organizations. If

compare Cossacks and colonial militia we can see many similarities. The matter is the Ukrainian Cossacks were the Frontier militia too.

The militia organizations were common all around the world in the different countries in different times, from ancient Romes' legions to US National Guard. They used the same basic principles: self-organization, voluntarizm, territorial units, providing themselves with all necessary arms and equipments. All militiamen were and are soldier-citizens. In the New World the Canadian militia organization were most similar to the Ukrainian Cossacks because the militia captains were the region civilian authority too.

That's why the American Revolution has many similarities with the Bohdan Khmelnitsky war against Poland. Here in Boston area I would like to remind that the first military action between British redcoats and Americans took place near the Bunker Hill. And American military forces were the militia units. Americans won the war against Britain thanks the militia organization.

The geographical situation of Ukraine has determined the destiny of the Ukrainian lands throughout its history. The Christian-Muslim frontier was only one stage in the frontier history of Ukraine.

During three centuries Christian-Muslim frontier was a major factor in the international relations in the region. It directly influenced the political, economic, and demographic situation at the Ukrainian and Crimean lands.

The Ukrainian people could create their own military forces and their own state that adequately meet the frontier requirements. Ukrainian Cossacks were typical frontier Military Corporation. However, the uniqueness of the Cossacks is that it was the only frontier corporation in the early modern Europe which created its own state.

**До питання перебування іноземних купців у місті Ніжині
протягом XVII–XVIII ст.**

У статті спробовано визначити законодавчу базу перебування іноземних купців, в тому числі греків, у Ніжині, спектр товарів, якими вони торгували, та перебування російського купецтва в місті, а також проникнення купецтва до владних кіл міста та їх вплив на розвиток міста. В дослідженні здійснено короткий огляд історіографії питання.

Ключові слова: Ніжин, купець, греки.

В статье попробовано определить законодательную базу пребывания иностранных купцов, в том числе и греков, в Нежине, спектр товаров, которыми они торговали, и пребывание русского купечества в городе, а также проникновения купечества во властные круги города и их влияние на развитие города. В исследовании осуществлен короткий обзор историографии вопроса.

Ключевые слова: Нежин, купец, греки.

In the article it is tried to define the legislative base of stay of foreign merchants, including Greeks in Nizhyn, spectrum of commodities that they traded in but a stay of Russian the merchants is in city, and also penetrations of the merchants in the imperious circles of city and their influence on development of city. The short review of historiography of question is carried out in research.

Key words: Nizhyn, merchant, greeks.

Зростаючий інтерес до історії міст XVIII ст. спонукав до вивчення різних аспектів розвитку міст згаданого періоду. Соціально-економічне питання завжди було ключовим у будь-якому дослідженні. Зважаючи на досить вигідне економічне та геополітичне становище Ніжина, місто було не тільки політичним центром, а й економічним осередком колишньої Гетьманщини. Тому питання перебування в Ніжині протягом XVII–XVIII ст. представників купецтва іноземних держав заслугоує на певну увагу дослідників.

Свій погляд стосовно купецтва висловив ідеолог російської держави за правління Петра I Іван Посошков. Він вважався прибічником поповнення купецтва за рахунок представників інших прошарків населення без обмежень, але за наявності в них певного мінімуму

коштів. Свої погляди підтвердив таким висловом: торгових людей "в ничтожность подвергать не надобно", бо без них "никакое, не токмо великое, нон и малое царство стояти не может" [1, с. 17].

Велику кількість робіт присвятили вивченню купецького стану на території Лівобережної та Слобідської України батько та син Гуржії. Перш за все, окремо слід сказати про напрацювання Івана Гуржія, який одним із перших спробував висвітлити проблему еволюції купецтва та розвиток товарного виробництва й торгівлі в Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.), а також визначити місце України у системі російського ринку (60–90-ті рр. XIX ст.) [2; 3]. У своїх роботах О. І. Гуржій вважає, що в другій половині XVII–XVIII ст. на Гетьманщині та Слобожанщині відбувався процес економічного становлення та юридичного оформлення купецтва на національному ґрунті під зростаючим впливом російських чиновників [4].

Свій вклад у розвиток сучасної вітчизняної історіографії зробив харківський дослідник В. С. Рубан, який порушив питання виникнення та законодавчого оформлення харківського купецтва у XVIII ст. [5]. Дослідник О. М. Донік присвятив свої праці різним аспектам розвитку купецького стану в Україні початку XIX ст. [6].

Питання розвитку купецтва на території Ніжина порушили у своїй роботі дослідники Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. Основну увагу дослідники зосередили на розвитку торгівлі у Ніжині, побіжно згадуючи чисельність купців у місті у XVIII ст. [7, с. 9–11]. Питання торгівлі в місті Ніжині порушує у своєму дослідженні Л. Кулик, яка акцентує увагу на ярмарковій торгівлі [8].

Позитивною є робота мариупольської дослідниці В. С. Волоніць, яка здійснила історіографічний аналіз праць, присвячених торгівельно-комерційній діяльності ніжинських греків [9].

Активно досліджував життя греків, купців включно, Кость Харлампович. За задумом К. В. Харламповича, його праця про грецьку колонію – в Ніжині XVII–XVIII ст. складалася з 6 великих нарисів, загальним обсягом 383 сторінки, кожний з яких висвітлював окремий бік життя ніжинських греків [10]. Та, незважаючи на таку популярність питання, ніжинське купецтво, як грецьке, так і російське, залишилося поза увагою історичної науки. Тож спробуємо визначити законодавчу базу перебування греків-купців у Ніжині, спектр товарів, якими вони торгували, та перебування російського купецтва в місті, а також проникнення купецтва до владних кіл міста та їх вплив на розвиток міста.

Здавна чужоземні купці подорожували по українській землі, привозили заморські товари, купляли українські та продавали їх за кордоном. Вбачаючи позитивні сторони в українсько-грецьких відносинах,

гетьман Богдан Хмельницький надав низку поступок грецьким купцям. Спочатку Б. Хмельницький звільнив їх від сплати мита, але з часом, зрозумівши розмір втрати для скарбу, визначив універсалом від 28 квітня 1654 р. розмір привізного та вивізного мита [11, с. 87].

З часом, розуміючи користь від перебування на українських землях чужоземних купців (греків, вірменів, волохів та турків), надав їм значну перевагу. Універсал від 2 травня 1657 р. надав грекам право судити самим свої справи. Мотивував гетьман так: "Приохочуючи греков купців, абы в сторону нашу з разными товарами прыеджаючи выгодою людем были" [12, с. 87]. Крім того, Хмельницький надав особистий універсал двом грекам Юрійовичам від 16 червня 1657 р., звільнивши їх від внутрішніх зборів на українських землях [13, с. 87]. Пізніше даний привілей гетьман Б. Хмельницький поширив на всіх грецьких купців.

Очевидно, згадані привілеї викликали приплив грецьких купців на українські землі. Найбільш вигідним у економічному розташуванні було місто Ніжин, адже воно розташоване на перехресті торговельних шляхів від заходу до сходу. На той час у Ніжині щорічно відбувалося три ярмарки, на які приїздило безліч торгових людей звідусіль. Відмітимо, що в документах XVII ст. українських греків називали купцями. Вже в 1682 р. у Ніжині проживало 18 "купецьких людей", поступово їх кількість збільшувалася [14, с. 88]. На 1711 р. ніжинська грецька колонія складалася з 232 чол., що тимчасово перебували в місті, та 90 чол., що постійно проживають у місті разом із сім'ями [15, с. 89].

Перебуваючи в Ніжині, греки розгорнули активну торгівлю з іншими українськими містами та різними іноземними країнами. Серед товарів, які привозили греки до Ніжина, були волоські вина, австрійські сінокісні коси, дорогоцінні ювелірні вироби. Крім цього, грецькі купці почали завозити бакалійні товари з Туреччини. До них відносилися різні види сиру, рис, кава, мигдаль, грецькі горіхи, фіги (інжир), родзинки, фрукти (лимони, персики, виноград) чи їх горілчані настої та заморські делікатеси. Іншу групу товарів складали товари, які купці вивозили з українських земель та Росії. У цю групу відносять хутра, які закупували в Росії, потім обробляли ніжинські кушніри та бламарі, покращуючи їх якість. Попитом користувалися віск, червона юхта, ікра, червона риба та московські тканини (китайка, крашенина, полотно).

Одним із популярних товарів того часу була сіль. Коли в період воєн відносини з Кримом припинялися, то за цим товаром доводилося їздити на Волгу. У лавках пуд такої солі коштував 48 коп., а пуд кримської – 38 коп. Волзька сіль не користувалася попитом і залежувалася, а кримську швидко розкупували [16, с. 434].

Зазвичай купці мали свій транспорт: віз та коня чи вола. Але їх число було недостатнім для того, щоб перевезти увесь куплений товар. В таких випадках наймали спеціальних перевізників (хурманів) з їхнім транспортом. Найчастіше хурманами були козаки та посполиті з Ніжина й околиць. Наприклад, у 1746 р. ніжинські козаки-хурмани скаржилися на волохів, "що, привізши товар грецьким купцям, їздили з ними по російським містам, розбиваючи важкими хурами шляхи, мости та стоптуючи пасовиська" [17, с. 115]. Були також і скарги на самих греків. Так, жителі села Володькова Дівиця ніжинського полку скаржилися на грека-купця, якому привезли з Галаца коси, що він зібрав у цьому селі волів [18, с. 115].

Нарешті, могли бути і випадкові хурмани, як сербин, що 1721 р. домовився везти з Ніжина до Царгорода, Ярославля, Нечаєва за 21 крб [19, с. 115].

Відмітимо, що греки-купці не їздили за кордон по товар, а делегували туди своїх прикажчиків. Це видно з замовлень паспортів для закордонних поїздок. Прикажчиками в ніжинських греків були їхні близькі родичі: небожі, брати, сини. Їх, прикажчиків, іноді називали "управляючий комерцією".

Варто також згадати про маклерів – особи, що спеціалізуються на посередницькій торгівлі, за це отримують винагороду – відсоток від суми операції. Держава призначила свого присяжного, маклера. Але греки мали своїх неофіційних маклерів. До функцій такої особи належало: зводити один з одним, сприяти завершенню торговельної операції й письмового договору, були за свідків векселевої позики [20, с. 121].

Ніжинська кав'ярня XVIII ст. була своєрідним інформаційним центром для грека-купця. Там можна було дізнатися про попит на певний товар, його оптову та роздрібну ціну, кредитоспроможність своїх покупців також тут влаштовували власне торгові угоди.

Крім торговельної справи, купці Ніжина перебували при владі. Так, в джерелах знаходимо відомості про належність урядників до купців [21, арк. 5–18]:

Прізвисьце та ім'я урядника	Чин	Належність до гільдії
Яків Сполатбог	Бургомістр	Купець третьої гільдії
Ларіон Попов	Бургомістр	Купець першої гільдії
Ларіон Куликов	Ратман	Купець другої гільдії
Іван Безходарний	Ратман	Купець другої гільдії
Тимофій Белоглазов	Ратман	Купець другої гільдії
Илля Поріваєв	Ратман	Купець третьої гільдії

Таким чином, зрозуміло, що під час виборів до міського уряду 1787 р. до влади прийшли представники купецтва. Сума капіталу, зазначена у даних відомостях, свідчить про їх високий достаток [22, арк. 17].

В інших джерелах зустрічаються списки купців, що проживали в місті у 1786 р.: "Ларион Михеев, Яков Сполатбог, Михаїл Лохвицкий, Павел Грязовский и Григорий Нечваль" [23, арк. 10].

Популярним був Ніжин серед російських купців. Так, існують згадки про проживання в місті російського купця Олексія Алексєєва, сина Журавльова, по смерті якого було прислано промеморію про продаж будинку та пересилання виручених грошей до Москви його родичам [24, арк. 1].

За даними ревізії 1782 р., в Ніжині перебувало 14 купців. Поступово їх чисельність зростала і прослідковувалась тенденція до приєднання до купецького стану. У відомості за 1784 р. значиться зачислених купців у Ніжині 5 душ до першої гільдії, 27 душ другої гільдії, 105 душ третьої гільдії [25, арк. 68–71], а загальна кількість населення міста Ніжина становила 2336 душ [26, арк. 72]. З відомості "о числе купцов мещан мастеровых людей и их семействах и художествах", що створена 8 травня 1786 р., можна прослідкувати певну особливість: представники купецтва займалися виключно торгівлею, тобто вони не були ремісниками. Купці продавали товари, які були дорогими і привозилися з-за кордону, та мали свої торгівельні ятки [27, арк. 75–75 об.]. У 1786 р. у Ніжині померло 4 купці [28, арк. 76].

Відомий серед ніжинських міщан російський купець Максим Алісов. Перші згадки про такого собі міщанина Алісова зустрічаються у відомостях про погорільців після пожежі 14 вересня 1754 р., де зазначено про втрату однієї хати [29, арк. 16 об.]. Пізніші згадки повідомляють про купівлю Максимом Алісовим будинка та дворища у Михайла Іванова сина Лігди, а "находящую в нем фабрику" продавець залишає покупцю. Пізніше ніжинським магістратом було видано атестат на згадану фабрику купцю Алісову та визначені умови, на яких повинна працювати згадана фабрика [30, арк. 1–8].

Досить відомий у Ніжині російський купець Каблуков. Так, після пожежі 14 вересня 1754 р. постраждав купецький двір, в якому знаходилося дві хати [31, арк. 15 об.].

Проте представники купецтва не тільки сприяли торгівельному розвитку міста у XVIII ст., а всіляко перешкоджали його економічному процвітання. Джерела свідчать, що згаданий нами купець Максим Алісов на кінець 1767 р. відмовлявся сплачувати податок за належний йому дім. Мотивував купець тим, що різні повинності він регулярно сплачує до московського магістрату. Як пояснює купець, ніжинський

будинок він побудував для зберігання товарів, а крім того у його будинку постійно квартирують російські міністерства. А ще, Алісов апелював до наказів Сенату, що дозволяють не сплачувати грошей до міського бюджету таким купцям, як він. Ніжинський магістрат у своєму рапорті до П. Рум'янцева пояснив, що Алісов досить заможний та у одному своєму дворі він зібрав чотири міщанські двори і володіє іншими землями. Магістрат встановив щорічно сплачувати за володіння землею, нерухомістю та торгівлею 16 крб, посилаючись на грамоту Петра I та інші укази [32, арк. 1–5 об.].

З документів стає зрозумілим, що така свавільна поведінка серед купців греків та росіян була не поодиноким. Так, неодноразово греки-ніжинці намагалися оскаржити прилучення їх до виконання заходів пожежної безпеки та алгоритму дій на випадок пожежі в місті. Справу було вирішено створенням Лук'яном Шкуриним списку з визначеним реманентом та призначеними десятськими [33].

Також греки уникали виконання повинностей на користь благоустрою міста. Так, до Генеральної військової канцелярії було надіслано донесення, в якому скаржилися на греків, які в 1729 р. відмовилися давати кошти на купівлю деревини для створення мостової, саме тому не вистачило "600 палей" [34, арк. 2–2 об.].

Остаточно пролило світло на згадану проблему донесення П. Рум'янцеву. У джерелі магістратські урядники скаржаться на приїжджих греків та російських купців, що відібрали у міщан ремесла, монополізували торгівлю та шинкування алкогольних напоїв. Крім того, даний стан суспільства збагачувався з приїжджих греків та волохів, купуючи в них товари та перепродаючи їх на території Росії. Виконувати загальноміські повинності представники купецтва відмовлялися, посилаючись на надані їм привілеї та грамоти. Така ситуація поступово вела до збіднення міщан, що продавали своє майно та йшли в козацтво або просто переїздили в інші міста [35, арк. 3–4].

Таким чином, купці, в першу чергу грецькі, маючи ряд пільг і привілеїв від старшини, поступово розширюють свою присутність і вплив у Ніжині, починають обіймати посади в міському магістраті, зосереджують в своїх руках найбільш прибуткові галузі господарства й торгівлю. В той же час, спираючись на вже згадані привілеї, вони відмовляються виконувати розпорядження влади, платити податки до міського бюджету, збагачуючи лише свої особисті господарства.

Література

1. Посошков И. Т. Книга о скудности и богатстве и другие сочинения / Ред. и коммент. Б. Б. Кафенгауза. – М., 1951. – 410 с.

2. Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій // Український історичний журнал. – 1959. – № 5. – С. 36–52.
3. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1815 року) / І. О. Гуржій. – К., 1962. – 175 с.
4. Гуржій О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / І. О. Гуржій. – К., 2004. – 80 с.
5. Рубан В. С. Виникнення та законодавчого оформлення харківського купецтва у XVIII ст. / В. С. Рубан // Вісник Харківської державної академії культури : збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 37. – С. 40–47.
6. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 16–41.
7. Самойленко Г. В. Ніжин – європейське місто / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко ; Сіверський інститут регіональних досліджень ; Ред. : В. М. Бойко, Л. А. Чабак, А. А. Гапієнко. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 72 с.
8. Кулик Л. З історії Ніжинських ярмарків / Л. Кулик // Ніжинська старовина. – 2006. – № 2 (5). – С. 179–182.
9. Волоніць В. С. Торгівельно-комерційній діяльності ніжинських греків на українських землях у XVIII–XIX ст. в працях дослідників XIX – початку XX ст. / В. С. Волоніць // Грані. – 2011. – № 2. березень-квітень. – С. 14–7.
10. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII–XVIII ст.). Нарис V. Ніженські греки й торгівля / К. Харлампович // Записки Історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – 2000. – Вип. III. – С. 87–159.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Синицький А. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. Долгорукого / А. Синицький // Киевская старина. – 1893. – Т. XL. – Март. – С. 412–441.
17. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII–XVIII ст.). Нарис V. Ніженські греки й торгівля / К. Харлампович // Записки Історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. – 2000. – Вип. III. – С. 87–159.
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само.
21. Ніжинська філія державного архіву Чернігівської обл. (далі – НВ ДАЧО), ф. 341, оп. 1, спр. 2.
22. Там само.

23. НВ ДАЧО, ф. 341, оп. 1, спр. 1397.
24. НВ ДАЧО, ф. 339, оп. 1, спр. 146.
25. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1537, оп. 2, спр. 382.
26. Там само.
27. Там само.
28. Там само.
29. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13338.
30. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 593.
31. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13338.
32. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 146.
33. Державний архів Чернігівської обл. (ДАЧО), ф. 101, оп. 1, спр. 79.
34. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4661.
35. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 7.

Міське самоврядування Південної України кінця XVIII ст. – 1870 р. в особах

У статті розглядається діяльність працівників міського самоврядування Південної України кінця XVIII ст. – 1870 р. На індивідуальних прикладах висвітлюються їх бажання та здатність до роботи, виконання службових обов'язків, меценатські заходи, характерні риси управлінської діяльності та культура організації муніципальної роботи. Зроблені висновки щодо соціально-професійного портрету діячів міського самоврядування південноукраїнського регіону зазначеного періоду.

Ключові слова: міське самоврядування, Південна Україна, співробітники муніципалітетів.

В данной статье рассматривается деятельность сотрудников городского самоуправления Южной Украины конца XVIII ст. – 1870 г. На индивидуальных примерах освещаются их желание и способность к работе, выполнению служебных обязанностей, меценатские мероприятия, характерные черты управленческой деятельности и культура организации муниципальной работы. Сделаны выводы относительно социально-профессионального портрета деятелей городского самоуправления южноукраинского региона указанного периода.

Ключевые слова: городское самоуправление, Южная Украина, сотрудники муниципалитетов.

In the article it's considered activity the figures of municipalities Southern Ukraine the end XVIII century – 1870. On individual examples their desire and ability to work, performance of official duties, charitable actions, characteristic lines of administrative activity and culture of the organisation of municipal work reveals. Conclusions concerning a socially-professional portrait of figures of city self-garvement of the South Ukrainian region of the specified period are drawn.

Key words: city self-garvement, Southern Ukraine, the figures of municipalities.

Розвинуті органи державного управління є невід'ємною частиною демократичного устрою системи державної влади, громадянського суспільства, яке характеризується органічним поєднанням інтересів людини, суспільства та держави з ефективною системою владних

противаг, прозорістю роботи політичних інститутів, розвинутим почуттям відповідальності громадян і управлінців різних ланок за результати своєї діяльності. Тому для нас є актуальним вивчення історії самоврядування, оскільки дозволить використати уроки минулого для розбудови сучасної системи муніципальної управлінської діяльності.

Дореволюційна історіографія з проблемами міського самоврядування досить чисельна. Низка праць має публіцистичний характер, але більшість з них містить ґрунтовний матеріал щодо основних положень законодавства та практичної роботи органів самоврядування. У роботах зроблено спроби узагальнити досвід міських громадських управлінь, визначено перспективи їх подальшого розвитку, розглянуто систему міської власності. Проте незначне висвітлення у цій групі робіт знайшли питання соціально-економічного спектру системи міського самоврядування. Аналіз практичної роботи співробітників самоврядування та питання культури управління зовсім залишилися поза увагою дослідників.

У радянській історіографії в окремих нечисленних роботах розглядалися механізми виборчої системи: майновий, соціальний, національний склад виборців. У сфері економічної діяльності надавалася загальна характеристика роботи органів міського самоврядування без ґрунтового аналізу використання різних форм міської власності окремих регіонів чи міст. Питання, пов'язані з персоналіями діячів міського самоврядування, повністю залишилися поза увагою науковців. Це зумовлювалось упередженим негативним ставленням до буржуазного самоврядування в цілому і до управлінської діяльності посадовців зокрема.

У сучасній історіографії критично переосмислюється одновимірність теоретико-методологічних підходів при вивченні складних процесів історичного минулого. Постійно зростає кількість робіт, присвячених діяльності органів самоврядування, але здебільшого розглядаються проблеми політичного, економічного, соціального, релігійного характеру. Муніципальним персоналіям присвячується незначна кількість досліджень. Певним чином даний пробіл в історіографії заповнюють роботи Г. Зленко [1], Л. Левченко [2–3] та інших, але в цілому можна стверджувати, що в даний напрям досліджень є перспективним.

Таким чином, серед багатьох аспектів історії міського самоврядування залишається актуальним дослідження біографічних відомостей діячів цієї сфери, особливостей їх культури управління, благодійних заходів, характерних рис їх роботи та створення соціально-психологічних і професійних портретів.

Метою даного дослідження є спроба визначити характерні риси управлінської діяльності працівників міських інститутів Південної України

на індивідуальних прикладах та створити базу для подальшого формування соціально-професійного портрету муніципальних співробітників.

В історіографії пріоритетним періодом для історичних розвідок історії міського самоврядування став 1870–1917 рр. Натомість попередній етап, кінець XVIII ст. – 1870 р., мало привертає увагу науковців, оскільки вважається, що органи громадського управління нічим не займалися, не грали помітної ролі в міському житті і лише адміністративна влада повністю займалася всіма найважливішими справами, взявши весь тягар місцевого управління на себе. Трапляються навіть такі дослідження, в яких цей історичний період взагалі не розглядається. У період 1870–1917 рр. відбувається справжня модернізація громадського життя. Міське самоврядування, завдяки реформі 1870 р., оживає і починає проявляти неабиякий інтерес до місцевого життя, а діячі органів самоврядування виявляють "героїчні" зусилля у покращенні міського буття. Звідси склалася і пропорційність розвідок двох етапів: кількість досліджень періоду 1870–1917 рр. значно перевищує роботи попереднього періоду.

Підстави для такого висвітлення двох етапів в історії міського самоврядування певною мірою є, оскільки громадськість міст складалася з різних станів і кожний розглядав корисність або некорисність роботи муніципалітетів з точки зору власних інтересів і потреб. У середовищі міських громад відбувався свого роду соціальний протест проти несення суспільних обов'язків покладених на індивіда, громадська служба вважалася непривабливою і прохання про самовідвід рідко коли не задовольнялися. Городяни часто скаржились на обтяжливість служби, великі грошові витрати і чисельність різноманітних поборів. З іншого боку, участь у міському самоврядуванні приносила і вигоду. Особливе зацікавлення викликала посада міського голови. Відомі випадки, коли купці всіма можливими засобами прагнули посісти посаду міського голови, що додавало їм авторитету в суспільстві і забезпечувало переваги при веденні комерційної діяльності.

Разом з тим можна визначити, що період кінця XVIII ст. – 1870 р. був школою міського самоврядування Південної України, оскільки історично не був пов'язаний традиційними зв'язками з попередніми етапами. Муніципальним діячам доводилось методом спроб і помилок виробляти свою культуру управління міським господарством.

На сьогоднішній зазначений період в історії міського самоврядування є найменш вивченим, ще низка проблем чекає дослідників для вирішення проблем співробітництва муніципалітетів з громадськістю, роботи органів станового самоврядування, планомірності використання міського господарства у сфері земельних ресурсів та промисловості,

оцінки їх діяльності в середовищі міської громадськості, процесів муніципалізації власності та інші.

Ми хочемо звернути увагу на особистостей, які відігравали важливу роль в роботі міського самоврядування південноукраїнського регіону, оскільки використання біографічного підходу може збагатити історію південноукраїнських муніципалітетів крізь призму аналізу життєвих стратегій, кар'єр, політичних, господарських позицій у діяльності певних соціальних груп.

Важливу роль у становленні міського самоврядування Миколаєва відіграв Петро Турчанинов. Він увійшов в історію як перший міський голова, який працював у муніципалітеті з моменту його запровадження [4, с. 1].

У першу чергу привертає увагу біографія П. Турчанинова. Дата його народження точно невідома (навіть він сам її не пам'ятав). Походив з турецької знаті міста Бендер, був вивезений звідти у 1770 р. (під час російсько-турецької війни 1768–1774 р.), коли йому було кілька років від народження у російське місто Вороніж. Завдяки прийомним батькам П. Турчанинов сприйняв російські звичаї, навчився грамоти, перейшов у християнську віру і став підданим російської держави. Прийомні батьки не були людьми заможними, тому він самостійно зайнявся комерційними справами. У 1782 р. майбутній міський голова був зарахований до купецтва Таганрога. У цьому місті він багато працював, але успіху так і не досяг, оскільки всі торгівельні справи були поділені між старими родинами і йому було надто важко скласти місцевому купецтву гідну конкуренцію.

Можливо, П. Турчанинов так і залишився би торговцем середньої руки, але його доля кардинально змінилася після комерційних справ у Херсоні. Вже у 1790 р. херсонська громадськість обрала його на службу в міське самоврядування на посаду ратмана¹. На цій посаді П. Турчанинов пропрацював три роки, характеризувався як відповідальний, сумлінний та добропорядний працівник. У 1797 р. виписався з таганрозького купецтва та прописався у миколаївське. Він надавав значну допомогу в благоустрої міста, і в тому ж році міська громадськість обрала його на посаду старшини. П. Турчанинов отримав можливість опікуватися такими справами: добробут та захист городян; примноження міських прибутків; правильне ведення торгівлі тощо. Завдяки власним господарським здібностям здобув особливу повагу серед миколаївських купців

---

¹ Точну дату запровадження в Херсоні міського самоврядування встановити не можна в результаті фрагментарності джерельної бази, але точно відомо, що муніципалітет у 1790 р. працював.

та міщан і при відкритті у місті Ратуші був обраний міським головою. На перших виборах в Миколаєві до органів міського самоврядування П. Турчанинов проявив себе дуже активно. Під головуванням поліцейського колезького асесора Вороновського провів вибори на високому рівні та повністю дотримався вимог "Жалуваної грамоти" 1785 р. [4, с. 2].

На посаді міського голови П. Турчанинову вдавалося здійснювати багато перетворень та нововведень, розвивати торгівлю і комерцію, навіть бути для городян прикладом поведінки. Сам він пишався, що на посаді міського голови йому вдалося утримувати в місті порядок, спокій та тишу. У 1798 р. багато сил та власних коштів міський голова витратив на те, щоб запобігти проникненню в місто епідеміологічних захворювань. За це він був нагороджений миколаївським комендантом генерал-майором Вяземським похвальним свідоцтвом. Зразкову службу П. Турчанинова на посаді міського голови яскраво підтверджують й атестати про кращі казенні підряди, свідоцтва про сумлінну працю, отримана у подарунок дача на доволі солідну суму грошей. У 1799 р. він був нагороджений золотою медаллю за сумлінну діяльність у миколаївському муніципалітеті, а разом з нею отримав *"монаршее благоволение"*.

Найкращими доказами його порядності та старанної праці можуть слугувати листи миколаївських городян, в яких Петру Турчанинову надавалась така характеристика: *"... с начала открытия в городе Николаеве Ратуши, находясь в настоящей должности городского головы, установил во всем порядок что до благоустройства города относилось надлежащим порядком, и ревностным отправлением его отличил себя столько что отдали ему должную справедливость в уважении"* [4, с. 3–4].

Ще однією постаттю, яка привертає дослідницьку увагу, є Степан Чайковський. Народився він 1776 р. у родині вільнонайманих робітників, місце народження невідоме. Кар'єру розпочав у Катеринославській канцелярії з 2 липня 1789 р., тобто у 13 років. Працівником себе виявив сумлінним і старанним, за що і був нагороджений губернським регістратором 15 листопада 1789 р. У катеринославській поштової конторі почав працювати з 14 серпня 1791 р., а через 4 роки був переведений на службу у миколаївську поштову контору, де також був нагороджений за чесну працю губернським реєстратором 2 січня 1801 р.

С. Чайковський був обраний діловодом у міський магістрат 17 липня 1802 р. На цій посаді за старанну працю та вислугу років він був двічі нагороджений і переведений на роботу до магістрату секретарем 28 квітня 1815 р. Працював чесно та сумлінно, хабарів не брав. Керівництво відмічало його здібності до кар'єрного зростання, але

можливостями він не скористався, коли декілька разів проходив атестацію у губернського секретаря. За багато років служби у міському самоврядуванні Миколаєва жодного разу С. Чайковський не брав відпусток, лікарняних, працював без обідньої перерви та, навіть, дуже часто понаднормово. Багато грошей також не заробив, жив із великою родиною на річну заробітну платню у 400 крб.

Родина його була незаможною. Був одружений, мав одного сина, який перебував на службі в Чорноморському флоті, та 5 доньок. Старша донька Катерина одружилася 1821 р. з чиновником 9 класу Ховжуновим. Донька Олександра – 1829 р. з канцеляристом Левуцьким, Марія одружилась з колезьким регістратором Максимовичем у 1831 р., а дві молодші доньки (Євгенія та Соф'я) виховувалися матір'ю. Діти отримали лише родинне виховання та навчання, оскільки грошей не було на здобуття освіти в навчальних закладах.

Сам С. Чайковський пропрацював у миколаївському магістраті до 26 червня 1826 р. та звільнився за власним бажанням (оскільки стан здоров'я не дозволяв залишатися на службі). Від миколаївського та севастопольського військового губернатора адмірала Грейга 25 січня 1833 р. надійшло прохання до міської Думи виплатити пенсію вдові працівника магістрату, титулярного радника Марії Чайковській з двома доньками. Муніципалітет із співчуттям поставився до горя і погодився виплатити річну заробітну платню у сумі 400 крб, але за браком коштів було сплачено лише 300 крб, незважаючи на те, що С. Чайковський майже все життя віддав службі миколаївському самоврядуванню [5, с. 1–14].

Одеські бургомістри, купці другої гільдії Б. Картамишев та В. Харламов як працівники міського самоврядування представлені не тільки старанними, чесними та сумлінними працівниками муніципалітету, але і визначними меценатами.

Боніфаций Іванович Картамишев народився 1792 р. в Одесі в купецькій родині. У спадок від батька отримав будинок у 1 частині, 2 кварталі в м. Одесі. Працюючи у муніципалітеті та займаючись торгівлею, придбав ще один будинок та 2 торгівельні лавки, хутір у передмісті Одесі та будинок в Аккермані. Власну кар'єру в одеському магістраті Б. Картамишев розпочав з 1823 р., працюючи збирачем податків за квартплату. У 1828 р. він був обраний депутатом для збору припасів для армії, одночасно продовжував збирати податки за квартирну плату. З 1829 р. перебував на службі у міському самоврядуванні з нагляду за торгівлею. Під час епідемії чуми в Одесі Б. Картамишев як волонтер працював комісарським помічником та за власний кошт купував для людей необхідні речі і медикаменти. За сумлінну працю та допомогу

людям¹ новоросійським та бессарабським генерал-губернатором М. С. Воронцовим він був тричі нагороджений. Чотири роки, з 1 січня 1830 р. до 1 січня 1834 р., працював на посаді ратмана міського магістрату; у 1835 р. був членом Тимчасового магістрату².

З 2 січня 1836 р. до 1 січня 1839 р. Б. Картамишев працював на посаді бургомістра. За надання допомоги бідному населенню міста він мав добру репутацію у градоначальника та генерал-губернатора, користувався широкою повагою серед одеситів. Пропонували Б. Картамишеву і високі посади в адміністративних установах, але він відмовився, оскільки хотів бути ближче до людей, яким необхідна допомога. За визначні заслуги у роботі міського самоврядування був нагороджений у Думі 25 січня 1836 р.

Родинне життя його було дуже щасливим, був одружений, мав п'ятьох синів та трьох доньок: Олександр служив колезьким секретарем у канцелярії військового губернатора графа Толстого; Костянтин був студентом Харківського університету; Іван та Микола навчалися в приватному пансіоні Золотова, а молодший Петро та доньки Олександра, Агрифіна, Олена виховувалися батьками.

У період перебування на посаді бургомістра Б. Картамишев не шкодував здоров'я, грошей та власних сил для допомоги одеситам і виявився справжнім меценатом. Він купував необхідні речі для приказу суспільного презирства, за що був обраний членом Одеської ради. Цілий рік (з 1837 до 1838 рр.) бургомістр брав участь у лікуванні постраждалих від чуми одеситів, за що був обраний членом міського будинку бідних. Усіма своїми заслугами він ніколи не хвалився і не вимагав від адміністрації компенсування витрат, за що від генерал-губернатора отримав *"признательную благодарность"*. Найвищою для нього нагородою, яка виразила всі заслуги у сфері міського самоврядування та меценатства, стала золота медаль, яку він отримав 22 жовтня 1838 р. [6, с. 1–3].

По-іншому склалася доля ще одного купця другої гільдії, працівника самоврядування Одеси В. Харламова, який також був заможним меценатом, але не мав родинного щастя.

Володимир Харламов, 1795 р. народження, також походив з родини одеських купців. Батьківського спадку не отримав, тому з дитинства покладався лише на власні сили. За час своєї діяльності на різних

---

¹ За рапортами одеського прокурора відомо, що в Одесі у 1829 р. нараховувалося до 17 тис. людей, яким необхідна була допомога [7, с. 2–3].

² Тимчасовий магістрат в Одесі був відкритий з метою завершення та закриття старих справ у середині 1833 р. Всі завдання із діловодства були завершені до 25 травня 1835 р. [8, с. 2–5].

міських посадах та в торгівельній галузі він придбав собі та дружині, яка також від батьків спадку не отримала, по 2 будинки. Проте відносини у подружжя не склалися, оскільки дітей в них не було.

Кар'єру у міському самоврядуванні розпочав у 1823 р., збирав податки. З 1825 до 1827 рр. працював міським старостою, одночасно готуючи продовольчі запаси для армії.

З 1828 р. В. Харламов розпочав меценатську діяльність і був помчником комітету з благоустрою лікарень для військових. У 1835 р. також був членом Тимчасового магістрату. Для градоначальника та новоросійського генерал-губернатора він зробив багато корисних справ, за що постійно отримував від них нагороди. З 1836 р. почав благодійну діяльність на користь православної церкви, робив подарунки (грошима та корисними речами) одеським та київським церквам та монастирям, за що Синод виявив йому *"Святейшее благоволение"*.

В. Харламов з січня 1836 р. був обраний на посаду бургомістра магістрату. За значні пожертви на благоустрій одеських церков та за подарунки церковним вихованцям він був нагороджений золотою медаллю на Аннінській стрічці. На користь київських семінаристів бургомістр зробив значні пожертви та подарунки. Одночасно з цими благодійними заходами протягом 1837–1838 рр. допомагав у лікуванні хворих чумою, за що був нагороджений золотою медаллю *"в петлице на Александровской ленте"*, яка йому була вручена від новоросійського та бессарабського генерал-губернатора.

Робота у міському самоврядуванні була завершена 1 січня 1839 р., коли йому запропонували більш високу посаду у Чорноморському відомстві [6, с. 4–7].

Звичайно, не всі діячі муніципалітетів старанно виконували свої обов'язки. Були відомі випадки, коли обрані на посаду взагалі не з'являлись в присутствія і їх розшукували жандарми, купці намагались різними засобами уникнути громадських обов'язків (вигідніше було займатися торгівлею), міщани писали відмови, ремісники взагалі мало цікавилися роботою у міському самоврядуванні.

Непоодинокими були випадки, коли працівники муніципалітетів хотіли працювати, але їм заважали формальними та бюрократичними засобами. Так, наприклад, секретар григоріопольського самоврядування Ф. Торпанов мав бажання чесно виконувати свої обов'язки, за що і був жорстко побитий поліцейстером Погоржельським. Довгих чотири роки (1831–1834 рр.) вирішувалася справа у херсонському суді, і лише скарга Ф. Торпанова міністру юстиції Д. Дашкову, в якій він зазначав: *"...не только доведен до разорения, но и до последней степени бедствия"*, дозволила зрушити справу з місця. У херсонському суді справа була визнана *"тянущейся"* та невіршеною [9, с. 2–7].

Відомими і досить поширеними були випадки, коли діячі міського самоврядування за рахунок громадських інтересів намагалися вирішити власні проблеми, деякого за це карали за законами і вони несли відповідальність. Наприклад, двоє діячів самоврядування зняли 3528 крб з міського бюджету нібито на користь приказу суспільного презирства, а насправді використали їх на власні потреби, за що судом були покарані на декілька років виправних робіт [10, с. 2–4]. Але непоодинокими були випадки, коли особи зазнавали покарання, а через деякий час вони відпрацьовували корисними справами образи та отримували пробачення. Зокрема, секретар одеського магістрату титулярний радник Калію отримав дві догани¹, та згодом він виправився, допомагаючи купцям і міщанам корисними справами. За підтримки градоначальника Одеси розпорядженням Державної ради від 2 грудня 1834 р. догани з секретаря Калію були зняті [11, с. 4–7].

У досліджуваній період більшість діячів органів управління були переконані, що добре написаний, "справедливий", закон здатний уберегти від помилок і головна задача полягала лише в суворому його дотриманні [12, с. 38], вірили в те, що у разі помилки можна уникнути покарання і почати усе заново з "чистого аркуша" [13, с. 42], вважали, що навіть найгарніший працівник може зрозуміти народні потреби тільки за допомогою раптової перевірки з боку адміністрації [14, с. 32].

Проте, як ми бачимо з прикладів, наведених вище, завжди знаходилися особи, які чесно, старанно та сумлінно виконували свої обов'язки перед громадськістю, власним прикладом демонструючи, що попри всі негаразди людина може бути рушієм людських відносин, модернізації та найголовніше – виразником кращих духовних сил.

Представлені діячі міського самоврядування відрізняються за походженням, сімейним станом, матеріальним становищем та іншими характеристиками, але в них було спільне бажання і можливість працювати на користь громадськості і вирізняли їх поміж інших не формалізм, не бюрократизм, а саме людяність по відношенню до вирішення справ.

Громадське піднесення, що охопило міста Південної України у середині XIX ст., та міська реформа 1870 р. дали поштовх до поживлення роботи муніципалітетів, консолідації діячів самоврядування для вирішення громадських проблем, муніципалізації міської власності,

---

¹ Перший за наказом Сенату від 10 березня 1832 р. по справі елисаветградської міщанки Полівневої, а другий за наказом Державної ради від 7 квітня 1832 р. у справі сина купця Черкова [11, с. 1–3].

усвідомлення місцевими представниками важливості та необхідності модернізації громадського побуту.

В історії відомо багато багатів прикладів відданих своїй роботі муніципальних діячів, які весь час напружено працювали над удосконаленням міського буття. Їх образи цікаві універсальним характером діяльності, присвяченням усього свого життя поліпшенню міського життя. Вони були активними учасниками дискусій у залах міських дум, людьми з енциклопедичними знаннями, письменниками, публіцистами, меценатами, членами Державних дум. Звичайно, в межах однієї роботи неможливо розкрити весь спектр муніципальної діяльності, тому нам доведеться продовжити роботу в даному напрямку у подальших публікаціях, адже період кінця XIX – початку XX ст. нерозривно пов'язаний з іменами громадських діячів, яких сучасники називали "отцями города".

Література

1. Зленко Г. Павло Зелений – одеський міський голова і літератор / Г. Зленко // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 106–111.

2. Левченко Л. Взаємовідносини військових губернаторів з місцевим самоврядуванням Миколаїва у XIX ст. / Л. Левченко // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. III Миколаївська обл. краєзн. конф. – Миколаїв : Атол, 2000. – С. 100–103.

3. Левченко Л. Історія Миколаївського губернаторства / Л. Левченко. – Миколаїв, 2010. – 297 с.

4. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр. 455. – 4 арк.

5. ДАХО, ф. 14, оп. 1, опр. 1579. – 14 арк.

6. ДАХО, ф. 14, оп. 1, опр. 1654. – 7 арк.

7. ДАХО, ф. 14, оп. 1, опр. 1336. – 3 арк.

8. ДАХО, ф. 14, оп. 1, опр. 1391. – 5 арк.

9. ДАХО, ф. 14, оп. 1, опр. 1553. – 11 арк.

10. ДАХО, ф. 14, оп. 1, опр. 1528. – 6 арк.

11. ДАХО, ф. 14, оп. 1, опр. 1654. – 7 арк.

12. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1263, оп. 6, спр. 101. – 78 арк.

13. РДІА, ф. 1263, оп. 6, спр. 93. – 83 арк.

14. РДІА, ф. 1263, оп. 6, спр. 67. – 69 арк.

Особливості проведення Першого всеросійського перепису населення 1897 р. на Чернігівщині

У статті розглядається питання становлення статистики як науки, аналізується проведення на Чернігівщині Всезагального перепису, який став підґрунтям подальших досліджень соціально-економічних процесів.

Ключові слова: Чернігівщина, статистика, статистичні бюро, Перший всеросійський перепис.

В статье рассматривается вопрос становления статистики как науки, анализируется проведение на Черниговщине Всеобщей переписи, ставшей основой дальнейших исследований социально-экономических процессов.

Ключевые слова: Черниговщина, статистика, статистические бюро, Первая всероссийская перепись.

The article deals with the problem of the initiation statistic, a leadthrough is analysed on Chernigov of Russian Empire census of 1897, became subsoil of subsequent researches of socio-economic processes.

Key words: Chernigov, statistics, statistical bureaus, First All-russian census.

На початку ХХІ ст. в умовах сучасного розвитку українського суспільства проблеми статистики й демографії широко привертають увагу дослідників, адже в Україні відбувається скорочення загальної кількості населення, посилюється демографічне старіння та зростання співвідношення кількості осіб пенсійного та працездатного віку. Держава, відчувши гостроту цих проблем, вжила в останні роки низку заходів для виправлення ситуації, та, на жаль, вони не дадуть бажаного результату без урахування відповідного історичного досвіду, зокрема, початку ХХ ст., коли Україна переживала період, багато в чому подібний до сучасного. І хоча демографічні чинники тоді й нині були різними, але їх вплив на соціально-економічні процеси був однаковим.

Перші спроби дослідити дане питання були зроблені в роботах відомих російських та українських істориків, географів, краєзнавців, письменників, економістів. Варто зазначити, що саме їх праці містять велику кількість достовірного фактичного матеріалу стосовно розвитку економіки України взагалі і Чернігівської губернії зокрема. Пізнавальне

значення має "Коротенька історія Чернігівщини" одного з лідерів національно-визвольного руху в Україні Д. Дорошенка. У ній описано численні пам'ятки старовини і мистецтва та історичні події від козацьких часів до початку ХХ ст. Це не дивно, адже він був співробітником Чернігівської губернської архівної комісії [1]. За якістю вивчення статистичних матеріалів відзначається праця І. Гольдштейна, він порівняв проведення загальних переписів населення у Німеччині з матеріалами, зібраними в Російській імперії. Дослідник виявив недоліки перепису, наголосив на отриманні неточних даних, показав бюрократизм у державному апараті [2]. Перегукується з цим дослідженням монографія М. Каблукова, де подані основні ознаки для статистичних групувань – сільські поселення, наділи, робітники чоловічої статі, робоча худоба, посівні площі [3].

Ґрунтовний опис Чернігівської губернії провів відомий український вчений А. Русов, якого назвали "батьком української статистики". Його дослідження мали актуальне значення для майбутнього України, адже зібрана інформація була необхідна для управління соціально-економічним розвитком краю. В поле зору дослідника потрапили сільські громади, маєтки поміщиків, оціночні роботи з обстежень фабрик, заводів, будинків, торгівельних приміщень тощо [4].

Історично склалося так, що питаннями демографії та статистики на українських землях почали займатися лише в ХІХ ст. Статистика пройшла важкий шлях становлення і розвитку, її історія обумовлена особливостями історичної долі України, соціальним устроєм держави. За словами відомого німецького статиста Ернста Енгеля, вона "є дзеркальним відображенням дійсного стану речей у державі, є її свідомістю та совістю для кожної законодавчої та виконавчої дії. Перед нею стоїть завдання супроводжувати кожну людину від народження по всьому шляху земного існування: відмічати її появу на світ, вступ до школи, подальший шлях (заняття, місце проживання та інше) і залишити людину лише тоді, коли приходить кінець життєвого шляху, підбиваючи підсумки прожитого життя" [5, с. 31]. Про необхідність розвитку статистичної справи та неможливість існування без неї економіки зазначав у своїй праці "Статистика та її значення для сучасного суспільства" І. Гольдштейн у 1903 р.: "Статистична наука просто життєво необхідна для держави – вона дає змогу встановити в сучасний період мало прояснені закони, що впливають на зростання чи зменшення народонаселення" [6, с. 34].

Лише наприкінці ХІХ ст. статистика перетворилася на окрему солідну науку, з того моменту вона почала впорядковуватись та вдосконалюватись. Після аграрної реформи 1861 р. при земствах органі-

зовували статистичні бюро. Першими в Україні вони були створені при Херсонському земстві в 1873 р., а згодом і при Чернігівському (1875 р.). Їх співробітники проводили подвірні переписи сіл, господарств, кустарних промислів, обстежували бюджети, вели опис нерухомого майна селян. Чимало матеріалів збиралося за допомогою експедицій на місцях. Там працювало багато відомих статистів та культурних діячів, яким була не байдужа доля українського народу. Вони намагалися всебічно висвітлити економічні та соціальні проблеми. Так, у Чернігові статистичним бюро упродовж багатьох років керував А. А. Русов, поруч з ним працювали О. П. Шлікевич (голова Козелецького повіту й член Чернігівської губернської земської управи, втілював у життя думку про меліорацію боліт у Чернігівській губернії), П. П. Червінський (проводив землеробські обстеження), В. Е. Вазар (засновник промислової статистики), А. Ф. Щербина (основоположник бюджетної статистики в Російській імперії), відомий український письменник та громадський діяч М. М. Коцюбинський. Вони займалися дослідженням землі, її прибутковістю та продуктивністю. Ще одним спектром їхньої діяльності була кустарна і ремісницька промисловість. Під час проведення дослідження вони помітили відсутність в урядовій статистиці класифікації промисловості на кустарну, ремісницьку та фабричну. Тому змушені були вводити класифікацію самі, беручи за основу характер діяльності, форми продажу товарів і розміри виробництва. В. Е. Вазар, спираючись на дослідження промисловості Чернігівським статистичним бюро, вперше в історії статистики визначив підприємство як економічну одиницю і провів класифікацію підприємств, поділяючи їх на прості, складні, комбіновані. Мало кому відомий той факт, що саме чернігівський статистик О. П. Шлікевич розробив так звані комбінаційні статистичні таблиці, які стали важливим внеском до світової статистики та є складовою статистичного аналізу.

Становлення земської статистики пов'язано з утворенням органів місцевого самоврядування земств (земських управ). Вони були виборними органами управління. Основні структури місцевого самоврядування – освіта, охорона здоров'я, будівництво шляхів, сільське господарство. Земська статистика за час свого існування здійснила великий обсяг статистичних досліджень, які мали актуальне значення для майбутнього статистики України. Вона посідає виняткове місце, її інформація була необхідна для здійснення функції управління соціально-економічним розвитком. Крім обстеження селянських громад, господарств, маєтків поміщиків, завдання земських статистів полягало також і в тому, щоб виконати оціночні роботи у процесі обстеження фабрик, заводів, промислових та торговельних закладів міст. У ста-

тистичних дослідженнях містилися широкі інформаційні матеріали, що давали можливість оцінити землі, будинки, торговельні та фабрично-заводські приміщення. При цьому використовувалися оцінні матеріали для здійснення податкової політики, бюджетних обстежень доходів і видатків населення. Поряд з цим досліджувалися і природні фактори: ґрунти, клімат тощо [7].

Статистичні матеріали достатньо чисельні та різноманітні. Так, інформація про природний рух населення друкувалася в деяких випусках "Статистического временника Российской империи" та "Статистика Российской империи" під заголовком "Движение населения в Европейской России". В них наводилися дані щодо осіб чоловічої та жіночої статі, про народження на місцях, про кількість шлюбів, розподіл за сімейним станом та віком. Найважливішими серед статистичних матеріалів є підсумки Першого всеросійського перепису 1897 р., що проводився з метою з'ясування ситуації в аграрному секторі у зв'язку зі змінами в соціальному становищі населення, а також для встановлення його точної кількості. Відомий статистик М. Рубакін зазначав: "За Всеросійським загальним переписом 1897 р. були зібрані відомості не тільки про кількість населення, а було здійснено розподіл за статтю, віком, віросповіданням, національністю, мовою, громадянським станом, заняттям, становищем у суспільстві, а також місцем народження та приписки. Внаслідок цього було зібрано колосальний матеріал, який існує досі як основа російської статистики" [8, с. 3]. Не обійшлося і без недоліків – загальне керування цією широкомасштабною операцією було покладено на Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ, який очолював М. А. Тройницький. Він був людиною не компетентною не тільки в статистиці, а й в юриспруденції та економіці. Комітет виробив програму перепису та інструкції лише для чиновників, пов'язаних із кабінетними справами, а справжніх статистиків-практиків не запросили взяти участь у цій грандіозній справі. Статистики ретельно працювали на місцях за мізерну винагороду та медалі, отримані від адміністрації [9, с. 18].

Як згодом розповідав один із редакторів Центрального статистичного управління А. Котельніков, при опитуванні населення були допущені жадливі промахи і навіть фальсифікації. Наприклад, робітники, коли їх опитували щодо їхніх професійних занять, звичайно називали себе селянами-хліборобами, вважаючи свій сторонній промисловий заробіток за щось випадкове і непостійне. Самі селяни боялися говорити про свої додаткові заробітки, щоб часом вони не спричинили виплату нових податків. На всі запитання відповідали охоче, та коли доходило до головних і побічних занять, одразу ж з'являлася умисна

обережність у відповідях. Свої додаткові прибутки кожен намагався приховати або розповісти про них так, щоб ясно було видно: прибуток від промислу чи ремесла зовсім незначний. Люди вказували на хліборобство, хоча очевидним було те, що, крім хліборобства, вони мали й інші заняття. Необ'єктивним матеріал був і тому, що перепис відбувався взимку, коли жодних сільськогосподарських робіт не проводилося. Селяни, що мешкали у місті протягом зими, мовчали, що мають землю [10, с. 38]. Дані перепису були опубліковані лише через 8 років, звичайно, вони змінилися і були застарілі [11, с. 46], однак були дуже необхідні для Росії – така грандіозна робота проводилася вперше за всю історію існування імперії. До 1858 р. в Росії існував адміністративно-поліцейський облік. Він спирався переважно на ревізії та церковний облік і не був самостійним. З 1859 р. замість ревізії запроваджується поточний адміністративно-поліцейський облік, який визначає кількість і склад наявного населення всієї імперії. Було проведено шість загальноімперських обчислень перепису населення станом на 1 січня 1859, 1864, 1868, 1871, 1886, 1896 рр. В інші роки місцева адміністрація користувалася механічними показниками природного, частково механічного обчислення населення, визначаючи кількість і склад мешканців на 1 січня кожного року.

Для підготовки до проведення перепису 5 червня 1895 р. було затверджено "Положение о первой общей переписи населения Российской империи". Положення передбачало провести облік за 14 ознаками: прізвище, стать, вік, віросповідання, сімейний стан, встановити місце народження, соціальний стан, дізнатись про рідну мову, письменність, заняття, ремесло тощо [246, с. 14]. Успіх перепису перебував у безпосередньому зв'язку влади з населенням, з тим, як люди ставляться до цього завдання. Адже коли переписи проводяться регулярно, населення поступово звикає до них, відповіді стають правильними та більш відвертими, нічого не перекручується і не приховується.

В Росії Перший всеросійський перепис відбувся 28 січня 1897 р. Під час його проведення були допущені значні промахи, мали місце фальсифікації, адже не всі чиновники, що проводили опитування, були зацікавлені у правильності відповідей. Робота виявилася досить складною: спочатку всі дані підраховували на місцях при свідках, потім їх перераховували завідувачі переписними дільницями і аж нарешті їх підраховував центральний статистичний комітет [12, с. 106]. Незважаючи на недоліки, матеріал було зібрано, це була колосальна робота. Матеріали Першого всеросійського перепису 1897 р. створили основу російської, а згодом і радянської статистики. Підсумовуючи проведену роботу та намічаючи подальші дії, на зборах статистиків у 1900 р.

виступили два відомі статистики – А. Аненков та М. Черненко. Вони зауважили: "Що таке дворовий перепис? Це грандіозна робота, проведена у певний період. Це загальне дослідження, що охопило всі сторони сільського господарства. Статисти повинні охопити всі сторони народного побуту, ті умови, в яких склалася землеобробна промисловість. Необхідно весь час стежити та вести контроль за змінами, що відбуваються в нашому суспільстві, а саме – боротьба старих форм господарювання із новими. Із маленьких зернин нашими спільними зусиллями повинна розвиватися загальна робота, яка висвітлить еволюцію сільського господарства. У цей період головним завданням дослідників є не статистика, а динаміка народного життя, народного господарства" [13, с. 83].

На жаль, за браком коштів та через малий штат статистиків проводити щорічні переписи населення не було можливості. Крім того, складне політичне життя та загострення соціальних проблем перешкождали цій роботі (російсько-японська війна, складна революційна ситуація 1905–1907 рр., Перша світова війна, участь у якій брала Російська імперія). Лише деякі статистичні дані проливають світло на цю проблему. Ми знаходимо їх частково в окремих документах: матеріалах ЦДІАУ, Чернігівського обласного державного архіву, у звітах директорів народних училищ та відомостях жандармських управлінь тощо.

Вивчаючи статистичні матеріали Чернігівської губернії, розуміємо, що приблизно 90 % населення були мешканцями сільської місцевості, решта проживала в маленьких містечках чи містах з населенням до 30 тис. осіб. Знаходимо опис Чернігівської землі: "Найбільша довжина губернії від сходу до заходу, а саме від кордонів Курської губернії до р. Дніпро – 230 верст, найбільша ширина з півночі на південь від кордону Могилевської губернії до кордону із Полтавщиною – 318 верст. По окружності губернія має 46 042,3 кв. версти. Населення – 2 297 854 особи: чоловічої статі – 1 118 696 осіб, жіночої – 1 179 158. На одну кв. версту припадає 4991 душа, у порівнянні з Полтавщиною, Чернігівська губернія заселена не густо" [14, с. VIII]. Найбільша густина заселення була у південно-східних повітах – Чернігівському та Стародубському, найменша – в центральних та одному із західних – Остерському. Жіноче населення переважало чоловіче на 60 462 особи, на кожні 100 чоловіків припадало 105 жінок [15, с. IX]. За даними перепису 1897 р., в Чернігівській губернії було українців – 1 526 072, що складало 88,9 %, росіян – 374 401, що складало 7,7 %, євреїв – 216 787 осіб, що складало 3,4 %. Росіяни, як і більша частина євреїв, переважно мешкають у містах. Найбільшими були міста Ніжин – 32 113 осіб, Чернігів – 27 716, Новозибків – 15 362, Глухів – 14 828. Сільське населення переважало

в Ніжинському повіті – 168 718 осіб, Новозибківському – 164 840, Чернігівському – 162 123, Остерському – 150 358. Найбільше росіян мешкало у містах – Новгород-Сіверський – 32,03 %, Чернігів – 31,6 %, Глухів – 25,8 %. Відсоток міського населення порівняно з сільським досить незначний. Взагалі, у Чернігівській губернії із 2 297 854 чоловік лише 209 453 були мешканцями міст, а саме: Чернігівський повіт – 23,21 %, Борзнянський – 8,54 %, Глухівський – 10,23 %, Городнянський – 2,81 %, Козелецький – 3,8 %, Конотопський – 11,99 %, Кролевецький – 12,69 %, Новгород-Сіверський – 6,28 %, Ніжинський – 19,03 %, Остерський – 3,53 %, Мглинський – 5,48 %, Новозибківський – 10,22 %, Стародубський – 11,97 %, Суразький – 2,5 %, Сосновицький – 4,16 % [16, с. X]. В цьому регіоні існували такі повіти, що мали на початку ХХ ст. лише одне місто, тому відсоток міщан, що мешкали там, був дуже невеликий, навіть порівняно із сусідньою Полтавщиною. Проаналізувавши ці цифри, можна помітити, що найбільш чисельним населенням, майже 90 %, були українці, друге місце посідали росіяни. Були такі міста, де основною частиною мешканців були євреї, – Сураж – 59,9 %, Мглин – 35,01 %, Глухів – 14,95 %. Усіх поселень на початку ХХ ст. на Чернігівщині налічувалося близько 4 тисяч, великих міст – 19, із них: 1 – губернське, 14 – повітових, 4 – заштатні. Найбільші міста – Ніжин, Чернігів, Новозибків, Конотоп, Глухів (населення від 15 тис.). Друга група міст – з населенням від 10 до 15 тисяч. До них належали Борзна, Ічня (Борзнянського повіту), Кролевець, Семенівка (Новозибківського повіту), Стародуб. Третя група поселень – з населенням від 5 до 10 тис. осіб: Батурин, Бахмач (Конотопський повіт), Почеп (Мглинський повіт), Новгород-Сіверський, Сосниця, Лосинівка (Ніжинський повіт), Сураж. Основна частина мешканців народилась і працювала на своїй землі, нікуди не мігруючи, тому рух населення всередині губернії неістотний. Люди, що жили за рахунок сільського господарства. Ним займалося 1 812 386 осіб, майже 80 % усього населення Чернігівщини. Основна частина з них мала додатковий прибуток у вільний від польових робіт час, в основному в холодну пору року, – займалися різними промислами. Мисливством та рибальством забезпечували себе (1 812 385 осіб), 116 372 особи мали допоміжні заняття: кустарне виробництво льняних виробів – 27 790; столярна справа – 11 690 осіб; пошиття одягу – 7670 осіб; виготовлення та ремонт взуття – 6168 осіб; перевезення – 5938 осіб; бондарі – 4785 осіб; бджолярі – 4717 осіб; стельмахи – 3204 осіб; інше – 3000. Заробітки були незначні – по 6–7 коп. за день. Ткацьким ремеслом займалися 5579 осіб, із них 2325 чоловіків та 3254 жінок. Основна частина цих людей мешкала в Кролевецькому, Козелецькому, Ніжинському, Остерському повітах, вони працювали на замовлення чи здавали товар перекупкам.

Вироби з лози виготовляли 5537 осіб – 3 310 чоловіків та 2227 жінок. Найбільше цим займалися в Остерському повіті (села Миколівська Слобода, Троєщина, Вигурівщина, Осокорки, Хотянівка), в Суразькому повіті (села Близна, Піцана). З лози робили різноманітні валізи, декоративні корзини для фруктів, зручні меблі, ці вироби користувалися великим попитом серед місцевого населення. Загалом, такої продукції щорічно виготовлялось на суму 863 тис. крб.

Більше 9 % осіб було зайнято у промисловості, а це 213 194 людини, в торгівлі – 3, 39 % мешканців. Інша частина населення – інтелігенція, державні службовці, юристи, лікарі, вчителі, військові – складали зовсім незначний відсоток.

Рівномірне та спокійне життя на території Чернігівської губернії не дуже приваблювало мешканців сусідніх регіонів, велику проблему складада забезпеченість селян землею, тому міграція сюди була незначною. Із 66 124 немісцевих мешканців 42 116 осіб були прибульцями із сусідніх губерній, а саме: Мінської – 4834, Могилевської – 12 541, Орловської – 5187, Курської – 5564, Полтавської – 8240, Київської – 5750 [17, с. XVIII].

Окрім селян, які складали левову частку населення Чернігівської губернії, у ній мешкали й інші верстви населення: незначний відсоток дворян, що мешкали переважно в Чернігові, Ніжині, Конотопі та інших великих містах, церковні особи, купці, які почали активізуватися саме у цей період, міські жителі, незначний відсоток яких складали почесні городяни. Це добре видно із матеріалів чернігівських земських статистиками під час проведення Першого всеросійського перепису: населення складалося з сільських мешканців та міщан. По губернії відсоток сільських мешканців був високий – 85,9 %, міщан – 11,5 %. Відсоток дворян у містах взагалі – 6,8 %, тобто вони становили 1/16 частину міщан. Відносно незначною була кількість купців – 0,27 %, духовенства – 0,49 %, почесних громадян – 0,39 % та ін. Вивчаючи статистичні матеріали, підкреслюємо, що водночас із збільшенням чисельності населення відбувалися значні зрушення в соціальному житті. Хоча питома вага міського населення навіть у 1913 р. становила лише 15,1 %, значна концентрація населення, швидкі темпи впровадження технічних досягнень зумовили зміни в укладі й стилі життя українських міст [18, с. 226]. Саме в містах, що стали осередками капіталістичного виробництва, стає важливим якісне медичне обслуговування, належна освіта, охорона праці на підприємствах, нормований робочий день, високий рівень заробітної плати. Вагомого значення набуває сфера споживання та послуг – витрати на споживання харчових продуктів, житло та побутове обслуговування, транс-

портне забезпечення. Не менш актуальним та важливим був соціокультурний аспект життєвого існування – пенсійне забезпечення, благодійність, наука.

Завдяки благолюбим перетворенням активно формувалася нова група людей, яка перетворювалася на окремий клас у соціальній структурі населення, – інтелігенція. Її культурний світогляд формувався в рамках загальноукраїнського культурного процесу. На це позитивно вплинула відносна близькість Києва, відлуння історичного минулого – непереборна цікавість до історії козаччини, захоплення їхніми подвигами, меценатство. Завдяки цим факторам маємо яскраві постаті письменників, істориків: Д. Багалія, Г. Вовка-Карачевського, Б. Грінченка, П. Дорошенка, П. Куліша, М. Коцюбинського, О. Лазаревського, В. Ляскоронського, А. Макарова, І. Шрага, В. Модзалевського та ін.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна впевнено сказати, що дорядянська статистика стала фундаментом для сучасної економіки. Вона пройшла нелегкий шлях становлення, її минуле тісно пов'язане з історією України і соціальним устроєм у державі.

Література

1. Дорошенко Д. І. Коротенька історія Чернігівщини / Д. І. Дорошенко. – Чернігів, 2002.
2. Гольдштейн И. М. Статистика и ее значение для современного общества / И. М. Гольдштейн. – СПб., 1903.
3. Каблуков Н. А. Статистика (теория и методы) / Н. А. Каблуков. – М., 1918.
4. Русов А. А. Описание Черниговской губернии / А. А. Русов. – Чернигов, 1898.
Т.1. – 1898.
5. Гольдштейн И. М. – Там само.
6. Черниговская губернская земская управа. Оценочно-статистическое бюро. – Чернигов, 1903.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод результатов разработки данных. – СПб., 1905.
Ч.1. – 1905.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Там само.
9. Масютин Ю. Професійна статистика в Україні / Ю. Масютин // Демографічний збірник ВУАН. – № 22. – Праці демографічного інституту. – К., 1930.
Т.VII – 1930.
10. Там само.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод результатов разработки данных. – СПб., 1905.
Ч. 2. – 1905.

12. Волков Е. З. Аграрно-экономическая статистика России. В итогах ее научных и методических достижений (1865–1922 гг.) – М.–СПб, /б.г./
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод результатов разработки данных. – СПб., 1905.
Ч. 2. – 1905.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Рєєнт О. П. Україна в імперську добу (к. ХІХ – поч. ХХ ст.) / О. П. Рєєнт. – К., 2003.

**Становлення ЗУНР (листопад 1918 р.)
в українській мемуаристиці**

На підставі мемуарної літератури аналізуються перші тижні становлення ЗУНР: від створення уряду – Державного Секретаріату до втрати Львова.

Ключові слова: ЗУНР, Державний Секретаріат, Українська Національна Рада, мемуарна література.

На основани мемуарної літератури аналізуються перші тижні становлення ЗУНР: от создания правительства – Государственного Секретариата до потери Львова.

Ключевые слова: ЗУНР, Государственный Секретариат, Украинский Национальный Совет, мемуарная литература.

On the basis of memoir literature the first weeks of becoming of ZUNR: are analysed from creation of government – State Secretariat to the loss of Lviv.

Key words: Western Ukrainian Republic of People's, State Secretariat, Ukrainian National Advice, memoir literature.

Важливим джерелом при дослідженні будь-яких історичних подій є мемуарні свідчення їх сучасників. Що ж до української мемуарної літератури, то її значення для висвітлення подій початку ХХ ст. взагалі важко переоцінити. Адже визвольні змагання, що розпочались на території двох імперій – Російської та Австро-Угорської в момент їхнього розпаду, охопили значну кількість людей різних політичних поглядів, соціальних верств та професійних груп. Політика у різних її формах – від парламентської до збройної – втягнула в себе тисячі колишніх "вірнопідданих", котрі змушені були відійти від звичного способу життя й зробити свій вибір, часто не лише політичний, а й щодо національної належності – ідентифікації. Протистояння між радикалами й консерваторами, соціалістами і лібералами, "єдиноподержавниками" та "сепаратистами" – все це заклало значний фундамент для наступних мемуаристів, які перетворили свої праці на інструмент продовження політичної боротьби, з подальшим викриттям своїх опонентів та вибілюванням власних дій. Не стала винятком у цьому відношенні і мемуаристика, пов'язана з подіями в Галичині.

Метою статті є висвітлення, на підставі мемуарних свідчень, перших тижнів становлення ЗУНР – від створення 9 листопада галицького уряду до втрати 21 листопада 1918 р. українцями Львова.

Джерельну базу публікації, в першу чергу, становлять спогади як діячів ЗУНР: Л. Цегельського [1], М. Лозинського [2], К. Левицького [3], О. Назарука [4], так і лідерів Гетьманату [5], Директорії [6; 7] та багатьох ін.

На початку листопада 1918 р., коли у Львові ще тривали бої за місто між українськими військами та польськими повстанцями, Українська Національна Рада розпочала створювати власний управлінський апарат, якого так потребувала новостворена держава. Однак до цього були свої складнощі, адже частина її членів перебувала у Відні, серед них і президент Ради Є. Петрушевич. Їх повернення на батьківщину було під значним питанням, адже Краків уже контролювали поляки, а в Угорщині розпочалась революція. За таких умов реальним інститутом, що міг діяти, виявилась т. зв. львівська Делегатура Української Національної Ради. Однак фактично львівське представництво складалося лише з незначної групи людей, котрі змушені були в тих умовах перейняти на себе всю повноту влади [1, с. 63].

Також потрібно відзначити, і на цьому наголошують більшість авторів мемуарів, що українські політики виявилися неготовими відразу створити управлінський апарат. Лише 9 листопада було сформовано Тимчасовий державний секретаріат, що перейняв від Національної Ради виконавчі функції, і безпосередньо розпочав роботу зі створення державного апарату управління. До складу Тимчасового секретаріату увійшли: голова та секретар фінансів – К. Левицький, секретар внутрішніх справ – Л. Цегельський, закордонних справ – В. Панейко, секретар судових справ – С. Голубович, військовий секретар – Д. Вітовський, секретаріат з віросповідань та шкільних справ – О. Барвінський, земельних справ – С. Баран, торгівлі та промисловості – Я. Литвинович, праці та суспільної опіки (А. Чернецький), суспільного здоров'я (І. Куровець), шляхів (І. Мирон), пошти та телеграфу (О. Пісецький). За своєю структурою цей уряд був коаліційним, адже до нього входили представники різних політичних партій: націонал-демократичної – 8 секретарів, радикальної – 2 секретарі, та по одному від християнсько-суспільної і соціал-демократичної партій [2, с. 44; 3, с. 15–18; 8, с. 109].

Однак мемуаристи в своїй переважній більшості були схильні до думки, що такий склад уряду є далеко недосконалим. Він формувався фактично з тих людей, котрі на той момент перебували у Львові, і часто навіть не уявляли всього масиву своєї діяльності. Не було також головного – досвідчених службовців, котрі мали виконувати свої безпосередні функції [1, с. 53]. Ще однією серйозною проблемою, з якою зіткнувся новий уряд, стала потреба визначення подальших політичних орієнтирів, за якими мала розвиватися держава. І ледь не ключовим у

цей час виявилось питання майбутніх відносин з Наддніпрянською Україною, від якої чекали допомоги проти Польщі. Особливо такі ідеї були поширені серед військових, соціалістів та радикалів, яким імпонувала революційність Києва і які вбачали як у Гетьманській державі, так і в опозиційних до неї силах свого природнього союзника. В той же час більшість членів Ради з числа націонал-демократів, вихованих в проавстрійському руслі, передбачали швидке падіння Гетьманату і ставились до ідеї союзу з революційними силами досить обережно. Одноманітну градацію українських політичних сил щодо питання про соборність дає в своїх спогадах В. Винниченко, котрий вказує, що соціал-демократи і трудовий люд були за союз з революційною Україною, а дрібнобуржуазні націонал-демократи – проти [6, с. 397–398]. На останніх подіяла лише їх пряма залежність від армії в період вуличних боїв і, що головне, потреба пошуку хоч якогось зовнішнього союзника проти поляків. Тому 10 листопада, окрім присяги членів Тимчасового секретаріату, було опубліковано і його відозву, з чітким зазначенням – головним завданням нового уряду є забезпечення виконання національного ідеалу всього українського народу та проведення всіх необхідних заходів для з'єднання всіх українських земель в одну державу [2, с. 45]. Як зазначає у своїх спогадах Л. Цегельський, навіть без голосних заяв, потреба у допомозі з Києва була необхідною. Відсутність боєздатної армії, важкого озброєння, амуніції та грошей робило неможливим не лише відбиття Львова, а й саме існування держави. І тому навіть він, який до цього був ледь не найбільшим "сепаратистом", змушений був погодитись на приєднання всіх західноукраїнських земель до Гетьманату. Однак при цьому Цегельський не забуває вказати і ту загрозу, яка чекала на його думку Галичину в разі антигетьманського перевороту і приходу революційної армії – хаос, який станеться в спокійній та впорядкованій "австрійській Україні", в разі її союзу з революційною Україною [1, с. 74–75].

Наступним важливим кроком до розбудови власної державності стало формування її нормативно-правової бази. Через це в перші дні Державний секретаріат приділяв основну увагу виробленню "Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель колишньої австро-угорської монархії". Цей документ було опубліковано 13 листопада, і його повністю вмістив у свій твір М. Лозинський. Зокрема, документ, складений з п'яти артикулів, містив основні положення існування держави – принцип суверенітету та державного заступництва. В ньому також було чітко визначено кордони нової держави – Галичину, Буковину та частину угорських комітатів Закарпаття, за тими кордонами, що були позначені на офіційних картах колишньої

імперії. Визначено також було і державну символіку – гербом став золотий лев на синьому фоні, обернений у правий бік. Офіційною назвою нової держави визначено Західноукраїнська Народна Республіка [2. с. 45–46]. Автор мемуарів спеціально звертає увагу на назву – "народна республіка", підкреслюючи цим розуміння галицькими політиками ситуації в тогочасній Європі, і особливо в Україні. М. Лозинський чітко вказує, що, визначаючи назву, вони орієнтувалися на той зразок державного устрою, що був сформований ще у 1917 р. Центральною Радою, а діючий на той час гетьманський режим доживав свої останні дні. Орієнтація, власне, на антигетьманську опозицію, хоч і не була приємна всім (зокрема, категорично проти неї виступав Л. Цегельський), однак саме вона була найбільш перспективною і прагматичною на той момент. Ще більш жорстко висловився з цього приводу у своїх мемуарах В. Винниченко. На його думку, члени галицької верхівки були виховані як сеймові канцеляристи, і відповідно, не могли уявити всіх перспектив, які створював загальнонародний революційний рух [6, с. 395].

Окрім вищезгаданого документа, під час свого недовготривалого перебування у Львові Секретаріат розробив, а Національна Рада прийняла ще 2 важливих документи – Закон про тимчасову адміністрацію областей Західноукраїнської Народної Республіки (16 листопада) та Закон про тимчасову організацію судів і власті судейської. Ці документи по суті визначали внутрішні організаційні принципи функціонування державного апарату, закладали підвалини до майбутньої перебудови її на республіканських засадах. Однак на практиці запроваджувати ці закони виявилось набагато складніше. Головними перепонами в цьому процесі стали відсутність кваліфікованих кадрів та непорозуміння, пов'язані зі швидким і непередбаченим переходом влади від австрійських установ. Відповідно до інструкції першим завданням нової влади ставало створення українських повітових рад. Однак реальна влада перейшла до рук "комісарів української республіки", яких часто обирали серед місцевих, а потім у телефонному режимі затверджували у Львові [1, с. 54–55]. Однак навіть створення таких місцевих управлінських органів викликало значні труднощі. Так, з рядом гірських районів взагалі не могли зв'язатися через брак на місцях звичайних телефоністів. Однак за них, як зазначає мемуарист, урядовці були спокійні – в цих районах не було великих польських компактних поселень, та й для польської армії вони не становили великого інтересу.

Значно складнішою виявилася ситуація з Перемишлем – ключовим містом на польсько-українському порубіжжі. Як зазначають у мемуарах сучасники, захопивши владу, місцеві представники Національ-

ної Ради та військового командування так і не змогли організувати оборону міста від поляків, зокрема знищити мости через р. Сян. 11 листопада польське військо захопило Перемишль [9]. Українці втратили не тільки ключовий форпост на заході держави, а й важливий залізничний вузол, через який поляки змогли в подальшому перекинути підкріплення до Львова. Фактично ця поразка багато в чому визначила весь подальший перебіг українсько-польського протистояння не лише за Львів, а й за Східну Галичину в цілому.

Та й в інших містах, де українцям вдалося закріпитися при владі, ситуація була далекою від ідеальної. Л. Цегельський, що в перші дні свого секретарства здійснив поїздки різними містами, наводить цілу низку недоліків у їх організації та функціонуванні – від самовільного, неузгодженого захоплення влади до призначення на посаду зовсім некомпетентних осіб. Хоча це, на думку автора, і засвідчувало про високий державницький дух галицьких українців, які самостійно сформували державний апарат і лише чекали наказів згори [1, с. 86]. Зауваження про здатність західних українців до політичної самоорганізації є цілком слушними, особливо порівняно їх з аналогічними заходами в Наддніпрянській Україні, де жодна з влад так і не змогла створити дієвий державний управлінський апарат.

Однак, незважаючи на такі патріотичні заяви галицьких мемуаристів, більшість тогочасних політиків розуміли, що власними силами відстояти Львів їм не вдасться, адже з кожним днем польський опір посилювався, і поляки поступово займали всі стратегічні позиції у місті. Через це на початку другої декади листопада перед Національною Радою та Державним секретаріатом постало головне завдання – якнайшвидше отримати допомогу зі Східної України. З необхідністю термінового направлення делегації до Києва погоджувалися всі українські політики, незалежно від своєї політичної належності. І вже 5 листопада до Гетьманату було відправлено делегацію Української Національної Ради у складі О. Назарука та В. Шухевича, котрі мали офіційно звернутися до П. Скоропадського по допомогу [4, с. 5].

До Києва делегація Української Національної Ради прибула лише 11 листопада – в день, коли Німеччина – головна тогочасна зовнішня опора Гетьманату – підписала Комп'єнське перемир'я, капітулювавши перед державами Антанти. Звістка про це лише посилила паніку правлячого гетьманського режиму, що тепер остаточно змушений був самостійно організувати боротьбу як проти зростаючої внутрішньої опозиції – Директорії, так і проти військ більшовиків, що лише вичікували початку евакуації німецької армії з України [10, с. 264]. Через це приїзд по допомогу зі Львова української делегації не викликав жодного

ентузіазму гетьманських урядовців, хоча всі зовнішні риси зацікавленості були дотримані. Так, делегація змушена була дві години чекати аудієнції у гетьмана, а коли вона нарешті відбулась, стало зрозуміло, що допомога скоро не надійде. Хоча П. Скоропадський прийняв дипломатів досить привітно, і відразу заявив, що допомогу надасть, однак зауважив, що не хоче офіційного оприлюднення своєї участі у цьому конфлікті, пропонував зробити так, ніби допомога прийшла без його відома [1, с. 79]. Причини такої поведінки розкриває сам П. Скоропадський у своїх "Спогадах": перемога Антанти для нього вже була реальною справою, і відповідно, пошук з нею порозуміння ставав ключовою необхідністю. Через це пряме втручання у внутрішні справи переможеної Австро-Угорщини могло бути сприйнятим переможцями як виклик. Це питання мало однозначно вирішуватися на мирній конференції держав Антанти. До того ж публічне проголошення антипольського виступу могло зумовити появу ще одного ворога – відновленої Речі Посполитої, котрий, окрім іншого, користувався підтримкою Антанти [5, с. 455].

І хоча обіцяна підтримка, що мала надійти від Гетьмана, виглядала досить поважно (броневі автомобілі та важка артилерія), однак це не завадило членам делегації вступити в контакти і з опозицією, представленою В. Винниченком, С. Петлюрою та Є. Коновальцем, які повідомили галичан про підготовку перевороту та запропонували власну допомогу після приходу до влади. Така зацікавленість опозиції галицькими справами була більш ніж очевидною – головною ударною силою, що мала йти на допомогу ЗУНР, були Січові стрільці, котрі на той момент були і головною військовою опорою Директорії. І відповідно, втрачати їх (а стрільці-галичани мали бажання повернутися на Батьківщину) напередодні виступу було більш ніж недоречно [11, с. 120–121]. Аргументи навів В. Винниченко, який посилався на необхідність збереження української влади в Наддніпрянській Україні, і відповідно, розпорошення всіх українських патріотичних сил між Києвом і Львовом, на думку майбутнього глави Директорії, може стати загибеллю для української ідеї взагалі [4, с. 6]. Варто зазначити, що сам В. Винниченко не вмістив цю розмову з делегатами у своїх мемуарах, що лише засвідчує його сильну суб'єктивність при написанні праці "Відродження нації".

Результатом зустрічі галицької делегації з опозицією стало перенесення переговорів до Білої Церкви, яка знаходилась під захистом січових стрільців і починаючи з 14 листопада 1918 р. перетворилась на штаб нового, тимчасового, революційного українського уряду – Директорії. Саме туди змушені були переїхати О. Назарук та В. Шухевич,

отримуючи обіцянки тепер від нового лідера – Головного військового отамана С. Петлюри. Однак, як з часом переконалися учасники делегації, реальна влада належала не Директорії, а Стрілецькій Раді – виборному органу управління січових стрільців, лідерами якого були Є. Коновалець та А. Мельник. Саме Стрілецька Рада, розглянувши пропозицію відкомандирувати частину підрозділу на Львів, виступила категорично проти цього. Аргументація майже повністю повторювала ту, яку свого часу застосував В. Винниченко: січові стрільці, хоч і походять з Галичини, пов'язані передусім з державницькими інтересами Великої України; Київ важливіший за Львів, а відправлення однієї частини загону до Львова могла б привести до того, що і Києва не здобудуть, і Львів не втримають [12, с. 299].

На думку О. Назарука, який значною мірою захопився ідеями лідерів Директорії про спільний похід спочатку на Київ, а потім на Львів, затримка з відправленням січових стрільців на захід була виправданою, адже з кожним днем армія Директорії збільшувалась. Співпраця між О. Назаруком та керівництвом антигетьманського повстання зростає настільки, що галицький дипломат фактично почав виконувати функції міністра преси та пропаганди УНР – писав відозви, вів переговори з німецькими гарнізонами тощо [4, с. 90–91]. Це дійсно додавало певного оптимізму в Білій Церкві, у той час як у Львові стан справ українців з кожним днем все погіршувався. Неодноразові переговори з лідерами польських повстанців про припинення бойових дій у місті сприяли лише подальшому посиленню поляків. Розкладався також військовий дух українських воїнів, які реально усвідомлювали не лише власну нездатність протистояти полякам, а й втрачали надію на перемогу взагалі [13]. Деякі мемуаристи, описуючи стан та настрої українських військових, чітко та безапеляційно вказують на той факт, що вони, незважаючи на свій патріотизм, програли передусім завдяки "сільській психіці", котра полягала не лише у нерозумінні міста, а й у певній неприязні до нього. Для більшості українських стрільців, як зазначає у своїх спогадах Р. Купчинський, саме по собі місто було виразником ворожого оточення, чужорідним елементом. Відповідно, перші ж успіхи польських повстанців лише посилили прагнення більшості стрільців залишити Львів і перенести бойові дії у звичну для них відкриту місцевість [14].

Мемуаристи, описуючи бої у місті, неодноразово відзначали героїство, продемонстроване бійцями з обох сторін. Так, Л. Цегельський, відзначаючи мужність українських солдатів, наголошує також і на героїзмі польських повстанців, серед яких були навіть дівчата. Окрім того, через виступи поляків практично припинилося прибуття резервів з

регіонів. Ледь не останнім прибув до Львова, на допомогу українським військам загін ім. І. Гонти під проводом отамана А. Долуда з Наддніпрянщини – по суті єдина допомога, яка прийшла з-за Збручу. Досить швидко цей отаман перетворився на місцеву легенду, хоча реальної допомоги його підрозділ надати вже не міг [1, с. 67–68]. Українська армія за чисельністю і надалі переважаючи польських повстанців, почала втрачати плацдарм за плацдармом, поступово витісняючись все далі на схід, опинившись на 20 листопада під реальною загрозою оточення. Єдиним виходом, що міг би дозволити українцям евакуюватися з міста, лишалося Підзамче, де стояв підрозділ січових стрільців, посилений артилерією [15].

В таких умовах Рада державних секретарів постановила розпочати підготовку до створення свого політичного центру поза межами міста. Однак, будучи переконаними у своїй безпеці, більшість Ради мала залишатися у Львові. Така позиція базувалася на запевненні нового військового коменданта полковника Стефанова про те, що українська армія зможе протриматися в місті ще два тижні, поки не прийде допомога з регіонів [2, с. 53]. Варто наголосити, що жоден з мемуаристів у цей час уже не говорить про сподівання на підтримку з Наддніпрянщини. Це засвідчує факт цілковитої невдачі місії О. Назарука та В. Шухевича, який вже став очевидним не лише для політиків.

Сподівання на допомогу з інших міст Галичини, як і переконання у боєздатності українських військ у самому Львові, виявилися примарними. Відразу після завершення перемир'я 21 листопада стало очевидним, що сили польських повстанців значно зросли, і не лише за рахунок місцевого населення. Поляки встигли отримати військову допомогу, і відповідно, їх наступ став ще рішучішим, поставивши українців на межу оточення. За таких умов було прийнято рішення якнайшвидше евакуюватися з міста, щоб зберегти як залишки армії, так і самих членів Української Національної Ради та Державного секретаріату. Вечері 21 листопада український уряд та військо розпочали евакуацію з міста, і наступного дня центром ЗУНР вже стало м. Золочів, куди переїхав Державний Секретаріат та штаб армії. Львів було залишено полякам, що стало одним з вирішальних чинників Українсько-польської війни. Здобувши це місто, поляки отримали не лише важливий стратегічний центр, а й моральну перевагу. Більше того, як зауважив у своїх мемуарах Л. Цегельський, здобувши Львів, поляки на 50% виграли війну, адже тепер Антанта отримала аргумент про безпідставність українських претензій на місто, і відповідно, на власну зверхність над Галичиною [1, с. 111–112]. В історії ЗУНР розпочався новий період, що заслуговує на окрему публікацію.

Таким чином, існуюча мемуарна література, як лідерів ЗУНР, так і їх політичних опонентів, дозволяє об'єктивно висвітлити перші кроки становлення державності в Східній Галичині у листопаді 1918 р.

Література

1. Цегельський Л. Від легенд до правди: спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопада 1918 р. / Лонгин Цегельський. – Львів : Свічадо, 2003. – 336 с.

2. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / Михайло Лозинський. – Відень : Український Соціологічний Інститут, 1922. – 228 с.

3. Левицький К. Перший Державний Секретаріат у Львові (Спомини) / К. Левицький // Український Скиталець. – Відень, 1923. – № 11. – С. 15–18.

4. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції / О. Назарук. – Відень : Український прапор, 1920. – 344 с.

5. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Скоропадський. – К.–Філадельфія : б. в., 1995. – 493 с.

6. Винниченко В. Відродження нації / Володимир Винниченко / репринтне відтворення видання 1920 р. – К. : Вид-во політичної літератури, 1990 – Ч. 3. – 542 с.

7. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / Ісаак Мазепа. Центральна Рада. Гетьманщина. Директорія. – Мюнхен : Прометей, 1950.

Т. 1. – 1950. – 212 с.

8. Лозинський М. Спомини про Дмитра Вітовського / М. Лозинський // Воля. – Відень, 1919. – № 3. – С. 106–110.

9. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920 [Електронний ресурс] / Осип Станімір. – Режим доступу:

<http://diasporiana.org.ua/memuari/387-stanimir-o-moya-uchast-u-vizvolnih-zmagannya-1917-1920/> – Назва з екрана.

10. Франц Г. Евакуація германськими військами України (зима 1918–1919 гг.) / Г. Франц // Историк и Современник. – Берлин, 1922.

Т. 2. – С. 262–269.

11. Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського періоду / Василь Кучабський // Історія січових стрільців. – К. : Україна, 1992. – С. 12–201.

12. Коновалець Є. Спомини й уваги / Євген Коновалець // Історія січових стрільців. – К. : Україна, 1992. – С. 287–346.

13. Кренжаловський Д. Львів в українських руках (1–21.XI 1918) // Українські мемуари. – Кам'янець, 1919. – 53 с.

14. Купчинський Р. За рідну землю (зі спогадів Визвольної Війни) // Календар Українського Народного Союзу на 1929 рік. – Джерзі Сіті, 1928. – С. 50.

15. Дем'янчук М. Фрагменти з боїв на Підзамчу / М. Дем'янчук // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 6. – С. 15.

**Діяльність польських молодіжних організацій на території
Центральної та Східної України у 1917–1918 рр.
в умовах падіння самодержавства**

У статті розглядається діяльність польських молодіжних організацій в умовах падіння самодержавства на територіях Центральної, Східної України у 1917–1918 рр. Їх роль у суспільному житті польської громади. На підставі використання архівних матеріалів, преси та нарративів поляків розглянуто соціальний склад, програми, форми, методи та зміст їх роботи.

Ключові слова: польські організації, полонія, просвітництво, політизація, ZET, ППС, студентство.

В данной статье рассматривается деятельность польских организаций в условиях падения самодержавия на территориях Центральной, Восточной Украины в 1917–1918 гг. Их роль в общественной жизни польской общины. На основе использования архивных материалов, прессы и нарративов поляков рассмотрен социальный состав, программы, формы, методы и содержание их работы.

Ключевые слова: польские организации, полония, просвещение, политизация, ZET, ППС, студенчество.

This article describes the activities of Polish organizations in the fall of autocracy in the areas of central, eastern Ukraine in 1917–1918. Their role in the public life of the Polish community. Through the use of archival material, media and narratives of Poles consider the social structure, programs, forms, methods and content of their work.

Key words: Polish organizations, polonium, education, politicization, ZET, PPS, students.

Участь поляків у громадському житті України наприкінці XIX – на початку XX ст. є аспектом дослідження колишньої радянської, вітчизняної та зарубіжної історичної науки. Висвітлення даної проблеми на територіях Західної України є ґрунтовним та вичерпним, однак вплив польської меншини на суспільно-політичне життя Центральної та Східної України в науковому колі досліджень багатьох авторів розглядається фрагментарно, що робить актуальним ґрунтовне вивчення діяльності польських організацій регіону.

Метою статті є, спираючись на широкий спектр архівних документів та історичної літератури, висвітлити діяльність польських

організацій у 1917–1918 рр., розглянути соціальний склад, форми, методи та зміст роботи на територіях Центральної та Східної України, оскільки в радянський період ця проблематика регіону висвітлювалась не в повному обсязі.

Наукова новизна праці полягає в тому, що у ній на основі аналізу різноманітних джерел та літератури досліджується діяльність польських молодіжних організацій на території Центральної та Східної України на початку ХХ ст.

Історію наукового дослідження названої проблематики можна умовно поділити на чотири хронологічні періоди. Перший його період стосується розпаду Російської й Австро-Угорської імперій, відновлення незалежності України та Польщі до 1920-х рр. Зразком історичних розвідок була праця Т. Домбала – чільного діяча польського комуністичного руху в СРСР, який він видав під псевдонімом професора Владзімежа Генгборського. Заслужують уваги дослідники М. Ковалевський, Л. Зеленевський, що видали праці в Польщі. До середини 1930-х р. діяльність науково-етнографічних установ, що займалися історією та етнографією національних меншин, у тому числі й поляків, була згорнута.

Другий період охоплює середину 1930-х – першу половину 1950-х рр., коли було знищено історико-етнографічну науку, остаточно заборонено дослідження етнонаціональних груп. Поляки, німці та деякі інші етнічні групи були віднесені до "шкідницьких націй" і зазнали репресій, депортацій, політичних переслідувань, а разом з ними й науковці, котрі займалися цією проблематикою. Фактично цей період не дає нам вагомих історичних даних щодо польської людності на землях України.

Друга половина 1950-х – перша половина 1980-х рр. розглядається як третій період історіографії польської меншини в Україні, в межах якого в часи хрущовської "відлиги" було піддано критиці деякі негативні наслідки культу особи Сталіна, започатковано реабілітацію частини жертв репресій, у тому числі й поляків. Проблематика національних меншин, насущні питання їхньої життєдіяльності і далі залишалися під забороною.

Четвертий період історіографії припадає на 1990-ті рр. ХХ ст. і початок ХХІ ст. Коли демократичні перетворення в суспільстві, методологічний плюралізм, "реабілітація" етнології, створення Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, міжнародне співробітництво українських істориків та суспільствознавців зробили можливим досить фундаментально розкрити комплекс питань, пов'язаних з розвитком польської меншини на території України. Серед доробку новітньої історіографії вагомими є праці В. Палієнко щодо

розселення поляків на території України. А. Кондрацький, І. Лісевич, О. Білобровець та Н. Щербак висвітлили низку аспектів політичного, соціально-економічного та культурного життя поляків і політики російського уряду щодо них у цей період. Ґрунтовним доробком є праця дослідника даного питання О. Калакури, що висвітлює питання етнічних, політичних, культурних, духовних, соціально-економічних і міжнародних аспектів життєдіяльності польської меншини в Україні впродовж ХХ ст.

Польський молодіжний рух на території Наддніпрянської України мав тривалу історію, остаточно його організаційне становлення відбулось у II половині ХІХ ст., коли після придушення польського повстання 1863 р. почалось формування перших молодіжних патріотичних організацій – студентської "Корпорації" та "Учнівської корпорації". На початку ХХ ст. польський молодіжний рух швидкими темпами політизується, вирішальну роль у його структурі починають відігравати радикальна "Корпорація", що остаточно прийняла назву в 1884 р., та націоналістична "Полонія", утворена 1900 р. Обидві організації в роки I Світової війни активно співпрацювали з революційною фракцією Польської соціалістичної партії (далі – ППС (р. ф.)) та Польською національно-демократичною партією (Stronnictwo Narodowe – Demokratyczne, далі – ендеки) відповідно. Цей розкол проектувався на всі інші польські молодіжні організації, які іноді взагалі не демонстрували своєї причетності до політичного життя. Т. Новацький, встановлюючи співвідношення впливів радикалів та націоналістів на польську молодь Наддніпрянщини, вказує, що "Полонія" мала більший вплив, ніж "Корпорація", й співвідносить їх як 3 до 2 [22, с. 65]. З одного боку, такому стану речей сприяв контакт "Полонії" з національними польськими громадськими товариствами, що діяли легально ("Польське гімнастичне товариство" (поширена назва "Патагонія") та товариство "Сокіл"). Наявність інструментів легальної діяльності надавали в цілому суттєвих переваг. Також "Полонія" спиралась на підтримку більшості молоді, що була евакуйована з Галичини й знаходилась під впливами ендеції. З іншого боку, радикалізм, та соціалізм "Корпорації", за визначенням К. Глінки, мав суперечність. В переважній більшості її членами ставали представники поміщицьких родин з Правобережної України, їх ідеалом боротьби за незалежність Польщі були традиції польського шляхетства та повстання 1831 та 1863 рр. В той же час у Наддніпрянській Україні соціальна база розвитку польського соціалістичного руху була слабкою [6, с. 225]. Погіршували позиції "Корпорації" й внутрішні ідеологічні суперечки (виокремлення "Філаретії" та "Союзу польської прогресивно-незалежницької молоді"), які було подолано остаточно лише на початку 1916 р. [29, с. 127].

Суспільно-політична криза в Російській імперії, яка далася взнаки у перше десятиріччя XX ст., показала, що тодішнє суспільство потребувало радикальних змін як у соціально-економічних відносинах, так і національно-культурних. Революційні події 1905–1907 рр. стали каталізатором пожвавлення національно-демократичного й просвітницького руху, зокрема і польської меншини на Україні. Саме у ході революційних подій створюються перші асоціації, культурно-просвітницькі центри у Східній Україні. Маніфест 1905 р. проголосив право фундації самодіяльних товариств [1].

На хвилі вищезазначених подій починають активно діяти потужні польські молодіжні організації "Сокіла", "Огніва", "Освяти", "Полонія", "Філареція", "Корпорація", остання до початку XX ст. поступово набувала оформлення ідеологічного та формаційного, та інші, що активно діяли на території Центральної, Південної та Східної України. На початку XX ст. діяльність організацій мала різні прояви, які, в свою чергу, склалися в єдину мету, культурно-просвітницької роботи, збереження національної ідентичності, самоусвідомлення польською молоддю себе як частин великої польської держави, що має відродитися, виховання патріотизму та ін. На цьому шляху організації зазнавали постійних репресій з боку уряду, з одного боку, діяльність організації сприяла згуртуванню польської людності, а з іншого, вела пропагандистську діяльність ліквідації імперського режиму. Постійно проходили обшуки, арешти, виселення членів організації, робітники жандармерії намагалися виявити таємні зібрання, що їм вдавалося. Однак діяльність організації не припинялась, члени ліквідованих організацій часто переїжджали до інших губерній чи продовжували діяти в інших місцевих польських організаціях. Падіння самодержавного ладу в Росії й початок демократичних реформ Тимчасового уряду створили умови для легалізації польських молодіжних організацій на території українських губерній. Протягом березня 1917 р. всі вони без винятку привітали початок революції, особливий ентузіазм серед них викликало звернення Тимчасового уряду до польського народу, в якому визнавалась необхідність відновлення незалежності об'єднаної Польщі. Спробуємо дати характеристику діяльності польських молодіжних організацій після подій 1917 р. та в 20-х рр. XX ст. З відкриттям шляхів впливу на політичну ситуацію політизація партій набула масового характеру, особливу активність демонстрували політичні товариства польського студентства.

Між "Корпорацією" та "Полонією" розпочалась бурхлива боротьба за вплив на польську академічну молодь, яка виявилась у активізації агітаційно-пропагандистської роботи. Основним методом польської

радикальної молоді з "Корпорації" стає проведення численних організаційних зібрань, на яких висвітлювались ідеологічні засади їх діяльності, а також гостро критикувалась політика ендеків і її молодіжного союзника – "Полонії". Можемо стверджувати, що лише навесні 1917 р. відбулось мінімум 5 загальних зборів членів "Корпорації" (24 березня, 21 квітня, 3 травня, 10 травня). Одне з них (3 травня 1917 р.) було присвячене виключно питанням агітаційної роботи [15, с. 2]. Представники "Полонії" надавали перевагу в масовій роботі неполітичним методам. 12 березня 1917 р. за їх участі було організовано установчі збори "Національної молоді", на яких були присутніми 250 чоловік. В постанові новоствореної організації вказувалось, що її основним завданням є активізація громадського життя польського населення, а також тісна співпраця з Польським комітетом виконавчим Зібрання польських організацій на Русі (далі – ПКВ на Русі), в якому впливи ендеків були переважаючими [26, с. 3]. 16 березня під час Національного походу члени "Полонії" організували збір коштів на користь щойно утвореного польського Народного університету [13, с. 2]. Проте все ж не слід абсолютизувати аполітичність зовнішньої діяльності "Полонії". Так звана делегація "Польської молоді" у складі чотирьох осіб, що взяла участь у I З'їзді польських організацій на Русі (6 березня 1917 р., Київ), репрезентувала по суті "Полонію", а один з делегатів, З. Березовський, навіть увійшов до тимчасового складу ПКВ на Русі [34, с. 130, 132]. Протиріччя між польською радикальною та націоналістичною молоддю обумовила формування нової студентської організації політичного характеру. 19 березня 1917 р. були скликані установчі збори "Союзу польської демократичної молоді" (далі – "Союз") [12, с. 2]. В ухваленій програмі союзу наголошувалось на відмежуванні від всіх молодіжних "реакційних формувань, які називають себе націоналістами і демократами, й одночасно від космополітично-соціалістичних угруповань" [31, с. 3]. На чолі союзу стали Ч. Мадей та Олександрович. На відміну від "Корпорації" та "Полонії" польська демократична молодь свідомо не проводила масової агітаційно-пропагандистської роботи. Основною формою її діяльності стало проведення численних зібрань закритого типу, на які запрошувались лише члени організації або особи, рекомендовані ними [18, с. 3]. Програма "Союзу" взагалі не містила жодного пункту, що стосувався б безпосередньо молодіжного руху, й більше нагадувала програмний документ політичної партії.

Своєрідним індикатором співвідношення впливів цих трьох організацій серед польського студентства стали вибори до Центральної організації Київської політехніки. Польські молодіжні політичні організації були представлені в обох виборчих списках – національному та

соціалістичному. За результатами виборів перший список отримав 235 голосів, другий – 220. До Центральної організації від них було делеговано по 8 представників. Причому за списком об'єднаного національного блоку від "Полонії" пройшли Й. Роговський і С. Гржимайловський, а за списком від соціалістичного блоку пройшов член "Корпорації" Г. Нарбут [14, с. 3]. "Союз польської демократичної молоді" у виборах участі не брав, маючи швидше за все низьку популярність через нетривалий час свого існування. Взагалі ж В. Вержейський називає цю організацію ефемерною, підкреслюючи швидше за все її нечисленність [29, с. 130].

Окремо слід наголосити, що протягом 1917 р. ці три польські студентські організації політичного характеру надзвичайно активізували свою участь у партійному житті. Перед у цій справі вели "Корпорація" та "Союз". За словами одного з безпосередніх учасників польського молодіжного руху у березні 1917 – квітні 1918 рр. В. Вержейського, в той час складно було розмежувати діяльність "Корпорації" та київського осередку ППС, на чолі якого стояв студент київського університету, член "Корпорації" К. Домославський. "Корпорація" була залучена також до ведення партійної агітації ППС (р. ф.) серед польських робітників, вона ж стала союзником останньої на виборах до міської думи в м. Києві, її члени склали ядро партійної фракції ППС (р. ф.) в Центральній раді. На II з'їзді ППС (р. ф.) київська секція партії була представлена виключно членами "Корпорації" [29 с. 130]. "Союз" взагалі перетворився на своєрідний молодіжний філіал польського демократичного руху, який організаційно оформився лише 26 березня 1917 р. з утворенням "Польського демократичного союзу на Русі". Програмні документи обох організацій є майже ідентичними. Акцент в них було зроблено на двох моментах: проголошення незалежності Польщі в її етнографічних кордонах і надання права національно-культурної автономії польському населенню в тих регіонах, де воно становить меншість [31, с. 3]. На цих двох пунктах вибудовує свою політичну риторику й один з лідерів "Польського демократичного союзу на Русі" Є. Старчевський [24, с.14].

Повною мірою партійні вподобання "Корпорації", "Полонії" та "Союзу" виявились під час III з'їзду польських організацій на Русі (Україні), що відбувся в Києві 18–24 червня 1917 р. й на якому були представлені делегати кожної з них. Протестуючи проти Уставу з'їзду, що визначав засади організації польського національного самоврядування, польські демократичні сили, які напередодні об'єднались у Польський демократичний централ, проголошують свій протест і залишають залу засідань. Одним з ключових аргументів протесту було твердження про

те, що Устав заперечує принципи національно-культурної автономії, межі якої мають визначати органи державної влади, а саме Центральна рада. Цей протест підтримала ППС (р. ф.), а слідом за нею і "Корпорація". Від її імені К. Кулеша, С. Кожменський та О. Пожезінська у протесті вказали, що "Корпорація" не визнає ПКВ за орган польського національного представництва в Україні, бо він ставить на меті будівництво на території України "держави в державі", а виставлений ендеками на голосування текст Уставу взагалі назвали "сурогатом польського національного уряду" [34, с. 104–105]. Окремого протесту не склали представники "Союзу", підтримавши загальну резолюцію об'єднаних демократичних сил.

Аналізуючи діяльність польських студентських організацій політичного ґатунку протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. слід також згадати і ZET (Zwizek Mwiej Polski). На відміну від інших після падіння самодержавного ладу він продовжив підпільну діяльність. Основною формою масової роботи його членів була пропаганда ідей незалежності Польщі. З початку XX ст. на відміну від інших підструктур організації, що діяли на території всієї Російської імперії, представники Київського округу ZET, з осередками в Києві, Одесі та Харкові, широко практикували співпрацю з іншими студентськими політичними організаціями. Найбільшою мірою велась співпраця з "Полонією". За свідченнями С. Зелінського, одного з засновників польського націоналістичного руху в Україні, до початку I Світової війни Рада "Полонії" складалась виключно з членів ZETу (Гілевич, Зубр, Бжостовський, Белявський, Єзерський) [33, арк. 8]. Саме тому, на думку Н. Некраш, "Полонія" була своєрідною явною масовою організацією законспірованої ZET [35, с. 30]. Були також стосунки ZET і з соціалістичними молодіжними організаціями. Принаймні Т. Кательбах у своїх спогадах свідчить, що одним з керівників Київського братства ZET в добу Центральної ради був В. Корсак, який одночасно був і одним з керівників "Корпорації" та членом ППС (р. ф.) [11, с. 326]. Проте все ж припускаємо, що домінуючий вектор співпраці був спрямований все ж таки на "Полонію" та ендеків. Про це може свідчити хоча б той факт, що російські ендеки аби відтягнути частину прихильників польських демократів, ініціюють утворення на базі ZET у травні 1917 р. окремої політичної організації – Союз об'єднання та незалежності Польщі [19, с. 50]. Проте все ж протягом 1917 р. на території Наддніпрянщини не зафіксовано проявів прямої участі ZET у політичному житті. Очевидно, що вона, з огляду на збереження практики підпільної роботи, була опосередкована через мережу інших студентських організацій. Одним з небагатьох свідчень активності ZET на Україні в добу Центральної

ради є створення в ніч з 11 на 12 лютого 1918 р., з ініціативи членів люблінського осередку, товариства "Страж Кресів". Завданням організації було доведення польської належності Холмщини, що за Брестським мирним договором була приєднана до УНР, своєрідна "реституція польщизни". Ця організація поширила свої впливи на територію Волинської та Подільської губерній, де її інструктори, головним чином члени ЗЕТ, намагались організувати кооперативний рух серед польського селянства та організувати петиційні кампанії демонстрації польського характеру краю [22, с. 131–132].

Поряд з названими політичними організаціями польського студентства діяла розгалужена мережа студентських громадських організацій. Найбільш активну роботу розгорнула польська "Братня поміч", або "Братняк" ("Bratnia pomoc"). Діяла ціла низка її осередків при вищих навчальних закладах Києва. Зокрема, в 1917 р. існували "Братняки" Київського університету, Київського комерційного інституту, медичного інституту та Вищих жіночих курсів, Київського політехнічного інституту, Польських вищих наукових курсів, консерваторії [24, с. 99]. 14 березня 1917 р. відбулись загальні збори "Братньої помочі" комерційного інституту, на яких було обрано нову президію на чолі з Ч. Мадесом та затверджено статут. Внутрішня структура організації ґрунтувалась на системі десятників. Серед основних напрямків роботи були названі організація національної самоосвіти та діяльність позичкової каси для студентів. З ініціативи Попеля також планувалось створити академічний кооператив [12, с. 2]. Врешті-решт всі автономні осередки "Братньої помочі" для координації своєї діяльності утворили "Братняцьку Централь". Ще однією організацією польського студентства подібного ґатунку була "Академічна спілка громадської роботи", яка по-іншому називалась – "ВДК" ("Stowarzyszenie Akademickie Pracy Społecznej"), й розпочала свою діяльність у грудні 1916 р [29, с. 127]. Її головним завданням була організація виїзду студентів на навчання до польських вищих навчальних закладів. З цією метою навесні були організовані лотереї, театральні вистави та наукові читання. Слід наголосити на тому, що впливи польських студентських товариств, особливо політичних, виходили далеко за межі академічного середовища й транслювались на широкі маси польського населення. Серед магістральних напрямків цієї зовнішньої ініціативи, окрім політичної, слід наголосити на освітній роботі, участі в організації харцерського руху, а також формуванні польського війська.

Освітні ініціативи польського студентства виявлялись в тому, що значна їх частина залучалась до викладацької роботи в утворених польських школах. Особливо високим був відсоток вчителів з числа

польської молоді, що була евакуйована з Галичини. Іноді польські студентські товариства створювали навіть під своїм патронатом навчальні заклади. Так, "Корпорація" мала в своїй структурі освітній відділ, який опікував польську школу для неписьмених дорослих [17, с. 3]. "Полонія" планувала організовувати літні освітні курси, викладачами яких мали бути члени товариства [16, с. 3]. Традиційно польські студенти також організовували патріотичну самоосвіту серед учасників польського гімназійного руху, що був представлений "Союзом учнівських корпорацій на Русі". Важливість роботи серед гімназійної молоді обумовлювалась, в першу чергу, необхідністю рекрутації нових членів. Особливо важливою була роль польського студентства в організації харцерського руху на території Наддніпрянської України.

Зважаючи на розгалужену мережу й широкий спектр напрямків діяльності різних польських студентських товариств, припускаємо, що його чисельність буде близькою до кількості всього польського студентства. Взагалі, особливість польського молодіжного руху полягала у його масовості. Наприклад, за спогадами В. Андрійкович, у Житомирі 90 % усієї польської молоді належала до різних патріотичних товариств [2, с. 371]. З огляду на це можемо припускати, що лише в Києві загальна чисельність учасників польського студентського руху мала становити близько 1000 осіб (лише в Польському університетському колегіумі в 1917/1918 навчальному році було 718 слухачів, з яких не поляками було лише 7 осіб [30, с. 199]). Відомо, наприклад, що на середину березня 1917 р. "Полонія" нараховувала 200 членів [33, арк. 10]. Не менш складною проблемою є встановлення території поширення польського студентського руху. Очевидно, що епіцентрами його розвитку були такі університетські центри, як Київ, Харків, Одеса. Переважна більшість польської академічної молоді зосереджувалась у Києві, тут був представлений увесь спектр польських студентських товариств. В Харкові відомо про діяльність осередків "Полонії", ЗЕТ та "Союзу соціалістичної молоді" – союзника "Корпорації"; в Одесі в 1917 р. легалізувала діяльність "Братня поміч", яка до цього була відома під назвою "Студентська каса", очевидно, продовжив свою діяльність і місцевий осередок ЗЕТ. Вважаємо, що в умовах революції організація польського студентського руху вийшла за межі університетських міст. Якщо раніше припинення навчання й виїзд з університетського міста, як правило, призводили до втрати стосунків з певною студентською організацією, то з 1917 р. ці стосунки можна було підтримувати за посередництва харцерських організацій, польських шкіл, відділів ПОВ й інших структур, членами яких традиційно ставала польська академічна молодь.

Отже, польський студентський рух на території Центральної та Східної України в добу Центральної ради вийшов на новий щабель розвитку. Після отримання можливості легального розвитку він перетворився на справді масовий рух, а отже, й став вагомим важелем впливу на суспільно-політичне життя польського населення регіону. Важливою характерною рисою польського молодіжного руху в Україні стало остаточне утвердження домінуючої ролі в його структурі товариств політичного ґатунку, що, в свою чергу, обумовило політизацію всього польського молодіжного руху. Особливо вагомою їх роль була у формуванні міжпартійних стосунків у середовищі польських політичних сил регіону. Всі без винятку польські студентські організації мали виражене національно-патріотичне спрямування. Незважаючи на гостроту ідеологічних розбіжностей між різними товариствами, їх спільною кінцевою метою було досягнення незалежності Польщі. Саме цим обумовлювались випадки, хоча й не прямої, але співпраці між ворогуючими полюсами польського студентського руху. Незважаючи на виражену зовнішню спрямованість, орієнтацію на розбудову державності в Польщі, польська академічна молодь брала активну участь і в українському національному русі, вітала державні прагнення українського народу, а почасти й сама брала безпосередню участь у реалізації державотворчого курсу Центральної ради.

Література

1. Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 385, оп. 1, спр. 446. арк. 134–159.
2. W. Młodziei niepodległościowa w Zytomierzu // Sluzba ojczyunie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918. – Warszawa : Główna księgarnia wojskowa, 1929. – S. 371–376.
3. Bartoszewicz H. Kijowska Filarecja. Z dziejów polskich organizacji niepodległościowych na Ukrainie przed wybuchem rewolucji rosyjskiej. // Polska a jej wschodni sąsiedzi. – Rzeszów, 2007. T. 8. – 2007. – S. 16–28.
4. Glass H. Młodzie wczasy / H. Glass. – Londyn : Veritas, 1974. – 264 s.
5. Glass H. Na szlaku chudego wilka. Z podziemi ku Polsce / H. Glass. – Poznań, 1932. – 356 s.
6. Glinka X. W cieniu Złoty Bramy / X. Glinka // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1959. T. 1. – S. 209–236.
7. Grzymawski S. Działalność młodzieży akademickiej w ruchu harcerskim / S. Grzymawski // Biblioteka Ossolińskich (Wrocław), rps. 14990/II. – 30 s.
8. Harcerze w bojach 1914–1921 // Historia harcerstwa. lata 1910 – 1921. – Londyn, 1975. – z. 5/4. T. 1. – 1975. – z. 5/4. – S. 1–27.

9. Jabski H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918 / H. Jabski. – Warszawa, 1948. – 165 s.

10. Jankowski S. Początki ruchu harcerskiego / S. Jankowski // Historia harcerstwa. lata 1910 – 1921.

T. 1. – 1975. – z. 1/1. – S. 1–40.

11. Katelbach T. Spowiedź pokolenia / T. Katelbach // ZET w walce o niepodległość i budowie państwa. Szkice i wspomnienia. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – S. 323–338.

12. Kronika // Dziennik Kijowski. – 1917. – № 76, 18 (31) marca. – 2 s.

13. Kronika // Dziennik Kijowski. – 1917. – № 80, 23 marca (5 kwietnia). – S. 2–3.

14. Kronika // Dziennik Kijowski. – 1917. – № 104, 25 kwietnia (8 maja). S. – 3.

15. Kronika // Dziennik Kijowski. – 1917. – № 111, 3 (16) maja. – S. 2.

16. Kronika // Dziennik Kijowski. 1917. – № 124, 20 maja (2 czerwca). – S. 3.

17. Kronika // Dziennik Kijowski. – 1917. – № 254, 25 października (7 listopada). – S. 3.

18. Kronika // Gazeta Narodowa. – 1917. – № 95, 29 października (11 listopada). – S. 2–3.

19. Miodowski A. Konflikt pomiędzy liberalnymi, a narodowymi demokratami o przywództwo polityczne w środowisku wychodźstwa polskiego w Rosji w dobie rewolucji lutowej / A. Miodowski // Studia Podlaskie. – Białystok, 2006.

T. 16. – 2006. – S. 41–58.

20. Nekrasz W. Harcerze w bojach w latach 1914–1921 / W. Nekrasz. – Warszawa : Główna księgarnia wojskowa, 1930. – cz.1. – S. 216.

21. Nowacki T. Przedmowa / T. Nowacki // ZET w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – S. 7

22. Nowacki T. Szkic do dziejów ZET-u. / T. Nowacki // ZET w walce o niepodległość i budowę państwa. Szkice i wspomnienia. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – S. 21–292.

23. Odezwą Stowarzyszenia Akademickiego // Gazeta Narodowa. – 1917. – № 86. – 19 października (1 listopada). – S. 3.

24. Ryzewicz J. Polskie kolegium uniwersyteckie w Kijowie (1917–1919) / J. Ryzewicz, L. Zeszowski // Rozprawy z dziejów oświaty. – Wrocław–Warszawa–Oświaty–Kraków, 1991.

T. 34. – 1991. – S. 93–123.

25. Sedlaczek S. Harcerstwo na Rusi i w Rosji 1913–1920 / S. Sedlaczek. – Warszawa, 1936. – S. 100.

26. Starczewski E. Lęce polskie na Ukrainie / S. Sedlaczek. – Kijów, 1917. – S. 48.

27. Sula D. Polacy w Kijowie w latach 1914–1917 / D. Sula // Sprawy wschodnie. – 2004. – Z. 2–3 (6–7). – S. 107–118.

28. W Kijowie // Dziennik Kijowski. – 1917. – № 74, 15 (28) marca. – S. 3.

29. Wierzejski W. Fragmenty z dziejow polskiej mlodziezy akademickiej w Kijowie 1834–1920 / W. Wierzejski. – Warszawa, 1939. – 160 s.
30. Wilczycski J. Polskie kolegium uniwersyteckie w Kijowie 1917–1919 / J. Wilczycski // Pamirnik Kijowski. – Londyn, 1963.
T. 2. – 1963. – 195–214 s.
31. Wsiyd molodziei // Dziennik Kijowski. – 1917. – № 81, 24 marca (6 kwitnia). – S. 3.
32. Wykaz arodowisk i druiyn harcerskich w Panstwie Rosyjskiem // Medziei. – 1917. – № 7–10, lipiec – sierpiea. – S. 176–181.
33. Zielksi S. Liga Narodowa na Ukrainie w latach 1890–1920 / S. Zielksi. – Biblioteka Ossolinskih (Wroclaw), rps. 13202/II. – 47 s.
34. Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca 1917 roku. – Winnica, 1917. – 133 s.
35. Zwiazek harcerstwa polskiego na Wolyniu. Choragiew harcerek i harcerzy 1918–1939 / zespyi redakcyjny N. Nekrasz, Z. Izdebska, W. Skorupska, P. Zaleski, Z. Wnukowski, H. Styczycski, W. Filippoto. – Londyn, 1997.
T. 1., cz. 1. – Londyn, 1997. – S. 239.

**Становлення радянської влади
в Ніжинському повіті (1919–1921 рр.)**

Стаття присвячена проблемі становлення органів радянської влади на повітовому рівні. Основна увага приділена формуванню та діяльності ревкомів і виконкомів рад, проаналізовано їх кадровий склад, здобутки та прорахунки нової влади.

Ключові слова: Ніжинський повіт, ревком, виконком, комітет бідноти, комітет незаможних селян.

Стаття посвящена проблеме становления органов советской власти на уездном уровне. Основное внимание уделяется формированию и деятельности ревкомов и исполкомов советов, анализу их кадрового состава, достижений и просчетов новой власти.

Ключевые слова: Нежинский уезд, ревком, исполком, комитет бедноты, комитет незаможных крестьян.

The article deals with formation of Soviet authority bodies within Nizhyn district. While reviewing the above issue, the author draws special attention to the activity of the bodies which formed the entire chain of command in the district, and analyse human resources policy together with key achievements and failures of the new authority.

Key words: Nizhyn district, revolution committee, executive committee, committee of the poor, committee of the poor peasants.

Проблема становлення радянської влади у регіонах України в часи національної революції 1917–1921 рр. зберігає пріоритет та актуальність як у суто науковому, так і в політичному плані. Перебуваючи тривалий час в центрі суспільної уваги, вона (як і багато інших) досі залишається політизованою, що не сприяє власне науковому пізнанню. Її неупереджене дослідження та осмислення надзвичайно важливе, в тому числі і для розуміння сьгоднішніх реалій.

Проблема становлення радянських владних структур на місцях привертала увагу науковців практично з моменту їх створення. Проте радянська історіографія подає доволі тенденційне й однобічне її висвітлення [2; 19; 29]. У сучасній вітчизняній історіографії дана проблема представлена, головним чином, в узагальнюючих працях, у яких характеризуються головні етапи становлення радянської адміністративної системи в Україні. Сам же процес радянського будівництва на місцях залишається малодослідженим і представлений лише окремими розвідками [5; 21; 22; 23].

Метою статті є розгляд становлення радянської влади в межах Ніжинського повіту, з'ясування особливостей формування адміністративного апарату у повітовому центрі та на місцях, висвітлення діяльності опорних пунктів нової влади на найнижчому рівні.

Повстання проти гетьманату на Чернігівщині знищило його державно-адміністративний апарат. Усі закони і розпорядження гетьманського уряду були офіційно скасовані Директорією, натомість відновлювалося законодавство Центральної ради. Уникнення проводом повстання соціально-політичних гасел не лише сприяло підтримці з боку усіх ворожих гетьманській владі сил, а й дало можливість більшовикам, які накопичували у "нейтральній зоні" сили для чергового походу в Україну, розгорнути широку агітаційну роботу. Поштовхом до конфлікту селянства з новою владою став ухвалений 8 січня 1919 р. земельний закон Директорії, за яким земля оголошувалася власністю держави, але разом з тим селянам залишали у приватній власності наділи до 15 дес. [3, с. 413–417]. Порівняно з більшовицьким Декретом про землю, за яким уся земля підлягала соціалізації й розподілу між селянами за трудовою або споживчою нормою, закон УНР Директорії, на думку селян, був "пропоміщицьким" та "прокуркульським". Саме тому створені під час протигетьманського повстання селянські загони на початку січня 1919 р. масово переходили на бік І Української радянської дивізії, яка просувалася до Чернігова. Додатковим фактором, що сприяв підтримці червоних військ місцевим населенням, ставала наявність у радянській дивізії значної кількості вихідців з Чернігівщини, які відступили до "нейтральної зони" після поразки серпневого повстання 1918 р. У дивізії була й велика кількість вихідців з Ніжинського повіту. Таким чином, довіра населення до Директорії падала, що призводило до переходу збільшовиченого селянства на бік Червоної армії, яка майже без опору захоплювала одне за одним міста Чернігівщини.

14 січня 1919 р. М. Щорс доповідав командирі 1-ї Української дивізії І. Локотшу про просування Таращанського полку у напрямку Ніжина [1, с. 224]. За значної чисельної переваги частин Червоної армії вояки армії УНР залишили Ніжин вранці 17 січня. У місті склалися сприятливі умови для активізації місцевого більшовицького осередку. Більшовики створили загони охорони, що розмістилися в приміщенні технічного училища, на вулицях з'явилися оголошення, які закликали населення до збереження правопорядку. 23 січня місто було зайнято 2-м Таращанським полком [1, с. 224]. З цього дня почала відлік третя спроба становлення радянської влади на Ніжинщині.

Керувала становленням радянської влади місцева організація КП(б)У, яка на той момент налічувала 38 осіб. Першою справою нової

влади стала організація військово-революційного комітету [2, с. 368]. Утворення замість рад надзвичайних органів влади – ревкомів – стало вимогою часу. На відміну від рад, які обиралися населенням, ревкоми призначалися партійними комітетами або військовим командуванням, що забезпечувало потрібний владі склад і значно прискорювало початок їхньої діяльності. Відповідно до розробленого відділом внутрішніх справ Тимчасового робітничо-селянського уряду України положення про ревкоми апарат Ніжинського ВРК складався з військового, фінансового, земельного, продовольчого, народної освіти, охорони здоров'я, комунального, праці, соціального забезпечення та юридичного відділів. Повітревком займався створенням радянської моделі управління у повітовому центрі, тоді як влада на місцях переходила до комітетів бідноти (комбідів). Відповідно до "Тимчасового положення про організацію робітничо-селянської влади на місцях", ухваленого Тимчасовим робітничо-селянським урядом України 30 листопада 1918 р., вони почали створюватися в ході боротьби з Директорією. Більшовицький уряд вимагав відновлювати низову радянську владу у формі комбідів, створенням яких займалися місцеві організації КП(б)У. Більш докладно діяльність комбідів регламентувалася постановою від 17 січня 1919 р. "Про утворення волосних і сільських комбідів", де йшлося, що до обрання рад і там, де не створені ревкоми, владу на місцях здійснюють комітети бідноти. Сільські комбіди обиралися у складі 3-х осіб на загальних сільських зборах, волосні – у складі 5–7 осіб на волосних з'їздах представників сіл.

Масове створення комбідів викликалося і продовольчою проблемою. Навесні 1919 р. продовольчі труднощі в радянській Росії досягли крайньої межі і вирішити їх передбачалося за рахунок українського хліба. Комітети бідноти мали стати опорою продорганів, які займалися вилученням продовольства в українського селянства [20, с. 347]. Остаточна продовольча політика була визначена на III Всеукраїнському з'їзді рад (6–10 березня 1919 р., Харків). Принциповою засадою резолюції з продовольчого питання стала вимога масової організації комбідів та запровадження продовольчої розверстки. Так, в Україні було законодавчо закріплено воєнно-комуністичне відчуження селянина від результатів його праці, підірвана система ринкового обміну між містом і селом, встановлено централізований збір і розподіл продовольства через державний апарат.

Створення радянських органів на місцях ускладнювалося низкою факторів. Новостворені адміністративні структури, сформовані з осіб без відповідної освіти та будь-якого управлінського досвіду, були приречені на бездіяльність та швидку деградацію. Попередній

адміністративний апарат, що працював за українських національних урядів, був ліквідований. Влучно охарактеризував становище у місцевих органах влади член Чернігівського губревкому А. Риндіч: "... Майже всі робітники, що присилаються з центру, не відповідають своєму призначенню та в кращому разі є бездіяльними, в гіршому – авантюристами та паразитами, що шукають у роботі засобів до покращення умов матеріального існування". Подібну думку висловив і член ніжинського парткому Є. Зільберман, який охарактеризував становище у керівних органах Ніжина наступним чином: "Безперервні усобиці, два ворогуючі табори, безвідповідальність, вороже ставлення до нових людей, паразитування" [5, с. 130]. Після двох місяців діяльності ніжинський ревком передав повноваження конституційному органу влади – повітовому виконкому рад. Працівники нової інституції мало відрізнялися від своїх попередників у плані компетентності та відповідності своїм посадам. На початку червня 1919 р., коли до Ніжина прибув уповноважений Ради Оборони республіки, місцевий виконком був розпущений за бездіяльність.

Знову призначений надзвичайний орган – повітовий ревком у складі п'яти осіб на чолі з М. Кропив'янським здійснив ряд енергійних заходів. Було проведено перевірку громадян міста з метою виявлення неблагонадійного елемента, накладена контрибуція на заможне населення міста [18, с. 165]. Про її виконання йдеться у документах повітової зберігальної комісії та фінансового відділу, датованих 15 червня 1919 р. Відповідно до опису, вилученню підлягали гроші та цінні речі: ювелірні прикраси, столове срібло, портсигари і т. ін. [16, арк. 189]. Конфіскації підлягали навіть зіпсовані речі, виготовлені з цінних металів. Подібні заходи ревкому викликали негативне ставлення мешканців міста до радянської влади.

Якщо органи радянської влади на повітовому рівні ще якимось піддавались корегуванню, найнижча ланка виконавчої влади – комітети бідноти – діяла практично на власний розсуд. На середину 1919 р. у губернії існувало 1216 комітетів: у Конотопському повіті – 62, Новгород-Сіверському – 101, Сосницькому – 147, Остерському – 112, Кролевецькому – 83, Козелецькому – 87, Городнянському – 196, Глухівському – 84, Ніжинському – 87, Борзнянському – 110, Чернігівському – 147. І це означало, що у Ніжинському повіті, де було 153 населених пункти, комбідів було утворено лише трохи більше половини від норм, встановлених радянським законодавством. Цілком зрозуміло, що комбідівці навіть фізично були неспроможні виконувати свої обов'язки. Ще одним стримуючим моментом у формуванні комбідів саме із найбіднішого населення стала мізерна платня працівникам – 500 крб

Через це до комбідів почали потрапляти середні та заможні селяни. У листі від 7 червня 1919 р. Ю. Коцюбинський¹ писав: "Біднота навідріз відмовляється йти до комбідів. Комітети раніше були повністю з бідноти, тепер майже повністю з середняків. Відмовляються працювати та починають обирати тих, кого суспільна праця не заведе у старці" [5, с. 131].

Водночас у селах Ніжинського повіту діяли кредитно-зберігальні спілки, які не припиняли роботу від початку їх створення у 1910-ті рр. Оплата праці у них станом на 6 квітня 1919 р. становила від 100 крб писарю до 700 крб рахівнику [15, арк. 24]. Тобто низька оплата праці аж ніяк не позначалася на ефективності роботи спілок. Звідси можна зробити припущення, що члени комбідів з найбідніших прошарків селянства не мали ані відповідного досвіду, ані бажання працювати, тому їх витісняли більш освічені й обізнані з громадською роботою середняки. Низька оплата праці слугувала лише одним з формальних виправдань масового ухилення селян від участі у комбідах.

Організація комітетів бідноти стала першим кроком на шляху запланованих більшовицькою владою аграрних перетворень. Земельна політика радянської влади протягом 1919 р. зазнала суттєвої трансформації порівняно з проектом, викладеним у маніфесті Тимчасового робітничо-селянського уряду України 28 листопада 1918 р., за яким "усі землі поміщиків з усім живим і мертвим інвентарем" мали негайно перейти до рук селян. У декларації уряду УСРР від 25 січня 1919 р. вже зазначалося, що участь у перерозподілі конфіскованих земель візьме лише біднота. 14 лютого 1919 р. ВЦВК РСФРР законодавчо затвердив "Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства" [20, с. 350–351]. Відповідне рішення ухвалило й українське радянське керівництво.

Цими документами приватна власність на землю була скасована, земля оголошувалася єдиним державним фондом, який перебував у розпорядженні Народного комісаріату землеробства. Аграрна політика Комуністичної партії формувалася в дусі "воєнного комунізму", який був несумісний з приватною власністю на землю. Загострило протиріччя між селянством та радянською владою надання пріоритету у використанні націоналізованих земель новоствореним комунам та артілям за рахунок одноосібних землекористувачів. Землеволодіння та землекористування у південній частині Чернігівщини, до якої належав і Ніжинський повіт, протягом тривалого часу формувалася на

---

¹ Коцюбинський Юрій Михайлович (1896–1937) – радянський партійний, державний і військовий діяч. Член Комуністичної партії з 1913 р. З кінця 1919 до травня 1920 – член Полтавського губкому партії.

підвалинах приватної власності на землю, тож вияв масового протесту проти аграрної політики більшовиків став питанням часу.

За наявності великої кількості зброї, яка у попередні роки накопичилася на селі, антикомуністичні настрої, породжені в першу чергу аграрною політикою, швидко переросли у масові збройні виступи проти більшовицького режиму. Вони почалися у Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях, а згодом охопили практично всю територію України. У Ніжинському повіті діяло декілька мобільних повстанських загонів, серед яких вирізнялися чисельністю та організованістю загони Голуба з Ічні, Марусі, Галаки [27, арк. 65]. Масовий спротив був обумовлений слабкістю нової влади, яка встигла закріпитися тільки на губерньському та частково повітовому рівні, що згодом визнавало й радянське керівництво.

Повстанський рух змусив більшовиків вдатися до змін у своєму політичному курсі. Наприкінці березня 1919 р. була анульована резолюція III з'їзду КП(б)У про недоцільність політичних блоків з іншими партіями. Зокрема, ЦК КП(б)У запропонував Українській партії боротьбистів, створеній у березні 1919 р., угоду про входження її членів до уряду УСРР [20, с. 367]. Сформована на основі лівого крила УПСР, партія боротьбистів представляла інтереси українського селянства. Отже, українські есери отримали змогу легітимним шляхом відстоювати свої програмні позиції. Проте їхня діяльність повністю контролювалася більшовиками, що призвело згодом до втрати політичної самостійності та ліквідації партії. Незважаючи на політичні поступки, розмах повстанського руху не зменшувався.

Таким чином, запропонована більшовиками модель соціально-політичного ладу не була підтримана селянством Ніжинщини, що виразилося в крайній формі протистояння – повстанському русі. Масові антибільшовицькі виступи на Чернігівщині сприяли успішному наступу білогвардійців. Протягом літа 1919 р. радянська влада була ліквідована на всій території Лівобережжя.

Спроба відновлення "єдиної неділимої Росії", ігнорування білогвардійцями національних і соціальних змін, що сталися в Україні у 1917–1919 рр., призвели до системного протистояння українського народу білій владі. Більшість місцевого населення всіляко підтримувала селянський повстанський рух, який тепер протистояв як більшовикам, так і денікінцям. Саме в цей час набувають поширення численні гасла та ідеї, які знаходили палкий відгук у душах повстанців: "Бий білих, поки не почервоніють, бий червоних, поки не побіліють" і т. п. [6, с. 73]. Панування денікінців в Україні, і зокрема на Чернігівщині, було приречене на швидкий занепад.

Боротьбу з білою армією вели як уенерівські, так і червоні повстанські формування. До перших, зокрема, належав загін отамана Ангела, який діяв у районі Носівки, а у вересні 1919 р. перейшов на Правобережну Україну, де з'єднався з українськими військами. Велику активність на Чернігівщині проявили й червоні партизани. У безпосередньому заплілі білих оперував загін М. Кропив'янського, якому наприкінці вересня навіть вдалося захопити на короткий час Ніжин [4, с. 55].

З наближенням радянсько-денікінського фронту до Ніжинського повіту у листопаді 1919 р. для місцевих партизанських загонів відкрилась можливість проведення спільної операції проти білогвардійців. На зустрічі командирів партизанських загонів та Богунського полку було розроблено план ліквідації білогвардійських формувань у районі с. Кукшин. 17 листопада на світанку розпочався бій, у якому денікінці зазнали нищівної поразки. Це вирішило подальшу долю Ніжина, який білі залишили без бою. 18 листопада радянські війська вступили до Ніжина [24, с. 253–254].

22 листопада 1919 р. було відновлено роботу Ніжинського ревкому, який очолив Г. Хорошук. 22–27 листопада відбулось формування його складу, головним критерієм підбору кадрів слугувала партійна належність. Посади отримували в першу чергу комуністи, боротьбисти, а вже потім "співчуваючі" – безпартійні, що позитивно ставилися до більшовицької моделі суспільно-політичного устрою. У підборі кадрів технічного апарату управлінських кадрів допомагала місцева біржа праці, яка направила низку працівників різних кваліфікацій, починаючи від бухгалтерів та інструкторів і завершуючи кур'єрами.

Скласти загальну уяву про морально-етичне обличчя повітової радянської влади допомагають документи про дисциплінарні порушення її очільників. Так, 12 січня 1920 р. завідувача юридичного відділу Півторацького було заарештовано на 7 днів за самовільне залишення робочого місця і недбале виконання обов'язків, що призвело до затримки амністії. Подібне покарання отримав і завідувач фінансового відділу Пархотько-Баран [8, арк. 14 зв]. Більш суворо був покараний завідувач житлової секції Кучеренко, якого за систематичне пияцтво спочатку було заарештовано, а згодом за компрометацію радянських органів влади справу передали до ревтрибуналу [8, арк. 15 зв]. Низький освітній і моральний рівень працівників був характерним для радянських органів влади протягом тривалого часу, що, безперечно, позначалося на ставленні місцевого населення до радянської влади, оскільки подібна картина спостерігалася і в інших радянських установах. Про це свідчив наказ № 4 Ніжинського виконавчого комітету від 27 березня 1920 р., в якому місцева адміністрація визнавала схильність працівників

радянських установ до зверхнього ставлення до населення. З метою підвищення авторитету органів радянської влади було вирішено звільнити осіб, що ухилилися від виконання цього наказу з подальшим більш суворим покаранням [7, арк. 113 зв]. Ніжинський повітревком працював як тимчасовий орган влади близько трьох місяців, потім передав свої повноваження повітовому виконавчому комітету, а разом з ними й вади, яких так і не вдалося позбутися.

Свою діяльність Ніжинський ревком розпочав з передачі у державну власність майна, залишеного прихильниками білогвардійців. 24 листопада 1919 р. голова повітревкому Г. Хорошук своїм наказом оголосив "все, як рухоме так і нерухоме майно, залишене контрреволюціонерами, що втекли з білогвардійцями, як в м. Ніжині так і в повіті, власністю республіки" [7, арк. 1]. Нерухомість передавалася до комунального відділу, який займався її розподілом між установами та громадянами. В подальшому встановленням осіб, що залишили Ніжинський повіт разом з гетьманською та білогвардійською владою, та обліком їхнього майна опікувався повітовий фінансовий відділ та відділ внутрішнього управління [7, арк. 2]. Ними була розроблена спеціальна анкета, яка надавала можливість зібрати інформацію про те, з якими політичними силами мешканці повіту залишили постійне місце проживання та яке майно вони залишили.

Подальший облік та контроль над майном, яке переходило у державну власність, здійснював фінансовий відділ ревкому. Відповідно до зібраних даних с. Вертіївку залишило 8 мешканців, з трьох районів м. Ніжина (Кручі–Магерки, Мигалівки та Козирівки) вибуло 24 особи, з Дроздівської волості – 16 осіб [7, арк. 7–14]. Найбільшу кількість майна залишили по собі мешканці Лосинівської волості. Так, у господарстві З. Гавриша, мешканця с. Лосинівки, залишилося майна: "будинок на два відділи, амбар рублений, два сараї дощаті, клуня плетнева, погріб, плуг, драпач, борона, дві повозки на дерев'яному ході, сані, кобила з лошам, два бички, корова, свиня, порося й т. ін. При всьому цьому господарстві залишилася й родина З. Гавриша у складі семи осіб" [7, арк. 24 зв-25]. Подібні описи майна за своїми якісними та кількісними показниками характерні і для інших вихідців з Лосинівської волості.

Залишене майно, а головне те, що на місцях залишалися їх родини у повному складі, свідчило про примусову мобілізацію ніжинських селян до Добровольчої армії. Вона відбулась відповідно до наказу начальника Ніжинського повіту від 14 жовтня 1919 р., за яким призову підлягало два призивні роки 1885–1886 рр. народження [17, 16 (29) жовтня, 1919]. Проте радянська влада цього не брала до уваги. Усіх

мешканців повіту, які потрапили до подібних списків, було зараховано до ворогів народу та контрреволюціонерів, що позначилося на подальшій долі їхніх родичів.

Серед найбільш нагальних і болючих питань, що стояли перед радянською владою на початку 1920 р., було продовольче питання. Єдиним способом його вирішення комуністичний режим вважав широкомасштабне застосування продрозверстки. І хоч на території України продрозверстка була введена ще декретом РНК УРСР "Про вилучення надлишків хліба і встановлення твердих цін на них" 5 лютого 1919 р., у повному обсязі її тягар місцеве населення відчуло тільки з відновленням влади більшовиків наприкінці листопада 1919 р., коли вилученню підлягав урожай літа-осені 1919 р. [2, с. 450].

17 січня 1920 р. на селянство Ніжинського повіту було покладено продовольче забезпечення XII армії, яке здійснювалося відповідно до встановлених правил продрозверстки. Невиконання наказу особливої продовольчої комісії армії суворо каралося: "... Невиконання обов'язкової постанови буде розглядатися як недоброзичливе ставлення до радянської влади, а особи що гальмують або не виконують цієї постанови, будуть притягнуті до суворої відповідальності як за контрреволюційний виступ, включаючи розстріл та конфіскацію всього майна". Відповідальність за проведення розверстки покладалася на волвиконкоми, сільські комбідни, воєнкомів та агентів губернського продовольчого комітету [14, арк. 32]. Але незважаючи на суворі попередження у повіті, як і по всій підконтрольній більшовикам Україні, виконання продрозверстки затягувалося й саботувалося. Особливо це проявлялося у віддалених від губернських і повітових центрів місцевостях, які продовольчі загони не завжди мали змогу проконтролювати.

Наступ польської армії в Україну на початку травня 1920 р. призвів до запровадження військового стану й на Ніжинщині. Відповідно до розпорядження Реввійськради XII армії був евакуйований матеріальний відділ повітового раднаргоспу (економічного відділу виконкому), майно якого забрав відділ забезпечення XII армії. Прямим наслідком цього стало стрімке зростання ринкових цін на сировину, промислові вироби та предмети побуту. Єдиним виходом із скрутного становища було налагодження постачання з матеріального відділу губернського раднаргоспу до ніжинського. Проте питання протягом тривалого часу залишалося невирішеним, у зв'язку з чим місцева рада народного господарства не могла забезпечити роботу підприємств міста і повіту.

Шукаючи вихід з кризового становища, більшовицьке керівництво на початку травня 1920 р. вдалося до створення нової інституції, яка мала б закріпити підвалини радянської влади в Україні та сприяти у

вирішенні продовольчого питання. Такою ланкою в системі радянської моделі державного устрою стали комітети незаможних селян (комнезами, КНС). Створенню комнезамів передувала ідеологічна підготовча робота, яка проводилася на різних рівнях державного управління і знайшла відображення у конкретних законодавчих актах та низці звернень до населення. Всі вони зводилися до закликів на боротьбу з розрухою, спекуляцією та продовольчою кризою [11, арк. 2–22]. 9 травня 1920 р. ВУЦВК ухвалив "Закон про комітети незаможних селян" [11, арк. 1]. Від комітетів бідноти комнезами відрізнялися ширшою соціальною базою. Враховуючи те, що половину українського селянства склали середняки, вони разом із бідняками допускалися до складу КНС. На відміну від комбідів комнезами не користувалися правами органів державної влади – вони створювалися для сприяння сільським радам та волосним виконкомам у здійсненні заходів радянської влади.

Створення мережі КНС у повіті тривало з липня до вересня 1920 р. Станом на січень-лютий 1921 р. кількість комнезамівців по 10 волостях повіту становила близько 3 000 осіб. Найменша кількість комнезамівців – 36 осіб – була у Дорогінському КНС, який поширював свою діяльність на 4 прилеглих до нього хутори. Найбільше вступило до КНС у Носівській волості – 733 особи [12, арк. 2–49]. Загальною перешкодою у роботі КНС по всіх волостях повіту стало негативне ставлення селянства до радянської влади, агітація з боку політичних опонентів більшовиків, слабка організаційна робота інструкторів. У таких непростих умовах діяльність КНС давала слабкі результати, про що свідчать дані Ніжинської особливої військово-продовольчої комісії. У звіті за 26 квітня 1921 р. йшлося про політичні настрої селян Дорогінської волості: "Найбідніші хутори: Озеро, Хими, Томашівка ставляться до радянської влади співчутливо, с. Бакаївка, налаштована попетлюрівськи, решта сіл волості частково прихильні до радянської влади, частково ні. У волвиконкомах відчувається засилля куркульського елементу, який всі надані розпорядження вищих органів критикує та виконує тільки на папері. Комнезамовців по волості практично не існує, для виконання функцій комнезамовців обрано 3 чоловіка незалежно від їх майнового стану. В ніч на 22 квітня в х. Томашівка з'явилася бандитська розвідка, куди були надіслано 30 чол. міліції" [9, арк. 11]. Слабка організація та бездіяльність радянських органів виконавчої влади у Дорогінській волості була цілком зрозумілою, адже волость була віддаленою від повітового центру, що значно ускладнювало контроль за нею.

Часті прояви невиконання обов'язків, покладених на КНС, призвели до тотального перегляду їх діяльності, що виразилося у перереєстрації

членів КНС та перевиборах президій. У Ніжинському повіті це відбувалося в середині жовтня 1921 р. Проведені перевибори лише частково оновили склади КНС, оскільки частина комітетів ухвалила постанову про збереження попередніх складів та президій [13, арк. 1]. Серед причин небажання селян вступати до КНС було оперування у межах повіту озброєних угруповань, які протягом весни-літа 1921 р. всіляко протистояли радянській владі, вдаючись і до фізичного знищення її представників на місцях. Так, Носівський райпродком повідомляв, що "... у повіті з'явилася банда Махна, підірвала всю продовольчу роботу, навела паніку на продовольчих працівників, які поголовно нею знищувалися при зустрічі, саме ж населення розагітоване різними пропагандами спрямованими проти розверстки. Схилиють же банди на свій бік середняків, не кажучи вже про куркульський елемент, котрий і до того з невдоволенням дивився на розверстку" [9, арк. 17].

Подібна ситуація склалася і в Дрімалівській волості, райпродком якої, зокрема, повідомляв, що "... після проходу загону банди Махна 3 травня цього року (1921) місцева влада взагалі припинила існування, повна анархія, ніхто із держслужбовців не з'являється на роботу по тій причині, що перелякані до такої міри, що не показують носа і сидять по домівках, кажучи, що життя дорожче роботи і більше працювати не бажано" [9, арк. 24]. Проте озброєні формування тероризували на місцях не лише представників радянської влади, а й мирне населення, відповідно й ставлення останнього до отаманів змінилося з підтримки на відкрите протистояння. Поступово населення повіту стало підтримувати заходи влади, спрямовані на придушення повстанського руху, який час від часу ще проявлявся протягом 1921–22 рр.

Налагодження управлінського апарату радянської влади супроводжувався посиленням позицій Ніжинської організації КП(б)У. 27 листопада 1919 р. на партійних зборах за участі 31 члена партії було обрано партійний комітет із 7 осіб [2, с. 368]. Міський партійний комітет з правами повітового існував до першої повітової конференції і займався організацією партійних осередків не тільки на підприємствах міста, а і в селах повіту. 1 грудня партійний комітет створив селянську секцію, яка займалася організаційною і роз'яснювальною роботою серед селянства. Одним з активних учасників селянської секції став Н. Єсипенко, зусиллями якого було організовано у грудні 1919 р. з'їзд представників Переяславської волості, на якому було обговорено питання щодо організації партійних осередків найнижчого рівня [18, с. 189]. Проте такі заходи були поодиноким винятком. Доклавши максимальних зусиль, Ніжинському партійному комітету протягом "партійного тижня на Ніжинщині" (15–23 січня 1920 р.) вдалося створити партійні

осередки лише у 13 селах повіту, але на той час це було значним успіхом більшовиків. Підсумки підвела повітова партійна конференція, що почала роботу 23 січня 1920 р. Її делегати представляли 266 членів партії, таким чином, менш ніж за два місяці партійна організація Ніжинщини зросла на 235 чоловік, що давало сподівання на укорінення радянської влади в повіті.

З посиленням дієздатності адміністративного апарату радянської влади, який складався переважно з членів КП(б)У, розпочалося поступове згортання діяльності єдиної легальної опозиційної партії – боротьбистів. 18 січня 1920 р. Ніжинський комітет боротьбистів звернувся до ЦК УКП (боротьбистів) з листом, у якому повідомляв, що "25 січня цього року в Ніжині відбудеться з'їзд рад Ніжинщини, на якому потрібно буде якнайкраще освітити сучасний момент і в зв'язку з цим значіння нашої партії, її програму і тактику. Через те, що ніжинський партком не має по всім цим питанням вказівок центру, між тим, як всяк час доводиться зустрічати міцну опозицію з боку КП(б)У, а тому прохаємо надіслати до початку з'їзду представника центру. Крім цього зазначаємо, що перебування в Ніжині штабу XII армії скупчило тут видатні сили більшовиків України, через що нашому парткому доводиться вести дуже велику роботу" [25, арк. 8].

Скрутне становище Ніжинського комітету УКП (боротьбистів) доповнювалося компрометуючими діями банди Ромашка, яка вчиняла погроми, прикриваючись ім'ям партії боротьбистів, чим завдавала їй невинної шкоди, позбавляючи підтримки селянства [25, арк. 18]. І хоч фінансова підтримка центру протягом січня-лютого 1920 р. була значною – Ніжинський комітет отримав 45 000 крб, діяльність його згасала. За таких обставин 8 квітня 1920 р. відбулось засідання комісії з ліквідації та приєднання партії комуністів-боротьбистів до партії більшовиків. Відповідно до прийнятої постанови все майно та гроші Ніжинського відділу боротьбистів у 3-денний термін переходили на баланс Ніжинського комітету КП(б)У. Самі ж боротьбисти мали у 5-денний термін подати на розгляд комісії заяви з проханням про зарахування до партії більшовиків. Кооптуванням до своїх лав політично знесиленого опонента на теренах радянської України остаточно було утверджено політичного гегемона – Комуністичну партію (більшовиків) України.

Першим проявом тоталітарного характеру влади більшовиків на території повіту стало поступове очищення лав від тих діячів, які хоч і були активними борцями за утвердження радянської влади, проте не підтримували беззастережно політику більшовиків. Так, 16 березня 1920 р. начальник ніжинського гарнізону Гринев звинуватив у контр-

революції та висунув обвинувальний вирок проти Покиньбороди та Ліхути, які з 1918 р. пліч-о-пліч з М. Кропив'янським боролися за встановлення влади рад на Ніжинщині [10, арк. 5–6]. Така ж доля спіткала й політичних опонентів більшовиків. 9 вересня 1921 р. до Ніжинської повітової надзвичайної комісії було доставлено М. Висоцького, колишнього повітового та губерньського старосту [28, 18 вересня, 1921]. За сфальсифікованим обвинуваченням у репресивних заходах щодо ніжинських партизан його було засуджено до розстрілу. Подібні розправи були викликані тим, що всі засуджені були відомими громадськими діячами, користувалися авторитетом серед місцевого населення і в разі потреби могли організувати масові протести антирадянського характеру.

Таким чином, тільки з четвертої спроби, було остаточно встановлено радянську владу на території Ніжинського повіту. Всі попередні спроби (листопад 1917 р., січень-лютий 1918 р., грудень 1918 р. – серпень 1919 р.) дали більшовицькому керівництву низку уроків, які не минули даремно. Формування управлінського апарату радянської влади на Ніжинщині супроводжувалося посиленням позицій місцевої організації КП(б)У, що зрештою призвело до повної ліквідації її ідейних опонентів. Поряд з гнучкою лінією пропаганди був сформований дієвий репресивний апарат, який особливо активно почав проявляти себе після завершення боротьби із зовнішніми ворогами радянської влади.

Література

1. Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917–1919 гг.) : сборник документов и материалов. – Чернигов : Черниговская областная типография им. С. М. Кирова, 1957. – 455 с.

2. Великий Жовтень і громадська війна на Україні : енциклопедичний довідник / відпов. ред. І. Курас. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – 632 с.

3. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : док. і матеріали : у 2 т., 3 ч. / упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2006.

Т. 2. – 2006. – 744 с.

4. Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух на Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р.). – К. : Видавничий дім "Стилос", 2012. – 352 с.

5. Лейберов О. О. Більшовицький режим на Чернігівщині у 1919 році: труднощі становлення та функціонування нової влади / О. О. Лейберов // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 52. – С. 124–137.

6. Населевець Є. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 73–81.

7. Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області (далі – НВДАЧО), ф. Р-5272, оп. 2, спр. 1.
8. НВДАЧО, ф. Р-5273, оп. 1, спр. 1.
9. НВДАЧО, ф. Р-5835, оп. 1, спр. 222.
10. НВДАЧО, ф. Р-5835, оп. 1, спр. 32.
11. НВДАЧО, ф. Р-5846, оп. 1, спр. 1.
12. НВДАЧО, ф. Р-5846, оп. 1, спр. 13.
13. НВДАЧО, ф. Р-5846, оп. 1, спр. 5.
14. НВДАЧО, ф. Р-5858, оп. 1, спр. 44.
15. НВДАЧО, ф. 1335, оп. 1, спр. 45.
16. НВДАЧО, ф. 344, оп. 1, спр. 210.
17. Нежинские ведомости. – Нежин, 1919.
18. Ніжин і Ніжинщина (історичний нарис). Машинопис : у 2 кн. – Ніжин, 1962.
Кн. 1. – 1962. – 314 с.
19. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Встановлення Радянської влади на місцях. – К. : Наукова думка, 1967.
Т. 2. – 1967. – 462 с.
20. Політична історія України ХХ століття у 6 т. / В. Ф. Солдатенко, В. Ф. Верстюк. – К. : Генеза, 2003.
Т. 2. : Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – 2003. – 488 с.
21. Попов І. Селянський рух опору аграрній політиці гетьмана П. Скоропадського та окупаційній владі на Чернігівщині (квітень-листопад 1918) / І. Попов // Сіверянський літопис. – 2009. – № 5. – С. 18–32.
22. Реєнт О. П. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. : спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів / О. П. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. – 38 с.
23. Сергєєва С. Чернігівщина у 1919 році / С. Сергєєва // Скарбниця української культури : збірник наукових праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 3–23.
24. Точений М. Партизанська боротьба з денікінщиною проти банд (з партизанського руху на Чернігівщині 1919 р.) / М. Точений // Літопис революції. Журнал історії КП(б)У та Жовтневої револ. на Україні. 1929. – № 4. – С. 239–253. – (Перевірити назву статті).
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 43, оп. 1, спр. 73.
26. ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 96.
27. ЦДАГО України, ф. 59, оп. 1, спр. 1256.
28. Червоне слово. – Ніжин, 1921.
29. Чернігівщина : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УРЕ ім. Бажана, 1990. – 1006 с.

Суспільно-політичні передумови білоруської державності на початку ХХ ст.

Стаття присвячена особливостям розвитку білоруського національного руху напередодні та в ході Першої світової війни. Проаналізовано позицію політичних партій та громадських діячів на досліджувану проблему. Простежено перебіг військово-політичних, економічних та культурно-освітніх процесів на білоруських землях періоду німецької окупації.

Ключові слова: Перша світова війна, білоруські землі, політичні партії, білоруська державність, німецька окупація.

Статья посвящена особенностям развития белорусского национального движения накануне и в ходе Первой мировой войны. Проанализирована позиция политических партий и общественных деятелей на изучаемую проблему. Изложено течение военно-политических, экономических и культурно-образовательных процессов на белорусских землях периода немецкой оккупации.

Ключевые слова: Первая мировая война, белорусские земли, политические партии, белорусская государственность, немецкая оккупация.

The article is devoted to the features of development of Byelorussian National Movement the day before and during the First World War. According to the investigated problem the position of political parties and publicmen is analyzed. The running of military and political, economic, cultural and educational processes on the Byelorussian territory of the period of German occupation is also following in this article.

Keywords: First World War, Byelorussian territory, political parties, Byelorussian state system, German occupation.

Національна проблема завжди посідала важливе місце в системі суспільних відносин, перетворившись на наріжний камінь соціальної і політичної мобілізації мас. Глибоке розуміння її сутності, вибір найбільш доцільної моделі вирішення національних аспектів залежно від конкретних умов багато в чому визначають ступінь зрілості суспільства, служать своєрідним показником ефективності руху на шляху національного самовизначення.

Вищеокреслене питання тривалий час розглядалося з позицій марксистсько-ленінської методології, і його оцінка зводилася до затвердження реакційної й антинародної ролі державницьких сил та національних

партій у суспільному процесі. В зв'язку з цим сьогодні дуже важливо відновити історичну правду, розібратися в складних переплетіннях діяльності національно-політичних сил Білорусі. Нагальним є дослідження таких проблем, як організація самостійної національної держави, визначення її соціальних і економічних основ, перспектив взаємовідносин з сусідніми країнами. Вивчення діяльності білоруського національно-політичного руху дозволяє виявити його спрямованість, врахувати уроки для подальшого розвитку білоруської нації. З'ясування основних тенденцій суспільно-політичного розвитку Білорусі в роки Першої світової війни необхідне для з'ясування передумов, які привели до проголошення незалежності Білоруської Народної Республіки в 1918 р.

Недостатня розробка порушеної теми в сучасній історіографії, відсутність комплексного та об'єктивного дослідження не дали змоги створити цілісної картини розвитку білоруських земель в роки Першої світової війни загалом і виникнення державності в 1917–1918 рр. зокрема; стали на заваді формуванню концепції, яка б всебічно пояснювала тогочасні події та явища, природу та механізм суспільних змін. Перераховані фактори визначають важливість та актуальність як у теоретичному, так і у практичному плані комплексного аналізу державотворчих процесів у Білорусі окресленого періоду.

На сьогодні в білоруській історичній науці накопичилася значна кількість праць, що розкривають сутність державотворчих процесів у Білорусі й які умовно можна поділити на декілька груп. Перша з них представлена узагальнюючими працями з історії Першої світової війни, Лютневої революції 1917 р. в Росії та історії Білорусі, де опосередковано висвітлюються проблеми державного будівництва, викликані активізацією національних рухів на території колишньої Російської імперії. Другу групу складають дослідження білоруських радянських вчених.

За відсутності в білорусів своєї державності, самостійних форм політичного й економічного життя боротьба демократичної інтелігенції за національно-культурне відродження стала найбільш важливим об'єднавчим чинником, сприяла відновленню етнічної самобутності білоруського народу, вела до пробудження його політичної самосвідомості. Тому є природнім, що в конкретних історичних умовах на ґрунті культурно-просвітницьких організацій народжується перша політична партія національно-демократичної орієнтації – Білоруська соціалістична громада (БСГ). І хоча в білоруській історіографії спірним залишається питання про час її виникнення, проте, як свідчить переважна більшість документальних джерел, її становлення відбувалося одночасно зі створенням Польської партії соціалістичної (ППС), РСДРП і Бунда. Біля витоків утворення БСГ стояли діячі білоруського національного відродження – В. Івановський, брати І. та А. Луцкевичи, В. Ластовський,

О. Бурбіс, К. Костровицький (К. Каганец) та інші. Спочатку за ініціативи В. Івановського наприкінці 1901 р. в Петербурзі була створена Білоруська революційна партія (БРП), діяльність якої знаходилася під контролем петербурзької організації польських соціалістів (керівниками цієї організації були М. Михайлович і Р. Міллер).

Восени 1902 р. кількісний склад БРП зріс. Членами її стали брати І. і А. Луцкевичи, О. Бурбіс, В. Ластовський, А. Пашкевич, Ф. Стецкевич та ін. В 1902 р. керівники БРП зробили спробу скликати з'їзд своїх прихильників. Наявність такого прагнення підтверджує спеціальна "Білоруська резолюція", яку прийняли в червні 1902 р. на VI з'їзді ППС. З'їзд доручав ЦК направити на білоруський форум своїх делегатів, котрі мали викласти цілі польського соціалістичного руху стосовно Білорусі. У резолюції також наголошувалося, що "ППС вважає за доцільне впливати на білоруський народ всіма доступними засобами, які не суперечать принципам і інтересам білоруської соціалістичної організації" [4, с. 19]. Тим самим ЦК ППС прагнув взяти під свій контроль діяльність БРП.

З'їзд БРП не відбувся, проте окремі його керівники проявляли схильність піти на поступки в національному питанні польським соціалістам. Ця позиція отримала поширення у відозві "До інтелігенції", опублікованій польською мовою в Петербурзі восени 1902 р. У ній на перший план висувалися завдання культурно-просвітницької діяльності. Керівництво ППС критично поставилося до цих завдань і відхилило прагнення лідерів БРП до проголошення в майбутньому національної державності білоруського народу. Позиція ЦК ППС з цього питання була сформульована в статті відомого діяча польського соціалістичного руху В. Єдкі-Наркевича, опублікованій в лютому 1903 р. в газеті "Pszedswit". У ній він, зокрема, наголошував: "Коли ми і визнаємо повністю право кожного народу на самостійний розвиток, то це не означає, що ми повинні дивитися некритично на шанси подібного розвитку. Що стосується білорусів, то треба визнати, що перспективи перетворення цієї народності в націю за сучасної політичної ситуації видаються вкрай мізерними" [4, с. 20]. Така позиція польських соціалістів значно вплинула на диференціацію білоруського революційного осередку в Петербурзі.

Навесні 1903 р. стався розкол керівної "трійки" БРП. Відтепер В. Івановський зайнявся реалізацією завдань, окреслених у відозві "До інтелігенції". Для цієї мети він організував гурток "Білоруська народна освіта і культура". Брати І. та А. Луцкевичи розпочали роботу зі створення нової організації. У листопаді 1903 р. вони заснували Білоруську революційну громаду (БРГ), котра наступного 1904 р. була перейменована в Білоруську соціалістичну громаду (БСГ). За своїм соціальним складом БСГ була політичним об'єднанням різних прошарків білоруської нації, серед яких переважали вихідці зі шляхти, заможного

селянства, інтелігенції. Можливість такого об'єднання в рамках однієї політичної партії зумовлювалася насамперед слабкою класовою диференціацією білоруської нації, формування якої лише розпочалося, а головне – наявністю національного питання, у вирішенні якого були зацікавлені демократичні прошарки населення. Все це і визначило надзвичайно різномірний соціальний склад БСГ. Це відбилося і на програмних документах БРГ-БСГ. У Першій програмі зазначалося, що БСГ разом з пролетаріатом всіх народів Російської держави буде добиватися повалення самодержавства і встановлення демократичної республіки. Наголошувалося також, що БСГ є партією соціалістичної орієнтації. Увага концентрувалася і на тому, що Білоруська соціалістична громада – це соціально-політична організація працюючого білоруського народу, яка прагне віддати до його рук землю, засоби виробництва і всі комунікації для суспільного володіння [3, с. 25].

У вирішенні аграрного питання партія певним чином схилилася до ідеї соціалізації землі, вимагала скасувати право приватної земельної власності і надати право кожній людині самостійно обробляти землю без використання найманої робочої сили. У сфері економічного облаштування висувалися вимоги поліпшення умов праці і підвищення якості життя народу.

Національні вимоги в програмі зводилися до того, щоб всі народи мали якомога більше свободи. Одночасно в ній підкреслювалася, що всілякої підтримки заслуговує "прагнення в період капіталізму" мати "незалежну демократичну республіку" [5, с. 86]. З цього формулювання яскраво простежується, що партія протягом періоду свого становлення ще не мала послідовної і чіткої програми з національного питання. З плином часу вона зазнала доповнень і уточнень. Зокрема, була включена вимога автономії не для Білорусі, а для всього Північно-Західного краю з сеймом у Вільно в складі Російської демократичної республіки. Включалися положення про розвиток білоруської культури, школи, мови, ліквідації національного гноблення, рівноправності націй і їх право на самовизначення.

Отже, БСГ, яка виникла на хвилі національно-культурного відродження і остаточно сформувалася на початку ХХ ст., була першою білоруською революційно-демократичною партією соціалістичної орієнтації. Саме білоруська ідея і була тим каталізатором, що прискорив формування в рамках національного руху цієї політичної партії, яка виступала від імені білоруського народу. БСГ об'єднувала представників різних соціальних прошарків населення. Члени БСГ репрезентували дві головні політичні лінії – ліберально-народницьку й революційно-демократичну. Можливість такого поєднання в рамках однієї політичної партії зумовлювалася порівняно слабкою класовою диференціацією

білоруської нації, формування якої ще тільки розпочалося, а головне – наявністю національного питання, що і позначилося на її надзвичайно строкатому складі. Тим паче, вона об'єднувала головним чином представників демократичних прошарків білоруської нації.

Революційні події 1905–1907 рр. похвалили політичні й національні процеси в Білорусі, зокрема діяльність революційних організацій. Робота тут велася у двох напрямках: в контексті загальнореволюційного державно-російського виміру (проведення агітаційних заходів серед робітників, селян та обрусілої інтелігенції) і білоруського національного руху. Цим шляхом пішла Білоруська Соціалістична Громада. Білоруський національно-революційний рух набуває масового характеру. БСГ стає головною його організуючою силою, керівним центром. Громада проводить активну організаційну діяльність серед селянства (особливо незаможного) і робітників Вільно, Ново-Вілейська, Мінська та інших міст. Завдяки роботі білоруських революціонерів соціалістичні ідеї з гаслами звільнення від російського самодержавного централізму й економічного гніту вперше проникають в багато "кутків" Віленської, Гродненської і Мінської губерній. БСГ проводить низку сільськогосподарських страйків. У березні 1905 р. в Мінську пройшов I селянський з'їзд, що висловився за територіальну автономію Білорусі з сеймом у Вільно. У 1905 р. БСГ створює "Білоруський Селянський Союз" і організовує бойові дружини.

У січні 1906 р. в Мінську скликається XI з'їзд Білоруської Соціалістичної Громади, який займається насамперед розробкою аграрної програми відповідно до місцевого устрою сільськогосподарського життя і питанням державного облаштування Росії на принципах не автономії, а федерації "вільних з вільним!", шукаючи підтримки у сусідів (Литви, України і Латвії), та залишаючись поки що у межах єдиного державного організму – Російської держави.

Робота БСГ в 1906 р. набула ще більших масштабів і розмаху, ніж в 1905 р., як серед селян і робітників, так і в середовищі учителів і молоді, яка навчалася. Була проведена ціла низка нелегальних селянських з'їздів, створювались професійні союзи серед робітників (шевців, перукарів та ін.). Також було організовано керівництво їх страйковим рухом, функціонували пропагандистські та культурно-освітні білоруські гуртки. БСГ стає не тільки інтелігентською організацією, але й селянською; до неї постійно приєднуються робітники (мінська та віленська організації) та виключно народна, сільська інтелігенція, яка народжувалася в ці роки.

Головним центром всього білоруського руху 1905–1906 рр. залишалося місто Вільно – оплот всіх активних культурних і партійних сил Білорусі. Саме тут значно активізувалася і видавнича діяльність БСГ,

у великій кількості почали виходити білоруські політичні нелегальні листівки й брошури, збірки революційних творів і літературних віршів, що друкувалися латинським (чеським) і російським шрифтами. У вересні 1906 р. у Вільно побачила світ і перша легальна білоруська газета "Наша Доля".

Коли хвилі революційного руху 1905–1906 рр. почали згасати, білоруський рух, що у вирішальний момент політичного підйому об'єднав і культурницьку, і революційну течію в одне русло, поступово набуває, як і в перший свій дореволюційний період, переважно культурно-просвітницького і економічного напрямку.

Група партійних працівників, яка уціліла від розгрому БСГ з вірою "у святість народної справи і допомогу друзів" разом зі старими білоруськими "культурниками" наприкінці 1906 р. на зміну "Нашій Долі", закритій після виходу в світ шостого номеру газети "Наша Нива", починає видавати у Вільно першу білоруську газету з малюнками, покликану дати народу політичне виховання і підняти його культурний рівень. "Не думайте, – читаємо в редакційній статті № 1, – що ми хочемо служити чи то лише панам, чи тільки одним мужикам. Ні, іще раз, ні! Ми будемо служити усьому білоруському скривдженому народу..." [5, с. 22]. Ставши на шлях національно-визвольного руху, "Наша Нива" навіть за умови століпінської реакції на тривалий час стає єдиним центром білоруського національного життя, виразником потреб та інтересів народних мас. В цей час білоруська література збагачується цілою плеядою талантів (Я. Купала, Я. Колас, М. Богданович та ін.). Набуває гостроти й питання про націоналізацію школи. Ідея запровадження в школах білоруської мови стає однією з нагальних і активно пропагується на сторінках "Нашої Ниви". Для видання білоруських книжок, підручників, творів, поступово відкриваються в Петрограді, Вільно, Мінську, Могильові та інших містах білоруські видавничі товариства, переважно ідейно і персонально пов'язані з редакцією газети "Наша Нива" – "Мінчук", "Саха", "Товариство вивчення Білоруського краю в місті Могильові". Забігаючи дещо наперед, зауважимо, що у травні 1907 р. збирається перший установчий з'їзд вчителів Білорусі, на якому група вчителів організовується в "Білоруський Вчительський Союз", поставивши за мету "об'єднати білоруських вчителів для реорганізації справи просвітництва народу на широких демократичних засадах і реформування її у дусі інтересів народу, щоб підняти його громадянську самосвідомість і культуру" [5, с. 23].

У період спаду революції (друга половина 1907 р.) саме "Наша Нива" стає головною трибуною, ідеологом культурно-національного руху, спрямованого проти великодержавного шовінізму, за відродження білоруського народу, його мови й культури.

У роки реакції (1907–1910 рр.) суспільно-політичне життя в Білорусі затихло. Політичних форм білоруський національно-визвольний рух знову набуває тільки в роки Першої світової війни.

Війна стала величезним лихом для населення краю. З початком військових дій 50 губерній Росії, серед яких і всі білоруські, були переведені на військовий стан. Запроваджувалася військова цензура, створювалися військово-польові суди. Будь-який опозиційний царизму рух безжалісно придушувався. Припинила свою діяльність і "Наша Нива".

Після відступу російської армії в 1915 р. в зону німецької окупації потрапили Віленська, Гродненська та частина Мінської губерній. Решта земель Білорусі (Вітебська, Могилівська і частина Мінської губерній) залишалися Росії.

Поділ території Білорусі на дві зони військового протистояння Росії і Німеччини змусив білоруський національно-визвольний рух тимчасово організаційно відокремитися, проводити свою роботу з урахуванням окупаційно-фронтових обставин. При цьому ще від початку війни в керівних колах білоруського руху відбувся розкол з приводу питання ставлення до війни. Деякі з національних діячів припускали, що об'єднання всіх підневільних народів для оборони Російської держави в ході війни стане надалі запорукою реформування її державного устрою на основі федералізму. Інші – навпаки, вважали, що у разі перемоги Росії у війні самодержавство зміцнить свої позиції, почне проводити ще жорсткішу політику національного пригноблення "інородців". Тому вони бажали розгрому Росії у війні, що повинно було викликати підйом народних мас на боротьбу проти царської влади.

Незважаючи на труднощі, національні діячі, що залишилися на окупованих німцями білоруських землях, продовжували роботу з відродження державності Білорусі. У 1915 р. у Вільно розпочала свою діяльність нова політична організація – Білоруська соціал-демократична робітничка група (БСДРГ), яка робила ставку на роботу в масах, організувала профспілки, кооперативи та інші організації, мала в них своїх представників. БСДРГ брала участь у створенні Білоруського народного комітету (БНК) у Вільно – координаційного органу білоруських політичних, громадських і професійних організацій, що діяв у 1915–1918 рр. на окупованій Німеччиною території Білорусі. Окрім представників БСДРГ, до складу БНК увійшли члени Віленського комітету БСГ, Білоруського товариства допомоги постраждалим від війни, редакції католицького тижневика "Білорус", профспілки столярів та ін. Очолив Комітет А. Луцкевич.

За ініціативи БНК у кінці 1915 р. була досягнута домовленість з представниками литовського, польського і єврейського населення про створення конфедерації Великого князівства Литовського (ВКЛ).

15 грудня 1915 р. Тимчасова рада конфедерації оприлюднила "Універсал", у якому йшлося про те, що литовські, білоруські, польські і єврейські організації розпочали до створення конфедерації на основі незалежності Литви і Білорусі "як єдиної держави, гарантуючи всім націям в її межах всі права і свободи" [1, с. 26].

Пізніше, в лютому 1916 р., чотирма мовами вийшла в світ листівка-відозва "Громадяни!" Вона розвивала гасло конфедерації: планувалося створення незалежної литовсько-білоруської держави з сеймом у Вільно, обраним на основі загальних, рівних, прямих виборів таємним голосуванням. Сейм повинен був визначити форму державності і прийняти конституцію. Передбачалося, що литовсько-білоруська держава охопить Ковенську, Віленську, частину Мінської губерній, а також білоруську й литовську частини Гродненської, Сувалкської і Курляндської губерній за межами конфедерації. Таким чином, залишалася Східна Білорусь, що знаходилася в ті часи за лінією фронту в зоні розміщення російської армії. В умовах війни не можна було навіть і думати про державу, куди б увійшла вся Білорусь в її етнографічних кордонах. Як наголошував пізніше А. Луцкевич, була "фактична неможливість для малої частини свідомих білорусів в межах окупації думати про свою особливу державну роботу для Білорусі і зі всією Білоруссю" [2, с. 209].

Ідея конфедерації так і не втілилася на практиці. Німецький уряд, не зацікавлений в створенні Великого князівства Литовського, перешкодив цьому. Вступивши у Вільно, німецьке командування заявило, що литовсько-білоруські землі належать польській короні. Таке твердження сприяло пошквалюванню діяльності польських націоналістів, які загалом орієнтувалися на створення Речі Посполитої у кордонах 1772 р. Наполегливо пропагувалася думка про те, що кожен католик – це поляк. Та частина Білорусі, в якій панувала католицька віра, стала "каменем спотикання" між поляками, литовцями і білорусами.

Заради об'єктивності наголосимо, що і серед білоруських ідеологів не всі були прихильниками ідеї конфедерації. Так, група на чолі з В. Ластовським, яка заснувала влітку 1916 р. у Вільно організацію "Товариство незалежності і неподільності Білорусі", відстоювала вимогу незалежності білоруської держави в її етнографічних межах, виступаючи водночас як проти конфедерації з Литвою, так і проти крайової автономії у складі Росії, за вільну демократичну республіку Білорусь.

Не підтримали ідею конфедерації і представники лівої течії білоруського руху, які після окупації Західної Білорусі продовжували свою роботу в Москві. О. Бурбіс, наприклад, вважав, що умови окупації не дають ніяких сподівань на національне звільнення краю. Понад усе він побоювався перемоги у війні царської Росії, що поставило б "хрест на звільненні Білорусі" [1, с. 28].

Під впливом "незалежницьких" ідей "Товариства незалежності і неподільності Білорусі" концепція відродження державності у формі ВКЛ істотно видозмінилася. Тепер уже Віленський БНК виступив за утворення Білорусько-Литовської держави з внутрішнім розмежуванням автономних білоруської і литовської земель відповідно до рідної мови їх жителів. У цю державу мали ввійти всі білоруські й усі литовські землі з обох боків фронту. Висловлювалися побажання, щоб у майбутній єдиній білорусько-литовській державі вся влада була передана до рук народу, забезпечені рівні права всім національностям, визнані державні права всіх місцевих мов, запроваджене шкільне навчання рідними мовами.

На початку 1917 р. ідея литовсько-білоруської конфедерації зазнала остаточного краху. Литовський національний комітет, користуючись підтримкою Німеччини, розірвав зв'язки не лише з білоруським, але й із польським і єврейським національними центрами і створив у Вільно Литовську державну раду (Тарибу). Засідання Тариби, яке відбулося 11 грудня 1917 р., проголосило про утворення незалежної литовської держави в тісному союзі з Німеччиною з військових, комунікативних, фінансових і митних питань. До її складу входила значна частина білоруської території. Після цього політичного акту в білорусів не залишилося ніяких надій на спільне білорусько-литовське державне будівництво.

Значну роль у пропаганді ідеї національної державності відіграла білоруська суспільно-політична газета "Гоман", що видавалася протягом 1916–1918 рр. і особливо її перший редактор Вацлав Ластовський. Політичний ідеал Ластовського – незалежність всієї території Білорусі, створення власної білоруської держави, скликання Всебілоруського сейму.

В той же час ні "Товариство незалежності і неподільності Білорусі", ні "Гоман", ні В. Ластовський персонально не виступали проти федеративних зв'язків Білорусі з найближчими сусідами. Передбачалося, що питання про федерацію вирішить майбутній Білоруський Установчий сейм.

У роки Першої світової війни білоруське питання вперше виносить на суд міжнародної громадськості. У травні 1916 р. в Стокгольмі проходила Конференція народів Росії. Активну участь в її роботі взяли представники так званого Центрального союзу білоруських національних громадських організацій, створеного у Вільно. Найважливішими результатами конференції стали заяви про створення Ліги іногородців Росії, а також телеграма, направлена президентові США В. Вільсону. У ній делегати від різних народів висловлювали свої претензії до уряду Росії. Білоруси, зокрема, звинувачували владу імперії в прагненні асимілювати білоруське населення, інформували громадськість про тяжке становище, в якому опинився край під час війни.

Білоруська делегація брала участь також у роботі III Конференції народів Росії, що проходила 27–29 червня 1916 р. в Лозанні. Реферат білоруської делегації на Лозанській конференції був підготовлений А. Луцкевичем. Основний його зміст – обґрунтування ідеї "Об'єднаних Штатів від Балтики до Чорного моря", яка припускала створення після закінчення Першої світової війни федеративної союзної держави у складі Білорусі, Литви, Латвії і України. На думку А. Луцкевича, федерація Білоруської демократичної республіки з сусідніми народами була б для неї найбільш вигідною з погляду перспектив економічного, політичного і культурного розвитку. Проте здійснення цієї ідеї уявлялося можливим лише за умови "повного розвалу російської державної системи" [1, с. 29]. 11 червня 1916 р. текст доповіді був схвалений на засіданні Віленського БНК.

Делегація виступила з особливим Меморандумом, що висловлював основні вимоги білоруського національно-визвольного руху. Завершувався текст Меморандуму Зверненням до народів Європи з надією, що вони допоможуть забезпечити Білорусі всі політичні і культурні права, які дадуть нашому народу можливість вільно розвивати свої інтелектуальні, моральні та економічні сили, і ці права дозволять нам стати господарями на нашій власній землі.

Отже, проблема національної самостійності посідала ключове місце в білоруському суспільно-політичному русі початку XX ст. Різні політичні партії, суспільно-політичні організації і рухи, депутати від краю в Державній думі, окремі політики й періодична преса активно обговорювали її і пропонували свої шляхи вирішення. Спектр поглядів був досить широкий – від заперечення права білорусів на самостійне національно-державне облаштування (партії і організації західно-російської орієнтації) до вимоги створення незалежної білоруської республіки ("Товариство незалежності і неподільності Білорусі"). Водночас у білоруському суспільно-політичному русі поч. XX ст. домінувала ідея крайової автономії. Природно, що про її необхідність говорили представники різних течій: ліберали, національні демократи, соціалісти. Концепція широкої крайової автономії Білорусі з Сеймом у Вільно знайшла своє віддзеркалення в програмних заявах і діяльності першої білоруської національної партії – БСГ.

В цілому ідеї білоруського відродження на початку XX ст. вже не вичерпувалися культурно-просвітницькими завданнями, а включали також пошуки форм національно-державного самовизначення білоруського народу, вирішення проблем міжнаціональних відносин в краї, розвитку економічних, політичних і культурних зв'язків з сусідніми народами, що, у свою чергу, було свідченням всезростаючої потужності білоруського руху.

Водночас, можемо констатувати, що становище білоруських земель в роки Першої світової війни було вкрай тяжким. Німецько-російський фронт війни розділив Білорусь на дві частини. Під німецькою окупацією опинилася територія площею близько 50 тис. км², що складало приблизно 25 % сучасної території Білорусі. Відповідно до військово-стратегічних планів німецького командування на захопленій в ході війни території Білорусі мав бути встановлений "новий порядок", за яким народи ненімецької національності позбавлялися всіх майнових і політичних прав.

Щодо місцевого населення реалізовувалися заздалегідь намічені й організаційно-продумані політичні й військово-стратегічні плани в поєднанні зі створенням розгалуженої сітки репресивного апарату. До всього цього слід додати, що Білорусь була ареною міжблокового протистояння, що завдало неабиякої шкоди її матеріальним і людським ресурсам. По суті, всі зацікавлені сторони розглядали Білорусь як аграрно-сировинний додаток і джерело дешевої робочої сили, скептично ставлячись до можливостей білоруського національного руху, вважаючи його дуже слабким і просякнутим симпатією до інших слов'янських народів.

Натомість в культурно-освітній сфері, в умовах окупації, вдалося досягти певних зрушень: об'єднати діячів білоруського національного руху, створити громадські й політичні організації, що активно пропагували ідею національного самовизначення.

Література

1. Глушакова Н. А. Знешнепалітычныя арыентаціі Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў (1918–1924 гг.) / Н. А. Глушакова // Беларускі гістарычны часопіс. – 1998. – № 3. – С. 26–32.
2. Луцкевич А. Дзеннік. Публікацыя, заўвагі і ўступны артыкул Анатоля Сідарэвіча "З думай аб незалежнасці" / А. Луцкевич // Польша. – 1991. – № 4. – С. 206–219.
3. Сідарэвіч А. Самовызначэння Беларускай сацыял-дэмакратыі. Антон Луцкевіч / А. Сідарэвіч. – Мінськ : Фонд сацыяльных ініцыятыў і даследаванняў імя братаў Луцкевічаў, 1999. – 30 с.
4. Сташкевіч М. С. Перадумовы і працэс стварэння палітычных партый на Беларусі (канец XIX ст. – люты 1917 г.) / Н. С. Сташкевіч // Беларускі гістарычны часопіс. – 1999. – № 3. – С. 18–23.
5. Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов / Ф. Турук. – М., 1921. – 143 с.

Форми повсякденного протесту українських студентів політиці радянської влади (кінець 1920-х – 1930-ті рр.)

У статті на основі широкого кола джерел проаналізовано основні форми повсякденного протесту, характерні для студентів українських вишів наприкінці 1920–1930-х рр., що свідчать про те, що центральна влада не виправдовувала соціальних очікувань молоді того часу.

Ключові слова: студенти, повсякденність, протест, антипартійні розмови, сатира, антисемітизм.

В статье на основе широкого круга источников проанализированы основные формы повседневного протеста, характерные для студентов украинских вузов в конце 1920–1930-е гг., свидетельствующие о том, что центральная власть не оправдывала социальных ожиданий молодежи того времени.

Ключевые слова: студенты, повседневность, протест, антипартийные разговоры, сатира, антисемитизм.

The article on the basis of a variety of sources the main forms of everyday protests are analyzed which are, typical for the students of Ukrainian universities in late 1920–1930 ss. It is proved that the central government did not meet the social expectations of the youth at that time.

Key words: students, everyday life, protest, anti-party talks, satire, anti-Semitism.

Студентство завжди відрізнялося активною життєвою позицією, варіативністю мислення, власним поглядом на події, що відбуваються. Численні джерела свідчать про високий протестний потенціал цієї категорії молоді, про різні форми невдоволення політикою режиму. У сучасній історіографії остаточно не розроблена типологія форм опору населення сталінському режиму. Зокрема, Н. Верт запропонував чотири рівня "опору" у сталінському СРСР [3, с. 338–340]: 1) активний – повне відторгнення радянської системи або основної складової політики режиму; 2) соціальна непокора, що була проявом стратегій відходу від контролю, від обмежень і заборон, установлених режимом у різних сферах економічного та суспільного життя; 3) розбіжність поглядів – форма стихійних опозиційних і нонконформістських настроїв, критика щодо того чи іншого аспекту режиму та його політики; 4) ігнорування норм, цінностей та ідеології режиму, спрямованих на створення "нової людини".

Протестні дії студентів ґрунтувалися на запереченні окремих компонентів комуністичного режиму. Якщо на початку 1920-х рр. більшовицькій владі неодноразово доводилося стикатися з активним, колективним опором студентів і професорів [23, с. 176–181], то для кінця 1920–1930-х рр. характерними були різноманітні форми протидії: індивідуальні та групові, відкриті й анонімні. Перш за все слід зазначити свободу висловлювань, яку дозволяли собі багато студентів, в тому числі партійні та комсомольці. Проявом опортунізму вважалися антипартійні розмови, незгода з генеральною лінією партії, колективізацією. Інформація, яка передавалася в ОДПУ, свідчить, що партійними квитками у 1932 р. поплавилися студенти Харківського інституту червоної професури Алексєєнко, Комаровський, Погोलів і Рощенко за "розмови про невірність лінії партії ... де це бачено, щоб люди сиділи голодними і пухли від голоду?" [29, арк. 3]. Аналогічні розмови були зафіксовані серед студентів Київського інституту профосвіти. Наприклад, студент Бурсов говорив, що "на селі голодують, а говорять про успіхи п'ятирічки" [29, арк. 3]. Інші ніколи й нікому не висловлювали свої думки, тому що "комсомольцю за це може добре влетіти як прибічнику правих..." [15, арк. 168]. Саме так записав у своєму щоденнику М. Я. Афанасьєв. Його щоденник – рефлексія на події, що відбуваються в українському селі наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. З цього джерела ми можемо дізнатися про повсякденне історичне мислення студента – вихідця з села. 26 листопада 1929 р. юнак записав: "Я іноді думаю, що невірно робить радянська влада, що витягує останні соки з селян. У всіх газетах тільки й бачиш (Класова боротьба. Наступ на куркуля, плани хлібозаготівель) а потім поруч з цим читаєш (На Н-ській станції зерно нікуди дівати, зерно гниє під відкритим небом ... зерно зсипається прямо в бруд, тому що немає приміщень, куди можна було б прибрати хліб). Ось з приводу цих фактів я думаю, що кожне серце більш свідомого селянина напевно прокинеться і на ґрунті цього виникають такі протиріччя між селянством і радянською владою. Основна маса селянства, наскільки я зараз знаю, ні трохи не зацікавлена в п'ятирічці..." [15, арк. 168]. Отримуючи листи від рідних, М. Афанасьєв знав дійсний стан селян, співчував їм і біль цей виливав на сторінках: "І от сьогодні, коли я прочитав лист від бабусі, я ясно уявив собі картину селянського життя ... хліба немає, розпродали останніх тварин, наближається зима, дітям треба ходити до школи, а ходити ні в чому, їсти нічого, старики прожили вік, багато терпіли приниженнь від царизму, а потім влада перейшла в руки пролетаріату, і знову голі, голодні, неосвічені, закуті в ланцюги некультурності і не чути чомусь там відзвуків культурної революції, яку так добре намалювала партія в своїх планах". Але сумнівався цей студент лише

щодо політики партії на селі, в іншому ж був переконаний, що "компартія і радянська влада робить все правильно" [15, арк. 168].

Протест студентів проявлявся і у відмові виїжджати на посівні та заготівельні кампанії, на ліквідацію численних "проривів" на заводах, шахтах, будівельних об'єктах. Джерела свідчать, що ця робота проводилася без особливого ентузіазму, було багато випадків дезертирства. Так, студент Сталінського гірничого інституту, партієць з 1919 р. Каплан заявив: "Ми не каторжники, щоб виконувати таку норму, скільки встигнемо, стільки й зробимо" [29, арк. 110]. Підтримали члени партії і виступ студента Бондаренка з питання виїзду на Дніпробуд, в якому він з обуренням заявив, що "студенти – пробка, якою затикають всі дірки" [28, арк. 25].

На партійних, комсомольських або профспілкових зборах неодноразово відзначалися випадки голосування проти заздальгідь спланованих рішень, особливо проти виключення однокурсників з комсомолу. Причому відомі не лише поодинокі виступи, але й масові. Наприклад, студент Дніпропетровського інституту народної освіти Заборовський, протестуючи проти виключення з комсомолу свого товариша, подав заяву в бюро, де написав: "Прошу виключити мене з комсомолу і дати можливість вільно мислити" [21, с. 35]. На загальних зборах, де розбиралася ця ситуація, його підтримали 135 студентів.

Відомі випадки критики роботи партійних студентів і протест проти висунення їх на керівну роботу в виборні студентські органи. Замість комуністів – "підлабузників і неблагоннадійних людей" – пропонувалися інші, більш гідні кандидатури [10, арк.108]. Також спостерігалось поширення теорії на право сумніву, про що неодноразово заявлялося на зборах [28, арк. 21]. Про широке поширення "крамольних поглядів" свідчить і таємне розпорядження, яке отримали виші у серпні 1928 р., де від ректорів вимагалось періодично повідомляти НКО про політичний стан навчальних закладів (у квітні і у жовтні), а також пропонувалося "повідомляти про настрої лектури і студентства в окремих випадках незалежно від встановленого терміну" [4, арк. 5].

Особливо хвилювала владу обстановка на заняттях, де професори "обробляли" студентів і останні змінювали свої погляди [16]. Викладачів звинувачували в тому, що вони використовують кафедру для пропаганди "ворожих" ідей, іронізували над радянськими гаслами [24, с. 31–32]. Студенти, у свою чергу, говорили, що "в СРСР експлуатують робітників сильніше, ніж за кордоном", що "ми тримаємося тільки на терорі" [10, арк. 108]. Вони протистояли організованим формам навчання, виступали проти ударництва, бригад і скорочення термінів навчання, відмовлялися брати участь у громадській роботі [28, арк. 16]. Невдоволення владою і недостатня боротьба з "ворожою" професурою кваліфікувалася як "великий прорив правого опортунізму".

Студенти відкрито демонстрували своє співчуття викладачам, звільненим з-під арешту, наприклад, у Житомирському ІНО група студентів III курсу, в тому числі і комсомольці, оплесками зустріли викладача, заарештованого у справі "Спілки визволення України" і через деякий час випущеного на свободу [26, с. 2]. У східних регіонах України частина студентства поширювала прокламації і займалася агітацією на підтримку заарештованих у справі СБУ [28, арк. 18], мали місце факти агітації проти мітингів з метою викриття "контрреволюційної діяльності троцькістсько-зінов'євської банди" [32, арк. 15].

Як правило, такі "ідеологічно невитримані" студенти виключалися з вишів. Для продовження навчання їм потрібно було прилюдно кааятись, запевняти про свою благонадійність і активно працювати після цього у різних органах для виявлення інших опозиційно налаштованих студентів. Після відновлення в правах студентів багато колишніх "опозиціонерів" доводили свою відданість ідеям партії тим, що самі рішуче "чистили" студентські ряди від "чужих". Наприклад, виключеного в 1928 р. з партії "опозиціонера-троцькіста", секретаря комсомольського осередку КІНГ С. Й. Броневого не лише захистили від переслідувань, але і взяли на роботу до ДПУ. Пізніше С. Й. Броневи з гордістю зазначав, що "працюючи в ДПУ в Києві брав активну участь у розгромі троцькістської опозиції, особливо заарештовуючи троцькістів, які очолювали опозицію в інституті народного господарства і втягнули мене в неї" [17, с. 10].

Підтримувати тих, хто підпадав під критику, було небезпечно, більшість змушена було вітати постанови про виключення всіляких "ворогів" і "опозиціонерів" з комсомолу та інститутів. Численні документи говорять про мовчазну підтримку студентами дій партосередків, трійок, "легкої кавалерії" та інших інстанцій, створених для очищення від неблагонадійних. Під час процесів чисток вони мовчки споглядали те, що відбувається, готувалися до занять або грали в морський бій. Йшов процес формування найбільш масового типу молоді у вишах – конформістського.

Але все ж, незважаючи на переслідування і репресії, на небезпеку виключення з вишів, у студентському середовищі постійно фіксувалися різноманітні форми протестної поведінки. Наприклад, в Одеському політехнічному інституті під час виборів до Рад у 1929 р. "систематично зривалися гасла, стінгазети, плакати, накази" [24, с. 32–33]. В одних вишах з'являлися авторські стінгазети антирадянського змісту з ілюстраціями, в інших, як у Дніпропетровському гірничому інституті, стінгазети анонімно розписувалися "хуліганськими" написами або коментарями на промови Сталіна, був зламаний бюст Леніна, що розцінювалося як дії "класових ворогів" [22, с. 1].

У 1934 р. неодноразово з'являлися нецензурні написи на портретах К. Маркса, малювалися "контрреволюційні" карикатури на Сталіна [34, арк. 12]. Крім цього, на початку 1930-х рр. у вишах почала з'являтися фашистська символіка і гасла типу: "Нехай живе фашизм".

Своєрідним протестом проти політики влади можна вважати зрив демонстрацій, мітингів, вечорів, студентських зборів, явка на які не перевищувала 40 %. У Запорізькому педагогічному інституті (1937 р.) була зірвана явка на жовтневу демонстрацію, коли замість 1000 студентів з'явилося близько сотні. На протигагу цьому студенти могли дуже організовано збиратися на незаплановані владою акції. Як провокація був кваліфікований вихід під час занять усіх студентів Харківського інституту профосвіти на похорон М. Хвильового [33, арк. 31].

Поширеними були контрреволюційні анекдоти та інші зразки студентського "фольклору". Потреба в осмисленні реальності, незважаючи на всю трагічність її наслідків, і тим паче, потреба поділитися своїми роздумами з ближнім, хоча і з деякою небезпекою для життя чи свободи, штовхала людей на відвертість, перемагала страх. Зразки "студентського фольклору" дійшли до нас у невеликій кількості, тому важливими є і самі тексти, й ідеї, що визначили їх появу.

Крізь призму сатири і гумору, як однієї з її форм, можна побачити різноманітні прояви повсякденності студентів, представити випробування долі, підготовлені для молоді радянською дійсністю. До нас дійшла невелика кількість таких зразків, бо в більшості випадків вони не публікувалися, а передавалися в усній формі. Ця творчість свідчить про критичне ставлення до політики партії, яка намагалася виховати єдиний світогляд у молоді. У кримінально-слідчій справі Т. Забари написано, що цей студент не лише розповідав анекдоти, а й намагався довести тотожність цих анекдотів з життєвими реаліями. Як приклад наведемо один анекдот, написаний Т. Забарою: "Що таке артіль? – Якщо прочитати це слово справа вліво, вийде літра, а літра – це горілка, а горілка – це дурман, тому артіль – це дурман для селян" [11, арк. 25, 26]. А студенти Київського ІНО любили під час занять пускати по рядах листочки з різними віршиками, де кожен щось дописував. Про вірші свого однокурсника, у майбутньому поета М. Шеремета, які відповідали ідеології партії, але яким бракувало поетичності, вони не без іронії писали: "Думати не треба, – це вже ясно, Нам вказали шлях наш до мети. Лиш наказ виконувати вчасно І бадьоро крізь життя іти" [19, с. 157].

Хоч яким був небезпечним жанр сатири, його любили "як форму, в якій мінімально можна було в строго цензуруваних умовах критично оцінювати суспільні явища і політичні процеси" [25, с. 208]. Незважаючи на переслідування, знаючи, що чекає у разі виявлення авторства, студенти таким способом показували своє ставлення до дійсності.

У цей час дуже поширеним серед різних верств населення був побутовий (повсякденний) антисемітизм. Не були винятком і студенти: "Хвиля антисемітизму серед студентів поширюється і росте. Мають місце навіть побиття студентів-євреїв" [27, арк. 8]. Їх називали "жидівськими мордами", "абрашами", в розмовах "слово "жид" відмінюється всякими способами", що часто провокувало бійки і навіть поножовщину, як це трапилося в Харківському технологічному інституті [1; 6, арк. 23]. На загальних партійних і комсомольських зборах у президію надходили записки із запитаннями: "Чому євреїв переселяють в Крим?", "Чому євреї в більшості своїй торгаші?" [6, арк. 23]. Євреїв звинувачували у господарських труднощах, у бюрократизмі апарату, в протекціонізмі. Невдоволення становищем висвітлювалося і в усній творчості: "Жид заседає в Совнаркомє. Жид всей странєю управляет. Жид нас повсюду вытесняет. Жидами Крым уж населяют. Русь в Палестину обращают" [12, арк. 12, 13].

Влада виділяла дві форми антисемітизму: активно-свідомий як складова частина контрреволюційної роботи з боку "ворожих" груп населення, до яких належали "куркульство і петлюрівщина в селі, частина спецовської інтелігенції в місті" та побутовий, несвідомий, який розвивається за допомогою впливу першої категорії і тому об'єктивно також виступає на підтримку активної форми антисемітизму [5, арк. 27]. Тому й віршики, і висловлювання про те, що "євреям дають землю в Криму, а українців женуть у Сибір", розцінювалися як небезпечні, вважалося, що під "гаслами національної ворожнечі до євреїв" ставилися завдання ведення "контрреволюційної боротьби з радянською владою: на випадок війни – бити євреїв, комуністів, а потім і профспілки" [5, арк. 27]. У таємному зведенні Одеського окрпарткому вказувалося, що антисемітські розмови серед студентів набувають масового характеру практично у всіх вишах і в першу чергу там, де основну масу студентів становлять вихідці з сіл [27, арк. 8]. Незадоволення викликали ті привілеї, які ніби були у євреїв. У вірші студента Т. Забари, наприклад, читаємо: "Запродав Україну, така її доля. Жидам вон запродана, Вони зараз керують, А ці бідні українці по допрах бідують" [11, арк. 19].

Неодноразово на зборах піднімалися питання про введення відсоткової норми для євреїв при вступі до інститутів: "Виступає комсомолец і скаржиться, що в КІНГУ замало українців. І тут же пояснює: мало тому, що багато євреїв ... Після нього бере слово член бюро комсомольського колективу і розвиває цю думку: "Треба зробити рішучі дії. Вірно, що багато євреїв. Не завадило б ввести відсоткову норму (не більше двох відсотків) для євреїв у вишах" [1]. Процентні норми були дієвим інструментом зниження чисельності студентів-євреїв у вишах Російської імперії [18, с. 63]. У радянських навчальних закладах

заклики до обмеження кількості осіб єврейської національності кваліфікувалися як "нечувані вибрики" з боку людей, "які приховують своє класово чуже обличчя за комсомольським квитком", у пресі пропонувалося "прищепити всім студентам непримиренну ворожнечу до антисемітизму" [2]. Незважаючи на це, євреї неодноразово ставали об'єктами насмішок і знущань. Таке ставлення викликало опір серед євреїв, наприклад, комсомолка цієї національності в Київському ІНГ на зборах закликала євреїв до єдності для спільної боротьби [20, с. 23].

Безнадія в протистоянні більшовицькому режимові спонукала деяких студентів до нелегальної втечі за кордон, а в крайньому разі – до самогубства. Гостро відчуваючи фальш у діях влади, поширюючи свої переконання і наштотуючись на стіну мовчання й звинувачення у "шкідливості поглядів", не маючи більше можливості протистояти тоталітарній системі, деякі студенти добровільно виходили за межі буття. Самогубці таким чином намагалися хоча б привернути увагу громадськості до дійсного стану речей у суспільстві.

Таким чином, численні факти дозволяють говорити про наявність серед молоді значної кількості незгодних з політикою партії на різних ділянках господарського життя і в ідеологічній сфері. У тоталітарному суспільстві дефіцит свободи роздумів і висловлювань на політичні теми компенсувався за допомогою антипартійних розмов, своєрідного фольклору, політичних анекдотів, котрі не потребували особливого дозволу для виникнення і розповсюдження. Студентський світ не був винятком, необхідність в осмисленні дійсності і самопізнанні приводила до різноманітності поглядів, позицій, оцінок перетворень у суспільстві, дозволяла побачити за святковим фасадом страшні протиріччя життя. Неможливо сказати з точністю, скільки студентів мали, за висловом В. Сосюри, зірку п'ятикутну на кашкеті, а на серці тьму, важливо інше – серед них постійно фіксувалися різноманітні форми протидії режимові. Одиночні і масові, анонімні і відкриті, вони свідчать про те, що центральна влада не виправдувала соціальних очікувань багатьох молодих людей.

Література

1. Антисеміти вишкіряють зуби // Комсомолец України. – 1929. – 11 січня.
2. Антисеміти знов орудують в Геодезичному інституті // Комсомолец України. – 1929. – 17 жовтня.
3. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Н. Верт ; пер. с фр. А. И. Пигалева. – М. : РОССПЭН ; Фонд Первого Президента Б. Н. Ельцина, 2010. – 447 с.
4. Держархів Житомирської області, ф. Р-98, оп. 1, спр. 18, 21 арк.
5. Держархів Полтавської області, ф. Р-369, оп. 2, спр. 8, 161 арк.

6. Держархів Харківської області, ф. П-5, оп. 1, спр. 43, 95 арк.
7. Держархів Харківської області, ф. 69, оп. 1, спр. 74, 364 арк.
8. Держархів Харківської області, ф. 69, оп. 1, спр. 117, 69 арк.
9. Держархів Харківської області, ф. 69, оп. 1, спр. 260, 560 арк.
10. Держархів Харківської області, ф. Р-5645, оп. 3, спр. 1.
11. Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 1, спр. 6174, 39 арк.
12. Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 1839, 116 арк.
13. Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 3, спр. 2767, 15 арк.
14. Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 5, спр. 884, 85 арк.
15. Держархів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 6, спр. 583, 188 арк.
16. Злодії що вкрали студентські квитки // Комсомолец України. – 1929. – 14 лютого.
17. Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / В. Золотарьов. – Харків : Фоліо, 2007. – 319 с.
18. Иванов А. Е. Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования / А. Е. Иванов. – М. : Новый хронограф, 2007. – 436 с.
19. Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади / Г. Костюк. – Едмонтон : Канадський інститут українських студій, Альбертський університет, 1987. Кн. 1. – 1987. – 743 с.
20. Мірошниченко О. Що робиться в Київському Інгоспі / О. Мірошниченко, В. Баумштейн // Студент революції. – 1929. – № 4. – С. 23–25.
21. Оплесками "боряться" з правою ідеологією // Студент революції. – 1930. – № 9. – С. 34–35.
22. Рябов М. Новорічна прогулянка антисеміта Ямпольського / М. Рябов // Студент революції. – 1933. – № 4. – С. 1.
23. Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації / О. Рябченко. – Харків : ХНАМГ, 2012. – 456 с.
24. Светов С. Чого навчає Одеса / С. Светов // Студент революції. – 1930. – № 3. – С. 28–35.
25. Сокіл В. Сатира вбиває, тільки кого? / В. Сокіл // Здалека до близького: спогади, роздуми / В. Сокіл. – Едмонтон, 1987. – С. 203–209.
26. Сумний О. Студентство в національному будівництві / О. Сумний // Студент революції. – 1930. – № 8. – С. 1–4.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3021, 24 арк.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4637, 96 арк.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5558, 193 арк.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6222, 164 арк.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6641, 195 арк.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7096, 92 арк.
33. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 906, 145 арк.
34. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 1114, 178 арк.

Співвідношення національного та інтернаціонального у концептуальних засадах національної політики радянської влади в перший період Другої світової війни

Розглядаються характерні для першого періоду Другої світової війни напрямки, форми і зміст національної політики радянської влади.

Ключові слова: Друга світова війна, радянська влада, національна політика, національно-патріотичний фактор, інтернаціоналізм.

Рассматриваются характерные для первого периода Второй мировой войны направления, формы и содержание национальной политики советской власти.

Ключевые слова: Вторая мировая война, советская власть, национальная политика, национально-патриотический фактор, интернационализм.

The characteristic are examined for the first period of Second world war of direction, manners and matter of national policy of soviet power.

Key words: Second world war, soviet power, national policy, national-patriotic factor, internationalism.

Національна політика в Радянському Союзі після Жовтневої революції 1917 р. була зведена до класового розуміння інтеріаціоналізму. Заперечувалися навіть позитивні досягнення дореволюційної Росії, яка отримала тавро "в'язниці народів". Радянська держава розглядалася як плацдарм для подальшого розгортання "світової революції". На початку 1930-х рр., у зв'язку зі здійсненням раніше переходом до політики побудови соціалізму "в одній країні", керівництво Радянського Союзу взяло курс на обережне повернення до патріотичних і національних цінностей.

Однією з концепцій політики стало зміцнення "радянського патріотизму". Поняття "Батьківщина" (з приставкою "радянська") було знову введено в державний лексикон [1]. У 1934 р. вітчизняна історія була відновлена в правах навчальної та виховної дисципліни. У своєму виступі на XVIII з'їзді ВКП (б) 10 березня 1939 р. Й. Сталін підкреслив, що рушійними силами в СРСР є "морально-політична єдність радянського суспільства, дружба народів СРСР, "радянський патріотизм" [2]. "Радянський патріотизм" трактувався як "відданість соціалістичній

батьківщині, братська солідарність радянського народу з трудовими масами, які ще знаходяться під ярмом капіталу, вірність партії більшовиків, відданість радянській владі, відданість Сталіну, ненависть та непримиренність до ворогів народу" [3].

Було вжито заходів щодо реабілітації ролі російського народу в державі. У 1936 р. російському народу офіційно був повернутий статус "великої і передової нації", присвоєні титули "старший брат в сім'ї радянських народів" і "перший серед рівних" [4]. Позитивно було оцінено діяльність таких російських історичних діячів, як А. Невський, К. Мінін, Д. Пожарський, Петро I і роль низки історичних подій історії Росії, зокрема, Вітчизняної війни 1812 р. У травні 1941 р. була опублікована написана в 1934 р. стаття Й. Сталіна "Про статтю Енгельса "Зовнішня політика російського царизму", в якій глава Радянської держави критикував "класика марксизму" з критикою його русофобських висловлювань" [5]. У травні 1941 р. Й. Сталін у бесіді з Г. Дімітровим говорив про необхідність "розвивати ідеї поєднання здорового, правильно зрозумілого націоналізму з пролетарським інтернаціоналізмом. Пролетарський інтернаціоналізм повинен спиратися на цей націоналізм" [6].

Однак комплекс заходів в рамках нового курсу до початку війни реалізувати повністю не вдалося. У доповідній записці Головного політичного управління на ім'я секретаря ЦК ВКП (б) А. Жданова, датованій січнем 1941 р., вказувалося на наявності в масах "шкідливого забобону", "начебто в разі війни населення воюючих з нами країн обов'язково і ледь не поголовно повстане проти своєї буржуазії, а на долю Червоної Армії залишиться пройти по країні супротивника тріумфальним маршем і встановити Радянську владу" [7]. Такі настрої були згубні, адже до цього часу керівництво країни усвідомлювало як примарність розрахунків на "світову революцію" [8], так і змінилося в негативну сторону сприйняття СРСР у світі після визвольного походу в Польщу в 1939 р., Радянсько-фінської війни 1939–1940 рр. і приєднання Прибалтики в 1940 р. Як сказав полонений під час Великої Вітчизняної війни фінський офіцер, "якби 10 років тому солдати моєї роти повинні були б воювати проти Червоної армії, вони б усі перейшли на вашу сторону", проте після Радянсько-фінської війни 1939–1940 рр. їх настрої змінилися діаметрально [9].

З початком війни перед радянським керівництвом постало завдання згуртування народів країни, мобілізації їх духовних ресурсів на захист Вітчизни. Від своєчасного визначення характеру війни, переконливого ідеологічного обґрунтування необхідності відбиття агресії, від інтенсивності політико-виховної роботи безпосередньо залежав морально-політичний стан діючої армії і населення в тилу [10].

У перший же день війни відбувся виступ по радіо заступника Голови РНК СРСР В. Молотова, який підкреслив, що Радянський Союз вступив у "вітчизняну війну", це означало по суті війну в ім'я Батьківщини і нації. У той же час в словах В. Молотова були відчутні ноти "інтернаціоналістичного підходу": "Ця війна нав'язана нам не німецьким народом, не німецькими робітниками, селянами і інтелігенцією, страждання яких ми добре розуміємо, а клікою кровожерливих фашистських зрадників Німеччини" [11]. Такий підхід мав місце в ідеологічній політиці перших тижнів війни. Ще існували ілюзії, що "робітничий клас Німеччини ненавидить фашистську авантюру" і намагається висловити свою "солідарність з трудящими СРСР" аж до актів саботажу у військовій промисловості Німеччини [12]. Проводилися спроби відокремити німців від гітлерівців, які "перетворили німецький народ в рабів" [13]. Яскраве відображення такий підхід знайшов у листівках, які випускало Головне політичне управління РККА для солдатів Вермахту і армій сателітів в перші тижні війни: "Вас женуть на несправедливу війну. Вас, робітників і селян, одягнених у солдатські шинелі, змушують воювати з робітниками і селянами Радянського Союзу, які захищають своє праве діло"; "Брати румуни!... Навіщо вам вмирати за Гітлера і Антонеску! Навіщо вам воювати з країною, де земля, фабрики і заводи належать народу?" У серпні 1941 р. була випущена листівка у вигляді "Відкритого листа німецьким робітникам від робочих СРСР", в якій радянські пропагандисти соромили солдата Вермахту "перед робітниками всього світу" за те, що він пішов з волі Гітлера "на саму злочинну зі всіх злочинних воєн, на війну проти соціалістичної країни" і став "контрреволюційним розбійником і ворогом соціалізму" [14].

Однак такі аспекти пропаганди були не більше ніж відлунням застарілої політики. Вранці 22 червня 1941 р. Й. Сталін говорив Генеральному секретарю ВККІ Г. Димитрову про необхідність дати нові установки комуністичним партіям, об'єднаним в Комуністичному Інтернаціоналі: "Партії на місцях розгортають рух на захист СРСР. Не ставити питання про соціалістичну революцію. Радянський народ веде Вітчизняну війну проти фашистської Німеччини. Питання йде про розгром фашизму, який поневолив ряд народів, і прагне поневолити і інші народи" [15]. На підставі цих вказівок ІККИ тим же днем дав компартіям установку "розгорнути широку кампанію на підтримку Радянського Союзу", виходячи "з того факту, що Радянський Союз веде вітчизняну, справедливу війну" [16].

Загрозу самому існуванню радянської влади створювало не тільки швидке просування німецької армії, але й антирадянські настрої частини населення. Гітлерівська пропаганда, що стверджувала, що

Вермахт прийшов, щоб звільнити народи СРСР від "єврейсько-більшовицького ярма", зустрічала розуміння серед частини населення країни. За спогадами очевидців, в початковий період війни частина населення не вірила "кремлівській пропаганді", часто зустрічаючи гітлерівців "з квітами, як визволителів" [17]. З метою захистити народ від гітлерівської пропаганди радянський уряд ужив заходи з вилучення у населення радіоприймачів [18].

Вихід із ситуації, яка все більше набирала катастрофічного характеру, радянське керівництво вбачало в посиленні національно-патриотичної лінії пропаганди, основні положення якої прозвучали в радіозверненні Й. Сталіна до радянського народу 3 липня 1941 р. Слова промови Й. Сталіна були незвичайними з самого початку: "Товариші! Громадяни! Брати і сестри!" У цьому зверненні в один ряд стали партійне, загальногромадянське і церковне вітання. Далі Й. Сталін дав оцінку цілям гітлерівців, пояснивши, що вони становлять пряму загрозу "руйнування національної культури і національної державності" народів Радянського Союзу. Й. Сталін зробив особливий наголос на тому, що СРСР веде "вітчизняну визвольну війну проти фашистських поневолювачів" [19]. За свідченням очевидців, промову Й. Сталіна люди слухали "з величезною увагою", вона надихнула на "ліквідацію благодушно-мирних настроїв" [20].

У липні 1941 р. ЦК ВКП (б) поставив завдання роз'яснювати населенню, що "гітлеризм прагне винищити і поневолити наш народ, знищити нашу державу, нашу культуру" [21]. Партійні організації на місцях переорієнтували свою ідеологічну роботу на виховання патріотизму і ненависті до ворога. Одним з головних ідеологічних постулатів стало порівняння розпочатої війни з Вітчизняною війною 1812 р. [22], а також з протистоянням німецьким загарбникам дружини О. Невського в XIII ст. і Червоної армії в 1918 р. [23]. Таким чином, була підкреслена не класова, а національна основа війни.

У зв'язку з тим, що населення України і Білорусії в основній масі виявилось в окупації (за лінією фронту до грудня 1941 р. залишилося 5631 тис. військовозобов'язаних [24]), а інші народи СРСР були відносно нечисленні, щоб забезпечити країну військовими і трудовими ресурсами, головний удар як на фронті, так і в тилу прийняв на себе російський народ. З кінця 1941 р. фронт проходив територією, заселеною, в основному, росіянами. Тому радянська пропаганда перенесла наголос на національну самосвідомість російського народу, роль якого в країні була беззастережно винесена на перший план [25]. Характеристики російського народу – "перший серед рівних" і "великий" [26] – закріплюються в офіційних публікаціях і виступах, хоча цими епітетами

радянське керівництво маніпулювало згідно з конкретним завданням пропаганди. Наприклад, у газетній публікації, присвяченій мітингу білоруського народу, білоруси також іменувалися "великим народом" [27]. Однак тільки за російським народом була визнана особлива, "священна" роль нації, яка прийняла на себе головний удар ворога і закрила своїми грудьми інші народи [28].

В засобах масової інформації постійно підкреслювався "Нерозривний зв'язок російської історії і радянського сьогодення" [29]. На відродження традицій старої російської армії зверталася увага при створенні 23 червня 1941 р. Ставки Головного Командування, введення 8 серпня 1941 р. посади Верховного Головнокомандувача, в травні 1942 р. – гвардійських звань [30]. Для підняття патріотичного духу актуалізація патріотично значущих сторінок дореволюційної історії набула широкого розвитку у викладанні історії в школі, роботі вчених-суспільствознавців і діячів мистецтв [31]. Важливе значення надавалося популяризації історичних знань як засобу патріотичного виховання. Вже в липні 1941 р. Інститут історії АН СРСР підготував до друку низку пропагандистських брошур про героїчне минуле, боротьбу з іноземними загарбниками, а також про культуру російського народу [32]. Сталінські премії з літератури були присуджені О. Толстому за роман "Петро Перший", В. Янчевецькому (В. Яну) за роман "Чингіз-хан" і С. Сергєєву-Ценському за роман "Севастопольські жнива" [33]. Ці літературні твори розкривали георічні сторінки історії Росії.

Як інструмент пропаганди були використані імена історичних і культурних діячів дореволюційної Росії. Серед них були "справжній російський патріот" Петро І, який "пристрасно любив Русь", "полководець-патріот" А. Суворов, А. Пушкін, який "гаряче й безмежно любив Росію" [34]. Проводилося історичне порівняння князя О. Невського і Й. Сталіна як керівників держави, які дали відсіч німецьким загарбникам [35].

У промовах 6 листопада 1941 р. на урочистому засіданні Московської ради і 7 листопада 1941 р. на параді Червоної армії Й. Сталін наголосив національно-патріотичний характер війни: "І ці люди [гітлерівці], позбавлені совісті й честі, люди з мораллю тварин мають нахабство закликати до знищення великої російської нації, нації Плеханова і Леніна, Бєлінського, Чернишевського, Пушкіна і Толстого, Глінки і Чайковського, Горького і Чехова, Сеченова та Павлова, Рєпіна й Сурикова, Суворова і Кутузова!" [36]. Й. Сталін благословив радянських солдатів такими словами: "Нехай надихає вас у цій війні мужній образ наших великих предків – Олександра Невського, Дмитрія Донського, Кузьми Мініна, Дмитрія Пожарського, Олександра Суворова, Михайла

Кутузова!" Незмінний у минулому заклик "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" у промові Й. Сталіна не пролунав [37]. Характерно, що в подальшому Й. Сталін часто проголошував тост спочатку за Батьківщину ("Хай живе наша славна Батьківщина, її свобода, її незалежність!"), а тільки потім – за партію [38]. Вплив промови Й. Сталіна на параді 7 листопада 1941 р. був безпрецедентним. Як згадував комендант Москви К. Сінілов, "після параду настроїв людей зовсім змінився", "з'явилася впевненість", "відбувся перелом у розмовах, настроях" [39].

Після початку нового наступу гітлерівців в травні 1942 р., який до липня 1942 р. поставив країну на межу катастрофи, радянське керівництво вжило нові заходи з посилення російського національного чинника. 12 червня 1942 р. начальником Головного Політичного Управління Червоної армії був призначений А. Щербаков [40] замість Л. Мехліса, який пішов у відставку через провал дорученої йому оборони Криму [41]. Непрямою причиною відставки могла бути протидія гітлерівської пропаганди, яка оперувала тим фактом, що головний ідеолог Червоної армії – єврей за національністю, закидаючи радянським воїнам те, що ними "керують євреї" [42].

У розпал відступу Червоної армії, 28 липня 1942 р., був виданий відомий страшний наказ НКО № 227 "Ні кроку назад!", а наступного дня були засновані ордени Суворова, Кутузова та Олександра Невського [43]. Ідеологічне обґрунтування даного кроку складалося у визнанні того, що "імена цих великих російських воїнів і патріотів є дорогими радянському народові" [44]. Зокрема, М. Кутузов був названий "великим сином російського народу", А. Суворов – "батьком російської армії", одним з "народжених Росією героїв духу" [45]. Кроки з посилення російського національного чинника, зроблені в період з липня до жовтня 1942 р., заклали основу для розвитку цієї діяльності в період корінного перелому у війні.

Відаючи одне з головних місць в пропаганді посиленню "російського чинника", радянське керівництво усвідомлювало, що в багатонаціональному СРСР не можна випускати з уваги роботу зі зміцнення ідей дружби народів і особливо "бойової дружби радянських народів" [46]. Російський фактор при цьому подавався як запорука успіху в боротьбі з фашистським агресором. З темою дружби народів була тісно пов'язана пропаганда "радянського патріотизму" – іншої "великої рушійної сили радянського суспільства". "Радянський патріотизм" представлявся як явище, хоча й нове, народжене Жовтневою революцією, але що сягає корінням "в далеке минуле", що виникло на основі "чудового патріотизму російського народу" [47] і що стало, в результаті, надбанням всіх народів СРСР. Пропаганда підкреслювала, що війна

"показала всю дієву міць радянського патріотизму", який "рухає ... робочими", "піднімає колгоспників працювати не покладаючи рук" [48]. Вказувалося, що під час війни "радянський патріотизм все яскравіше розкриває" свої риси у вигляді "глибокої, незнищенної ненависті до ворогів батьківщини" [48].

На початок війни не менше 73% населення СРСР складали представники слов'янських народів [49]. У Червоній армії на початку 1941 р. слов'янське ядро налічувало 84,7 % (росіяни – 61 %, українці – 19,6 %, білоруси – 4,1 %) [50]. Тому особливу увагу в ідеологічній роботі радянське керівництво приділяло духовним та історичним зв'язкам слов'янських народів, їх віковій боротьбі з німецькими загарбниками [51]. У рамках зміцнення дружби народів піднімалося питання про історичний зв'язок російського народу з іншими народами СРСР [52].

Одним з найважливіших засобів зміцнення "радянського патріотизму" стало проведення мітингів представників різних національностей, які закликали свої народи битися разом з "великим російським народом та іншими народами Радянського Союзу" проти фашистських окупантів. Метою проведення мітингів було позначено створення таких умов: передбачалось, що "бійці всіх національностей СРСР, де б вони не воювали, пам'ятали, що вони захищають свою велику спільну Батьківщину" [53]. Ставилось завдання роз'яснити народам СРСР, особливо географічно віддаленим від фронту, що вони повинні "докласти всі зусилля ... щоб розгромити ворога настільки далекого" [54]. У січні та грудні 1942 р. були проведені мітинги представників білоруського народу, в березні 1942 р. – радіомітинг громадських діячів Естонії, 1 травня 1942 р. – мітинг литовської молоді, в якому взяли участь військовослужбовці Червоної армії, партизани, студенти, в липні 1942 р. – мітинг молдавської інтелігенції, в серпні і вересні 1942 р. – мітинги представників народів Закавказзя і Північного Кавказу, у вересні 1942 р. – мітинги представників українського і якутського народів [55]. Лейтмотивом цих мітингів була виразна рішучість "разом з великим братнім російським народом" та іншими народами країни "розгромити підлого ворога" [56]. Мітинги представників слов'янських народів (10–11 серпня 1941 р. і 4–5 квітня 1942 р. [57]) та єврейського народу (24 серпня 1941 р. [58] і 24 травня 1942 р. [59]) слугували ідеологічним впливом на представників цих народів, не стільки всередині країни, скільки за кордоном, матеріали мітингів і звертань, прийняті на них, широко використовувалися в пропаганді. Вони публікувалися в пресі, а також, коли це було потрібно і особливо корисно, поширювалися на окупованій території.

Одночасно з посиленням пропаганди "дружби народів" в СРСР у відношенні німецького народу відбувався зворотний процес. Антигер-

манські мотиви, які з'явилися в закритих пропагандистських матеріалах з осені 1940 р. [60], з початком війни були багаторазово посилені. У липні 1941 р. ЦК ВКП (б) поставив завдання "виховувати люту ненависть до ворога" [61], при цьому образ ворога був перенесений з "німецьких імперіалістів" на "німців" – "загарбників", "розбійників", "насильників", "грабіжників", "нелюдів" [62]. Радянська пропаганда висловлювала впевненість, що досягти цієї мети вдасться лише при зверненні до історії багатовікового протиборства росіян і німців [63]. Й. Сталін у промові 6 листопада 1941 р. закликав "винищити всіх німецьких окупантів до єдиного..." Промову на параді 7 листопада 1941 р. він закінчив словами "Смерть німецьким окупантам!" [64]. За наказом політичного управління від 10 грудня 1941 р. у всіх армійських друкованих виданнях було змінено гасло "Пролетарі всіх країн, єдняйтеся!" на гасло "Смерть німецьким окупантам!", 11 грудня 1941 р. лозунг був замінений в газеті "Червона зірка", з 20 грудня 1941 р. – на знаменах військових частин [65].

Народи країн, які воювали на боці Німеччини (фіни, румуни, італійці, угорці та ін.) розглядалися як "другорядні окупанти", до допомоги яких гітлерівці вдалися з метою "розбавити" свою армію, але і вони потрапили під репресивні методи радянської політичної машини [66].

Ідеологія ненависті щодо німецьких окупантів поширювалася засобами літератури та публіцистики того періоду: "Я закликаю до ненависті!" (А. Толстой), "Убий його!.. / Якщо німця вбив твій брат, / Якщо німця вбив сусід, – / Це брат і сусід твій мстять, / А тобі виправдань немає" (К. Симонов) [67].

Деякі пропагандистські матеріали вказували на поголовну винність німецького народу [68]. Максималізм подібного роду був обґрунтований метою перемоги ворога за всяку ціну, ворог повинен був викликати почуття ненависті, презирства і виключати почуття жалю і страху.

Тим не менше, щоб не допустити хвилю шовінізму, в питанні ставлення до німецької нації радянському керівництву доводилося балансувати. У промові 23 лютого 1942 р. Й. Сталін уточнив, що у Червоній армії "немає і не може бути расової ненависті до інших народів, в тому числі і до німецького народу", оскільки "гітлери приходять і йдуть, а народ німецький, а держава німецька – залишається". У промові 1 травня 1942 р. зазначено, що "для німецького народу все ясніше стає, що єдиним виходом з цього становища є звільнення Німеччини від авантюристичної кліки Гітлера–Геринга" [69].

Після катастрофічного початку війни радянське керівництво прийняло рішення відновити в Червоній армії національні військові частини.

Головна причина створення таких з'єднань полягала в тому, що до осені 1941 р. у складі призовних контингентів багатьох союзних і автономних республік виявилось чимало людей, які слабо володіли російською мовою або взагалі не знали її. Це серйозно ускладнювало їх навчання військової справи, подовжувало терміни підготовки бойових резервів. Тому важливо було налагодити роботу з особовим складом рідною мовою [70].

Інша причина такого кроку була ідеологічною – показати внесок окремих народів у боротьбу з фашистською Німеччиною. Особливо це стосувалося народів Прибалтики, національні формування з представників яких були створені одними з перших. 3 серпня 1941 р. була сформована 201-ша латиська дивізія, 51 % воїнів якої складали латиші за національністю. Дивізія вела успішні бойові дії, в жовтні 1942 р. отримала звання "гвардійської". 3 грудня 1941 р. почалося формування 16-ї литовської стрілецької дивізії, 36,3 % воїнів якої складали литовці. До вересня 1942 р. був сформований 8-й естонський стрілецький корпус, який можна назвати найбільш національним зі всіх прибалтійських частин: на листопад 1942 р. естонці становили 88,5 % особового складу корпусу, тобто більше, ніж в довоєнній Естонії (88,1 % на 1934 р.). Це співвідношення зберігалось з невеликими змінами всю війну. Мовою служби була естонська, при цьому неестонці, які служили в корпусі, також нею володіли [71]. 13 листопада 1941 р. ДКО прийняв рішення про формування національних військових з'єднань у республіках Середньої Азії, Казахстані, Башкирії, Кабардино-Балкарії, Калмикії і Чечено-Інгушетії [72]. Всього за роки війни було створено значну кількість національних частин – 2 стрілецькі корпуси, 21 стрілецька дивізія, 20 кавалерійських дивізій, 15 окремих стрілецьких бригад, 2 стрілецьких полки, 1 авіапункт, 2 окремих стрілецьких батальйони, 1 кав. дивізіон, 1 авіаескадрилья, загальним числом військовослужбовців 770 тис. чол. [73].

Однак більшість національних військових формувань Червоної армії проіснувало недовго. Вже в 1942 р. були розформовані 15 національних дивізій і 10 національних бригад [74]. Основною причиною розформування національних частин було те, що в міру навчання їх бійців військової справи і російської мови потреба в таких частинах відпадала. Однак була й така вагома причина, як скасування призову в армію представників низки народів СРСР, які були названі не лояльними до радянської влади. 19 вересня 1941 р. Закавказький фронт отримав таке розпорядження щодо аджарців, хевсурів, курдів, сванів і мохевців. У кінці березня 1942 р. ГУФ НКО видало наказ про звільнення в запас всіх чеченців і інгушів та відправку їх за місцем проживання. 26 липня 1942 р., згідно з постановою ДКО, було зазначено не

закликати корінні народи ЧІАССР, КБАССР, Дагестанської АРСР. Ймовірно, таке ж рішення було б ухвалене щодо адигейців, кара-чаївців і черкесів, якби їх національні утворення не були окуповані до серпня 1942 р. Наряд для СОАССР в 1942 р. склав всього 400 чол. Представники цих народів, які вже були на фронті, залишилися в армії до кінця війни (крім представників репресованих народів). Причина обмеження призову полягала в недовірі до представників цих народів через їх "нелояльність" [75]. Таким чином, досвід національної політики щодо військової мобілізації народів СРСР у початковий період Другої світової війни був суперечливим. Здатність уряду мобілізувати військовий персонал з числа представників неслов'янських народів СРСР як у регулярні, так і в національні частини на початку війни деяким чином компенсувала неможливість мобілізувати значну кількість призовного контингенту, який опинився під окупацією. У той же час звинувачення в "неефективності" і "нелояльності" національних підрозділів обмежили внесок низки народів СРСР в загальні зусилля з оборони країни [76].

Отже, в національній політиці СРСР в перший період війни можна виділити дві паралельні лінії: по-перше, посилення російського національно-патріотичного фактора, акцентування на чільній ролі російського народу зі статусом "великий" і "перший серед рівних", а по-друге, політика зміцнення "радянського патріотизму" та "дружби народів", що супроводжувались реабілітацією й використанням в пропаганді героїчних сторінок історії російського народу.

Однак це не говорить про корінну перебудову державної ідеології. Національні почуття були для комуністичної влади СРСР лише своєрідним "меншим злом", яке вдало можна використовувати заради досягнення високої мети – найбільш ефективної мобілізації народу на боротьбу з ворогом.

Література

1. За Родину! // Правда. – 1934. – 9 июня.
2. Правда. – 1939. – 11 марта.
3. Весенин Е. М. Советский патриотизм / Е. М. Весенин. – М., 1938. С. 5.
4. Волин Б. Великий русский народ / Б. Волин. – М., 1938. – С. 3. ; Волин Б. Русские / Б. Волин // МСЭ. – М., 1941. Т. 9. – 1941. – Стлб. 326.
5. Сталин И. В. О статье Энгельса "Внешняя политика русского царизма" / И. В. Сталин // Большевик. – 1941. – № 9. – С. 3–5.
6. Марьина В. В. Дневник Г. Димитрова / В. В. Марьина // ВИ. – 2000. – № 7. – С. 42.

7. Доповідна записка Головного політичного управління на ім'я А. Жданова, січень 1941 // РДАСПІ, ф. 17, оп. 125, с. 28, арк. 2.
8. Невежин В. "Если завтра в поход...": Подготовка к войне и идеологическая пропаганда в 30-х – 40-х годах / В. Невежин. – М., 2007. – С. 313.
9. От войны к миру: СССР и Финляндия 1939–1944 гг. – СПб., 2006. – С. 180.
10. Сенявская Е. С. Психология солдата / Е. С. Сенявская // Война и общество, 1941–1945. – М., 2004. Кн. 2. – 2004. – С. 215.
11. Молотов В. М. Выступление по радио / В. М. Молотов // Известия. – 1941. – 23 июня.
12. Корнейчук А. Дружба и сплочение народов – великая сила в Отечественной войне / А. Корнейчук // Известия. – 1941. – 2 июля. – С. 2.
13. Эренбург И. Кто они? / И. Эренбург // Правда. – 1941. – 13 июля. – С. 3.
14. РДАСПІ, ф. 17, оп. 125, с. 35, арк. 10 об., 12, 20–28.
15. Фирсов Ф. И. Архивы Коминтерна и внешняя политика СССР / Ф. И. Фирсов // ННИ. – 1992. – № 6. – С. 34.
16. Матеріали засідання Президії ІККИ 22 червня 1941 року // РДАСПІ, ф. 495, оп. 18, с. 1335, арк. За зв.
17. Криворотов В. И. Некоторые мысли к русской возрожденческой идее: ст. и письма / В. И. Криворотов. – Мадрид, 1975. – 290 с.
18. Верт А. Россия в войне 1941–1945 гг. / А. С. Верт. – М., 1967. – С. 123.
19. Сталин И. В. Выступление по радио 3 июля 1941 г. / И. В. Сталин // Известия. – 1941. – 4 июля.
20. Організаційно-інструкторський відділ ЦК ВКП (б), матеріали по Вологодській області, 3 липня 1941 р. // РДАСПІ. – ф. 17, оп. 88, с. 39, арк. 5–6.
21. РДАСПІ, ф. 17, оп. 121, 119, арк. 8.
22. Красная Армия – детище советского народа // Правда. – 1941. – 25 июня ; А. С. Щербаков. Речь на собрании актива МГК 29 сентября 1941 г. // РДАСПІ, ф. 88, оп. 1, 850, арк. 7 ; Тарле Е. В. Война отечественная, война освободительная / А. С. Щербаков // Известия. – 1941. – 6 июля.
23. Дадим сокрушительный отпор фашистским варварам! // Правда. – 1941. – 24 июля. – С. 1.
24. Градосельский В. В. Комплектование Красной Армии в годы Великой Отечественной войны / В. В. Градосельский // Единство фронта и тыла в Великой Отечественной войне (1941–1945). – М., 2007. – С. 66.
25. Корнеев М. СССР – оплот дружбы между народами / М. Корнеев // ПЗМ. – 1941. – № 9–10. – С. 33–34 ; Заславский Д. Фашизм несет рабство народам / Д. Заславский // Большевик. – 1941. – № 11–12. – С. 47.
26. Семья народов СССР – единый, нерушимый лагерь // Правда. – 1941. – 29 декабря ; За родину, за Сталина! // Большевик. – 1941. – № 11–12. – С. 12–13.

27. Митинг представителей белорусского народа // Известия. – 1942. – 20 января.
28. Щербаков А. С. Доклад 21 января 1942 г. / А. С. Щербаков // РДАСПІ, – ф. 88, оп. 1, С. 856, Арк. 12.
29. Правда. – 1941. – 23 октября.
30. РДАСПІ, ф. 17, оп. 3, с. 1041, арк. 23, 69 ; Правда. – 1942. – 21 мая. – С. 1.
31. Преподавание истории в условиях Великой Отечественной войны. – Ташкент, 1942. – Вып. IV. – История СССР. – С. 4 ; Александров Г. Отечественная война советского народа и задачи общественных наук / Г. Александров // Большевик. – 1942. – № 9. – С. 32 ; Правда. – 1942. – 14 февраля.
32. Материалы к истории АН СССР за советские годы: 1917–1947. – М., 1950. – С. 250.
33. РДАСПІ, ф. 17, оп. 125, с. 127, арк. 49.
34. Леонидов Н. Патриотическая идея в истории нашей Родины / Н. Леонидов // Большевик. – 1942. – № 10. – С. 27, 29, 32.
35. 700-летию Ледового побоища // Правда. – 1942. – 5 февраля.
36. Сталин И. В. 23-я годовщина Великой Октябрьской социалистической революции / И. В. Сталин // Известия. – 1941. – 7 ноября.
37. Сталин И. В. Речь на параде Красной Армии / И. Сталин // Известия. – 1941. – 8 ноября.
38. Приказ Народного Комиссара Обороны 23 февраля 1942 г. // Известия. – 1942. – 23 февраля ; Приказ Верховного Главнокомандующего 23 февраля 1943 г. // И. Сталин. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. Сталин. – С. 95–96; Приказ Верховного Главнокомандующего 23 февраля 1944 г. // Там же. – С. 141.
39. Горинов М. М. Будни осажденной столицы: жизнь и настроения москвичей 1941–42 гг.) / М. М. Горинов // ОИ. – 1996. – № 3. – С. 3–28.
40. РДАСПІ, ф. 17, оп. 3, с. 1044, арк. 49.
41. Рубцов Ю. В. Из-за спины вождя / Ю. В. Рубцов. – С. 163.
42. Филоненко С. И. Указ соч. С. 47 ; Тем не менее, Л. З. Мехлис был оставлен на службе в качестве члена военных советов ряда армий и фронтов.
43. РДАСПІ, ф. 17, оп. 3, с. 1045, арк. 2.
44. Известия. – 1942. – 31 июля.
45. Подорожный Н. Михаил Кутузов / Н. Подорожный // Правда. – 1942. – 31 июля ; Доклад Л. З. Мехлиса, 22 мая 1943 г. // РДАСПІ, ф. 386, оп. 1, с. 19, арк. 13 ; Тарле Е. В. Александр Суворов / У. В. Тарле // Правда. – 1942. – 2 августа.
46. Щербаков А. С. Доклад 21 января 1942 г. / А. С. Щербаков // РДАСПІ, ф. 88, оп. 1, с. 856, арк. 11 ; Павленко П. Боевая дружба советских народов / П. Павленко // Большевик. – 1941. – № 13. – С. 34–36.

47. С новым годом! // Правда. – 1942. – 1 января ; Щербакова А. С. Доклад 21 января 1942 г. / А. С. Щербаков // РДАСПІ, ф. 88, оп. 1, с. 856, арк. 33.

48. Леонидов Н. Патриотическая идея в истории нашей Родины / Н. Леонидов // Большевик. – 1942. – № 10. – С. 26, 39.

49. Население СССР в XX веке : исторические очерки : в 3 т. – М., 2001.

Т. 2. – 2001. – С. 15

50. Шуктомов П. И. Боевое содружество народов СССР в Великой Отечественной войне / П. И. Шуктомов. – М., 1970. – С. 11 ; он же. Дружба, скрепленная в боях. – М., 1972. – С. 44 ; он же. Плечом к плечу. – М., 1974. – С. 61.

51. Демидов К. Изверг Гитлер – лютый враг русского народа // Правда. – 1941. – 13 июля. – С. 4.

52. Вишневский Вс. Что видел и знает старый Таллин / Вс. Вишневский // Вишневский Вс. Собрание сочинений : в 5 т. – М., 1969.

Т. 5. – 1969. – С. 153, 160.

53. Красная Армия – армия братства и дружбы народов СССР // Правда. – 1942. – 7 июня.

54. 3-е Всесоюзное совещание руководителей кафедр марксизма-ленинизма, 16 апреля 1944 г. // ДАРФ, ф. 8080, оп. 2, с. 80, арк. 16.

55. Листівка "Мітинг представників білоруського народу" // РДАСПІ, ф. 17, оп. 125, с. 138, арк. 35 ; Виписка з протоколу засідання Бюро ЦК КП (б) // РДАСПІ, ф. 17, оп. 125, с. 106, арк. 4 ; Доповідна записка ЦК ВЛКСМ // РДАСПІ, ф. 17, оп. 125. – С. 106. – Арк. 17–54 ; Доповідна записка ЦК КП (б) Молдавії // РДАСПІ, ф., 17, оп. 125, с. 106, арк. 55–57 ; РДАСПІ, ф. 17, оп. 125, с. 106, арк. 58–59 ; Антифашистский митинг представителей народов Северного Кавказа // Известия. – 1942. – 1 сентября ; Антифашистский митинг представителей народов Закавказья // Известия. 1942. – 6 сентября ; Митинг представителей украинского народа // Известия. – 1942. – 5 сентября ; Доповідна записка Якутського обкому ВКП (б) від 12 вересня 1942 // РДАСПІ, ф. 17, оп. 25, с. 106, арк. 60–71.

56. Антифашистский митинг представителей народов Северного Кавказа // Известия. – 1942. – 1 сентября ; Антифашистский митинг представителей народов Закавказья // Известия. – 1942. – 6 сентября.

57. ДАРФ, ф. 6646, оп. 4, с. 1, арк. 1–3.

58. К братьям евреям во всем мире // Известия. – 1941. – 25 августа.

59. Второй митинг представителей еврейского народа // Известия. – 1942. – 26 мая.

60. Невежин В. "Если завтра в поход...": Подготовка к войне и идеологическая пропаганда в 30-х – 40-х годах / В. Невежин. – М., 2007. – С. 315.

61. Директива "Про завдання партійно-політичної роботи в обставинах війни", липень 1941 // РДАСПІ, ф. 17, оп. 121, с. 119, арк. 9.

62. Сталин И. В. Речь на параде Красной Армии / И. Сталин // Известия. – 1941. – 8 ноября ; Александров Г. Текущий момент Отечественной войны и задачи агитаторов / Г. Александров // Большевик. – 1942. – № 13. – С. 42.

63. Леонидов Н. Когда и как русский народ бил германских захватчиков // Большевик. – 1941. – № 11–12. – С. 84 ; Правда. – 1941. – 26 июня.

64. Известия. – 1941. – 7 ноября, 8 ноября.

65. Русский архив. Великая Отечественная. Главные политические органы. – С. 91, 96.

66. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. Сталин. – С. 80.

67. Толстой А. Н. Полн. собр. соч. / А. Н. Толстой. – М., 1950.

Т. 14. – 1950. – С. 101–102; Симонов К. Убей его! Презрение к смерти / К. Симонов. – М., 1942. – С. 3–5.

68. Василевская В. Ненависть / В. Василевская // Красная звезда. – 1942. – 1 января. – С. 3.

69. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. Сталин. – С. 46, 52–53.

70. Кирсанов Н. А. Национальные формирования Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941–45 гг. // ОИ. – 1995. – № 4. – С. 117.

71. Петренко А. И. Прибалтика против фашизма / А. И. Петренко. – С. 9, 12, 69, 71, 95, 97, 99, 102–105.

72. Кирсанов Н. А. Национальные формирования Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941–45 гг. / Н. А. Кирсанов // ОИ. – 1995. – № 4. – С. 120.

73. Иванов В. Е. Национальные воинские части в СССР: опыт строительства и применения / В. Е. Иванов. – Екатеринбург : Выс. шк. МВД Рос. Фед., 1996. – 135 с.

74. Кирсанов Н. А. Национальные формирования Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941–45 гг. / Н. А. Кирсанов // ОИ. – 1995. – № 4. – С. 121.

75. Безугольный А. Ю. Народы Кавказа и Красная Армия / А. Ю. Безугольный. – С. 158–160.

76. Alexiev A. R. ed. Ethnic Minorities in the Red Army: Asset or Liability? / A. R. Alexiev, S. E. Wimbush. – Boulder and London, 1988. – P. 61.

Особливості створення та функціонування структурно-організованих форм органів місцевого управління Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.)

Автор публікації, проаналізувавши широке коло архівних джерел, встановлює організаційно-правові форми, на основі яких функціонували органи місцевого окупаційного управління Райхскомісаріату "Україна" упродовж 1941–1944 рр.

Ключові слова: орган місцевого управління, Райхскомісаріат "Україна", гебітскомісаріат.

Автор статті на основі аналізу архівних источников определяет организационно-правовые формы, на основе которых функционировали органы местного оккупационного управления Рейхскомиссариата "Украина" в 1941–1944 гг.

Ключевые слова: орган местного управления, Рейхскомиссариат "Украина", гебитскомиссариат.

Author publication analyzing a wide hull of archival sources establishes that organizational and legal forms on which functioned the Local Authorities of Reichskommissariat in occupation "Ukraine" during the 1941–1944.

Key words: Local Authority, Reichskommissariat "Ukraine", Hebitskomisariat.

Різні прояви такого багатовимірного явища, як нацистський окупаційний режим, репрезентуються у тисячах публікацій, хоч порівняно із дослідженнями історії Другої світової війни ця її складова виглядає дещо обділеною увагою істориків. Ця сторінка минулого нашої країни усе ще продовжує викликати інтерес не лише у вузькоспеціалізованого кола науковців, а й серед широких кіл громадськості. При цьому, чим далі нас відділяє від тих подій часовий фактор, тим більшою увагою дослідників вони користуються, не лише розширюється їх тематика, а й стає багатовимірною, змінюються наукові методології та їхні орієнтири. На зміну радянським героїко-канонічним образам війни, а також домінантам участі Комуністичної партії в організації всенародної боротьби з гітлерівцями, "перемозі радянського способу життя" приходять нові бачення проблеми нацистського окупаційного режиму, у центрі уваги дослідників з'являється пересічна людина з її повсякденними турботами, стратегіями й тактиками виживання в складній та

неоднозначній системі координат взаємостосунків з владними окупаційними інституціями.

"Влада і Людина" – ця "вічна" тема стосунків між суспільством та його політичною надбудовою не користується увагою вчених-істориків. Її вивчають представники інших наук: історії держави і права, політології, соціології. Для істориків питання функціонування гітлерівської окупаційної адміністрації фактично закінчуються на рівні реконструкції зовнішніх дій владних структур, спрямованих на суспільство загалом та конкретну людину зокрема. Але, джерело цих зовнішніх імпульсів, його організаційна структура, причини тих чи інших управлінських дій фактично залишаються невідомими або дослідженими лише частково. Тому важливим завданням є реконструкція внутрішньої структури окупаційних органів влади усіх управлінських рівнів, у тому числі й місцевого.

Зазначимо, що проблема функціонування органів місцевого управління у складній системі координат служб та установ німецьких структур РКУ усе ще продовжує залишатися малодослідженою. Незважаючи на чималу часову віддаленість від тих подій і по сьогодні ми не маємо комплексного дослідження, предметом якого визначалися б особливості роботи органів місцевого управління РКУ. Про те, що без них було неможливо реалізувати мету та завдання, які постали перед керманічами центральних окупаційних структур, говорити зайве.

У сучасній історіографії усталився погляд, за яким з перших і до останніх днів нацистської окупації України структурно-організовані місцеві владні інституції були репрезентовані у вигляді сільських, районних та міських управ. Однак при більш детальному аналізі, проведеному до того ж із врахуванням часового фактора, виявляється, що ситуація була не такою й однозначно. По-перше, німецькі регіональні адміністратори мали порівняно значний ступінь власної управлінської самостійності, й до того ж їх ініціативність не каралась. Тому в окремих випадках вони на власний погляд і розуміння ситуації створювали органи місцевого управління й надавали дозволи на їхню організаційну структуру. По-друге, певні відмінності в структурно-штатних розписах органів місцевого управління визначалися й регіональними особливостями окупованої України, адже, наприклад, промислово розвинуті райони країни обумовлювали появу відділів, які опікувалися налагодженням промислового виробництва, а от на Заході об'єктивно мали б переважати структурні підрозділи, які займалися лісовим та сільським господарством тощо. По-третє, особливості створення органів місцевого управління напряму залежали від часу входження певних районів України до відання цивільної адміністрації РКУ. Військова адміністрація, на відміну від цивільної, при створенні органів місцевого управління керувалася

дещо іншими міркуваннями. До того ж на військових впливав і фактор тимчасовості, адже вони знали про майбутню процедуру передачі захоплених територій у відання адміністрації РКУ. Тому розмаїття структурно-організованих органів місцевого управління та компетенції їх працівників, відсутність уніфікованих підходів до їх створення, встановлення форм і засобів контролю за їх практичною діяльністю й обумовлювалася названими вище факторами та причинами.

Першою окупаційною владою, які й довелося вирішувати питання створення органів місцевого управління та забезпечення контролю за їх діяльністю, стала військова адміністрація, репрезентована VII (адміністративними) відділами комендатур Вермахту. Серед цих управлінських військових структур слід назвати фельд- та ортскомендатури. Перші представляли регіональну військову владу, а другі – місцеву. Як правило, у підпорядкуванні фельдкомендатур перебували колишні області УРСР або й кілька їх, а службова компетенція ортскомендатур територіально поширювалася на декілька колишніх радянських районів. Таким чином, фельдкомендатури представляли верховну регіональну військову владу. Ортскомендатури перебували у їх підпорядкуванні.

Восени 1941 р. та 1942 рр. окуповані території України поетапно були передані цивільній адміністрації РКУ. Остання акція щодо передачі відповідних теренів України в підпорядкування адміністрації РКУ була проведена восени 1942 р. Нові керівники, як правило, переглядали не лише назви й організаційну структуру органів місцевого управління, а й змінювали їх керівний склад.

Відповідно до перших розпоряджень військових комендатур на усій підконтрольній їм території створювалися сільські, районні та міські управи. У містах із довоєнним адміністративним поділом на райони зберігався цей же порядок. Загалом, саме на це й орієнтувалися військові керівники. Владу потрібно було створювати негайно, а тому особливої правотворчості з цього питання не збирався робити ніхто. Ці цілком прагматичні і зрозумілі в тих умовах міркування й лягли в основу створення адміністративної системи органів місцевого управління. До того ж, відтворивши довоєнні зв'язки між установами та організаціями, які діяли на певній території, порівняно легше було налагодити саму систему управління, аніж ламати усталені десятиліттями адміністративно-правові відносини. З цього приводу в окремих нормативних актах військових комендатур чітко зазначалося, що "кожна раптова зміна призвела б до безвладдя" [1, арк. 1–5].

Водночас, офіційно-публічні назви органів місцевого управління у різних регіонах України були неоднаковими. Лише назва органів управління на селі була уніфікованою – "сільська управа". А от як районні, так і міські органи управління називалися по-різному. Подекуди, як

наприклад, у Вінниці, орган місцевого управління отримав назву "старостат". Відомі й інші назви місцевих органів влади, зокрема, такі як: "повітові управи" [2, арк. 67], "повітове управління" [3], "міське управління" (Лохвиця) [4], "Лубенська округова управа" [5, арк. 14], "Чорнухинська районна управа Лохвицького повіту" [6, арк. 4].

Публічні назви органів місцевого управління неодноразово змінювалися. Особливо чітко ця тенденція простежується після передачі відповідних територій у відання цивільної адміністрації РКУ. Так, якщо за влади військових орган місцевого управління у Запоріжжі мав назву "Запорізька міська управа", то у жовтні 1942 р., коли ця територія увійшла до РКУ, на її місці з'явилася "Запорізька українська допоміжна управа" [7, арк. 31]. У Вінниці до 1 листопада 1941 р. існувало "Тимчасове самоврядування міста Вінниці" [8, арк. 102]. А от у Миколаєві відповідний орган влади отримав назву "Українська допоміжна управа" [9, арк. 44], у Дніпропетровську – "Українська міська управа" [10, арк. 93], а в Полтаві – "Бургомістрат м. Полтава", "Полтавський бургомістрат" [11, арк. 31, 35]. У окремих районах його ще іменували бургомістром району, зокрема, Чорнухинського, що на Полтавщині [12, арк. 17].

Аналогічні зауваження назвемо й з приводу офіційних назв посад керівників органів місцевого управління. "Голова" районної чи міської управи – така була найбільш поширена назва керівника місцевої владної інституції. Але у діловій документації органів місцевого управління нам зустрічалися й "шефи" районів чи "посадники", "старости" й "бургомістри" міст. Запорізьку міську управу на початку 1942 р. очолював обербургомістр [13, арк. 34]. А, наприклад, на Вінниччині громадяни у своїх зверненнях та заявах, адресованих керівникам органів місцевого управління, називали їх "комендантами" [14, арк. 71].

Цілком очевидно, що публічне вживання назв офіційних осіб органів місцевого управління не мало принципового характеру. Так, одночасно із назвою "шеф" Вінницького району у цей же період в офіційних документах застосовується термін "голова Вінницької районної управи" [15, арк. 6, 7, 9]. Німецькою стороною ж часто вживалися назви "районний шеф" (Rayonsshef) та "бургомістр" (Burgermeister) [15, арк. 14], а то й "посадник" [16, арк. 5]. При цьому це характерно як для цивільних, так і для військових органів влади [17, арк. 213]. Поступово офіційна назва цих посадовців із "голови" змінювалася на "шеф".

Таким чином, вже на цьому рівні ми не можемо побачити уніфікованого підходу німецьких управлінців до самих назв керівників органів місцевого управління, не говорячи вже про штатні розписи відповідних владних інституцій та їх організаційну структуру.

Організаційна структура створених під керівництвом військових комендатур органів місцевого управління мала різний вигляд. В усякому

разі ми не знайдемо однакової, з точки зору її штатних розписів і структурних підрозділів, міської чи районної управи. Винятком є районні управи у великих містах, таких, наприклад, як Київ. Зрозуміло, що у цьому разі організаційна структура районних (у містах) управ мала подібний вигляд, адже, за погодженням із німецькою владою, створювалася із єдиного центру, яким була міська управа.

На початковому етапі створення органів місцевого управління німецькі управлінці прагнули максимально скоротити кількість їх структурних підрозділів та чисельність штатів. Так, на Волині за планами німецьких управлінців районні управи мали складатися із загального, фінансового та сільськогосподарських відділів [18, арк. 2]. А от на Черкащині до складу районних та міських управ входили відділи: фінансовий, санітарний, шкільний, житловий, продовольства і сільського господарства та комунальний. До цих управлінських структур входили також служба підтримання громадського порядку, служба праці та адресний стіл. Створення судових установ та промислового, лісового, соціального забезпечення, ветеринарного відділів потребували окремих санкцій військових комендатур [19, арк. 83].

Утім, незважаючи на ці міркування, управи міського та районного рівнів отримали більш складну організаційну структуру, та й кількість працівників продовжувала зростати. Не вдалося особливо й зекономити у питаннях фінансування їх діяльності. Причини цього слід віднаходити у зростанні усього того різноманіття завдань, які виконували ці органи влади. А кількість завдань увесь час зростала.

Реорганізація, пошук найбільш, як здавалося німецьким управлінцям, оптимальних організаційно-правових форм існування органів місцевого управління тривали увесь період окупації. Саме керівництво управ у своїх аналітичних довідках та доповідних записках про результати роботи визнавало, що реорганізаційні заходи в апараті управління проводилися "неодноразово" [20, арк. 86].

Для прикладу візьмемо найбільшу, яка діяла на теренах РКУ, Київську міську управу. Так, восени 1941 р. у складі цієї управлінської структури діяли відділи: культури та освіти, охорони здоров'я, пропаганди та преси, праці, кадрів, міських підприємств, торгівлі та харчування, фінансовий, суспільної опіки [21, арк. 7]. У грудні 1941 р. був ліквідований відділ пропаганди, а на його місці з'явився відділ інформації. Згодом цей відділ, але вже на правах секції був підпорядкований відділу культури та освіти [22, арк. 13]. Невдовзі були ліквідовані також відділи кадрів та праці [23, арк. 60]. Натомість, станом на 1 серпня 1942 р. кількість структурних підрозділів управи поповнили відділи: транспортний, адміністративний, ремісничий, контрольно-інспекторський, палив-

ний, статистичний, правничий, зв'язку, управління міського інженера [24, арк. 42].

Київській міській управі підпорядковувалися й Богданівська, Подільська, Софіївська, Печерська, Шевченківська, Залізнична, Ярославська, Володимирська, Святошинська, Дарницька, Київська районні управи [25, арк. 227]. У жовтні 1941 р. шляхом виокремлення певної території від Подільської управи було створено ще й Куренівську управу, а Київську управу взагалі ліквідували. Станом на 1 серпня 1942 р. у складі міської управи перебувала Куренівська управа, а от Київської вже не існувало [26, арк. 43; 27, арк. 1].

В 1943 р. питання адміністративно-територіального облаштування м. Києва було переглянуто шляхом його спрощення й переходу на більш спрощені назви, які вже не враховували попередніх назв. В результаті у місті було утворено такі райони, як: Київ-Центр (Шевченківський), Київ-Ост (Дарницький), Київ-Вест (Володимирський), Київ-Зюд (Ярославський), Київ-Норд (Подільський) [28, арк. 5].

Подібні процеси відбувалися й у Вінниці. Так, з 1 листопада 1941 р. після погодження з фельдкомендатурою "Тимчасове самоврядування" м. Вінниці "внаслідок того, що незалежне існування Самоврядування м. Вінниці зустріло низку труднощів, які негативно відбивались на вирішенні питань як міського так і обласного значення" було підпорядковане Вінницькій обласній управі. На місці "Тимчасового Самоврядування" виникла Вінницька міська управа. Для цього працівникам Вінницької обласної управи наказувалося скласти обґрунтовані проекти підпорядкування відділів міської управи відповідним структурам обласного рівня й разом із представниками міської управи розробити проекти організаційної структури Вінницької міської управи, штатні розписи та місячні ставки [29, арк. 102].

У результаті роботи працівників обласної управи новоутворена Вінницька міська управа складалася із таких відділів: головного управління (2 працівники – староста міста та його заступник), загального відділу (секретаріат – 14 працівників, нотаріального бюро – 2), культурно-шкільного відділу (5 працівників), медично-санітарного відділу (8 осіб), відділу соціального забезпечення (7 працівників), відділу торгівлі і постачання (7 працівників), відділу міського господарства (група промислових підприємств, група комунальних підприємств, земельна група, група благоустрою, група бухгалтерії, усього – 19 осіб), паспортно-реєстраційного бюро (7 працівників), господарчої групи (домоуправління) з 11 працівниками [30, арк. 2–8].

Процес реорганізації тривав, і вже у грудні 1942 р. Вінницька міська управа складалася із 10 відділів. Її організаційна структура ускладню-

валася, а кількість відділів збільшувалася. Загальний відділ поділявся на секретаріат, нотаріальне бюро, паспортне бюро та господарчу групу (36 осіб). До культурно-шкільного відділу входило 2 працівники. До відділу міського господарства входило 12 працівників. Житловий відділ складався із бухгалтерії, групи нерухомого майна та групи експлуатації (15 осіб). Також до структури міської управи входили відділи: торгівлі і постачання (7 осіб), соціального забезпечення (6 осіб), медико-санітарний (6 осіб), "каси хворих" (3 особи), будівельний (13 осіб) та фінансовий [32, арк. 25].

Отже, незважаючи на спроби німецьких управлінців до максимального спрощення організаційної структури міських та районних управ, зменшення кількості їх структурних підрозділів, на практиці усе виходило навпаки. Місцеві органи управління отримали більш складну організаційну структуру. Ліквідовані відділи невдовзі відновлювалися під іншими назвами або ж входили до організаційної структури на правах різноманітних секцій чи підсекцій. Зростала й кількість працівників, зайнятих сферою управлінської діяльності. Так, наприклад, Запорізька районна управа мала у своєму складі загальний (РАЦС та консультаційне бюро), адміністративно-господарський, ветеринарний, поліцейний (допоміжна поліція та пожежна охорона), фінансовий, житловий, сільськогосподарський, будівельний, торговельний, промисловий, транспортний відділи, відділ міського господарства, народної освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я та теплоцентраль. Загалом, у Запорізькій міській управі станом на I квартал 1942 р. нараховувалось 497 працівників [33, арк. 31 – 33, 34 – 37].

Як вже зазначалося, організаційна структура органів місцевого управління не мала уніфікованого характеру. Більш того – в окремих районних управах існували відділи, які в організаційній структурі інших місцевих органів влади більше не зустрічалися. Так, наприклад, у складі Зіньківської районної управи у лютому 1942 р. діяв хлібний відділ, який видав видачею продуктових карток [34, арк. 13]. У Кобеляцькій районній управі було створено паспортний відділ [35, арк. 17]. А от у Полтавській міській управі функціонував інспекторський відділ, на працівників якого покладалися питання виконання рішень й вироків місцевих судових установ та постанов міського керівництва [36, арк. 2, 3].

В окупованій Україні спостерігається таке явище, як поява тимчасових владних інституцій, які, зокрема, були репрезентовані обласними управами. Ці органи місцевої (регіональної) влади з'явилися у перші місяці встановлення контролю над окупованими територіями України. Ініціатива їх створення належала фельдкомендурам, керівництво яких фактично порушувало встановлені директивні установки, відповідно до яких органи обласного управлінського рівня створювати

не дозволялося. На думку керівництва Райху, це призвело б до централізації управління органами місцевої влади, відповідно до чого усі важелі впливу залишилися б у руках обласних очільників. Звісно, що такий стан речей був недопустимим, адже ситуація була дразливою, оскільки вона суперечила принциповим політичним цілям "нового порядку", як його іменували гітлерівці.

Як зазначає український дослідник О. Гончаренко, обласні управи були створені у Вінниці, Рівному, Луцьку, Дніпропетровську, Житомирі та Кіровограді [37, с. 136]. Під керівництвом голів обласних управ (щоправда – за погодження із фельдкомендатурами) здійснювався процес створення органів місцевого управління та керівництво їх щоденною практичною діяльністю.

В українських архівах найбільше відомостей залишилося про діяльність Вінницької обласної управи. Саме документи фондів, які зберігаються у Державному архіві Вінницької області, дозволяють репрезентувати особливості функціонування цих регіональних органів влади.

Організаційна структура Вінницької обласної управи станом на 9 серпня 1941 р. мала наступний вигляд: адміністративний, шкільний, фінансовий, агрономічно-зоотехнічний, технічно-шляховий, торговельно-промисловий, планово-статистичний, земельний, санітарно-медичний відділи, а також відділи водного і лісового господарства, соціального забезпечення, страхування, зв'язку. Обласній управі підпорядковувався й поліцейний підрозділ під назвою "міліція" [38, арк. 1].

Після передачі території Вінницької та Житомирської областей цивільній адміністрації РКУ і утворення генеральної округи "Житомир" доля обласної управи була вирішена. Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. розпочався поетапний процес її ліквідації. Управлінський персонал управи був переведений на службу до структур генерального комісаріату "Житомир".

Отже, органи місцевого управління РКУ були представлені обласними, районними, міськими та сільськими управами. Вони мали різні офіційні назви, а також неоднакову організаційну структуру. Це свідчить, що німецькі окупаційні адміністратори при створенні органів місцевого управління виходили не лише із необхідності виконання директивних установок вищого керівництва, а й мали відносну самостійність у розв'язанні цього питання.

Література

1. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. Р-2400, оп. 1, спр. 1.
2. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р-2443, оп. 1, спр. 5.

3. Лохвицьке слово. – 1942. – 10 квітня.
4. Лохвицьке слово. – 1942. – 29 березня.
5. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. Р-2741, оп. 1, спр. 1.
6. ДАПО, ф. Р-2368, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
7. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р-1433, оп. 3, спр. 2.
8. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р-1311, оп. 1, спр. 286.
9. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-1035, оп. 1, спр. 16.
10. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. Р-2567, оп. 1, спр. 9.
11. ДАПО, ф. Р-2318, оп. 1, спр. 1.
12. ДАПО, ф. Р-2368, оп. 1, спр. 3.
13. ДАЗО, ф. Р-1433, оп. 3, спр. 1.
14. ДАВО, ф. Р-1311, оп. 1, спр. 288.
15. ДАВО, ф. Р-1357, оп. 1, спр. 33.
16. Державний архів Херсонської області, ф. Р-1824, оп. 1, спр. 30.
17. ДАЗО, ф. Р-1433, оп. 3, спр. 1.
18. ДАМО, ф. Р-1432, оп. 1, спр. 1.
19. Державний архів Волинської області, ф. Р-1, оп. 2, спр. 2.
20. ДАЧО, ф. Р-2400, оп. 1, спр. 1.
21. ДАДО, ф. Р-2567, оп. 1, спр. 9.
22. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 5.
23. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 4.
24. ДАКО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 1.
25. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 5.
26. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 4.
27. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 5.
28. ДАКО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 1.
29. ДАКО, ф. Р-2360, оп. 14, спр. 51.
30. ДАВО, ф. Р-1311, оп. 1, спр. 286.
31. ДАВО, ф. Р-1311, оп. 1, спр. 2а.
32. ДАВО, ф. Р-1312, оп. 1, спр. 1333.
33. ДАЗО, ф. Р-1433, оп. 3, спр. 1.
34. ДАПО, ф. Р-2806, оп. 1, спр. 1.
35. ДАПО, ф. Р-2422, оп. 1, спр. 4.
36. ДАПО, ф. Р-2357, оп. 1, спр. 11.
37. Гончаренко О. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату "Україна": управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.) : монографія / О. М. Гончаренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 600 с.
38. ДАВО, ф. Р-1311, оп. 1, спр. 286.

Соціальний статус номенклатури органів місцевого управління та поліції Райхскомісаріату "Україна" в реаліях нацистського "нового порядку" (1941–1944 рр.)

У статті визначається правовий статус працівників органів місцевого управління та поліційних формувань Райхскомісаріату "Україна". Особлива увага звертається на соціальне становище цієї категорії місцевого населення.

Ключові слова: нацистський окупаційний режим, Райхскомісаріат "Україна", органи місцевого управління, місцеві поліційні формування.

В статье определяется юридический статус работников органов местного управления и формирований полиции Рейхскомиссариата "Украина". Особенное внимание акцентируется на социальном положении этой категории местного населения.

Ключевые слова: нацистский оккупационный режим, Рейхскомиссариат "Украина", органы местного управления, формирования местной полиции.

This article defines the legal status of local government and police forces Reichskommissariat "Ukraine". Particular attention is paid to the social situation of this category of local population.

Key words: Nazi occupation regime, Reichskommissariat "Ukraine", local administration, local police formation.

Незважаючи на значний рівень розробки проблем нацистського окупаційного режиму, встановленого в Україні протягом 1941–1944 рр., усе ще недостатньо вивченими залишаються питання соціального статусу не лише цивільного населення, а й тих осіб, які перебували на службі у місцевих органах влади та поліційних формуваннях. Дослідження ж соціально-правового статусу цих службових осіб дозволяє більш предметно, поза ідеологічною і політичною кон'юктурою сьогодення визначити справжню сутність нацистського "нового порядку", побачити ті суспільні процеси, які відбувалися на захоплених Вермахтом землях України.

Питання реконструкції подій Другої світової війни та нацистського окупаційного режиму усе ще перебувають у центрі уваги науковців. Причини цього криються у тому, що, незважаючи на десятиліття, які віддаляють нас від тих екстремальних подій, багато з них залишаються

сфальсифікованими. З-поміж масиву сучасної літератури можна виділити окремі публікації та праці О. Лисенка, Т. Першиної [1, с. 321–367], В. Нестеренка [2, с. 762–769], П. Рекотова [3, с. 90–101], Т. Заболотної [4, с. 65–89], В. Орлянського та О. Тедесва [5], В. Дудник [6, с. 78–90], які окреслюють принципи організації органів місцевого управління, конкретні управлінські дії керівництва міських, районних та сільських управ, хоч при цьому їхня увага більш приділена особливостям функціонування німецьких владних структур. Не обійти увагою й роботи В. Шайкан та О. Гончаренка. При цьому В. Шайкан досліджує, власне, феномен колабораціонізму [7], а О. Гончаренко зупиняється на характеристиках службової взаємодії органів місцевого рівня з німецькими управлінськими структурами, з'ясовує компетенцію їх працівників, визначає організаційну структуру цих владних інституцій [8; 9, с. 124–130; 10, с. 40–43; 11, с. 180–187; 12, с. 137–153; 13, с. 243–247]. Розглядає він також і окремі аспекти соціального становища працівників місцевої поліції, їх місце в структурі окупаційних органів влади, надані службові повноваження та особливості матеріального забезпечення [14, с. 340–350; 15, с. 59–67; 16, с. 81–113; 17, с. 257–264; 18, с. 180–187; 19, с. 75–88]. Кілька публікацій історіографічного ряду належать Л. Мельнічук [20, с. 189–194; 21, с. 271–276] та Т. Заболотній [22, с. 54 – 65].

Отже, неважко помітити, що питання соціального положення й статусу працівників органів місцевого управління перебувають поза межами дослідницьких інтересів науковців. Здається, що лише сьогодні, коли вітчизняна історична наука на основі вже усталеного методологічного плюралізму відходить від однозначних оцінок минулого, настав час для з'ясування реального місця місцевих управлінських та поліцейських кадрів у складній системі координат "нового порядку", а також їх ролі і значення в суспільних механізмах, які не завжди перебували під тотальним контролем німецької окупаційної адміністрації. До того ж, вивчення цього питання допоможе деідеологізувати й визначити ті реальні перспективи для українського суспільства, які настали б у разі, якби війна закінчилася на користь Третього Райху. Чи змогла місцева номенклатура перейняти на себе роль нової соціальної еліти й репрезентувати інтереси українського суспільства перед німецькими управлінцями, чи здійснювала вона ці важливі соціально-стабілізуючі функції у реаліях нацистського окупаційного режиму – відповідям на ці складні і неоднозначні питання й присвячена дана публікація.

Кадровий склад органів місцевого управління, у тому числі й їх керівництва, був досить строкатим. Зустрівшись із гострою нестачею

управлінських кадрів місцевого рівня, німецькі адміністратори фактично відразу змушені були порушувати директивні установки й дозволяти обіймати відповідні посади тим представникам місцевого населення, які мали певний освітній рівень. Особи, які перебували на службі в окупаційних органах влади, представляли різні соціальні прошарки населення, у тому числі й місцеву інтелігенцію. Немало було серед них колишніх комуністів та представників радянської номенклатури й так званого активу [23, арк. 10]. Поряд із особами, які мали образи, а то й гостру ненависть до радянської влади, в окупаційних владних інституціях перебували і ті, хто до війни мав високий соціальний статус. Німці орієнтувалися як на їх відданість та готовність служити в окупаційних органах влади, так і на професійні управлінські якості. В усякому разі колишні комуністи та представники радянського активу у відповідь на готовність співпрацювати з окупантами мали реальну можливість збереження власного життя. Навіть тогочасні радянські джерела різного походження відзначали той факт, що німецька адміністрація при виборі майбутніх управлінців орієнтується на осіб, які раніше служили у подібних за статусом владних структурах [24, арк. 17].

Зазначимо, що сама по собі служба в окупаційних структурах в значала досить високий, порівняно з іншими категоріями цивільного населення, соціальний статус тогочасних працівників органів місцевого управління. Вони виступали як своєрідні посередники між німецькою окупаційною владою і місцевим суспільством. За родом своєї діяльності вони мусили виконувати на практиці усі ті імпульси, які надходили від німецьких владних структур, але усе ж самостійно визначали форми й методи їх практичної реалізації. Саме оця відносна управлінська самостійність місцевого керівництва й визначала як позитивні, так і негативні сторони їх діяльності. Недарма у цьому середовищі виникли масові зловживання наданою їм владою й так звана, переводячи цей термін на сучасний лад, – корупція. До речі, цей факт досить переконливо у своїй публікації, на прикладі численних прикладів доводять українські дослідники В. Гінда та І. Дерейко [25, с. 259–268].

Розглядаючи проблему соціального статусу працівників органів місцевого управління та поліції, слід зважати ще на низку обставин, на які варто звертати увагу. Стосуються вони того становища, у якому опинилося українське суспільство періоду окупації. Цей час для народу, який опинився під нацистською навалюю, мав усі ознаки екстремального періоду. На порядку денному постали потреби збереження життя, забезпечення елементарного фізичного виживання. Для повсякденного життя потрібні були їжа, одяг, житло та паливо тощо. Саме цих елементарних матеріальних засобів підтримання життя у пересічних

українців і не вистачало. Оскільки це питання у загальному контексті формування "образу ворога" вже з'ясоване ще радянськими дослідниками, вважаємо за непотрібне до нього звертатися. Зауважимо, що, дійсно, заходи як військової, так і цивільної адміністрації РКУ щодо українського суспільства у контексті реалізації окупаційної політики дійсно мали усі ознаки геноциду. Єдиною ознакою, яка відрізняла форми і методи її проведення у двох окупаційних зонах, була більша поміркованість у стосунках з українським суспільством саме військової, але ні в якому разі не цивільної адміністрації. Зазначимо, що не продумана політика і безвідповідальна жорстокість цивільної адміністрації РКУ й особливо його керівника Е. Коха, на думку окремих науковців, стала причиною системної кризи нацистського окупаційного режиму [26, с. 135–150]. У кінцевому рахунку це привело Третій Райх до поразки у війні [27].

Місце працівників органів місцевого управління та поліції у складній системі взаємовідносин з німецькими владними структурами, професійна діяльність визначали їх соціальний статус. Щоправда, й до них з боку німецьких управлінців установлювалися високі як суто професійні, так і морально-етичні вимоги [28, арк. 72].

Німецькі адміністратори постійно намагалися показати підлеглим місцевим управлінцям тимчасовий статус їхньої службової діяльності. В усякому разі в окремих регіонах їх відразу попереджували про можливе звільнення, причому без пояснення причин здійснення цих дій [29, арк. 147]. Німецькі чиновники повною мірою користувалися наданим їм правом. У результаті досить важко віднайти хоч один регіон, місто чи село, у якому призначений в період літа-осені 1941 р. керівний склад місцевих управлінських та поліцейських структур, відпрацював би у них увесь термін окупації. А досить часто звільнення із займаних посад не лишалося безслідно й не оминало уваги нацистських спецслужб, представлених жандармерією та поліцією безпеки і СД, – цих працівників заарештовували і нерідко фізично знищували [30, с. 48–54]. У результаті постійні ротації керівного складу, звільнення чи арешт були явищем, звичним для управлінської діяльності місцевого апарату цивільної влади та поліцейських структур. Немало з них, без усякої реальної вини чи то протиправних дій, було фізично знищено.

Окремий від решти працівників поліції та органів місцевого управління статус отримали ті особи, які потрапили до них шляхом звільнення із військового полону. Незважаючи на готовність співпрацювати з окупантами, вони усе одно вважалися військовополоненими. У німецьких інструкціях з цього приводу зазначалося, що вони звільнені з військового полону на тимчасовий, щоправда, не обумовлений

часовими межами, термін. Характерно, що вони були повідомлені про своє тимчасове звільнення [31, арк. 19]. Усі персональні дані на цих осіб знаходилися у німецьких управлінських структурах. Приховування ж відомостей про своє минуле вважалося ворожими діями по відношенню до німецької влади, з усіма правовими наслідками, які впливали з цього [32, арк. 6]. Зазначимо, що правові санкції мали суворіший характер, аніж звільнення з роботи.

Відмінний від решти працівників органів місцевого управління та поліції статус мали жінки, які у них працювали. Здебільшого вони займали другорядні, технічні посади. Досить багато серед них нараховувалося перекладачів німецької мови. Але відомі факти, коли жінки перебували на посадах слідчих районної поліції. Зазначимо, що здебільшого вони повторяли чоловічі моделі поведінки і в цьому плані особливо нічим не відрізнялися від своїх колег чоловічої статі. У цьому плані їх статус мав однаковий з чоловіками характер, але репродуктивні функції жіночого організму передбачали введення певних пілг та преференцій: переведення на більш легку роботу, надання чотири-тижневої передпологової та тритижневої післяпологової відпусток. Жінкам, які мали новонароджених дітей, надавалося право на залишення роботи для дворазового їх харчування [33, арк. 13].

Від решти працівників органів місцевого управління та поліції відрізнялися фольксдойче та євреї. Їх особний статус визначався не діловими якостями, а етнічними міркуваннями, визначеними нацистською ідеологією. Відповідно до них фольксдойче користувалися привілейованим становищем, а от євреї взагалі підлягали фізичній ліквідації. Для євреїв встановлювалися дискримінаційні правила, хоч загалом малоімовірно, що вони залучалися до роботи в апараті органів місцевого управління та поліційних формувань. Але випадки перебування їх на посадах перекладачів у цих установах усе ж відомі. До того ж у ряді регіонів України були створені юденрати, і їх працівники таки отримували заробітну плату. Їхні посадові оклади були зменшені на 20 %. Ця категорія працівників не мала права на щорічну відпустку та надбавки до заробітної платні [34, арк. 103–112]. А от найбільший розмір надбавок до заробітної плати – 50 % отримували фольксдойче, незалежно від результатів праці [35, арк. 77]. Вони ж мали право й на підвищене продуктове забезпечення, більш якісний харчовий набір тощо.

Підвищеним рівнем пілг та прав користувалися і члени сімей працівників органів місцевого управління та поліції. Навіть при вступі до закладів освіти професійного типу, у довідках – характеристиках, виданих абітурієнтам, відзначався той факт, що їхні батьки перебували на службі в місцевих органах влади [36, арк. 116].

Працівники місцевих органів управління РКУ та поліції мали певні права у галузі трудового права. Вони користувалися правом на щорічну оплачувану шестиденну відпустку [37, арк. 2–8], збереження чотиритижневого середнього розміру заробітної плати у разі тимчасової непрацездатності. А от у випадку довшого терміну захворювання заробітна плата вже не виплачувалася, хоч і з роботи вони не звільнялися. Щоправда, це право надавалося керівнику установи. Він на власний розсуд визначав, звільняти чи залишати працівника на роботі у разі його тривалого захворювання [38, арк. 10].

Тривалість робочого дня для працівників органів місцевого управління визначалася на рівні 48 годин на тиждень. Але за службової потреби німецькі управлінці мали право збільшити його до 54 годин. У багатьох регіонах України так і сталося. Німецька адміністрація намагалася зекономити на витратах, необхідних для утримання особового складу органів місцевого управління, мінімізувала кількість місцевої номенклатури й одночасно збільшувала для неї службові завдання. Тому в цих умовах для їх виконання й був продовжений робочий час [39, арк. 20]. У багатьох міських та районних управах робочий час тривав близько 10 годин на день [40, арк. 17]. Зазначимо, що, незважаючи на постійні скорочення управлінського апарату, штати органів місцевого управління та поліції увесь час збільшувалися.

Вихідним днем для працівників органів управління визначалася неділя. А от у суботу робочий день скорочувався на дві години [41, арк. 12]. За погодженням з німецькими керівниками додаткові вихідні дні встановлювалися у державні й релігійні свята [42, арк. 11, 12].

Відмінний від решти цивільного населення соціально-правовий статус працівників органів місцевого управління та поліції передбачав особливий порядок зарахування та звільнення з роботи. У перші місяці окупації ці керівні посади не лише в органах місцевого управління, а й поліції були виборними, щоправда, за умови затвердження претендентів на їх обіймання представниками німецького командування. Пізніше такий порядок був переглянутий, і керівники цих владних структур призначалися німецькими властями. А от у поліційних структурах набір працівників вже з осені 1941 р. був більше схожим на рекрутування, аніж на добровільний прийом на роботу. Водночас добровольців вистачало і пізніше.

Аналогічні зауваження стосуються й порядку звільнення з роботи. У перші місяці окупації працівники органів місцевого управління та поліції ще мали можливість звільнитися за власним бажанням [43, арк. 130]. З часом це право у них відібрали. Тому багато хто з острахом чекав повернення радянської влади, розуміючи, що та не пробачить їм службу в окупаційних органах влади [44, арк. 2].

На відміну від решти цивільного населення, зазначена категорія працівників користувалася правом на відносно вільне пересування. Проте це право пов'язувалося з виконанням службових обов'язків і лише в межах відповідного адміністративно-територіального утворення. А ось у разі службових відряджень вони одержували відповідні документи з фіксацією мети, термінів та місця призначення [45, арк. 120; 46, арк. 55].

За виконання своїх професійних обов'язків усі працівники органів місцевого управління отримували заробітну плату. Відповідно до німецьких нормативно-правових актів співробітники органів місцевого управління поділялися на вісім службових категорій. Як правило, керівники міських та районних управ, які належали до першої категорії службовців, отримували 1200 крб на місяць, решта – відповідно 950, 750, 600, 480, 400, 340 та 280 крб. Найменша заробітна плата встановлювалася для старост та секретарів сільських управ: відповідно 250–150 крб та 200–120 крб на місяць [47, арк. 1]. Разом з тим в окремих регіонах заробітна плата голів управи була вищою. Наприклад, керівник Запорізької міської управи під час підпорядкування адміністрації військової зони окупації отримував 3000 крб [48, арк. 34], а Херсонської – 2000 крб на місяць [49, арк. 2].

Для місцевих службовців та працівників поліції встановлювалися й надбавки до заробітної плати: за сумлінну працю (до 50 %) та знання німецької мови (від 5 до 25 %) [50, арк. 76] тощо.

Німецькі керівники мали право зменшити розмір встановленої заробітної плати або взагалі могли її позбавити. Це правило стосувалося випадків, якщо керівник органу місцевого управління не зміг налагодити роботу щодо виконання обов'язкових поставок продовольства чи сировини або ж не забезпечував надходжень до бюджету [51, арк. 1].

Порівняно з рештою цивільного населення працівники органів місцевого управління мали найвищу заробітну плату, але для повноцінного харчування та забезпечення одягом її все ж не вистачало. Високі ринкові ціни на основні продукти харчування і речі першої необхідності швидко "з'їдали" грошові надходження. Тому німецька адміністрація запровадила карткову систему забезпечення продуктами харчування за фіксованими "державними цінами". Для цієї категорії працівників були встановлені пільгові ціни на харчові продукти [52, арк. 69]. Продукти харчування видавалися й тим членам сімей, які перебували у них на утриманні. Наприклад, працівники Вінницької обласної управи восени 1941 р. щотижнево отримували по 5 кг м'яса на родину [53, арк. 214].

Зусиллями керівників органів місцевої влади були створені розподільчі структури закритого відомчого типу. У відомчих магазинах, при-

значених для управлінського персоналу, продавалися продукти харчування. Користуватися цими розподільчими структурами намагалися й працівники підпорядкованих міським та районним управам промислово-виробничих структур. У своїх зверненнях їх керівники прохали надати їм право отримувати продукти харчування у цих магазинах. Такі клопотання мотивувалися надто високими цінами на міських базарах та жалюгідним набором продуктів, які вони одержували за свою роботу. Звісно, що до списків, які додавалися до цих заяв, потрапляли не рядові робітники, а винятково управлінський персонал виробничих структур [54, арк. 14].

Займаючись налагодженням системи розподілу мізерних запасів продуктів харчування, працівники органів місцевого управління намагалися забезпечити ними в першу чергу себе та членів своїх сімей, родичів та знайомих. В архівах зберігається чимало заяв із цими проханнями у внутрішній документації органів місцевого управління. Цікава й мотивація клопотань заявників. Наприклад, проведення релігійного обряду хрещення дітей, оскільки за радянської влади такі дії переслідувалися [55, арк. 10], або те, що за більшовиків заявник зазнав репресій тощо.

Працівники органів місцевого управління та поліції користувалися правом на отримання службового житла. Житловий фонд з початком війни суттєво зменшився, до того ж кращі приміщення були зайняті німецькими службовцями та підрозділами Вермахту. А в Києві, наприклад, до нестачі житла додалася й вереснева пожежа, яка практично знищила центр міста. Звісно, що мало хто із цих людей не скористався наданою можливістю, а багато хто ще й зловживав службовим становищем задля покращення їх житлових умов [56, арк. 5, 6; 57, арк. 32]. Усі вони мали право й на першочергове забезпечення своїх помешкань електричним освітленням [58, арк. 10–16]. До їх рук потрапило немало помешкань евакуйованих у східні райони СРСР та призваних на фронт громадян, а також євреїв, які ще з перших днів окупації планомірно й системно знищувалися [59, арк. 11, 12, 16]. Разом із наданими помешканнями службові особи отримували й меблі. Змінюючи місце служби, вони могли забрати з собою все меблювання квартири [60, арк. 56, 57].

Порівняно з рештою цивільного населення значно кращим було й медичне обслуговування працівників місцевих владних структур. Для місцевого населення встановлювалася плата за лікування у стаціонарних та поліклінічних відділеннях. Рівень оплати послуг лікарів був невеликим – від 5 до 15 крб на день [61, арк. 70, 71]. А от для працівників органів місцевого управління та поліційних формувань

встановлювалася безкоштовна медична допомога. Якщо ж ці особи зазнавали каліцтва під час виконання службових обов'язків, то за розпорядженнями німецьких урядовців їм та членам їх сімей надавалася посылна у тих умовах допомога.

Однією із болючих проблем, яку доводилося вирішувати окупаційній владі, стало повернення майна розкуркулених, у тому числі й земельних наділів, відібраних у свій час радянською владою. Дійсно, частину майна, зокрема, конфісковані будинки таки були повернені. Але поверталися вони тільки особам, які перебували на службі в окупаційних органах влади. Часто прагнення повернути майно ставало причиною, з якої люди йшли на службу до окупантів. А от інші так і не отримали конфіскованого радянською владою майна [62, арк. 154]. Навіть якщо органи місцевого управління й ухвалювали відповідні рішення, вони все одно не затверджувалися німецьким керівництвом. Окупаційна влада відповідно до направлених на місця офіційних роз'яснень відкладала розв'язання цього питання до закінчення війни. Характерно, що проблема повернення відібраних радянською владою земельних ресурсів та сільськогосподарського реманенту тощо взагалі не розглядалася.

Працівників окупаційних цивільних та поліцейських органів мали можливості для підвищення свого майнового стану. Щоправда, зазвичай, досягалося це незаконним шляхом. Хабарництво та здирництво, використання службового становища з корисливою метою, пограбування місцевого населення стали явищами, типовими для всіх без винятку органів місцевого управління. До цього додалася й певна безконтрольність місцевих управлінців та службовців поліцейських структур. Основним для німецького керівництва було виконання поставлених завдань, а шляхи й методи, якими вони досягалися, для них не були принциповими. Тому співробітники місцевих управлінських структур отримували деяку свободу дій. Проконтролювати все і повністю німецькі управлінці не мали змоги через їх малочисельність та низькі професійні якості. До того ж чимало з них намагалися особисто збагатитися через темні оборудки з продовольством, яке направлялося до Райху й там продавалося на "чорному ринку", та іншими матеріальними цінностями. У цьому плані місцевим управлінням було кого наслідувати.

Місцевий соціум фактично опинився під владою районних та міських управ, поліцейських формувань. Потрапити ж на аудієнцію до німецьких управлінців було не так легко, хоч заради справедливості зазначимо, що вони проводили прийом місцевих мешканців і розглядали їхні скарги. А в окремих гебітскомісаріатах відповідальні німецькі службовці у чітко визначені дні тижня проводили прийом людей

безпосередньо на місцях. Але так було не скрізь. Потрапити до міста, у якому розташовувалися гебітскомісаріати, також було важко, адже місцеве населення втратило право на вільне пересування. Поїздка за межі села чи міста без відповідних документів вважалася суттєвим правопорушенням. Ці несанкціоновані місцевою владою дії суворо каралися.

Можна назвати безліч випадків, коли місцеві управлінці та працівники поліції каралися за пограбування населення. Їх могли не лише звільнити з роботи, а й ув'язнити [63, арк. 114]. Але так само багато цих дій залишалися невідомими для німецьких керівників і залишилися непокараними. Німецькі чиновники вживали санкції до порушників не заради відновлення справедливості чи з морально-етичних міркувань. Такі кроки обумовлювалися тим, що, по-перше, місцева влада порушувала встановлений порядок управління, по-друге, неправочинні дії її представників становили загрозу німецькому пануванню, по-третє, українське суспільство переконувалося у німецькій справедливості, по-четверте, завдяки цим суворим покаранням місцеві службовці ставали більш покірними і слухняними виконавцями німецьких установок.

Місцеві чиновники пограбували немало майна розстріляних євреїв. Усе майно, яке належало євреям, було зібране відразу після їх знищення. Ще в ході ліквідаційних акцій місцева поліція організувала його охорону й збереження. Найбільш цінне майно передавалося німецьким управлінцям [64, арк. 82], інше надходило на баланс органів місцевого управління. Певну його частину було продано, а з отриманих коштів фінансувалася робота органів місцевого управління. Деяку частину особистого майна було передано місцевій поліції, працівники якої конвоювали євреїв до місць страти, а то й особисто брали участь у розстрілах [65, арк. 107]. Незважаючи на суворий контроль за єврейським майном, зловживання місцевої адміністрації при його розподілі стали поширеним явищем, що, до речі, підтверджується багатьма тогочасними джерелами [66, арк. 24]. Та, незважаючи на це, в руках місцевих управлінців і поліцаїв зосередилася чимала кількість майна знищеного єврейського населення. Тим самим представники місцевої влади змогли накопичити немалі майнові ресурси, суттєво підвищивши рівень свого добробуту.

Оскільки співробітники управлінських структур мали підвищений соціально-правовий статус й особливе місце у стосунках із окупаційними органами, на них покладалася й додаткова правова відповідальність за недотримання встановлених вимог та правил. У німецьких нормативно-правових актах, виданих з цього приводу, наголошувалося, що на них поширюється дія кримінального законодавства і окремо

ухвалених для цього законів. Усю повноту контролю за їхньою діяльністю було передано особисто гебітскомісарам. Цих працівників повідомили про те, що в разі вчинення правопорушення, пов'язаного з виконанням ними службових обов'язків, вони будуть нести додаткову юридичну відповідальність, значно суворішу, ніж рядові члени суспільства [67, арк. 93].

Найбільш розповсюдженим видом покарання працівників органів місцевого управління та поліції були попередження про неприпустимість вчинення певних дій [68, арк. 16], грошові штрафи, звільнення з роботи [69, арк. 9], пониження у посаді або переведення на роботу до іншого структурного підрозділу [70, арк. 46–51; 71, арк. 7–13], застосування засобів фізичного впливу – зокрема, побиття [72, арк. 96]. Подекуди грошові штрафи сягали розміру місячної заробітної платні працівників органів управління та поліції [73, арк. 327]. До правопорушників неодноразово застосовувалася найсуворіша міра правової санкції – розстріл [74, арк. 13–15; 75, арк. 177].

Водночас для захисту інтересів місцевого керівництва німецькими службами надавалися дозволи на охорону житла, у якому мешкали функціонери [76, арк. 270]. На захист їх інтересів, честі та гідності ставали й місцеві судові установи, які були організовані на теренах РКУ в 1942 р. [77, арк. 7, 8; 78, арк. 6].

Отже, можна цілком аргументовано стверджувати, що працівники органів місцевого управління РКУ та поліції отримали привілейований соціально-правовий статус. Обумовлювався він їхньою професійною діяльністю, а також завданнями, які вони виконували за вказівками окупантів. У разі вчинення правопорушень, проявів несанкціонованої автономності чи нелояльності до німецької влади до представників органів місцевого управління та поліції застосовувалися репресивні заходи, які до того ж мали й превентивний характер. Постійно перебуваючи під контролем німецьких спецслужб, що відстежували їх можливі зв'язки з підпільниками та іншими нелояльними елементами, співробітники органів місцевого управління та поліції жили зі страхом репресій. За найменшої провини каральні органи вилучали, ізолювали, а то й знищували порушників існуючих приписів. Цими діями адміністрація РКУ унеможлиблювала появу нової соціальної еліти, якою вона була за радянських часів, а також недвозначно показувала, якою має бути ієрархія на завойованих землях.

Література

1. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України // О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття : історичні нариси / НАН України. Інститут

історії України. – К. : НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2010. – Кн. 1. – 735 с.

2. Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України ; упоряд. Н. Маковська. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – 872 с. : іл. – (Більше не таємно ; т. I).

3. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / П. В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – 101 с.

4. Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень – грудень 1941 р.) // Т. Заболотна / Сторінки воєнної історії : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – 368 с.

5. Орлянський В. С. Місцеві органи управління в період німецької окупації на Запоріжжі (1941–1943 рр.) : монографія / В. С. Орлянський, О. С. Тедеев – К., 2010. – 352 с.

6. Дудник В. Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації / В. Дудник // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – 499 с.

7. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в період Другої світової війни : монографія / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг : Мінерал, 2005. – 564 с.

8. Гончаренко О. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату "Україна": управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / О. М. Гончаренко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 600 с.

9. Гончаренко О. Українські поліційні формування в системі гітлерівського окупаційного режиму на теренах Райхскомісаріату "Україна": організаційна структура та службова компетенція (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Наукові записки з української історії : зб. наукових статей. – Вип. 24. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 294 с.

10. Гончаренко О. Органи місцевого управління генерального округу "Волинь та Поділля": проблеми функціонування в системі гітлерівського окупаційного апарату влади / О. Гончаренко // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Друга світова війна в історичному вимірі" (Житомир, 21–22 травня 2010 р.). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – 148 с.

11. Гончаренко О. Окремі проблеми формування кадрового складу місцевих окупаційних адміністрацій та органів поліції Райхскомісаріату "Україна": непрості відповіді та нові інтерпретації / О. Гончаренко // Література та культура Полісся. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – Вип. 38 : Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – 312 с.

12. Гончаренко О. Міські управи в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату "Україна": організаційна структура та проблеми служ-

бової компетенції (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – 261 с.

13. Гончаренко О. Сільські управи в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату "Україна": організаційна структура, компетенція та досвід функціонування (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – 346 с.

14. Гончаренко О. Особливості правових санкцій в системі покарань працівників поліції та органів місцевого управління Рейхскомісаріату "Україна" / О. Гончаренко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – 494 с.

15. Гончаренко О. Особовий склад поліції Рейхскомісаріату "Україна": до питання про мотиви колаборації / О. Гончаренко // Сумська старовина: Науковий журнал з історії та культури України. – № XVI–XVII. – Сумський державний університет, 2005. – 179 с.

16. Гончаренко О. Явище колаборації в контексті характеристик кадрового складу місцевої поліції Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Молода нація : альманах. – К. : Смолоскип, 2006. – 256 с.

17. Гончаренко О. Керівники "Шуцманшафту індивідуальної служби" Генерального округу "Київ": психологічний образ та соціальні характеристики (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць / Ін-т історії України НАН України, ЧНУ імені Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 539 с.

18. Гончаренко О. Окремі проблеми формування кадрового складу місцевих окупаційних адміністрацій та органів поліції Райхскомісаріату "Україна": непрості відповіді та нові інтерпретації / О. Гончаренко // Література та культура Полісся. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007. – Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – 312 с.

19. Гончаренко О. Начальники місцевої поліції генерального округу "Київ": соціально-психологічний аналіз мотивів колаборації (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Постаті Київщини. – К. : Міленіум, 2007. – 352 с.

20. Мельнічук Л. Основні тенденції висвітлення проблем функціонування органів місцевого управління Райхскомісаріату "Україна" у радянській історіографії / Л. Мельнічук // Наукові записки з української історії : збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 31 (Спецвипуск). – 277 с.

21. Мельнічук Л. Проблеми функціонування органів місцевого управління Райхскомісаріату "Україна" у сучасній вітчизняній історіографії / Л. Мельнічук // Наукові записки з української історії : збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 32. – 390 с.

22. Заболотна Т. Інтелігенція в місцевих органах влади в роки нацистської окупації: історіографія проблеми / Т. Заболотна // Сторінки

воєнної історії України : зб. наук. статей / відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : Інститут історії НАН України, 2010. – Вип. 13. – 261 с.

23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 22, спр. 74.

24. ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 183.

25. Гінда В. Корупція в Райхскомісаріаті "Україна": маловивчена сторінка окупаційної дійсності // В. Гінда, І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 14. – 228 с.

26. Кучер В. До питання про політичну кризу нацистського окупаційного режиму в Україні у роки війни / В. Кучер // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – 350 с.

27. Dallin A. The German Rule in Russia 1941–1945 / A. Dallin. – New York, 1957. – 554 p.

28. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р-2362, оп. 4, спр. 2.

29. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. Р-1824, оп. 1, спр. 27.

30. Гончаренко О. Місцева поліція рейхскомісаріату "Україна": проблеми кадрового забезпечення в системі нацистського окупаційного режиму / О. Гончаренко // Історія в школах України. – 2008. – № 1. – 56 с.

31. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. Р-2341, оп. 1, спр. 14.

32. ДАКО, ф. Р-2466, оп. 1, спр. 1.

33. ДАКО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 13.

34. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 79, оп. 1, спр. 937, т. 2.

35. ДАКО, ф. Р-2362, оп. 4, спр. 2.

36. ДАКО, ф. Р-2047, оп. 1, спр. 2.

37. ДАКО, ф. Р-2515, оп. 1, спр. 1.

38. ДАПО, ф. Р-2561, оп. 1, спр. 14.

39. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ), ф. 2077, оп. 1, спр. 20.

40. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р-1311, оп. 1, спр. 9.

41. ДАКО, ф. Р-2362, оп. 4, спр. 2.

42. ДАКО, ф. Р-2362, оп. 4, спр. 2.

43. ДАКО, ф. Р-2225, оп. 1, спр. 2.

44. ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 2, спр. 24.

45. ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 29.

46. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р-1433, оп. 3, спр. 2.

47. ДАКО, ф. Р-2515, оп. 1, спр. 1.
48. ДАЗО, ф. Р-1433, оп. 3, спр. 1.
49. ДАХО, ф. Р-1942, оп. 1, спр. 19.
50. ДАКО, ф. Р-2362, оп. 4, спр. 2.
51. ДАКО, ф. Р-2515, оп. 1, спр. 1.
52. ДАКО, ф. Р-2418, оп. 1, спр. 6.
53. ДАВО, ф. Р-1311, оп. 1, спр. 4.
54. ДАВО, ф. Р-1311, оп. 1, спр. 282.
55. ДАВО, ф. Р-1311, оп. 1, спр. 4.
56. ДАКО, ф. Р-4758, оп. 2, спр. 48.
57. ДАКО, ф. Р-2362, оп. 4, спр. 2.
58. Державний архів Черкаської області, ф. Р-48, оп. 1, спр. 1.
59. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68860-ФП.
60. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72524-ФП.
61. ЦДАВОУ, ф. 2077, оп. 1, спр. 10.
62. ГДА СБУ, ф. 5, спр. 57919, арк. 154.
63. ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 229.
64. ДАВО, ф. Р-1357, оп. 1, спр. 11.
65. ГДА СБУ, ф. 5, спр. 46872.
66. ДАВО, ф. Р-1312, оп. 1, спр. 1333.
67. ЦДАВОУ, ф. 2077, оп. 1, спр. 11.
68. ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 37.
69. ДАВО, ф. Р-1311, оп. 1, спр. 9.
70. ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 234.
71. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 214.
72. ГДА СБУ, ф. 5, спр. 63424.
73. ДАКО, ф. Р-2003, оп. 1, спр. 9.
74. ДАКО, ф. Р-4758, оп. 2, спр. 12.
75. ГДА СБУ, ф. 5, спр. 63148.
76. ДАВО, ф. Р-1311, оп. 1, спр. 270.
77. ДАПО, ф. Р-2655, оп. 1, спр. 6.
78. ДАПО, ф. Р-2655, оп. 1, спр. 8.

J. Davydenko, A. Kudryavtseva

The activity of military underground organizations of peasants in occupied Poland (1939–1944)

У статті розглядається діяльність польських селянських молодіжних організацій в умовах гітлерівської окупації в 1939–1944 рр. На підставі використання архівних матеріалів, документів та праць науковців розглянуто соціальний склад, програми, форми, методи та зміст їх роботи.

Ключові слова: польські організації, сільська молодь, підпілля, Стронніцтво Людове, Батальйони Хлопські.

В данной статье рассматривается деятельность польских сельских организаций в условиях гитлеровской оккупации в 1939–1944 гг. На основе использования архивных материалов, документов, исследований польских научных деятелей рассмотрен социальный состав, программы, формы, методы и содержание их работы.

Ключевые слова: польские организации, сельская молодежь, подполье, Стронництво Людовое, Батальоны Хлопские.

This article describes the activities rural Polish organizations during the occupation in 1939–1944. Using archival materials, documents and scientific works of Polish scientists examined social structure, programs, forms, methods and content of their work.

Key words: Polish organizations, rural youth, underground activities, Stronnitstwo Ludowe, Battalions Hlopski.

The relevance of investigation is determined by the need of objective research of main stages of organizational development of Polish underground military youth organizations of peasants on the basis of current knowledge, evaluations, methodological principles and new visions, clarifying the specifics of their work during the period of occupation in the context of state-building underground structures in Poland.

The purpose of the study is to reveal main characteristics of military youth formations of peasants in occupied Poland in 1939–1944, to identify the stages of their organizational development, main tasks and areas of armed struggle on the basis of analysis of sources, scientific papers of native and foreign researches, using characteristic features of political and critical approach to published documents.

The largest number of documents relating to the problem of developing of Polish underground military organizations in 1939–1942 is

contained in the Archives of New Records in Warsaw (Archiwum Akt Nowych – AAN). The second group of sources includes published papers. Collections of documents published in the Soviet era, mainly submit the diplomatic nature of the material and only a small number of documents relates directly to organizational measures on creation of Polish underground forces. However, much more documentary materials have been published in Poland.

It is worth while mentioning that historiography of this period can be divided into two chronological periods. The first covers the 50's – late 80's of the XX century. The second period began at the beginning of 90's and continues until now. Among the historiography of the first period the work of A. Noskova is of great interest to us, who uses many archival sources, highlights the stages of military peasant organizations during the Nazi occupation.

Among the works of the second period the historical explorations of T. Hryhoryants, Y. Novopashin, T. Medovarova should be named. Along with the works of local scientists we should mention the investigations of A. Kazakov, A. Rusnachenko, I. Ilyushin.

Quite a significant contribution to the study of this issue was done by Polish researchers, among them are B. Hillibrandt, J. Harlinskyi, E. Durachynskyi, P. Matusiak.

Setting of the occupation regime, the so-called "new order" was accompanied by permanent terror and repression that caused the growth of a large-scale Resistance movement (Ruch Oporu), which swept almost all over the post-war state, among all social strata of society, including the peasantry.

It is worth while noting that among all political parties in Poland which created their own armed groups at an early stage of occupation, was the Peasant Party (PP) (Stronnitstvo Ludowe). Until 1928 there was only one Central Union of Peasant Youth. However, in 1928 it was divided into two unions: the Central Union of Peasant Youth – "Siew" and the Central Union of Peasant Youth – "Wici." Those divisions arose because of a dispute about the participation of the union in political life of the country. The members of "Wici", except social and educational work, were actively involved in political activities. Instead of it, the members of "Siew" were against the intervention into politics [1].

It was during the period when "Siew" started the cooperation with a number of Polish youth organizations, among them were the Union of Infantry, the Union of Polish Scouts (Hartsers), the Organization of Young Workers. In pre-war Poland "Siew" conducted extensive educational activities. They organized public Universities for peasants, which yearly entered about 600 students, various courses to teach rural authorities, foundations of agronomic knowledge, farming [2, p. 201].

It should be noted that during the war National movement, based largely on pre-war personnel, primarily on members of "Wici", was replenished mainly by farmers, leading to a certain extension position of the representatives of National movement in the countryside. Relying on peasants the representatives of National movement started the formation of their party in secret. The party was called the Peasant Party-Roch (PP-Roch) (SL-Roch). PP-Roch took a leading position in national movement, which experienced a momentary hiccup. Therefore, from first days of occupation "sanation" workers tried to take advantage of it. The manual of Services of Victory in Poland (Służba Zwycięstwu Polski) restored the work of Peasant Youth Union—"Wici", with the help of which it was able to bring to its members, and later to the Union of Armed struggle, significant staff resources from the Peasant Party [32, p. 18]. In 1940 in February the representatives of National movement held a meeting in Lublin, where it was decided to begin underground activities of the Peasant Party and to establish the leadership: J. Netsko, J. Hrudzynski, S. Otetski, M. Schavinska [2, p. 187].

At the end of March in 1940 the next stage of structural development of secret peasant movement started. The members of "Wici" were dissatisfied that "sanation" representatives actually controlled their organization and recruited their human resources to the Union of Military struggle (Związek Walki Zbrojnej). So, they convened a national conference and liquidated "Wici" as an independent organization, and the youth from it was subordinated to the central leadership of peasant movement, conventionally called "Roch" [8, p. 29].

In its turn, the rest of peasant movement that was represented by former Central Union of Peasant Youth "Siew", created a political organization "Raclawice" (Raclawice), which functioned as a part of their own troops, led by a prominent figure – R. Tychynskiy. Structurally it covered almost the entire country, except Poznan province. In their program they declared: a resolute struggle against invaders, a widespread involvement of farmers in the armed forces, fighting for an independent Poland. The organization included experienced pre-war military personnel having experience of struggle secretly [19, p. 398].

As a result of R. Tychynskiy's negotiations and consultations there was established a new organization – the Revolutionary Union of Liberty (RUL) (Rewolucyjny Związek Wolności). It happened in first days of October in 1939. The composition of the founding team consisted of: R. Tychynskiy, G. Bzhusko, B. Vozik, B. Podhurska, Z. Dymek, M. Wojcechowski, S. Skoczylas, B. Shcherba, L. Libersbah, P. Yaloha Olbryskii, J. Kowalski. At first, the organization had no specific program and began to develop its structure. It should be noted that slogans declared by R. Tychynskiy were rated by the members of the organization as radically left [20, p. 15].

Later R. Tychynskiy went to Lviv where he launched the activities to create a similar underground organization called the Revolutionary Union of Liberty and Freedom (RULF) (Rewolucyjny Związek Niepodległości i Wolności). Its founders were: J. Shchyrek, S. Herhstall (socialists), F. Wilk, B. Zalenskii, M. Klenbitskyi, Ch. Raczkowskyi (young farmers), S. Olszewskiy, B. Zubzhytskyi, E. Kulesh, A. Heida, A. Kopacz (the members of the Democratic Party), M. Lang, B. Prochke (syndicalists), R. Tychynskiy, E. Suhorek (the members of "Siew"), L. Charnik, J. Lech (the representatives of hartserstva) and E. Perskyi (the activist of the Polish Social-Democratic Youth Organization) [15, p. 378].

In its ideological declaration the Union proclaimed the need to struggle against the totalitarianism and the imperialism, the same as with the Nazis and the Communists. The RULF declared that the post-war independent Poland would become a member of the federation, which had to create "free nations of Czechoslovakia, Ukraine, Belarus and Lithuania." The witness of the events, O. Charnik described that grouping as a kind of "a debating and programming forum, the focus of ideological inspiration" [15, c. 34].

The organizers of the RULF in those centers were F. Rychlik and B. Hlodt. As noted in the report, workers eagerly joined the Union because "quickly figured out that social liberation announced by newcomers was only accustomed propaganda of Russian imperialism and carried a worse economic exploitation than potential capitalism" [23, p. 118]. As the members of other secret groups, the members of the RULF also cared for accumulation and storage of weapons and prepared for future armed intervention. The activists of the Union issued "Information Bulletin" edited by J. Lech [9, p. 148].

The organization had two radio stations – in Lviv and Sambor. But all their activity was reduced only to listening to French and British stations, which was later printed in periodical press [18, p. 319].

Moreover, that group formed the section of reconnaissance, which mainly dealt with the calculations in the Red Army, as well as spying on special social groups and ethnic minorities. Civil reconnaissance, except conducting surveys about various attitudes among civil population, tried, for example, to set the personal data of all Germans who lived in Eastern Galicia. It is interesting that there were attempts to establish the possibility of cooperation with the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). R. Zahrodskiy had to establish a contact with the OUN "to join the struggle against the Soviets" due to instructions, received from L. Charnik, E. Yehlyazh. At the beginning of January of 1940 it was reported to Ukrainian society: "... it is characterized by anti-Soviet sentiments and kind attitude towards Poles. Moreover, R. Zahrodskiy gave the names of his

two acquaintances among Ukrainian nationalists of the OUN – B. Komarnitskyi and B. Liskovich, describing them as respected among the Ukrainians and with whom it was possible to find common ground in the case of relations with our organization". In its turn, E. Yehlyazh tried to get an audience with the Greek Catholic Metropolitan A. Sheptytskyi and to talk to him on the subject of mutual understanding between the Poles and Ukrainians during the Soviet occupation, but the Patriarch did not give the consent [12, p. 175–181].

We note that the RUL and the RULF were formed not only on territories of Soviet occupation – in Lviv, but also in Vilno. Along with the severely conspired RUL, its founders decided to revive the mass organization, which could operate, based on activists' from "Siew" and "Wici", young teachers and workers. That organization was named the Peasant Organization of Liberty "Raclawice" and its founders were R. Tychynskyi, G. Bzhusko, M. Wojciechowskyi, W. Vondik, S. Skochylas [15, p. 73].

Later, after the formation of "Raclawice" J. Marshal (the member of the Governing Council of "Siew"), K. Banach, K. Mai (the members of the Presidium) got an offer to participate in it. At that time the Central Committee of "Raclawice" was composed of: R. Tychynskyi (Chairman), J. Marshalek, K. Banach, K. Mai, H. Bzhusko. The Committee operated significantly in larger cast. Close collaborators to the Committee and organizers of underground work at that time were: E. Heykin, W. Vodik, W. Shcherba, M. Wojciechowskyi, S. Reymont, K. Kazimirskyi, V. Zakzhevskyi, A. Pyenkyevich, J. Zhabovskiy, K. Lesjak, E. Mazhets, E. Sulkovskiy. The Committee was divided into such departments: the Organizing, the Press, the Military [1].

With time, as a result of arrests and other actions, the Committee changed its formation [10, p. 193]. As noted by S. Reymont, in November of 1939 the Committee had some differences of views: "... the military headed by Ruzhitskyi took out a military organization in the first place and set the state system after the war into the background". J. Marshalek, B. Zakzhyvskiy supported that view. Finally it was agreed that the work would be carried out in two areas: civilian and military.

Military activities were decided to perform in two directions. The Military Department, directed by K. Ruzhitskyi, was directed to organize a wide military structural formations (battalions, platoons) with a forecast rise of subversive actions during attacks on the Western Front in the spring of 1940. That department soon separated from "Raclawice" and became a new military formation called the Polish Armed Organization (PAO) (Polska Organizacja Zbrojna).

Parallel with a military character of the organization, "Raclawice" was characterized by mass character, indicating the formation of military

personnel in conspiracy that united mainly officers. It was the Military Organization of Liberty – "Znak" (MOL) (Wojskowa Organizacja Wolności). As a result of adopted provisions "Znak"– MOL had to add human resources to the PAO. Also in the Military department there was formed a new group called "Unia" which partially consisted of the officers of "Znak" – MOL and civilians [15, p. 398].

Social and political program of "Raclawice" was not only strongly well-defined, but also had a very general nature. V. Zakzhevskii was requested to process ideological declarations. Prepared thesis by him caused active discussions in various circles, including the meeting of the Committee. In a very short time "Raclawice" developed activities in the country, built a network of underground movement, increased in its size. In the report of "Raclawice" for the period of June, 15 – July, 15 of 1940 it was reported that the ranks of the organization collected about 36 000 out of 1000 communities, and an underground network covered 76 districts [21, p. 135].

Organizational contacts were tuned both by territorial activists from "Siew", configuring relationships with the central figures in Warsaw and by the emissaries of the Central Committee "Raclawice". Members of the Central Committee together with the asset often penetrated deeply, restoring a torn organizational network [4, p. 153].

The significant attention was paid to the organization of advocacy activities. A network of underground printing and publishing was widely created. In December of 1939 the first number of "Radiowy" was edited (1-2 times weekly circulation of approximately 1,000 copies). The most significant printed editions were: "Iskra Anteny polskie" (1940), "Dwa dni" (1940-1944), "Wojna i Wolność" (1940–1944), "Wojsko i Niepodległość" (1940-1943), "Polski Zhovnyer" (1940–1942) and others. Publishing activities were major organized and conducted by the Military department of "Raclawice" [6, p. 262].

So, "Raclawice" was included into the staff of the Central Committee of Independent Organizations (CCIO) formed by R. Svyentohovskiy. The CCIO united underground organizations, supporting the Government of Sikorskiy, and was not associated with any of three major pre-war opposition political parties – the National Party, the Peasant Party and the Polish Socialist Party. E. Durachynskiy submitted the lists of figures related to the CCIO: M. Bozhetskiy, T. Shpotanskiy, T. Slavinski, K. Drevnovskiy, R. Tychynskiy, I. Orzechowski, A. Olehovich, F. Kvyetsinskiy, S. Witkowski, N. Barlitskiy. The Political Bureau was created involving the activists who were in the cooperation with R. Svyentohovskiy [21, p. 287].

G. Bzhusko being one of the founding members of "Raclawice" wrote about the first contacts of the committee "Raclawice" with supporters of General W. Sikorskiy and some other clandestine groups: "Establishing

connection with the team of W. Sikorski was very important to us: solving financial problems"[20, c. 16].

The situation in the country and in other political centers at that time was very difficult. As we know from the narrative of Commander E. Rydza-Smihlyi, in September of 1939 a new military underground organization was formed – the Service of Polish Victory (SPV) (Służba Zwycięstwu Polski), led by M. Tokazhevskiy-Karashevich. In November of 1939 a new Prime Minister W. Sikorski, who was the Commander-in-chief of a newly-created organization – the Union of Armed struggle (UAS) (Związek Walki Zbrojnej), which appeared instead of the SPV, the commander of which became K. Sosnkovskiy, while being in France. The SPV conveyed its secret network to the UAS and Tokazhevskiy was appointed as the Commander-in-chief of the UAS in Lviv. S. Rovetskiy was the head of District number 1 and later on was appointed as an Alternate Commander-in-chief of the UAS, and then the Commander-in-chief (after the fall of France in June of 1940) [18, p. 412].

In developing the political line of the party the leaders of the Peasant Party-Roch (PP-Roch) came out of position of the chief forces in the coalition of bourgeois, petty-bourgeois and reformist parties that prevailed in the struggle for independence. One of the most important tools which strengthened their position was the creation of armed forces in conspiracy. At first "Roch" with some fluctuations recognized the Union of Armed Struggle (UAS) naming it "army in secrecy" and recommended peasants to join it, as the result there was a quick expansion of the ranks of the Union by peasants. Fears of peasants grew because of the formation of such military organizations as the National Party (NP) and the Polish Socialistic Party (PSP). There was a growing discontent among the peasants because of the domination of "sanation" officers in the UAS [7, p. 60–61].

As one of the most pressing directions of the peasant movement was the matter of building a military organization, it became "Hlostra", which was later transformed into the Battalions of Peasants (BP). Historians in their research believe that it is chronologically impossible to determine when the BP emerged as the Peasant Military Organization. The members of this movement F. Nechko, F. Kamynskiy argue that the concept of the BP as a military union developed in the first half of 1940 [13, p. 411]. In one of the documents dating back to August of 1940, organizational arrangements were designed to establish that military group, which should have the character of self-defense and act on the basis of the ideas of peasant interests. We admit the fact that in the same month the Central Committee of the Peasant Party finished the creation of "Hlostra" [16, p. 32]. Demonstrating the radicalism of the movement, the leaders of the Peasant Party-Roch (PP-Roch) inadvertently became in conflict with their current

allies in the political camp. It could result in: 1) program concessions (which was quite dangerous as threatened the reduction of massive base of the party); 2) breach of collaboration with "center-right" members (which broke the concept of coalition of "consolidated" society); 3) the struggle for strengthening their political position within the "London" camp through strengthening their left flank.

Since 1943 the dynamic development of troops of the Peasant Battalions began. By the end of the occupation there were about 400 of them (dozens of them were partisans). According to the investigations of the researchers during the occupation they held about 5677 shares, representing about 19 % of the anti-Hitler action with the participation of Poles. Among them 830 out of 5677 had the character of armed conflicts, 233 – diversions in vehicles, 1614 – attacks on the administration and police, 1200 – on economic motives. To a large extent it was a response to terror of invaders, and especially to a massive repression, evictions and killings of peasants [7, p. 68-69].

The radicalization of peasants was expressed in the armed resistance to the Nazis, in cooperation with a number of divisions of the BP, units of National Guard (NG) and Soviet partisans. A growing discontent of its members was connected with the cooperation of the Central Committee of the Peasant Party (CCPP) with right-wing political factions within the "Delegature" and of the National Army (NA). Thus, an attempt of the CCPP to combine the BP with the NA met the resistance from soldiers and assets of "Roch". As a result, by the end of the war only 25 % of the BP joined the NA. It did not correspond to the mood of the peasants to introduce peasants' resistance in the limit of "self-defense" by the CCPP, to force them to avoid direct military conflicts with the Nazis, to use preventive measures to confine health care and public safety.

We note that the leaders of "Roch" retained the control over all forms of protection in Zamosc by the BP, separated soldiers of the BP from contacts with the members of the Polish Party of Workers, with the troops of the NG and Soviet partisans. Moreover, they condemned the acts of sabotage. Despite the restrictive position of the Central Committee of National Movement, some troops of the BP (including separate units of the NA) cooperated with the NG and protected the population of Zamosc from repression of occupants, took part in the armed struggle. In spring of 1943 Grot-Rovetskyi, the commander of the NA, noted the existence of conflicts between the Central Committee of National Movement and "lower ranks" of "Roch" and remarked the presence of "strong antagonisms" in some areas [22, p. 118].

In the process of building of organizational structure of the BP there were two periods relating to the military and political situation in the

country. Thus, in 1940–1941 the process of formation of the relevant regional centers took place, while the period of 1942–1944 was characterized by rapid sabotage and military activities, the creation of military units and the objectization of the concept of armed struggle [9, p. 53].

In 1942 there was the growth of human resources in the ranks of the BP. Thus, for the period of 1942–1943 its membership totaled 121,000. With the increasing of members in the organization, its leaders began to arrange "forest" units, the purpose of which was the organization of partisan war with invaders [14, p. 39]. Their adopted Military Service Regulations were important for organizational development of the BP. Unlike other policy documents, it had political nature and determined the areas of ideological activity [11, p. 138].

The BP was one of the most influential military organizations in occupied Poland, which established its territorial organizational structure, covering almost the entire country. It implemented the Directive of the NP: physical preservation of the population, combating the exploitation of agriculture resources, and the extirpation of Polish villages.

As for the further activity of the BP, according to some documents, in January of 1944 some sections of the organization began to join the National Army [3, p. 204]. In June of 1944 some sections of the BP participated in the partisan battles in the woods of Yanov, Leipzig and Solsk – the largest partisan battle in Polish lands during World War II. In 1944, some troops joined the NG. Most, however, remained faithful to the Polish Government in London.

Thus, despite difficult conditions of occupation and terror against Polish population, the most influential political parties, military organizations, based on ideological and financial support of emigration and the Government of W. Sikorski established a network of underground state institutions (the Delegation), including the judicial system, which became a kind of foundation for the Polish Underground State. In addition, during the period of 1939–1944 on the basis of influential political parties, including the National Party, there were created underground military organizations which had their territorial, organizational structure, covering almost all the territory of occupied country implementing the programs of the National Party: physical preservation of the population, combating the exploitation of agricultural resources and the destruction of Polish rural settlements.

Literature

1. Архів нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych), Polityczne ugrupowania w kraju w okresie okupacji – zbiór akt 1939–1944. Statuty, regulaminy, instrukcje, rozkazy, odezwy, materiy informacyjne, spisy cztonkow: "Ractawice". – Chtopska Organizacja Wolnosci, 1944, sygn. 211/t.1.

2. *Materiaty zrodowe do historii polskiego ruchu ludowego.* – Warszawa : Lud. Spoldz, 1966. T. IV : 1939–1945. – 1966. – 236 s.
3. *Ruch Oporu na wsi Matopolskiej w dokumentach konspiracyjnych ruchu ludowego 1940–1944 rr.* / J. Buszko. – Wroclaw, 1973. – 487 s.
4. Казакова О. М. Впровадження нацистського "нового порядку" на окупованих польських землях (вересень 1939 – червень 1941 рр.) : автореф. / О. М. Казакова. – Дніпропетровськ, 2004. – 20 с.
5. Казакова О. М. Політичні особливості генези польського руху Опору в умовах нацистського окупаційного режиму (вересень-грудень 1939 р.) / О. М. Казакова // *Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин* : збірник наукових праць. – К. ; Краків : Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – С. 152–155.
6. Медоварова Т. М. Борьба Польской рабочей партии за радикализацию крестьянского движения и укрепление союза рабочего класса с крестьянством : автореф. / Медоварова Т. М. – Ужгород, 1980. – 20 с.
7. Носкова А. Ф. Крестьянское политическое движение в Польше, сентябрь 1939 – весна 1948 гг. / А. Ф. Носкова ; отв. ред. Г. П. Мурашко; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. – М. : Наука, 1987. – 313 с.
8. Русначенко А. Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни / А. Русначенко // *Сучасність.* – 2001. – № 10. – С. 89–93.
9. Суспільні і політичні передумови утворення селянською партією власних збройних формувань під час гітлерівської окупації Польщі // *Вісник Київського ун-ту. Історичні науки.* – К. : Київський інститут, 1995. – Вип 33. – С. 146–152.
10. Bonusiak A. *Polska podczas 2 wojny swiatowej* / A. Bonusiak. – Rzeszow : Wydawnictwo Wyzizej Szkoły Pedagogicznej, 1999. – 459 s.
11. Borodziej W. *Terror i Polityka: Policja niemiecka a polskich ruch Oporu w GG 1939–1944* / W. Borodziej. – Warszawa : Wydawnictwo PAX, 1985. – 248 s.
12. Czarnik O. S. Leszek Czarnik – jeden z "Argonautow" Z dziejow konspiracji na ziemiach wschodnich, 1939–1941 / O. S. Czarnik // *Zeszyty Historyczne.* – 2002. – № 141. – S. 185.
13. Duraczynski E. *Polska 1939–1945. Dzieje polityczne* / E. Duraczynski. – Warszawa : Wydawnictwo Bellona, 1999. – 467 s
14. Duraczynski E. *Wojna i okupacja, wrzesieii 1939 – kwiecieii 1943* / E. Duraczynski. – Warszawa : Wiedza ponszecha, 1974. – 492 s.
15. Garlinski J. *Polskie paiństwo podziemne (1939–1945).* Biblioteka "Kultury" / J. Garlinski. – Warszawa : MON, 1978.
T. 248. Oficyna Wydawnicza Pomost. – 1978. – S. 20–80.
16. Gmitruk J. *Historia Batalionow Clopskich* / J. Gmitruk // *Wojskowy przeglad historyczny.* – 1982. – № 2. – S. 23–38.
17. Hillebrandt W. *Konspiracyjne organizacje mtodziezowe w Polsce. 1939–1945* / W. Hillebrandt. – Warszawa : Kziazka i wiedza, 1973. – 448 s.
18. Matusak P. *Polskie formacje nieregulame w okresie II wojny swiatowej* / P. Matusak // *Zeszyty naukowe Ul.* – 1988. – S. 407–423.

19. Matusak P. Ruch Oporu w Polsce 1939–1945 / P. Matusak. – Katowice : Wyd-wo Wyzszej Skoly Pedagogicznej, 1988. – 412 s.
20. Pietras S. Polska organizacja zbrojna Siew – Raclawice – POZ – AK / S. Pietras. – Warszawa, 2003. – 340 s.
21. Rawski T. Wojna wyzwolencza narodu polskiego w latach 1939–1945. Weztowe problemy / T. Rawski. – Warszawa : PAX, 1966. – S. 282–293.
22. Turlejska M. O wojnie i podziemiu. Dyskusie i potemike / M. Turlejska. – Warszawa : Kziaska i wiedza, 1959. – 280 s.
23. Wojtas A. Dzialalnosc polityczna ludowcow w okresie drugiej wojny swiatowej / A. Wojtas. – Warszawa, 1979–1988. Cz. I-II. – 1979–1988.

Особливості діяльності рад у справах руської православної церкви і релігійних культів на Херсонщині в 1943–1965 рр.

На основі архівних джерел розглядаються особливості діяльності уповноважених рад у справах Руської православної церкви і релігійних культів при Раді Міністрів СРСР на Херсонщині в повоєнні роки та період десталінізації. Звертається увага на завдання, що ставилися перед уповноваженими цих рад, на умови їхньої роботи, розмір їхнього соціального забезпечення, на проблеми їх взаємовідносин з іншими чиновниками тощо. Демонструються наслідки діяльності інституту уповноважених в Херсонській обл. УРСР в 1943–1965 рр.

Ключові слова: рада, політика, громада, церква, священник.

На основе архивных источников рассматриваются особенности деятельности уполномоченных советов по делам Русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР на Херсонщине в послевоенные годы и период десталинизации. Обращается внимание на задания, которые ставились перед уполномоченным этих советов, на условия их работы, размер ихнего социального обеспечения, на проблемы их взаимоотношений с другими чиновниками и т. п. Демонстрируются последствия деятельности института уполномоченных в Херсонской обл. УССР в 1943–1965 гг.

Ключевые слова: совет, политика, общество, церковь, священник.

Based on archival sources in the article is considered about the peculiarities of activities of authorized councils for Russian Orthodox Church and religious worship at the Council of Ministers of the USSR in the Kherson region in the post-war years and the period of de-Stalinization. The attention is given to tasks which had authorized persons of these councils, to their working conditions, to the size of their social security, to the problems of their relationships with other officials etc. In the article is shown the consequences of the institution authorized in the Kherson region USSR in 1943–1965 years.

Key words: council, politics, community, church, ecclesiastic.

У наші дні увага українських істориків спрямована на дослідження недостатньо вивчених проблем української історичної науки. Однією з таких проблем є діяльність радянських державних органів, спрямована на реалізацію нової політики СРСР щодо Руської православної

церкви (далі – РПЦ), що сформувалася під час Великої Вітчизняної війни і реалізовувалася в період 1943–1965 рр.

Вагомий внесок у розробку цієї проблеми зробили українські науковці: П. Бондарчук, Ж. Канталінська, І. Луковенко, В. Милусь, М. Михайлуца та ін. [1–7]. Серед російських дослідників взяли участь у дослідженні цієї проблеми: Ю. Гераськін, О. Федотов, М. Шкаровський [8–10].

Однак проблема діяльності уповноважених Ради у справах РПЦ (далі – РСРПЦ) і Ради у справах релігійних культів (далі – РСРК) при Раді Народних Комісарів СРСР (далі – РНК) (пізніше – Раді Міністрів СРСР) по Херсонській області УРСР до наших днів комплексно не досліджувалася. Саме тому метою цієї роботи є спроба дослідити особливості діяльності уповноважених вищезгаданих рад на території Херсонщини в 1943–1965 рр.

Радянська церковна політика в період Другої світової війни порівняно з політикою 1920–1930 рр. зазнала суттєвих змін і стала більш ліберальною. Це було зумовлено, з одного боку, зовнішньою політикою Радянського Союзу, спрямованою на здобуття підтримки західних країн у боротьбі з німецько-фашистськими окупантами і отримання прихильності прокомуністичних партій та урядів Центрально-Східної Європи для поширення впливу РПЦ на їхню територію.

З іншого боку – внутрішньою ситуацією в СРСР, яка вимагала рахуватися зі зростанням релігійних настроїв у радянському суспільстві внаслідок війни і бажанням влади використати православну церкву для консолідації населення радянської країни.

Таким чином, завдяки зміні політичної кон'юнктури в СРСР його політика щодо РПЦ лібералізувалася і протрималася в такому стані до приходу М. Хрущова до влади, після чого тиск на РПЦ поступово посилювався і розгорталася антирелігійна пропаганда.

Провідну роль в утіленні в життя церковної політики радянської держави було покладено на РСРПЦ і РСРК, що діяли при уряді. Формування цих органів розпочалося з видання 14 вересня 1943 р. постанови РНК СРСР про створення Ради у справах РПЦ. На думку історика церкви П. Бондарчука, "ця Рада фактично мала не лише контролювати РПЦ, а й скеровувати її діяльність". Таким чином, РПЦ фактично перетворювалася на окремий державний орган СРСР і постійно перебувала під впливом державної церковної політики [11, с. 94].

Постановою РНК СРСР за № 572 19 травня 1944 р. було створено Раду у справах релігійних культів, яка мала забезпечити зв'язок між урядом і керівництвом різноманітних релігійних об'єднань: вірменно-григоріанської, старообрядницької, католицької, греко-католицької,

лютеранської церков, мусульманського, іудейського, буддійського віросповідань і сектантських організацій.

Реалізація нової церковної політики на місцевому рівні була покладена на уповноважених РСРПЦ і РСРК при союзних республіканських та обласних (крайових) виконавчих комітетах рад трудящих.

До обов'язків уповноважених РСРПЦ при виконкомах місцевих рад належали: реєстрація і ліквідація релігійних громад, надання їм у користування церковних споруд, їх огляд, обстеження і закриття, реагування на скарги і заяви громадян тощо [12, с. 220–221].

У свою чергу, уповноважені РСРК при виконкомах облрад займалися обліком релігійних громад і культових споруд, що не належали до РПЦ, та стежили за внутрішнім життям цих громад [13, арк. 13]. Вони збирали фактичний матеріал про форми масової релігійної роботи в містах і селах (жниварські свята, вечори кохання та ін.), проведення хрещень, участь у житті релігійних громад учнівської молоді, студентства і радянських службовців, створення сектантами струнних оркестрів, гуртків художнього шиття і рукоділля, антивоєнні настрої духовенства і мирян, випадки відмов віруючих служити в Червоній армії тощо [14, арк. 12–13].

Незважаючи на велику кількість завдань, що ставилися перед уповноваженими РСРПЦ і РСРК, їхні колеги з обласних рад сприймали їх як другорядних чиновників, тому для них створювалися гірші умови праці, ніж для інших робітників виконкомів облрад. Не була винятком і Херсонська обл. Так, реагуючи на такий стан речей наприкінці 1945 р., уповноважений РСРК у Херсонській обл. Д. Лисенков скаржився голові РСРК при РНК СРСР тов. Полянському на те, що приміщення, в якому він працював, не відповідало необхідним вимогам.

Зокрема, уповноважений РСРК зазначав, що в кабінеті площею 12 м² він зі своїм секретарем працювали разом з уповноваженим РСРПЦ і його секретарем. В цьому ж приміщенні стояла шафа і три столи, причому секретарі працювали за одним із них. У той час, коли в усіх кімнатах будівлі облвиконкому був зроблений ремонт, ця кімната була навіть не біленою, було відсутнє опалення, телефон і потрібна для роботи література.

Також уповноважений РСРК Д. Лисенков скаржився, що він, проживаючи з 20 вересня 1945 р. в Херсоні, не отримав квартири і не бачив перспектив для її отримання найближчим часом [15, арк. 15 зв.].

Окрім створення гірших умов праці, ніж іншим співробітникам, влада Херсонської обл. завантажувала уповноважених РСРПЦ і РСРК роботою, яка не належала до їхньої компетенції, що у свою чергу негативно впливало на виконання їхніх прямих посадових обов'язків.

Наприклад, уповноважений РСРПЦ у Херсонській обл. УРСР тов. Коровін в листі № 4731 від 25 листопада 1944 р. повідомляв уповноваженого РСРПЦ при РНК УРСР П. Ходченка, що через відрядження у справах облвиконкому він з узятих на облік 101 православної церкви в Херсонській обл. в 1944 р. встиг зареєструвати лише 54, тому ризикував зірвати реєстрацію церков у визначений термін [16, арк. 38].

Також херсонська обласна влада намагалася на уповноважених РСРПЦ і РСРК економити кошти місцевого бюджету. Так, уповноважений РСРК у Херсонській обл. тов. Авраменко отримував меншу зарплатню, ніж уповноважені, які працювали в РРФСР. Через що на початку 1952 р. він звертався з клопотанням до уповноваженого РСРК по УРСР П. Вільхового з проханням встановити йому персональну ставку щомісячної зарплати або виплачувати щомісячну дотацію на рівні уповноважених РСРК в РРФСР [17, арк. 2].

Така ситуація не була поодинокую. Як зазначав історик церкви Л. Швець, гідність уповноважених принижували, починаючи з 1940-х рр., дискримінуючи їх в оплаті праці порівняно з іншими партійними та радянськими працівниками. Їх не включали до відповідальних працівників, яким, згідно з постановою Ради Міністрів СРСР № 275 від 10 лютого 1948 р., видали додаткове грошове забезпечення.

Надалі становище не покращувалося, тому оклади уповноважених РСРПЦ в областях у другій половині 1950-х рр. відповідали лише третині заробітної плати завідувача організаційного відділу з набору робочої сили при облвиконкомах союзних республік [18, с. 297].

Економія бюджетних коштів на інститутах уповноважених РСРПЦ і РСРК не обмежувалася зниженням їхніх зарплат. Приміром, негативно вплинув на роботу уповноваженого РСРПЦ у Херсонській обл. наказ Херсонського облвиконкому від 21 травня 1947 р. про скорочення посади технічного секретаря. І хоча завдяки клопотанню нового херсонського уповноваженого К. Шкуренка від 13 березня 1950 р. ідея відновлення штатної посади секретаря-машиністки була підтримана уповноваженим РСРПЦ по УРСР П. Ходченком, утілення в життя цього рішення затягнулося на два роки. Тому уповноважені РСРПЦ у Херсонській обл. впродовж п'яти років вимушені були витратити час на виконання технічної роботи, яку повинен був виконувати секретар [19, арк. 17].

Політики, спрямованої на економію фінансових ресурсів на інституті уповноважених, дотримувалася й центральна влада. Так, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 24 квітня 1952 р. за № 1981 "Про усунення надмірностей і порушень, що допускаються при відрядженнях посадових осіб", голова РСРПЦ Г. Карпов наказав

управляючому справами цієї ради тов. Барашкову спільно з Інспекторським відділом переглянути річний план відряджень співробітників Ради з урахуванням скорочення витрат на відрядження за кошторисом 1952 р. на 7 % порівняно з відповідними асигнуваннями 1951 р. Причому строк відрядження співробітників РСРПЦ не повинен був перевищувати десяти днів, за винятком випадків, що були викликані "діловою необхідністю" [20, арк. 4].

Те, що за рахунок інститутів уповноважених РСРПЦ і РСРК держава економила кошти, не звільняло їх від жорсткого контролю з боку вищого керівництва. Яскравим свідченням такого підходу був випадок зі звільненням секретаря уповноваженого РСРПЦ Є. Данилевської в 1953 р. за те, що вона за відсутності уповноваженого тов. Шкуренка повідомила священику і представникам церковної громади Цюрупинська зміст листа РСРПЦ про доцільність тимчасово утриматися від розбору вилученого у громади за рішенням облвиконкому зруйнованої будівлі собору [21, арк. 12].

Очевидно, після цього випадку посада секретаря уповноваженого РСРПЦ у Херсонській обл. була знову скорочена. Тому уповноважений Ф. Гриженко звернувся в серпні 1954 р. до голови РСРПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпова з клопотанням про відновлення посади технічного секретаря, зазначивши наступне: "Технічна робота в канцелярії уповноваженого настільки мене займає, що я не можу приділяти потрібного часу для вивчення діяльності релігійних громад" [22, арк. 65].

У відповідь на прохання Ф. Гриженка про відновлення посади технічного секретаря відповідальний секретар РСРПЦ тов. Репін 7 вересня 1954 р. повідомив, що за роз'ясненням Штатного управління Міністерства фінансів СРСР посада секретаря-машиністки уповноваженого РСРПЦ у Херсонській обл. оплачувалася з місцевого бюджету і скорочена за пропозицією Херсонського облвиконкому, тому може бути відновлена Штатним управлінням Міністерства фінансів СРСР тільки за клопотанням облвиконкому та Ради Міністрів УРСР і за рахунок скорочення аналогічної (за розміром окладу) посади в одному з обласних виконкомів [23, арк. 70].

Взаємодія уповноважених РСРПЦ і РСРК з іншими органами виконавчої влади в Херсонській обл. знаходилася на неналежному рівні. Приміром, уповноважений РСРПЦ у Херсонській обл. А. Салмін у березні 1945 р. скаржився голові РСРПЦ при РНК СРСР Г. Карпову і уповноваженому РСРПЦ при РНК УРСР П. Ходченку на те, що він не міг зареєструвати вісім релігійних громад через те, що райвиконкоми Херсонської обл. затягували підписання договорів з громадами

віруючих про передачу їм у безоплатне, безстрокове користування молитовних будинків і культового майна [24, арк. 9].

Крім того, уповноваженим РСРПЦ періодично доводилося вести боротьбу з так званими "перегинами" місцевих чиновників щодо православної церкви. Приміром, уповноважений РСРПЦ Ф. Гриженко у квітні 1954 р. виступив проти дій Сиваського сільського голови тов. Косова, який заборонив священику провести покійника з квартири на кладовище, внаслідок чого йому головою виконкому Сиваського райради А. Мавренком було "зроблене суттєве зауваження" [25, арк. 19, 24].

Уповноважений РСРК у Херсонській обл. В. Авраменко теж був незадоволений співпрацею з місцевою владою. В січні 1953 р. він скаржився голові виконкому херсонської облради Т. Барильнику на те, що Херсонська обласна рада, виконкоми рад Генічеського, Горностаївського, Іванівського і Каланчацького р-нів не виконують вказівок облвиконкому з проведення заходів, спрямованих на боротьбу з релігійними формуваннями, особливо з групами віруючих, що діяли нелегально, і тих, що незаконно проводили молитовні збори на дому [26, арк. 10]. Таким чином, частина місцевих чиновників вважала уповноважених РСРПЦ і РСРК другорядними співробітниками та бойкотувала співпрацю з ними.

Взаєморозуміння між місцевими уповноваженими та їхнім республіканським і всесоюзним керівництвом теж було незадовільним. Наприклад, уповноважений РСРК у Херсонській обл. В. Авраменко у вересні 1954 р. скаржився голові РСРК при Раді Міністрів СРСР І. Полянському на те, що його не запросили на республіканську нараду уповноважених, яку він уважав основним заходом, на якому уповноважені можуть обмінятися досвідом і отримати поради та вказівки щодо роботи, у т. ч. у рамках посилення атеїстичної пропаганди.

Крім того, В. Авраменко скаржився вищезгаданому посадовцю на уповноваженого Ради в УРСР П. Вільхового на те, що той у своїх зауваженнях до його звіту за перше півріччя 1954 р. замість того, щоб вказати, яким чином виправити помилки, недоліки та упущення, "без фактів, огульно звинувачував, ображав і т. д., навмисно викривляючи, переплутуючи, перекручуючи питання, викладені в інформзвіті, аби знайти звинувачення уповноваженому і т. д. і т. п." [26, арк. 39–40].

Натомість сприятливим фактором у роботі уповноваженого РСРПЦ у Херсонській обл. була позиція керівництва Херсонської і Одеської єпархій, яке намагалося налагодити з ним продуктивну роботу і доброзичливі відносини. Доказом цього може слугувати те, що архієпископ Нікон неодноразово вітав обласних уповноважених з різноманітними святами. Наприклад, у телеграмі до уповноваженого

РСРПЦ у Херсонській обл. Ф. Гриженка високопреосвященний Нікон, вітаючи його з наступаючим 1955 р., писав: "Вітаю Вас, дорогий Феодор Іоакимович, з Новим роком, бажаю здоров'я, успіхів у Вашій багатокорисній діяльності" [27, арк. 91].

Намагання духовенства добитися поблажливості з боку уповноважених РСРПЦ і РСРК у деяких випадках призводило до панібратських відносин між уповноваженими і священнослужителів, а в інших – навіть до випадків хабарництва і перевищення службових повноважень уповноваженими зазначених рад. Тому у спільному секретному листі до всіх уповноважених РСРПЦ і РСРК від 9 травня 1946 р. за № 354/с-475/с голова РСРПЦ Г. Карпов і заступник голови РСРК Ю. Садовський попередили уповноважених про необхідність "суворо дотримуватися лише ділових взаємовідносин з представниками культур" [28, арк. 211–211 зв.].

Незважаючи на те, що уповноважених РСРПЦ і РСРК їхні місцеві колеги недооцінювали, вони користувалися певною кількістю благ, як інші державні службовці. Так, уповноважений РСРК тов. Авраменко під час планової відпустки (6 жовтня – 2 листопада 1952 р.) знаходився на санаторному лікуванні в Одесі, уповноважений РСРПЦ тов. Шкуренко під час відпустки згідно з рекомендацією медичної комісії (вересень 1953 р.) теж перебував на лікуванні в санаторії [29, арк. 43; 30, арк. 13].

Крім того, тов. Шкуренко з 10 червня до 8 серпня 1953 р. перебував у відпустці у зв'язку зі складанням державних іспитів в Одеському держпедінституті. Таким чином, у 1953 р. він близько трьох місяців не займався виконанням своїх прямих посадових обов'язків [31, арк. 13].

Деяким уповноваженим РСРПЦ, у тому числі сусідніх з Херсонською Кіровоградською і Кримською областей П. Романову і Я. Жданову відповідно, у зв'язку з досягненням ними десятилітнього стажу роботи на посаді уповноважених і бездоганну роботу було оголошено подяку з видачею грошової премії у розмірі 700 крб [32, арк. 27, 40].

Однак неналежні умови праці, заниження заробітної плати, скорочення допоміжного персоналу і відсутність тісної співпраці з іншими державними службовцями впливали на те, що уповноважені часто не виконували свої обов'язки, за що їх звільняли чи переводили на іншу роботу.

Доказом такого стану речей може слугувати те, що в 1944–1953 рр. посаду уповноваженого РСРПЦ у Херсонській обл. обіймали тт. Корвін, Салмін, Плахотний і Шкуренко. Отже, один уповноважений в середньому перебував на посаді 2,5 роки. Зрозуміло, що це негативно впливало на якість їхньої роботи. Аналізуючи цю ситуацію, історик церкви М. Михайлуци зазначив, що через постійну зміну кадрів уповноважені не мали необхідного часу навіть на поверховий розгляд суті

своєї справи. Звідси була слабкою їхня теоретична база, відсутня професійна підготовка, бракувало відповідних знань з історії регіону, історії релігії, релігійно-духовної обрядовості, конфесійних особливостей та специфіки міжконфесійних відносин тощо [33, с. 219].

Реагуючи на незадовільний стан роботи уповноважених, голова РСРПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпов у таємному листі до обласних уповноважених від 21 січня 1947 р. зазначав, що деякі з них слабо вивчають релігійну ситуацію в регіонах, недостатньо слідкують за правильним виконанням радянського законодавства щодо православної церкви, затримують квартальні та річні звіти та не висвітлюють у них і в статистичних таблицях всієї необхідної інформації, втручаються у внутрішні справи церкви тощо [34, арк. 11].

Незважаючи на низку факторів, що негативно впливали на роботу уповноважених РСРПЦ і РСРК, вони намагалися виконувати завдання, які на них покладалися. Серед першочергових завдань, що ставилися перед уповноваженими, були взяття на облік релігійних громад і реєстрація священнослужителів.

Зокрема, станом на 1 червня 1946 р. уповноваженим РСРПЦ А. Салміним на облік в Херсонській обл. було взято 115 православних парафій, яким у користування було передано 59 типових церков і 56 молитовних будинків. Служителів культу на 1 червня 1946 р. на Херсонщині було зареєстровано 123 (31 протоіерей, 81 священник, ігумен, 2 ієромонахи, 8 дияконів) [35, арк. 14; 36 арк. 1].

Серед інших завдань, які виконували уповноважені РСРПЦ і РСРК, був збір інформації про проведення релігійних свят. Наприклад, проаналізувавши ситуацію під час різдвяних днів 1957 р., уповноважений РСРПЦ у Херсонській обл. Ф. Гриженко повідомив РСРПЦ, що духовенство з церковним активом ходило містами і селами з молитвами, що принесло йому гарні прибутки. Він звертав увагу на те, що під час ходіння священники вели широку агітацію із залучення людей до церкви, хрещення дітей, говіння, освячення будинків і колодязів тощо.

Оглянувши херсонські церкви, Ф. Гриженко констатував, що вони мали урочистий вигляд, були прикрашені квітами та ілюміновані. Всі храми були заповнені людьми, однак, можливо, через несприятливі природні умови, їх було набагато менше, ніж у 1956 р. [37, арк. 2].

Починаючи з кінця 1940-х рр., унаслідок розчарування керівництва СРСР у використанні Московської патріархії на міжнародній арені, ліберальна політика щодо православної церкви почала охолоджуватися. З цього часу уповноважені РСРПЦ значну увагу приділяли скороченню мережі православних храмів і більш суворо вивчали діяльність православних священнослужителів.

Так, Херсонський облвиконком щодо уповноваженого РСРПЦ у Херсонській обл. К. Шкуренка від 1 серпня 1950 р. звернув увагу на те, що недіючий молитовний будинок в с. Птахівка Скадовського р-ну більше року ніким не використовувався, що спонукало віруючих до його відновлення, і наголосив: "Якщо б з Вашого боку вчасно було поставлене питання перед облвиконкомом про використання вказаної будівлі, такого явища не було б" [38, арк. 43].

Паралельно з політикою закриття культових споруд РСРПЦ дотримувалася лінії, спрямованої на обмеження будівництва нових храмів. У відповідь на клопотання релігійної громади с. Трифонівки Великоолександрівського району Херсонської обл. про дозвіл на будівництво церкви РСРПЦ в червні 1952 р. рекомендувала запропонувати громаді купити чи взяти в оренду приватний будинок для використання його як молитовного будинку, адже "будівництво церкви Рада вважала недоцільним" [39, арк. 52].

Однак не завжди уповноважені РСРПЦ і РСРК дотримувалися політики, спрямованої на скорочення кількості церков і молитовних будинків у СРСР. Так, уповноважений РСРПЦ у Херсонській обл. Ф. Гриженко в лютому 1956 р. задля ліквідації невдоволення віруючих звертався до уповноваженого РСРПЦ в УРСР Г. Корчева з проханням клопотати перед Радою Міністрів УРСР дозволити виділити земельні ділянки під будівництво молитовних будинків в селах Громівці Новотроїцького р-ну, Раденську та Високопілля Цюрупинського р-ну [40, арк. 12–12 зв.].

Послаблення ліберальної політики щодо РПЦ знайшло своє відображення у висуванні більш жорстких вимог до священнослужителів, які прагнули зареєструватися в уповноважених РСРПЦ. Зокрема, у листі від 1 жовтня 1948 р. голова РСРПЦ тов. Карпов вимагав від уповноваженого РСРПЦ у Херсонській обл. тов. Плахотного, щоб при реєстрації служителів релігійних культів, членів церковних рад і ревізійних комісій він звертався до Міністерства державної безпеки та Міністерства внутрішніх справ для консультацій, і в разі їхніх заперечень щодо певної особи, відмовляти їй в реєстрації [41, арк. 175].

Негативно вплинуло на ліберальну церковну політику СРСР те, що після смерті тов. Сталіна ЦК ВКП(б) очолив М. Хрущов. Як зазначив російський історик церкви М. Шкаровський, тов. Хрущов сформувався як політичний діяч в 1930-ті рр. і немало сил доклав до знищення храмів у Москві та Україні. Крім того, будучи своєрідним "революційним романтиком", новий лідер партії щиро вірив у можливість швидкої побудови комунізму, в якому немає місця для релігійних уявлень [42, с. 352].

Після видання Радою Міністрів СРСР постанови "Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу" від 16 березня 1961 р. місцеві органи влади посилили тиск на православну церкву, а РСРПЦ їх у цьому підтримувала [43, с. 372]. Місцеві виконкоми почали використовувати різноманітний спектр методів для закриття церков. Одним із таких методів було злиття двох релігійних громад в одну. Діючи за таким принципом, виконком Бериславської райради 27 квітня 1962 р. прийняв рішення задовольнити прохання частини віруючих про вихід їх із церковної двадцятки Успенської церкви та об'єднати їхню громаду з Введенською громадою Берислава. Виконком Херсонської облради затвердив це рішення і передав приміщення Успенської церкви в користування Бериславської райради. Уповноважений РСРПЦ у Херсонській обл. Ф. Гриженко, у свою чергу, зробив висновок, що існують всі підстави для зняття з реєстрації Успенської релігійної громади [44, арк. 1–2, 6–7].

Реагуючи на ці рішення, інша частина Успенської громади зібрала близько 400 підписів і зверталася зі скаргами до вищих державних органів, однак РСРПЦ при Раді Міністрів СРСР погодилася з рішенням Херсонської облради і надала право громаді орендувати інше приміщення для молитовних цілей [45, арк. 14].

Уповноважений РСРК у Херсонській обл. теж долучився до зменшення кількості православних громад на Херсонщині. На підставі висновків уповноваженого РСРК Д. Лисенкова виконком Херсонської облради прийняв рішення від 2 вересня 1949 р. за № 1189 про закриття молитовного будинку Введенської старообрядницької громади білокриницької злагоди в Херсоні [46, арк. 74]. Ліквідація цієї громади відбулася на підставі відсутності у неї служителя культу і низької відвідуваності богослужінь [47, арк. 7].

Після закриття церкви представник старообрядців Г. Афанашенко скаржився в свою архієпископію на "неправильні" дії херсонського уповноваженого РСРК, які виявилися в тому, що він "без попередження і офіційного документа несподівано опечатав храм". Віруючі були незадоволені й тим, що при передачі богослужбових речей із закритого храму в місцевий історико-археологічний музей був зламаний іконостас. Всього до музею передано 319 культових предметів [48, арк. 7].

Внаслідок посилення антицерковної політики за участі уповноважених РСРПЦ і РСРК кількість православних громад і легально практикуючих священнослужителів істотно зменшилася. Так, на 1 січня 1964 р. в Херсонській обл. діяла 61 православна парафія, серед яких типовими церквами користувалися лише вісім, молитовними будинками – 45, а вісім громад не мали культових споруд. Таким чином,

порівняно з 1 червня 1946 р. кількість православних громад скоротилася на 53 %. У свою чергу, кількість зареєстрованих священнослужителів на Херсонщині за цей період скоротилася на 44 % і склала 54 особи [49, арк. 4].

Політика, спрямована на зменшення кількості релігійних громад і духовенства, призвела до негативних наслідків, які виявилися у збільшенні випадків нелегальної діяльності православних священників на Херсонщині. Це, у свою чергу, змусило уповноваженого РСРПЦ у Херсонській обл. К. Шкуренка реагувати на поширення цього явища. Ведучи боротьбу із нелегальною діяльністю священнослужителів, він 14 березня 1952 р. звернувся до голови Чаплинського райвиконкому П. Коваленка з вимогою за допомогою місцевих органів влади припинити незаконну діяльність знятого з реєстрації священника Д. Комарницького, яка полягала у проведенні ним служб і відправ у с. Натальївці та навколишніх селах [50, арк. 1].

Отже, провідна роль в реалізації радянської політики щодо РПЦ на регіональному рівні була покладена на уповноважених РСРПЦ і частково РСРК, які діяли при обласних (крайових) виконавчих комітетах рад трудящих. Реалізуючи свої завдання, уповноважені цих рад на Херсонщині зіштовхнулися з низкою перепон. Так, незважаючи на те, що на них була покладена низка важливих обов'язків, інші чиновники сприймали їх як другорядних службовців, тому в уповноважених виникали проблеми із співпрацею з виконкомом обласної і деякими районними радами Херсонської обл. Крім того, для них створювалися гірші умови праці, їх завантажували роботою, що не входила до їхньої компетенції, і виплачували меншу зарплату, ніж іншим співробітникам облвиконкому. Незважаючи на ці обставини, уповноважені РСРПЦ і РСРК у Херсонській обл. утілювали в життя релігійне законодавство, проводили облік і реєстрацію парафій і духовенства, вивчали релігійну ситуацію в регіоні тощо.

Під впливом охолодження ліберальної церковної політики наприкінці 1940-х рр. і приходу до влади "революційного романтика" М. Хрущова зусиллями уповноважених вищезгаданих рад було посилено тиск на православну церкву, що призвело до скорочення удвічі мережі православних культових споруд і легально діючого духовенства в Херсонській обл. Це викликало незадоволення віруючих і спровокувало зростання кількості таємних богослужінь і відправ, здійснюваних незареєстрованими священнослужителями Херсонщини.

Література

1. Канталінська Ж. В. Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ століття : автореф.

дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Ж. В. Каталінська. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.

2. Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. / Петро Миколайович Бондарчук // Український історичний журнал. – 2010. – Вип. 2. – С. 137–163.

3. Луковенко І. Г. Радянська держава і Російська православна церква: історичний досвід відносин на матеріалах Донецької області (1943–1964 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 09.00.11 "Релігієзнавство" / Луковенко І. Г. – Київ, 2007. – 23 с.

4. Милуць В. І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-ті роки ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Милуць В. І. – Львів, 2002. – 18 с.

5. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2008. – 392 с.

6. Яремчук С. С. Православна церква на Буковині у 1944–1991 рр. (державно-церковні взаємини) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Яремчук С. С. – Черкаси, 2006. – 20 с.

7. Швець Л. М. Становище уповноважених ради у справах руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. ХХ ст. / Л. М. Швець // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип. ХІХ. – С. 294–298.

8. Гераськин Ю.В. Взаимоотношения Русской православной церкви, общества и власти в конце 1930-х – 1991 гг. (на материалах областей Центральной России) : автореф. дисс. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 "Отечественная история" / Гераськин Ю. В. – М., 2009. – 50 с.

9. Федотов А. А. Русская православная церковь в 1943–2000 гг.: внутрицерковная жизнь, взаимоотношения с государством и обществом (по материалам Центральной России) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02. "Отечественная история" / Федотов А. А. – Иваново, 2009. – 48 с.

10. Шкаровский М. В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М. В. Шкаровский. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1999. – 400 с.

11. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : колективна моногр. : у 3 ч. / відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010.

Ч. 3. – 2010. – 336 с.

12. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) / М. І. Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2008. – 392 с.

13. Державний архів Херсонської області (Далі – ДАХО), ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 245.

14. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 249.

15. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 245.

16. ДАХО, ф. Р. 1979, оп. 12, спр. 5.
17. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 256.
18. Швець Л. М. Становище уповноважених ради у справах руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. XX ст. / Л. М. Швець // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 294–298.
19. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 135.
20. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 138.
21. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 146.
22. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 148.
23. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 148.
24. ДАХО, ф. Р. 1979, оп. 12, спр. 14.
25. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 148.
26. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 259.
27. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 149.
28. ДАХО, ф. Р. 1979, оп. 12, спр. 28.
29. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 256.
30. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 145.
31. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 146.
32. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 148.
33. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2008. – 392 с.
34. ДАХО, ф. Р. 1979, оп. 12, спр. 36.
35. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 126.
36. ДАХО, ф. Р. 1979, оп. 12, спр. 14.
37. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 155.
38. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 135.
39. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 152.
40. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 152.
41. ДАХО, ф. Р. 1979, оп. 12, спр. 45.
42. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь в XX веке / М. В. Шкаровский. – М. : Вече, Лепта, 2010. – 480 с.
43. Там само.
44. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 163.
45. Там само.
46. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 252.
47. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 254.
48. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 254.
49. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 201.
50. ДАХО, ф. Р. 3727, оп. 1, спр. 142.

**Особливості кадрових перестановок у
керівній партійній номенклатурі УРСР
(друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.)**

У статті розглядаються особливості кадрових ротацій партійної номенклатурної еліти Української РСР у 1965–1985 рр. Прослідковано механізм призначення і перестановок на керівні партійні номенклатурні посади. Зазначені причини і динаміка змінюваності на посадах, фактори впливу на дані процеси, основні тенденції і характерні особливості номенклатурних переміщень.

Ключові слова: кадрові перестановки, ротація, партійна кар'єра, політична еліта, змінюваність, патрон-клієнтські відносини, політичний клан, кадровий застій.

В статье рассматриваются особенности кадровых ротаций партийной номенклатурной элиты Украинской ССР в 1965–1985 гг. Отслежен механизм назначений и перестановок на руководящие партийные номенклатурные должности. Указаны причины и динамика сменяемости на должностях, факторы влияния на данные процессы, основные тенденции и характерные особенности номенклатурных перемещений.

Ключевые слова: кадровые перестановки, ротация, партийная карьера, политическая элита, сменяемость, патрон-клиентские отношения, политический клан, кадровый застой.

The article runs about peculiarities of cadre rotations of the party nomenclature elite of USSR from 1965 till 1985. In the article was followed up the mechanism of appointments and transpositions on leading party nomenclature offices. Besides, in this article was pointed out reasons and dynamics of changeableness on offices, factors of influence on given processes, main tendency and characteristic peculiarities of nomenclature moving.

Key words: cadre transpositions, rotation, party career, political elite, changeableness, patron – client relations, political clan, cadre depression.

У політиці, як і в шаховій партії, перемога багато в чому залежить від розстановки головних фігур на тому чи іншому ігровому полі. В кадровій політиці від розстановки номенклатурних фігур на найбільш важливих щаблях владної вертикалі залежав політичний вплив і довогліття керівника, а разом з ним і політичної сили, яку він репрезентував.

М. С. Хрущов, заради посилення своїх владних позицій в Москві, зробив головну ставку на людей, що не відносилися до кремлівської партійної аристократії, але були добре знаними в республіках СРСР. Саме вони поступово переміщувались до центральних органів КПРС. Отримавши підтримку від провінційних посадовців, Хрущов, а разом з ним і Л. І. Брежнєв, розпочали курс на забезпечення номенклатурної автономії, зокрема українського республіканського керівництва, з яким їх пов'язувала попередня партійна кар'єра: першого – як колишнього керівника республіканської парторганізації, другого – як типового представника регіональної керівної верхівки.

Дослідники, оцінюючи кадрову політику брежнєвських часів, взаємовідносини між союзним "центром" і "регіонами", в своїх наукових судженнях в цілому приходять до одного знаменника.

Наприклад, історик Г. Кривчик виділив два головні інструменти, за допомогою яких відбувалося посилення влади Брежнєва: перший – своєрідна "джентльменська угода", за якою першим секретарям у їх регіонах надавалася майже необмежена влада: вони були "хазяїнами" в своїх партійних комітетах, за це вони повинні беззастережно підтримувати генерального секретаря як вождя і лідера партії. Другий полягав у наближенні до владних структур своїх земляків, близьких людей, з якими довелось працювати раніше [12, с. 481]. Цікаво, що саме такими важелями впливу в посилені своєї політичної ваги невдовзі буде користуватися більшість партійно-державної номенклатури УРСР від ЦК КПУ до районних і міських комітетів партії. Один з найавторитетніших дослідників патрон-клієнтських відносин М. Афанасьєв щодо ситуації, яка склалася в середовищі номенклатури в брежнєвський період, зазначав: "Нормою й ідеологічним постулатом стало "довіра до кадрів" – залежність номенклатури від вождя змінилася залежністю вождя від співвідношення сил між номенклатурними угрупованнями і клієнтами" [1, с. 144–45]. Подібну аналогію слід провести і щодо розстановки керівних номенклатурних кадрів у республіканських партійних організаціях, зокрема найбільшої, очолюваної першим секретарем ЦК Компартії України. В свою чергу, український елітолог В. Журавський стверджував, що децентралізація управління призвела "до прихованого створення регіональних господарсько-управлінських, національних субеліт, які швидко еволюціонували у своєрідні, несміливі, корумповані, кланові, але все ж таки – контреліти" [6, с. 163].

В запропонованій статті робиться спроба аналізу особливостей кадрових перестановок представників регіональної і центральної керівної партійної верхівки Української РСР.

Об'єктом дослідження виступають перші, другі й інші секретарі обкомів, секретарі ЦК, кандидати і члени Політбюро ЦК КПУ, саме вони входили до номенклатури Секретаріату і Політбюро ЦК КПРС, виступали трансляторами рішень Кремля з головних соціально-економічних, політико-ідеологічних питань в УРСР.

Предметом статті стали особливості кадрових перестановок, а саме: механізм призначень на керівні посади, основні причини кадрових змін, динаміка змінюваності керівних партійних кадрів, особливості та характерні тенденції кадрових ротацій.

Кадрові призначення номенклатурного корпусу секретарів обкомів, не кажучи вже про секретарів ЦК КПУ і членів Політбюро, проходили після розгляду тієї чи іншої кандидатури на засіданнях Секретаріату чи Політбюро ЦК КПРС, в деяких випадках після співбесіди у Генерального секретаря ЦК КПРС. Формально секретарів обкомів мало право затверджувати Політбюро ЦК КПУ, оскільки вони були його номенклатурою, але поряд з цим вони входили до номенклатури Секретаріату і Політбюро ЦК КПРС. Подібна ситуація вимагала від першого секретаря ЦК Компартії України дотримуватись канонів номенклатурної ієрархії і перед розглядом кандидатури обов'язково звертатися з листом до ЦК КПРС, що розпочинався формулюванням: "ЦК Компартії України просит дать согласие на избрание..." [22, арк. 4]. Якщо кандидат був затверджений на посаду Політбюро ЦК КПУ, але попередньо погоджений з Генеральним секретарем, все одно до постанови додавався запис: "Просити ЦК КПРС затвердити" [15, арк. 189]. Деяко інший механізм затвердження був у секретарів ЦК КПУ і членів українського Політбюро. Питання їхнього призначення, переведення, звільнення вирішував Пленум ЦК Компартії України, з тим же попереднім погодженням, розглядом і затвердженням ЦК КПРС.

Таким чином, у формально-правовому відношенні ініціатива кадрових призначень надходила знизу догори (ЦК КПУ просить ЦК КПРС), але оскільки склад номенклатури визначав саме ЦК КПРС, то фактично він виступав ініціатором кадрових переміщень вищої партійної номенклатури Української РСР.

На думку дослідника номенклатури В. Мохова, лише "верхи" могли примусити середні і нижні поверхи політичної еліти застосувати міри до оновлення номенклатури, і лише коли принцип такого оновлення перестав бути дієвим, остання опинилася в стані кадрової стагнації [11, с. 45].

В статистичних звітах про склад і змінюваність робітників номенклатури ЦК Компартії України того періоду визначається вісім головних причин, через які міг змінитися номенклатурний службовець на посаді:

- висунуто на "більшу роботу";
- направлено на укріплення відстаючих ділянок роботи;
- направлено на аналогічну за посадою роботу;
- направлено на навчання;
- звільнено як таких, що не виконували обов'язки;
- звільнено як таких, що скомпрометували себе;
- звільнено за сімейними обставинами, в зв'язку з хворобою чи виходом на пенсію;
- звільнено з інших причин.

Головною особливістю причин кадрових переміщень другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. було те, що найбільший відсоток від керівників обласної ланки (перші, другі і секретарі обкомів партії), що змінювалися в цей період, входили до категорій: 1) що були висунуті на "більшу роботу"; 2) звільнені як ті, що не виконували обов'язки; 3) звільнені як ті, що скомпрометували себе; 4) звільнені з інших причин. Так, зокрема, за першою категорією змінилось усіх секретарів обкомів: 1967 рік – 76,9 %, 1973 – 47,3 %, 1978 – 50 %, 1985 – 71,4 % [28, арк. 3; 32, арк. 6; 35, арк. 41; 38, арк. 48].

На 1967 р. 23,1 % змінилось за 4-м формулюванням, 1970 – 27,7 % за 3-м і 4-м, 1975 – 28,6 % за 4-м, 1980 – 25 % з 2-го і 4-го, 1982 – 37,5 % за 3-м і 4-м [28, арк. 3; 30, арк. 2, 3, 4; 33, арк. 12; 36, арк. 47; 37, арк. 49].

Вищенаведені позиції належать до позитивної, негативної і нейтральної причини кадрових переміщень. Остання нейтральна графа слугувала своєрідним фільтром для покращення позитивної статистики. Дуже часто поряд з тими партійними керівниками, що померли або були переведені на "меншу роботу", туди входили і ті, що були звільнені за пияцтво чи недостойну партійну поведінку.

Прикладів тому було вдосталь, наведемо деякі з них. Зокрема, 17 січня 1969 р. Політбюро ЦК КПУ затвердив рішення Партійної комісії при ЦК КПУ про секретаря Волинського обкому партії О. М. Швидака, котрий був звільнений із обійманої посади за "непартійну поведінку і наклеп" на своїх колег – відповідальних робітників обкому [18, арк. 54]. Перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест в листі до ЦК КПРС від 28 квітня 1970 р.: ЦК КПУ "просить дозволити вибрати першим секретарем Одеського обкому партії Козиря Павла Пантелійовича ..., замість Синиці М. С., який звільняється від обов'язків першого секретаря за недостойну партійну поведінку і серйозні недоліки в обласній партійній організації" [19, арк. 65]. Однак справжня причина звільнення, на якій наполіг тодішній другий секретар ЦК Компартії України О. П. Ляшко, була в систематичному пияцтві колишнього першого секретаря [9, с. 123]. В. В. Щербицький,

ставши першим секретарем ЦК КПУ, взагалі вів непримиренну боротьбу з тими посадовими особами, які зловживали алкоголем. Як "недостойна поведінка" було кваліфіковано інцидент щодо зловживання спиртними напоями другим секретарем Волинського обкому А. П. Швабом. 10 листопада 1981 р. Щербицький направив до ЦК КПРС пропозицію на обрання іншого другого секретаря [26, арк. 108].

Слід підкреслити, що основний фактор, який визначив наведену статистику, був у першу чергу пов'язаний зі змінами в кадровій політиці КПРС після XXIII з'їзду (1966 р.), а саме в скасуванні у партійному статуті положення про періодичну оновленість керівних кадрів, що призвело до логічних наслідків. По-перше, просуваючись владними сходінками на "більшу роботу", керівна номенклатура отримала можливість планувати розвиток своєї кар'єри, що було запорукою стабільності її становища [2, с. 444]. Але разом з тим каталізатором у швидкому владному сходженні до номенклатурних вершин виступали патрон-клієнтські відносини. Характерним прикладом тому є розвиток партійної кар'єри Б. В. Качури – представника "донецького обласного клану" номенклатури, яким опікувався О. П. Ляшко. До 1968 р. Качура перебував 5 років на посаді другого секретаря Жданівського міськкому партії Донецької області. Але вже на кінець 1960-х рр. розпочинається його поступова інкорпорація спочатку до регіональної, потім і центральної політичної еліти: 1968–1974 рр. – перший секретар Жданівського міськкому, 1974–1976 рр. – другий секретар Донецького обкому, 1976–1982 – перший секретар Донецького обкому, з 1980 р. – член Політбюро ЦК КПУ. В жовтні 1982 р. – остаточно закріплюється на вищому номенклатурному "олімпі" України, ставши секретарем ЦК Компартії [16, арк. 44; 8, с. 308].

По-друге, курс на стабілізацію керівних номенклатурних рядів досить швидко призвів до численних владних зловживань, а в майбутньому і до морального переродження багатьох представників керівної номенклатури, що послужить, особливо при В. В. Щербицькому, однією із головних причин кадрових перестановок серед керівного ядра обкомів. З цього приводу у своїх спогадах один із найбільш масштабних партійних діячів України досліджуваного періоду О. П. Ляшко з власного досвіду зазначав: "... не можна не помітити, як окремі люди, досягнувши високого становища в районі, місті, області і навіть в ЦК, змінювалися в грішій бік. А номенклатурне прикриття, часто покровительство вищих начальників заважало їх своєчасній заміні..." [9, с. 111–112].

Прийшовши до влади у жовтні 1964 р., новий керманіч СРСР Л. І. Брежнєв і його найближче оточення, розставляючи акценти майбутніх змін в кадровій політиці, постали перед дилемою: з одного боку,

необхідності збереження непорушності своїх владних позицій, з іншого – нагальній потребі усунення хрущовських висуванців на місця заради посилення свого впливу у регіонах. Вказана тенденція досить виразно виявила себе в Україні одразу після усунення у травні 1972 р. з посади першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста. Недаремно новий перший секретар В. В. Щербицький зміцнив особисту владу завдяки розстановці на провідних посадах в УРСР відданих і надійних йому людей і усуненню креатур Шелеста. До 1976 р. (XXV з'їзд КПУ) було майже повністю змінено склад республіканського Політбюро. Із 10 членів, які були обрані на XXIV з'їзді Компартії України чотири роки тому, залишилась половина, а з п'яти кандидатів – лише один (секретар ЦК Я. Погребняк) [7, с. 60]. Для порівняння, на період XXVI з'їзду КПУ (1981 р.) із 11 членів Політбюро, що були затверджені Пленумом ЦК Компартії України, змінилось троє, така ж кількість змінилась кандидатів [8, с. 308–309].

Якщо врахувати двох членів, які померли між з'їздами (П. Погребняк і М. Борисенко), і розширення Політбюро на одного члена та кандидата, це означало остаточну стабілізацію найвищої політичної інстанції республіки, а подальші зміни в кандидатському корпусі відбувалися в основному за рахунок "дніпропетровців" і тих, хто навколо них солідаризувався, – в першу чергу "донецчан" і "харків'ян". Тим самим Щербицький створив безпрограшний резерв для Політбюро ЦК КПУ, забезпечив собі міцну політичну рівновагу в період перебудови, продовжуючи керувати не лише Україною, але й активно впливати на рішення загальносоюзного керівництва.

Вказані факти наводять на думку, що змінюваність керівних партійних кадрів в Українській РСР залежала не стільки від рішень з'їздів КПРС того часу з їх курсом на стабілізацію кадрового корпусу, а більшою мірою від політичної кон'юнктури в республіці на початку 1970-х рр. Формально встановлені процеси консервації номенклатури "згори" були перервані з відомих причин кадровими перестановками першої половини 1970-х рр. в Україні, які перш за все торкнулися партійної еліти обкомів.

Для підтвердження сказаного наведемо динаміку перебування на своїх посадах усіх секретарів (в тому числі перших, других і секретарів) обласних комітетів партії. Так, зокрема, у 1966 р. на момент переломного XXIII з'їзду 50,9 % усіх секретарів обкомів Української РСР перебували на своїх посадах від 1 до 3 років [27, арк. 3]. Натомість вже через два роки на 1969 р. 51,1 % усіх секретарів обіймали свої посади від 3 до 5 років, а на 1971 р. – 42,3 % від 5 до 10 років [29, арк. 4; 31, арк. 14]. Застійна тенденція була призупинена кадровою

політикою В. В. Щербицького: якщо на 1973 р. від 5 до 10 років перебувало на посаді 34,1 %, то на 1976 – 32 % [32, арк. 6; 34, арк. 39]. За рахунок переміщень збільшилася кількість і тих, хто обіймав найвищі партійні посади в регіонах і меншу кількість років. У 1975 р. 38,7 % усіх секретарів обкомів ЦК КПУ перебували на посаді від 1 до 3 років [33, арк. 12].

Але в наступні роки, починаючи від другої половини 1970-х рр., в регіональній кадровій політиці ЦК КПУ буде відновлено *status quo*, а у наступні десять років лише посилиться курс до консервації місцевої політичної еліти. На початок 1980-х рр. складається ситуація, коли значна частина серед 25 перших секретарів обкомів ЦК КПУ будуть перебувати на свої посадах більше десяти років.

Так, якщо у 1980 р. більше 10 років перебували на своїх посадах 6 перших секретарів обкомів партії (24 %), то на початку 1985 р. їх було 8 (32 %) [36, арк. 47; 38, арк. 74]. Така закономірність, в цілому, вписувалася в ті застійні процеси, що відбувалися в центральних структурах СРСР. На думку Д. Волкогонова, під їх впливом відбувалася помітна "феодалізація" місцевих партійних комітетів, де перший секретар обкому партії володів в області майже необмеженою владою [3, с. 32]. Тому не дивно, що, перебуваючи стільки років на посаді, представники керівної ланки партійної номенклатури, спираючись на числену клієнтелу, поступово починали перетворювались із "слуг народу" на справжніх "регіональних князьків".

Серед найбільш відомих регіональних партійних керівників-довгожителів слід відмітити перших секретарів: Б. Т. Гончаренка (Ворошиловградська обл., 1973–1987), В. Г. Дікусарова (Чернівецька обл., 1972–1985), В. Ф. Добрика (Львівська обл., 1973–1987), Т. Г. Лісового (Хмельницька обл., 1972–1985), В. М. Цибулька (Київська обл., 1970–1985). Гончаренку і Добрику, котрі були звільненні із своїх посад лише після січневого Пленуму ЦК КПРС у 1987 р., що вніс суттєві корективи до попередньої кадрової політики партії, як головними мотивами відставки висувалося порушення принципів колегіальності в керівництві, лєнінських вимог у доборі кадрів, нівелюванні законів [4, с. 105].

Аналіз архівних джерел ЦДАГО та інших матеріалів дають можливість визначити характерні особливості кадрових ротацій партійної верхівки Української РСР в досліджуваний період.

По-перше, відбувається призначення на керівні партійні посади в західний регіон уродженців і вихідців з центру та промислового сходу УРСР. В подальшому ЦК КПУ буде переміщувати ці кадри по регіону, закріплюючи за ними провідні партійно-номенклатурні посади. Причину

такої політики, на нашу думку, слід шукати, з одного боку, в збереженні певної недовіри до кадрів із західних областей України, які були порівняно недавно приєднані до складу УРСР, що залишало свіжі спогади про радянізацію, боротьбу з партизанськими загонами ОУН-УПА. Навіть на кінець 1960-х рр. в Західній Україні радянська влада стикалася з післявоєнними рецидивами. В щоденниковому записі, датованому 28 березням 1968 р., П. Ю. Шелест помітив: "Зателефонував перший секретар Івано-Франківського обкому партії Я. П. Погребняк, інформував про ситуацію в області і повідомив, що в деяких місцях почали виявляти себе колишні оунівці, а їх в області нараховується понад 40 тисяч чоловік. На місці вживаються заходи щодо посилення ідеологічної і організаційної роботи серед населення" [13, с. 254]. З іншого – прагнення політичної еліти ЦК Компартії України, пов'язаної за своїм походженням, професійною і політичною соціалізацією з українським сходом, тримати під контролем соціально-економічну і культурно-ідеологічну ситуацію в регіоні за допомогою своїх ставлеників.

Умовно таких призначенців можна поділити на дві групи. До першої відносяться ті, які в повоєнний період направлялися на роботу з центру і пролетарського сходу України як молоді спеціалісти промисловості і сільського господарства і поступово робили кар'єру в місцевій номенклатурі. Наприклад, В. Г. Дікусаров, уродженець м. Ворошиловграда, свого часу був направлений на роботу завідувачем зооветпункту в одне із сіл Закарпатської області. Починаючи з середини 1960-х рр., зробив партійну кар'єру республіканського масштабу – від першого секретаря Мукачівського райкому у 1965 р., до другого секретаря Закарпатського обкому партії у 1972 р. Того ж року його було обрано першим секретарем Чернівецького обкому ЦК КПУ [17, арк. 4; 23, арк. 44; 10, с. 538]. В. С. Куцевол з Кіровоградщини в післявоєнний час направлений на господарську роботу до Львівської області, але вже на початку 50-х рр. перейшов на партійну, у 1963–1973 рр. перебував на посаді першого секретаря Львівського обкому ЦК КПУ.

Представники другої групи, перебуваючи на нижчих за номенклатурним рангом посадах у лівобережній частині Української РСР, отримували призначення на керівництво західними обкомами. Особливо це було помітним на прикладі перестановок перших секретарів Івано-Франківського обкому партії. У 1966 р. першим секретарем призначається Я. П. Погребняк, до того другий секретар Полтавського обкому партії [8, с. 244]. Але у 1969 р. замість Погребняка першим секретарем обкому стає представник "дніпропетровського політичного клану" перший секретар Дніпродзержинського міськкому партії (рідного

міста Л. І. Брежнєва), кандидат в члени ЦК КПРС В. Ф. Добрик [18, арк. 46]. В свою чергу, в листопаді 1973 р. Добрика переводять на посаду першого секретаря до Львівської області, а на його місце призначають П. Ф. Безрука, другого секретаря обкому, уродженця Харківщини [21, арк. 103].

По-друге, за деякими східними республіканськими обкомами, особливо Дніпропетровським, закріплюються переваги у заміщенні провідних партійних посад в області представниками корінної номенклатури. Корінна номенклатура тут розуміється не лише за місцем народження, але й за навчанням, професійним і політичним становленням. Клановий фактор тут як ніде визначив корпоративну єдність, не допускаючи в своє середовище чужорідних елементів. Таке становище могло існувати лише за високого покровительства на рівні Політбюро ЦК КПУ. Саме там інтереси із забезпечення відповідної кадрової політики в свої "обласних гніздах" відстоювали в різний час П. Ю. Шелест, Г. І. Ващенко – харківського, В. В. Щербицький, О. Ф. Ватченко – дніпропетровського, О. П. Ляшко – донецького. Слід відмітити, що першими секретарями Дніпропетровського обкому партії в досліджуваній відрізок часу були виключно земляки Л. І. Брежнєва – В. Щербицького, а саме: О. Ф. Ватченко (1965–1976), Е. В. Качаловський (1976–1983), В. Г. Бойко (1983–1987).

Взагалі, як можна було побачити, вплив "дніпропетровців" виходив за межі рідного регіону. У кожному обласному партійному комітеті В. Щербицький мав своїх земляків, на підтримку яких він міг розраховувати в будь-яких обставинах [5, с. 15–16]. Для прикладу, у 1973 р. другим секретарем Одеського обкому замість Н. Неізнаного, який був звільнений за недоліки в роботі з кадрами, призначений перший секретар Криворізького міськкому В. А. Артамонов [20, арк. 77]. В тому ж році, як вже згадувалось, на місце першого секретаря Львівського обкому замість В. С. Куцєвола переводиться В. Ф. Добрик. Наложність до "дніпропетровської команди" сприяла швидкому просуванню номенклатурними сходінками влади. М. І. Самілик, будучи з 1971 р. першим секретарем Межевського райкому КПУ Дніпропетровської області, на початку 1973 р. спочатку затверджується секретарем Дніпропетровського обкому, а в березні – на вакантну посаду першого секретаря Кіровоградського обкому партії [21, арк. 14; 11, с. 536].

Закріпивши "своїх людей" у керівній партійній номенклатурі обкомів, Щербицький невдовзі забезпечує частині з них місця в центральних органах влади УРСР. 1977 р. другий секретар Одеського обкому В. А. Артамонов був призначений першим заступником голови народного контролю УРСР [24, арк. 134]. Квітневим пленумом ЦК Компартії

України 1979 р. в зв'язку з недоліками в роботі на ідеологічному фронті і непопулярністю серед творчої та наукової інтелігенції республіки був звільнений від обов'язків секретаря ЦК і кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України В. Ю. Маланчук. Замість нього було призначено завідувача відділу культури ЦК Компартії України "дніпропетровця" О. С. Капто [8, с. 308; 26, арк. 131]. Кандидатами в члени Політбюро ЦК КПУ у 1976 р. був затверджений В. Ф. Добрик, 1980 – Е. В. Качаловський. Не без участі Щербицького у січні 1983 р. з посади першого заступника Голови Ради Міністрів УРСР звільняють Г. І. Ващенко, перевівши нібито "на підвищення" до Москви на посаду міністра торгівлі СРСР. На його місце затверджують Качаловського, а в квітні його переводять з кандидата в члени Політбюро ЦК КПУ [8, с. 308–309].

На останок слід звернути увагу на ще один фактор, який був визначальним у ротаціях партійної номенклатури брежнєвської епохи. А саме в процесі інтенсивного злиття функцій партійного і державного апарату держава та її органи підмінюються партією, посилюється зрощення партійних і державних структур. Недаремно в Конституції СРСР 1977 р. КПРС оголошувалася "ядром політичної системи суспільства", що означало домінуючу роль партійних органів, їхньому проникненні у всі сфери державного життя СРСР взагалі і УРСР зокрема. Відповідно до цього номенклатурну ієрархію очолювали керівні партійні чини, які активно призначалися на радянські і господарські посади, посилюючи тим самим контроль ЦК КПРС – ЦК КПУ над матеріальними і духовними ресурсами країни. Це відповідало тоталітарній природі комуністичної системи, мета якої – всеохоплюючий контроль за всіма сферами суспільного життя. З іншого, практика перекидань на іншу номенклатурну роботу могла означати проблеми з резервом спеціалістів на цих ділянках. Доволі популярними стали призначення людей з числа секретарів обкомів ЦК КПУ на різноманітні міністерські посади УРСР. Так, скажімо, 30 травня 1968 р. ЦК Компартії України рекомендував на посаду заступника голови Ради Міністрів Української РСР першого секретаря Тернопільського обкому Г. І. Шевчука [14, арк. 39]. Є. Ф. Харчука, секретаря Київського обкому партії, у січні 1974 року переводять працювати заступником міністра побутового обслуговування [23, арк. 13]. Посади, які були пов'язані із сільськогосподарською спеціалізацією, залишалися за партійними діячами аграрних регіонів України. Зокрема, у лютому 1969 р. другим секретар Львівського обкому В. А. Слюсаренко був призначений заступником міністра сільськогосподарського будівництва УРСР [18, арк. 19]. У травні 1979 р. тодішній перший секретар Волинського обкому партії М. А. Корж стає міністром радгоспів УРСР [25, арк. 130]. 1981 р. секретаря Одеського обкому А. Т. Тараненка

призначають першим заступником міністра плодоовочевого господарства України (на чому, зокрема, і спеціалізувалася область), його місце посів В. А. Бондаренко – з 1973 р. голова колгоспу ім. М. А. Посмітного Березовського району Одеської області [26, арк. 40].

Отже, кадрові перестановки керівної партійної номенклатури ЦК КПУ в досліджуваній період визначав комплекс загальносоюзних і внутрішньореспубліканських чинників, що впливав на їх причини, динаміку і характерні особливості. Головним наслідком кадрових перестановок стало остаточне закріплення за партійною номенклатурою східного регіону УРСР статусу домінуючої політичної сили в республіці. З посиленням процесу зрощення державних і партійних органів партійний істеблшмент отримав можливість контролювати і розпоряджатися духовними та матеріальними ресурсами України.

Література

1. Афанасьев М. Клиентелизм и российская государственность / М. Афанасьев. – М. : Московский общественный научный фонд, 2000. – 298 с.
2. Верт Н. История Советского государства / Н. Верт. – М., 2006. – 560 с.
3. Волкогонов Д. А. Семь вождей : в 2 кн. – М. : Новости, 1995.
Кн. 2 : Леонид Брежнев, Юрий Андропов, Константин Черненко, Михаил Горбачов. – 1995. – 490 с.
4. Горбул А. Д. Научные основы кадровой политики КПСС / А. Д. Горбул. – К. : Выща школа, 1989. – 171 с.
5. Дніпропетровська сім'я – 2 : довідник / уклад. : С. Конончук, В. Піховшек. – К. : Фонд демократії, 1997. – 432 с.
6. Журавський В. С. Політична еліта України : теорія та практика трансформації / В. С. Журавський. – К., 1998. – 264 с.
7. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці / В. Литвин. – К. : Абрис, 1994. – 495 с.
8. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.
9. Ляшко А. Груз памяти. Воспоминания : трилогія / А. Ляшко. – К. : Деловая Украина, 2001.
Кн. 3. – Ч. 1 : На ступенях власти. – 2001. – 391 с.
10. Молчанов А. И. Россия, Украина, Белоруссия от Н. Хрущова до "Беловежской пущи" : в 3 т. – СПб. : Владимир Даль, 2006.
Т.1. – 2006. – 715 с.
11. Мохов В. П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы / В. П. Мохов // Наукові праці іст. фак. Запорізь. держ. ун. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Вип. XIII : Політична еліта в історії України. – С. 38–49.

12. Нариси історії державної служби в Україні / О. Г. Аркуша, С. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін. ; Голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 536 с.

13. Петро Шелест: "Справжній суд історії ще попереду" : спогади, щоденники, документи, матеріали / В. К. Баран та ін. (упоряд.) ; Ю. І. Шаповал (ред.). – К. : Генеза, 2003. – 807 с.

14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 2 , спр. 165.

15. ЦДАГО, ф. 1, оп. 10, спр. 1076.

16. ЦДАГО, ф. 1, оп. 10, спр. 2469.

17. ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 6223.

18. ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 324.

19. ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 476.

20. ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 833.

21. ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 986.

22. ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 1021.

23. ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 1148.

24. ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 1609.

25. ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 1868.

26. ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 2316.

27. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 683.

28. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 697.

29. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 732.

30. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 749.

31. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 776.

32. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1166.

33. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1167.

34. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1168.

35. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1170.

36. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1173.

37. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1179.

38. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1243.

**Етнологічні здобутки Зенона Кузелі:
сучасна вітчизняна історіографія кінця ХХ ст.**

У статті розглядається питання дослідження в сучасній вітчизняній історіографії кінця ХХ ст. проблеми етнологічних наукових здобутків Зенона Кузелі.

Ключові слова: Зенон Кузеля, етнологія, етнографія, фольклористика, історіографія, Наукове товариство ім. Шевченка.

В статье рассматривается вопрос исследования в современной отечественной историографии конца ХХ в. этнологических достижений известного украинского ученого Зенона Кузели.

Ключевые слова: Зенон Кузеля, этнология, этнография, фольклористика, историография, Научное общество им. Шевченко.

An article deals with a problem of research in modern domestic historiography late XX century of ethnological achievements of the known Ukrainian scientist Zenon Kuzelya.

Key words: Zenon Kuzelya, ethnology, ethnography, historiography, Shevchenko Scientific Society.

В історію української науки Зенон Францисович Кузеля (1882–1952) увійшов як видатний етнограф, фольклорист, мовознавець, бібліограф та історик. Окремим напрямком дослідження постаті З. Кузелі є його журналістська та громадська діяльність. Разом з тим на особливу увагу заслуговує саме етнологічна діяльність вченого, яка багато в чому визначила і напрямком його наукових пошуків. Важливу роль у становленні З. Кузелі як науковця відіграло також Наукове товариство ім. Шевченка (далі – НТШ). Діяльність вченого у зазначеній науковій інституції сприяла формуванню його як етнолога. Тут З. Кузеля отримав досвід роботи в етнографічних експедиціях, який спонукав його до активної наукової діяльності в галузі етнології.

Але діяльність З. Кузелі як етнолога лише останнім часом почала активно розроблятися українськими вченими. Це пов'язано з тим, що до здобуття Україною незалежності лише вчені української діаспори систематично займалися висвітленням даної проблеми. Крім того, окрему групу праць складають спогади, рецензії та відгуки на праці вченого в дорадянській історіографії, які вийшли на Західній Україні до 1939 р. та торкалися етнологічної діяльності науковця. Радянська ж

історіографія даної проблеми фактично майже відсутня, оскільки З. Кузеля відповідно до догматів радянської науки підпав під визначення "український буржуазний націоналіст" з усіма наслідками: його наукова діяльність переважно замовчувалась (немає навіть згадок про вченого в радянських енциклопедіях), а в тих випадках, коли обійти творчість З. Кузелі не вдавалося, то подавалися лише скупі фрагментарні відомості про вченого, де він звинувачувався у націоналістичних ухилах.

Новий етап у розвитку знань про З. Кузелю розпочався із здобуттям Україною незалежності. Зняття жорстких ідеологічних обмежень радянського періоду сприяло поверненню із забуття етнологічної наукової спадщини видатного українського вченого. При цьому слід наголосити на тому, що на відміну від дослідження наукової спадщини інших етнографів-членів НТШ (І. Франка, Ф. Вовка, В. Гнатюка), праці про яких почали з'являтися в Радянському Союзі у 80-х рр. ХХ ст., особливо в період "перебудови", дослідження творчості З. Кузелі розпочалося помітно пізніше. Проблема етнологічних здобутків вченого починає активно розроблятися лише з середини 90-х рр. ХХ ст.

Крім того, особливістю сучасної вітчизняної історіографії є те, що, як і в попередній період дослідження наукової спадщини З. Кузелі, багато праць стосується не етнологічних, а інших наукових проблем, пов'язаних із науковими пошуками вченого, а також його громадською діяльністю. У цей період можна виділити дослідників, які систематично займаються дослідженням наукової спадщини З. Кузелі, зокрема, вивченням його етнологічних здобутків.

До проблеми дослідження наукової спадщини вченого в цей час звертаються етнологи, літературознавці та історики. Фактично однією з перших статей, яка привернула увагу наукового світу до постаті З. Кузелі в пострадянський період, стала доповідь М. Демського під назвою "Науковий подвиг Зенона Кузелі", виголошена на конференції, присвяченій пам'яті професора Т. Комаринця, "Сучасна філологічна наука в національному відродженні" [1]. Автор, аналізуючи наукові здобутки вченого, умовно поділив їх на три напрямки: етнографічний, бібліографічний та лінгвістичний, виділивши при цьому досягнення З. Кузелі у кожній галузі знання. Цей підхід до аналізу наукових здобутків вченого, буде підхоплений наступними дослідниками його творчості. Нас же цікавить етнографічна складова дослідження наукових досягнень З. Кузелі, яка в доповіді М. Демського була лише окреслена.

У 1993 р. в посібнику з історії української літератури ХХ ст. вже зустрічається згадка про З. Кузелю та його діяльність як редактора українських видань за кордоном [2]. Роком пізніше вийшла стаття О. Федотової, яка торкалася бібліографічної діяльності вченого, де вміщені короткі відомості про його роботу в НТШ [3].

У 1995 р. інформація про З. Кузеля була вміщена в "Українській літературній енциклопедії", але тут відсутні згадки про його членство в Етнографічній комісії НТШ, хоча говориться про його етнографічні експедиції на Бойківщину та видання ним етнографічних збірок і бібліографічних оглядів етнографічної літератури. Автором зазначеної статті був нині покійний відомий український літературознавець Ф. Погребенник [4], син якого В. Погребенник в подальшому активно долучився до проблеми дослідження наукової спадщини З. Кузеля.

У цьому ж році Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка видала анотований покажчик фондів відділу рукописів цієї установи, де вказані фонди, описи та номери справ, що містять інформацію про З. Кузеля та його невидані праці. Це, зокрема, рукописи фольклорно-етнографічних праць "Бойківське весілля в с. Лавочнім Стрийського повіту", "Слов'янські балади на тему: хлопець перебирається в жіночу одіж, або каже себе занести в мішку до кімнати дівчини, щоби її звести", а також листи до вченого від наукових установ, українських емігрантських організацій у Західній Європі, листи від редакцій часописів і видавництв з пропозиціями до співпраці, ксерокопії листів до З. Кузеля відомих вчених та політичних діячів і т. д. [5]. Це видання відкриває нові перспективи дослідження наукової спадщини видатного українського вченого, оскільки містить вказівки на документи, що можуть бути використані для вивчення в тому числі й етнологічних здобутків З. Кузеля.

Після зняття заборон радянського періоду в Україні починають з'являтися праці про діяльність української наукової еміграції, в яких містяться згадки і про діяльність З. Кузеля, який на схилі своїх літ очолив НТШ за кордоном. Це, зокрема, стаття І. Пасемка [6], але в подібних працях практично відсутня інформація про найбільш плідний період етнологічних наукових пошуків вченого в Україні, що припадає на 1901–1914 рр.

У 1997 р. до вивчення творчості вченого долучився В. Качкан [7], який в подальшому присвятив цій проблемі кілька своїх праць [8]. На прикладі висвітлення наукової діяльності З. Кузеля вказаним автором можна помітити, що етнографічні дослідження вченого були одним із напрямків його наукових пошуків, якому не завжди приділяли належну увагу. Зокрема, перша стаття В. Качкана була присвячена діяльності З. Кузеля як журналіста та й то переважно стосувалася емігрантському періоду його життя. Але, незважаючи на це, автор зумів помітити важливість етнографії у житті вченого та присвятив частину своєї статті саме етнологічному аспекту діяльності З. Кузеля, вказуючи на його причетність до НТШ з перерахуванням етнографічних розвідок науковця. Про це В. Качкан пише так: "Однією з важливих граней етнокультурної

діяльності З. Кузелі є його науково-методична праця, популяризація фольклорно-етнографічного набутку окремих представників української та світової науки" [9].

Наступна стаття В. Качкана була присвячена переважно діяльності З. Кузелі як етнографа [10]. Тут автор аналізує співпрацю вченого з НТШ, зокрема, його роботу в друкованих органах цієї організації. Автор детально розкриває розробку вченим окремих етнографічних тем, якими він займався, та дає їм високу оцінку. Це, зокрема, проблема "Дитина у звичаях і віруваннях українського народу" й однойменна праця, якій автор, посилаючись на рецензію І. Франка, дає високу оцінку. Крім того, В. Качкан аналізує інші етнографічні праці З. Кузелі, зокрема ті, що стосуються традиційних народних вірувань українців, окремих етнографічно-фольклорних сюжетів з української уснопоетичної творчості, відзначаючи належний фаховий рівень цих робіт, які забезпечувалися значним порівняльним матеріалом з етнографії сусідніх слов'янських народів. Підсумовуючи етнологічну діяльність вченого, В. Качкан зазначає, що "на терені фольклорно-етнографічної науки З. Кузеля проявляв найширший інтерес: він не тільки писав фундаментальні дослідження і розвідки, а й завдяки добрим знанням провідних європейських мов простежував різні аспекти науки у багатьох країнах, писав тематичні огляди та оперативні рецензії у спеціальній та загальнодоступній пресі. Найактивнішим періодом є 1903–1906 рр., коли З. Кузеля на сторінках ЗНТШ буквально з номера в номер публікує огляди, рецензії на фольклорно-етнографічні книги, окремі дослідження журнального типу, готує бібліографічні огляди фольклорних, етнографічних вітчизняних і зарубіжних часописів" [11].

Таким чином, якщо оцінювати праці В. Качкана в цілому, то одним із пріоритетних напрямків дослідження ним наукової спадщини З. Кузелі було вивчення етнографічних здобутків вченого. Хоча велику увагу автор приділив культурологічному аспекту діяльності науковця, а також його редакційно-видавничій, редакторсько-упорядницькій та бібліографічній діяльності. Розуміючи важливість етнографічних досліджень у формуванні наукового світогляду З. Кузелі, В. Качкан практично у кожній своїй статті декілька абзаців (а інколи і декілька сторінок) відводив аналізу етнографічних досягнень вченого, досліджуючи не лише основні його праці у цій галузі, але й вивчаючи методологічні принципи аналізу З. Кузелею етнографічного матеріалу, подаючи все це в контексті розвитку європейської етнологічної науки. В. Качкан беззаперечно визнавав заслуги вченого у цій галузі та присвятив цій проблемі окрему свою статтю.

У загальних працях, що стосуються вивчення етнографічних досліджень в Україні (особливо на західноукраїнських землях), з другої

половини 90-х років XX ст. починають з'являтися згадки про З. Кузеля. Але ці згадки не дають цілковитої уяви про етнографічні здобутки вченого, а торкаються лише окремих аспектів його творчості. Це стосується і праці В. Білоус, в якій є лише одне посилання на дослідження З. Кузеля про поховальні ігри українців [12]. Але в цьому разі випадку відсутність ґрунтового етнографічного аналізу наукової спадщини вченого можна пояснити тим, що хронологічні рамки вказаного дослідження обмежуються останньою чвертю XIX ст., а активна етнологічна діяльність З. Кузеля розпочалася вже на початку XX ст., і тому вона не стала предметом дослідження авторки вказаної монографії.

У 2000 р. побачила світ стаття Р. Гузія, який підняв важливий аспект етнографічних пошуків З. Кузеля, пов'язаний із дослідженням поховальної обрядовості українців [13]. Автор аналізує всі праці вченого, які торкаються вказаної проблеми, починаючи з дослідження збірки З. Кузеля під назвою "Дитина в звичаях та віруваннях українського народу" і закінчуючи статтями, що вийшли в період перебування вченого за кордоном. Р. Гузій відзначає "комплексний підхід З. Кузеля до вивчення обрядових явищ, широту наукових інтересів дослідника", а спеціальні студії вченого з поля української поховальної звичаєвості пов'язує "з ініційованою та координованою Етнографічною комісією НТШ плановою програмою збору та опублікування польових матеріалів з цієї теми" [14]. Цінною, на наш погляд, є оцінка автором історіографічного підходу З. Кузеля до аналізу праць своїх попередників у галузі поховальної обрядовості, який відповідає сучасним методикам історіографічних досліджень. Зокрема, Р. Гузій зазначає: "Величезну кількість нерівноцінних за своїм обсягом та якістю етнографічних робіт З. Кузеля розглядає, поєднуючи хронологічний і тематичний принципи історіографічного аналізу. Оцінюючи внесок того чи іншого дослідника у вивчення народних похоронних звичаїв і вірувань, учений коротко передає зміст його праці, звертає увагу на методику збору та укладання матеріалів, їхню докладність і новизну. Водночас зазначає й основні недоліки окремих робіт. Зокрема, неодноразово зауважує відсутність авторських пояснень і висновків, застарілість методики дослідження, не зовсім уміле користування порівняльним матеріалом, певні фактографічні помилки тощо" [15]. Крім ґрунтовної історіографічної складової праць вченого, Р. Гузій подає детальний аналіз методологічних принципів етнографічних праць З. Кузеля, що базуються на історико-порівняльному методі та включають "фактологічний і теоретичний рівні пізнання, критичну оцінку наявних джерельних відомостей, використання порівняльного та історичного матеріалу, обов'язкове зіставлення отриманих результатів із здобутками європейської науки" [16]. Оцінюючи

даний аспект наукових досліджень, автор приходиться до висновку, що найбільш плідний період етнографічних пошуків З. Кузелі припав на його роботу в НТШ в останнє десятиліття перед світовою війною.

Таким чином, стаття Р. Гузія є досить важливою з точки зору оцінки етнографічних здобутків З. Кузелі. Хоча автор аналізує лише один аспект етнографічних наукових пошуків вченого, пов'язаний із поховальною обрядовістю українців, але його дослідження можна назвати комплексним, оскільки воно охоплює методичку роботи З. Кузелі з етнографічним матеріалом, його принципи опрацювання історіографічних джерел, а також включає оцінку його основних етнографічних праць. Підсумовуючи наукові досягнення вченого у цій галузі, Р. Гузій зазначає: "Прекрасне володіння відповідною джерельною літературою, її предметний історіографічний аналіз і старанно зібрана бібліографія, цінні методичні розробки зі збору етнографічних матеріалів та власна пошукова польова робота, використання найновіших способів етнологічного дослідження, глибина наукового аналізу та ґрунтовність підсумкових узагальнень – усе це ставить З. Кузелю в ряд найвизначніших дослідників похоронних традицій українців" [17].

У переліку праць, які торкаються висвітлення проблеми етнологічної діяльності З. Кузелі в НТШ, окреме місце належить дослідженням, що розкривають наукові досягнення інших членів даної організації. Вивчаючи наукові досягнення колег З. Кузелі, які були з ним знайомі та співпрацювали в окремих питаннях, науковці подають інформацію, яку можна проаналізувати з позиції нашого дослідження. До цього переліку можна віднести праці про Ф. Вовка, В. Гнатюка, І. Франка, Б. Лепкого та ін.

Так, важливу інформацію про взаємовідносини Ф. Вовка та З. Кузелі наводить О. Франко, яка розглядає зазначені стосунки як відносини між досвідченим вчителем та молодим і здібним учнем. Тому праці дослідниці містять цінні відомості щодо передачі Ф. Вовком свого досвіду та методів дослідження етнографічного матеріалу З. Кузелі під час антропологічно-етнографічних експедицій на Західній Україні. Крім того, вказані праці містять дані про особливості та перебіг збирання етнографічних відомостей як для подальшого опрацювання з метою видання окремих збірок, так і для поповнення колекцій музею НТШ. Цій проблемі О. Франко присвятила низку своїх статей [18–21], дві монографії [22; 23] та дисертацію [24].

Окремі посилання на етнографічні здобутки З. Кузелі містяться також у працях О. Дея, Я. Мельника та ін., присвячених життю та діяльності І. Франка [25; 26], а також інших дослідженнях, що стосуються інших членів НТШ, які не є предметом аналізу даної статті. В цілому, варто зауважити, що вказані праці лише фрагментарно висвітлюють

етнологічну діяльність З. Кузелі, оскільки предметом цих досліджень є інша проблема. Тому цінність цих праць обмежується можливістю надання окремих розрізнених фактів про наукову діяльність вченого, які можна в деяких випадках використовувати для з'ясування загальної картини його етнологічної праці, особливо в межах НТШ.

Окремо слід виділити праці О. Сапеляк, в яких подається ґрунтовна оцінка етнологічної діяльності З. Кузелі в НТШ. Авторка видала низку досліджень, що торкаються даної проблеми: це статті як одноосібні [27], так і в співавторстві з іншими вченими [28–30], а також монографія, безпосередньо присвячена етнографічним дослідженням в НТШ [31]. Праці О. Сапеляк у плані дослідження діяльності українських етнографів, у тому числі і З. Кузелі, є одними з найбільш ґрунтовних, оскільки вони дають загальне уявлення про розвиток етнологічної науки в Україні та про роль, яку виконало у цьому процесі НТШ. Варто лише відзначити, що О. Сапеляк розкрила багато ключових моментів, пов'язаних з підготовкою та проведенням етнографічних експедицій НТШ, що включали розробку планів етнографічних досліджень, питальників, опрацювання літератури з предмета дослідження та виявлення невивчених питань, обговорення результатів експедицій разом із звітуванням. Також авторка торкнулася з'ясування особливостей рецензування і реферування етнологічних публікацій в НТШ, що відповідали високим стандартам та спонукали до написання якісних наукових робіт. У той же час варто відзначити, що порівняно з висвітленням наукового доробку інших етнографів НТШ постать З. Кузелі у працях О. Сапеляк висвітлена не так повно.

Таким чином, зі здобуттям Україною незалежності розпочалося повернення із забуття доброї пам'яті про З. Кузелю як науковця та громадського діяча. Починаючи з 90-х рр. ХХ ст., з'являється низка досліджень про вченого, де окремо виділяються його заслуги як етнолога. Якщо спочатку це були замітки енциклопедичного характеру та короткі статті, які виконували переважно функцію популяризації знань про вченого, то пізніше з'являються публікації та дисертаційні дослідження, які вже ґрунтовно вивчали його наукові здобутки. Як ми бачимо з аналізу сучасної вітчизняної історіографії кінця ХХ ст., перші згадки про З. Кузелю як науковця торкаються переважно його діяльності як бібліографа та редактора українських видань за кордоном, а не як етнографа. Лише дещо пізніше науковці звертають увагу на етнологічні досягнення вченого. Актуальність дослідження проблеми етнологічної спадщини З. Кузелі спонукала вчених до подальшої розробки цього наукового напрямку, про що свідчить низка публікацій з даного питання, що продовжують з'являтися і на сьогодні.

Література

1. Демський М. Науковий подвиг Зенона Кузелі / М. Демський // Матеріали звітної наукової конференції викладачів, аспірантів, студентів, присвяченої пам'яті професора Т. Комаринця, "Сучасна філологічна наука в національному відродженні" (Львів, 5 травня 1992 р.). – Львів, 1992. – С. 133–138.
2. Історія української літератури ХХ століття : навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. В. Г. Дончик. – К. : Либідь, 1993.
Кн. 1 : 1910–1930-ті роки. – 1993. – С. 111.
3. Федотова О. О. Про деякі аспекти бібліографічної діяльності українського вченого Зенона Кузелі / О. О. Федотова // Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні : тези доповідей. – К., 1994. – С. 157–158.
4. Погребенник Ф. П. Кузеля Зенон / Ф. П. Погребенник // Українська літературна енциклопедія. – К., 1995. – С. 86.
5. Особисті архівні фонди відділу рукописів : анот. покажч. / уклали: П. Баб'як та ін. – Л., 1995. – С. 108.
6. Пасемко І. Українське дійство у німецькому світі / І. Пасемко // Всесвіт. – 1996. – № 12. – С. 204–211.
7. Качкан В. Кузеля Зенон / В. Качкан // Українська журналістика в іменах / за ред. М. Романюка. – Львів, 1997. – Вип. 4. – С. 142–148.
8. Качкан В. "З печаттю небуденного духа" (генеза мотивів європеїзмі у Зенона Кузелі" / В. Качкан // Качкан В. Хай святиться ім'я твоє: українознавство та пресологія (ХІХ – перша половина ХХ ст.). / наук. ред. М. Ромашок. – Л. : Фенікс, 1998.
Кн. 3. – 1998. – С. 162–174.
9. Качкан В. Кузеля Зенон / В. Качкан // Українська журналістика в іменах / за ред. М. Романюка. – Львів, 1997. – Вип. 4. – С. 143.
10. Качкан В. "З печаттю небуденного духа" (генеза мотивів європеїзмі у Зенона Кузелі" / В. Качкан // Качкан В. Хай святиться ім'я твоє: українознавство та пресологія (ХІХ – перша половина ХХ ст.) / наук. ред. М. Ромашок. – Л. : Фенікс, 1998.
Кн. 3. – 1998. – С. 162–174.
11. Там само. – С. 168.
12. Білоус В. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях в третій чверті ХІХ ст. / В. Білоус. – Львів : Ахіл, 2000. – С. 61.
13. Гузій Р. Зенон Кузеля – дослідник похоронної обрядовості українців / Р. Гузій // Народознавчі зошити. – 2000. – № 6. – С. 1012–1016.
14. Там само. – С. 1012.
15. Там само. – С. 1013.
16. Там само. – С. 1014.
17. Там само. – С. 1016.
18. Франко О. Етнографічна та народознавча спадщина Федора Вовка / О. Франко, В. Наулко // Marra Mundi : збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича, з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. – С. 675–697.

19. Франко О. Етнографічні дослідження українського народу Федора Вовка / О. Франко // III Міжнародний конгрес українців (Харків 26–29 серпня 1996 р. – Політологія, етнологія, соціологія). – Харків : Око, 1996. – С. 159–163.
20. Франко О. Етнографічні дослідження Ф. Вовка в Галичині, Буковині та Закарпатті / О. Франко // Народознавчі зошити. – Львів, вид-во Інституту народознавства НАН України. – 1997. – № 3. – С. 170–174.
21. Франко О. Діяльність Федора Вовка в Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка (До 150-річчя від дня народження) // Народна творчість та етнографія. – К. : Наукова думка, 1997. – № 5–6. – С. 15–26.
22. Франко О. О. Федір Кіндратович Вовк (1847–1918) : Дослідження. Спогади. Бібліографія: До 150-ліття з дня народження вченого / О. Франко ; ред. М. Антонович. – Нью-Йорк : б. в., 1997. – 381 с.
23. Франко О. О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч / О. О. Франко ; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – К. : Видавництво Європейського університету, 2000. – 378 с.
24. Франко Оксана Омелянівна. Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка : дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.05 / Франко Оксана Омелянівна ; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1999. – 437 арк.
25. Дей О. І. Иван Франко: життя і діяльність / О. І. Дей. – К. : Дніпро, 1981. – 353 с.
26. Мельник Я. З останнього десятиліття Івана Франка (1906–1916) / Я. Мельник. – Л., 1999. – 207 с.
27. Сапеляк О. Питання етнографії на сторінках "Записок НТШ". 1899–1937 роки / О. Сапеляк // Записки НТШ. – 1995. – Т. 230. – С. 526–535.
28. Кісь Р. Комплексність методології українського народознавства кінця XIX – початку XX ст. / Р. Кісь, О. Сапеляк // Народознавчі зошити. – 1995. – № 3. – С. 32–138.
29. Павлюк С. Стан етнографічної науки в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.) / С. Павлюк, О. Сапеляк // Народознавчі зошити. – 1996. – № 4. – С. 225–229.
30. Кісь Р. Комплексність методології українського народознавства кінця XIX – початку XX ст. / Р. Кісь, О. Сапеляк // Народознавчі зошити. – 1995. – № 3. – С. 32–138.
31. Сапеляк О. Етнографічні студії в НТШ (1898–1939 рр.) / О. Сапеляк. – Львів, 2000. – 208 с.

Використання інформаційних технологій у вивченні молодіжної політики релігійних організацій України

У статті на прикладі аналізу сайтів українських релігійних організацій розглядається методика вивчення текстових матеріалів, яка має назву контент-аналізу і є послідовністю різноманітних прийомів первинної статистичної обробки змісту письмових джерел за допомогою електронно-обчислювальної техніки.

Ключові слова: релігійні організації, молодіжна політика, математичний аналіз, статистичний метод, текстова інформація, інформаційні технології.

В статье рассматривается на примере анализа сайтов украинских религиозных организаций методика изучения текстовых материалов, которая носит название контент-анализа и представляет собой последовательность различных приемов первичной статистической обработки содержания письменных источников при помощи электронно-вычислительной техники.

Ключевые слова: религиозные организации, молодежная политика, математический анализ, статистический метод, текстовая информация, информационные технологии.

In the article is considered, on the example of sites Ukrainian religious organization, the methodology of studying of text materials, which is called convention-analysis and represents a sequence of the variant methods of the primary statistical processing of the content of the written sources with the aid of electronic computers.

Key words: religious organizations, youth policy, mathematical analysis, a statistical method, text information, information technology.

В умовах розбудови суверенної Української держави та постмодернізації українського суспільства відбувається зниження соціального контролю, послаблення традиційного для радянської системи впливу соціального середовища на світогляд і поведінку молоді. В Україні лише 2 % молоді перебуває в офіційно зареєстрованих молодіжних організаціях і понад 25 % – у неформальних угрупованнях [1, с. 52]. У цей же час підлітки та молодь намагаються виразити свою індивідуальність і практично готові до сприйняття будь-якої інформації, що здійснює значний і різноманітний вплив на їх свідомість та поведінку. До того ж надзвичайно інтенсивне зростання її кількості у всіх галузях

суспільно-наукових знань, відоме в Україні та світі під назвою "інформаційного вибуху", загострює всі існуючі протиріччя життя людей зі ще не сформованою життєвою позицією та породжує нові. Увесь обсяг інформації, більшість якої не має сутнісного значення, розпочинає значно перевищувати можливості людини у її якісного засвоєння та застосування. Завдяки цьому знання молодих людей на сучасному історичному етапі розвитку все більшою мірою стають дискретними і фрагментарними, мало придатними для використання у майбутньому житті та професійній діяльності [2, с. 111]. Окреслені умови дають можливості багатьом громадським об'єднанням та організаціям проводити свою роботу серед молодих людей і посилювати власний вплив на них. Серед найбільш активної групи громадських організацій, які ведуть на сьогоднішній день молодіжну політику, можна без сумніву назвати релігійні.

Наразі проблема функціонування церков та сект в Україні досить непогано і різнобічно вивчена фахівцями. Серед них найбільш помітне місце займають соціологи, дослідження яких дозволяють говорити про цілком сформовану "релігійну економіку" із сегментованим "ринком релігійних послуг" в нашій державі. Тут на перший план виходить здатність релігійних організацій відповідати вимогам часу, використовувати ефективні механізми залучення молоді до своїх лав, гнучко реагувати на зміни, що відбуваються в релігійній сфері суспільства і всієї країни в цілому [3]. Велику увагу ролі релігійних організацій в реалізації права на свободу совісті громадян України, в тому числі і молоді, приділяють юристи, які вивчають теоретичні і методологічні аспекти конституційно-правового регулювання відносин держави та об'єднань віруючих, його значення в забезпеченні свободи віросповідання [4]. Окрему групу дослідників державної політики щодо молоді складають політологи та управлінці, які акцентують увагу на ролі держави у регулюванні виховними процесами в країні загалом і поведінкою підростаючого покоління, формуванні його політичної свідомості [5]. Помітне місце у комплексному дослідженні особливостей комунікаційної функції різних релігій у країні займають філософи та релігієзнавці [6]. Серед істориків дослідження процесів впливу релігійних організацій на соціально-політичний стан суспільства через молодь не є популярним. Вони зосереджують увагу головним чином на державній молодіжній політиці [7]. Таким чином, в історичній науці залишається недослідженою проблематика зародження та проведення молодіжної політики релігійними організаціями в Україні, її специфіки, методів та принципів. Особливо цікавими при цьому виглядають сайти різних конфесій, які діють у країні, та ще й в умовах зародження і

розвитку інформаційного суспільства, що логічно не може не впливати на модернізацію традиційно консервативного релігійного середовища.

Тексти, які розміщують релігійні організації на своїх сайтах, можуть створювати величезний масив даних для наукового дослідження. Звичайно, їх інформація, із котрою щодня знайомляться пересічні молоді люди і професійні експерти, дуже відрізняється за тематикою, достовірністю та повнотою. Тому важливим завданням дослідника, котрий розпочинає роботу над конкретною темою, є підбір текстів, на котрі можна надійно опиратися. Вони є відправною точкою дослідження, незалежно від того, займають кілька рядків чи величезний обсяг. Тому застосування спеціальних прийомів вивчення змісту текстової інформації, зручної для технічної обробки, котра дозволяє не лише об'єднувати деякі свідчення, але і багатократно розширювати на їх основі уявлення про предмет наукового дослідження, залишається важливим завданням фахівців.

Текстова інформація, котру дослідник використовує для вирішення поставлених у проекті завдань, частіше відрізняється за формою і змістом. Однак на початкових етапах навчання процедур обробки всі ці моменти несуттєві. Важливим стає визначення предмета і напрямку наукового аналізу. У найзагальнішому вигляді вони залежать від того, що пропонується досліджувати – динаміку релігійних подій чи роль церковних лідерів. Усі ці моменти можуть бути відображені у рамках комплексного дослідження, однак прийоми обробки інформації будуть відрізнятися залежно від предмета, до якого вона відноситься.

Підходячи до опису сучасних методик аналізу текстової інформації в процесі історичного дослідження, необхідно зазначити, що на нинішньому етапі все більше і більше виникає потреба у застосуванні міждисциплінарних методів наукового дослідження, які є надбанням математиків, соціологів, політологів, психологів та фахівців інших наук. Для істориків, які на сьогоднішній день мають враховувати сучасні реалії розвитку суспільства, зокрема існування та розвиток інформаційних технологій, що дають можливість досить швидко систематизувати величезний масив інформації, не виходячи із власного кабінету, такі методи дослідження є нагальними. Необхідно зазначити, що досі міждисциплінарні методики використовуються переважно зарубіжними спеціалістами, а вітчизняний досвід у цьому плані досить обмежений [8], хоча математичний та статистичний методи завше використовувалися в історичному дослідженні [9].

У цьому зв'язку достатньо виділити кілька порівняно простих методик, які відзначаються досить високою результативністю, а саме: контент-аналіз та івент-аналіз. Вони склалися за рубежом і були

апробовані у різні періоди розвитку прикладних політичних досліджень, пережили підйом і спад наукового інтересу до них, неодноразово модифікувалися у конкретних проектах. Але саме вони на сьогоднішній день стають, на думку автора, важливими засобами прикладного аналізу у сфері політичних ситуацій та процесів чи їх релігійної специфіки.

Методика контент-аналізу є однією із найбільш розповсюджених наукових інструментів прикладного вивчення текстової інформації. Суть її полягає у систематичному виділенні та фіксації певних одиниць змісту тексту, квантифікації отриманих результатів та подальшій інтерпретації даних з метою оцінки і прогнозування подій. Методика була введена у науковий обіг в кінці 30-х рр. минулого століття у США і тривалий час використовувалася головним чином для вивчення змісту рекламних і пропагандистських публікацій у засобах масової інформації.

У сфері політичних досліджень контент-аналіз був вперше застосований американським вченим Г. Лассуелом і його співробітниками для вивчення пропагандистських матеріалів періоду Другої світової війни. Основною перевагою контент-аналізу прийнято вважати те, що його технологія не спотворює результатів обробки інформації за рахунок взаємодії із суспільним та суб'єктивним фоном дослідження.

Дослідження із застосуванням контент-аналізу особливо активізувалися у 60-ті рр. минулого століття і стали яскравим проявом розвитку міждисциплінарних підходів до вивчення політичного життя. Одночасно велика кількість робіт, виконаних на цій основі, дозволила суттєво підвищити його популярність, надійність та ефективність, а також зумовила появу різноманітних варіантів дослідницьких процедур. Потім відбувся бурхливий розвиток ускладнених у методичному відношенні пошукових систем, орієнтованих на застосування електронно-обчислювальної техніки і, відповідно, на предметне підключення комп'ютерних технологій для аналізу текстових масивів у сфері політики.

Сьогодні контент-аналіз широко застосовується за рубежом в аналітичних дослідженнях, які проводяться в інтересах бізнесу, політичної аналітики і практики, в тому числі силових структур. Як сучасний приклад технологічного застосування контент-аналізу можна навести систему Oasis, яка створена для пошуку оперативної інформації на 35 мовах народів світу серед великого масиву друкованих та електронних видань, радіо- і телепередач, навіть аудіоінформації. Друга комп'ютерна система під назвою Fluent дозволяє здійснити пошук у практично необмеженій кількості потоків текстової інформації за ключовими словами, введеними англійською мовою і автоматично

перекладеними машиною на інші мови. Ще одна програма, *Tekst Date Mining*, дозволяє автоматично створювати пошукові об'єкти для текстових документів, а також отримати дані за частотою використання тих чи інших слів у самому документі. Всі ці технології найбільше використовуються відповідними державними структурами США для дослідження процесів, що викликають інтерес у політичних лідерів та державних чиновників. Але вони поступово розповсюджуються і в інших країнах для цілеспрямованого аналізу змісту конкретних документів, важливих виступів політичних діячів та окремих тематичних нарисів.

Сьогодні контент-аналіз сформувався як міждисциплінарна методика, яка існує у кількох десятках варіантів залежно від характеру науки, в якій він використовується. Вона частіше застосовується щодо широкого за об'ємом і не систематизованого текстового матеріалу, коли його безпосереднє використання ускладнене. Ця методика може бути корисною, коли категоріям, важливим для мети дослідження, характерна певна частота повторення у документах, які вивчаються, а також тоді, коли велике значення для наукової проблеми має сама мова джерела інформації, її специфічні характеристики.

За умови різноманітності підходів до класифікації інваріантів контент-аналізу виділимо спочатку два із них: кількісний та якісний, приділивши більшу увагу першому.

Кількісний контент-аналіз обов'язково вміщує стандартизовану процедуру підрахунку виділених категорій. Для формулювання результатів важливе значення мають кількісні величини, котрі дають характеристику тій чи іншій категорії. Наприклад, якщо дослідник намагається отримати уявлення про те, наскільки велика значущість поняття "молодь" чи "молода людина", "діти", "учні" для релігійних організацій, та згідний із припущенням, що вони приблизно визначаються частотою використання цього поняття в офіційних сайтах провідних українських конфесій, то тоді, після відповідних запитів, він отримає певну кількість показників. Приміром, слово "молодь" зустрічається за останні два роки на сайті Української греко-католицької церкви у 128 статтях [10], Української православної церкви Московського патріархату – у 90 [11], а Київського патріархату – у 50 [12]. Виявлена статистика досить несподівана, якщо враховувати, що УПЦ МП є найбільш чисельною релігійною організацією в Україні.

Завдання можна ускладнити, встановивши як попередню умову виділення кількох змістовних одиниць відповідних текстів, а потім підрахувавши відносну значущість виразу, який нас цікавить, у порівнянні з іншими. Важливо, що в обох випадках основна частина

підрахунків може бути виконана із застосуванням простих комп'ютерних технологій за умови, що історичні, релігійні чи теологічні джерела введені у базу даних. Наприклад, якщо указати поняття "зародження", "молодіжний", "післявоєнний" і "розвиток", то разом у статті вони зустрічаються 1 раз і лише на сайті УГКЦ. В одній із статей, які торкаються історії молодіжної політики цієї церкви, говориться, що "молодіжний апостолят УГКЦ зародився ще в 1930-х роках, тоді коли на Сході України лютував голод і українська національна ідея розвивалася поза Церквою та Богом. Тоді ж з ініціативи Митрополита Андрея Шептицького у 1933 р. відбувся з'їзд організації "Українська молодь – Христові" (УМХ) у Львові. Потім була ціла низка таких з'їздів, зустрічей юнацтва; така праця Церкви дала свої наслідки, адже покоління, яке виховав Митрополит Андрей було міцним фундаментом під час страшних буревіїв у війну та післявоєнний період, який супроводжувався знищенням УГКЦ, розвалом національної ідеї комуністичною системою" [13]. Отже, проблематика зародження і розвитку молодіжної політики знаходиться у полі зору УГКЦ і є важливою частиною історії цієї церкви. На сайтах Київського та Московського патріархатів потрібних нам понять у зазначеній нами змістовій конструкції комп'ютер не виявив, що дає привід задуматися над питанням усвідомлення релігійними діячами тривалості роботи із молоддю.

Якісний контент-аналіз націлений на поглиблене вивчення змісту текстового матеріалу, у тому числі з точки зору контексту, в котрому представлені виділені категорії. Заключні висновки формулюються тут із врахуванням взаємозв'язків елементів змісту та їх відносної значущості (рангів) у структурі тексту. Так, для того щоб порівняти ставлення молоді різних регіонів України до проблеми функціонування церкви на її території, дослідник повинен намагатися не просто виділити відповідні поняття, а й звернути увагу на кількість переглядів тієї чи іншої статті. Це дає підстави визначити, чи є його проблематика головною у системі задекларованих позицій і т. д. Приміром, можна взяти до уваги кількість переглядів окремих статей на сайтах найбільш популярних в Україні конфесій. Цікавим і дивним водночас стає той факт, що жодна із окреслених церков не веде реєстрації переглядів та відгуків на їх статті [14]. Так, залежно від завдань дослідження якісний контент-аналіз може бути доповнений деякими елементами кількісного контент-аналізу.

До всіх контент-аналітичних методик висувається низка загальних методичних вимог: обґрунтованості, надійності, об'єктивності та системності. Так, обґрунтованість забезпечується шляхом відповідності виділених категорій історичному часу їх застосування в житті пере-

січних громадян та представників влади. Надійність досягається застосуванням під час дослідження одних і тих же критеріїв вихідних та проміжних даних. Об'єктивність визначається відповідністю вибору категорій та одиниць аналізу усебічному дослідженню суспільної ситуації. І, нарешті, системність дає широке коло матеріалів, які використовуються під час дослідження.

Вказаних вимог потрібно не лише ретельно дотримуватися під час дослідження, але й аргументовано підтверджувати, пояснювати у текстах історичних чи джерелознавчих досліджень. Без сумлінного виконання цих умов результати проведеного дослідження на основі методики контент-аналізу будуть некоректними і втратять свою пізнавальну цінність.

Дуже зручно проводити дослідження релігійної ситуації в різних регіонах України, але тоді до уваги потрібно брати матеріали місцевих єпархій. Приміром, візьмемо проблематику проведення молодіжної політики різних конфесій на Закарпатті. Пошукувач нам видає 201 тис. статей, де на першому місці розташований сайт Християнського молодіжного центру християн-євангелістів Закарпаття [15], що вказує на його найбільшу популярність у регіоні.

Варто зазначити, що при всій досконалості сучасних інформаційних технологій дослідник не може розраховувати тільки на готове програмне забезпечення своїх проектів, оскільки більшість письмових джерел корисні для історичного дослідження лише сучасності. Для вивчення соціально-політичних, релігійних процесів давно минулих днів, для з'ясування історичних тенденцій, які тих чи інших причин були загальмовані, зупинені або втрачені в історії церкви, та з огляду на те, що великий масив архівних джерел залишається поза межами сучасного інформаційного простору України, будучи не введеним до наукового обігу, знаходиться в архівних фондах і запасниках, для проведення ефективного історичного дослідження варто якусь частину роботи виконати "у ручному режимі".

Важливим етапом використання методики контент-аналізу є декомпозиція тексту: виділення із змісту множини пошукових елементів, наступне упорядкування котрої залежить від типу і варіанту методики. Вибравши пошукову одиницю і її ознаки, дослідник повинен визначити також одиницю рахунку, котру буде використовувати для кількісного аналізу матеріалу. Найбільш розповсюдженим способом вимірювання характеристик змісту є підрахунок періодичності застосування слів, через які фіксується кожна поява будь-якої ознаки їх характеристики. Прикладом цього може бути проблема функціонування державної мови і питання її використання церковними організаціями у процесі власної життєдіяльності. Для цього орієнтуємося на поняття

"державна", "мова", "вимога", "часу". На сайті лише УПЦ МП знаходимо статтю, яка висвітлює зазначену проблему. Зокрема, це веб-конференція ректора Ужгородської української богословської академії ім. Кирила та Мефодія протоієрея Віктора Бедея, який сказав, що "стосовно викладання українською мовою в духовних школах Української Православної Церкви, то цей процес уже розпочався і втілюється в життя. Викладання українською мовою проводиться у Волинській духовній семінарії та в нашій Академії. Наскільки мені відомо, ряд інших духовних шкіл також поступово переводять частину предметів на викладання державною мовою. І це зрозуміло, це вимога часу, а окрім того, слід пам'ятати, що недотримання мовного питання (володіння державною мовою) не дасть вирішити проблему про визнання дипломів духовних шкіл на рівні із дипломами державного зразка. Тож ряд духовних шкіл розпочали вводити до навчальних планів такі дисципліни, як українська мова та ділова українська мова" [16]. Звичайно, відсутність заданого формату понять на сайтах інших конфесій можна пояснити об'єктивними обставинами, і вони, напевно, будуть переконливими, але привід задумуватися про те, що їх молодіжна політика мало враховує актуальні проблеми світського культурного розвитку молодих людей та політичних умов їх життя протягом останніх років, є.

Таким чином, інформаційні технології взагалі та методика контент-аналізу зокрема дозволяють розширити уявлення про реальні релігійні процеси у країні, в її різних регіонах, звільнитися від емоційних нашарувань, які більше підходять для використання у публіцистичних програмах і зовсім не підходять для академічної науки. Свою посильну роль вони можуть відіграти в історичному дослідженні стосовно тонких нюансів, які відображають релігійну ситуацію, політичне становище, культурне середовище, психологічні стани молоді України. Щоправда, вибір варіантів контент-аналізу залежить від характеру конкретного проекту та кваліфікації дослідника.

Література

1. Череповська Н. Роль медіа-культури у формуванні молодіжних субкультур / Н. Череповська // Соціальний педагог. – 2008. – № 11. – С. 51–63.
2. Пиголенко І. Інтернет-залежність, як соціальна проблема інформаційного суспільства / І. Пиголенко // Соціальна робота і сучасність: теорія і практика : тези доповідей учасників III Міжнародної науково-практичної конференції. – К. : ІВЦ "Видавництво "Політехніка", 2004. – С. 111–112.
3. Миронович Д. Головні тенденції та специфіка розвитку новітніх релігійних організацій в Україні : дис. на здоб. наук. ступ. канд. соціол. наук / Д. Миронович. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009.

4. Сергієнко Г. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні / Г. Сергієнко. – Х. : Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2004.

5. Кривачук Л. Реалізація державної молодіжної політики з питань неповнолітніх в Україні (державно-управлінський аспект) : дис. на здоб. наук. ступ. канд. наук з держ. упр. / Л. Кривачук. – Л. : Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, 2004.

6. Петрушевич М. Особливості вияву комунікаційної функції релігії у християнських конфесіях : дис. на здоб. наук. ступ. канд. філос. наук / М. Петрушевич. – К. : Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України, 2007.

7. Бородін Є. Державна молодіжна політика в незалежній Україні: формування та розвиток національної моделі (1991–2006 рр.) / Є. Бородін // Грані. – 2006. – № 6. – С. 53–57.

8. Суспільство: історія, методологія дослідження, практика : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 18 червня 2004 р. – Тернопіль, 2004. – 192 с.

9. Количественные и машинные методы обработки исторической информации. – М., 1969. – 17 с. ; Математические методы в исторических исследованиях. – М. : Наука, 1972. – 234 с. ; Математические методы в исследованиях по социально-экономической истории. – М. : Наука, 1975. – 318 с. ; Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях. – М. : Наука, 1977. – 383 с. ; Бородкин Л. И. Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях / Л. И. Бородкин. – М. : ИМУ, 1986. – 188 с.

10. http://www.ugcc.org.ua/9.0.html?&no_cache=1

11. <http://orthodox.org.ua/search/nodepage=4>

12. <http://www.cerkva.info/>

13. <http://www.ugcc.org.ua/...b6f9423e0b3aa79bc0b83&type=98>

14. <http://orthodox.org.ua/search/node/molod>

15. <http://www.vubir.org.ua>

16. <http://orthodox.org.ua/node/2550>

ТЕОРИЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Е. В. Карпова

Два аспекта изучения бронзового бюста И. А. Безбородко: история бытования и проблема авторства

В октябре 1990 г. перед зданием Нежинского государственного педагогического института имени Н. В. Гоголя был установлен памятник-бюст Ильи Андреевича Безбородко (1756–1815), основателя Гимназии высших наук – предтечи нынешнего университета. Именно он подал в 1805 г. прошение императору Александру I, предлагая устроить в Нежине "на месте, уступаемом мною", училище для дворян малороссийского края под наименованием "Гимназия Безбородко высших наук" и жертвуя на это часть наследия старшего брата светлейшего князя и канцлера Александра Андреевича Безбородко (1747–1799) [1].

Монументальное изображение И. А. Безбородко работы неизвестного скульптора первой половины XIX в. оказалось в Нежине благодаря усилиям ректора института академика Ф. С. Арвата, который "нашел во дворе Музея русского искусства в Киеве бюст и добился передачи его Нежинскому педагогическому институту на постоянное хранение" [2]. После проведения необходимых реставрационных работ этот скульптурный портрет, поставленный на пьедестал, органично вошел в ансамбль с украшенным колоннами фасадом бывшей гимназии Безбородко, построенной петербургским архитектором, итальянцем по происхождению, Луиджи Руска (1762–1822). Бюст был создан в стиле зрелого классицизма, отсюда антикизированное облачение, в котором запечатлен участник двух русско-турецких войн, генерал-поручик (1795), действительный тайный советник и сенатор (1798), в последние годы жизни – санкт-петербургский уездный предводитель дворянства. В 1807 г. И. Я. Безбородко был назначен "начальником милиции в Черниговской губернии", об этом малоизвестном факте его биографии упоминает в своих "Записках" Аркадий Васильевич Кочубей (1790–1878), племянник министра внутренних дел В. П. Кочубея, который в свою очередь приходился племянником графам Безбородко. В молодые годы, живя в Петербурге, А. В. Кочубей часто бывал у своего сановитого родственника, его впечатления весьма любопытны, ибо в целом об Илье Безбородко писали не так уж часто.

Небольшая статья о нем в "Русском биографическом словаре" кончается словами: "Не обладая гибким, проницательным государственным умом своего знаменитого брата, гр. Безбородко был только храбрым солдатом и хорошим семьянином, человеком честным, чуждым тщеславия и исполненным желания добра людям" [3].

"Граф Безбородко вообще жил очень роскошно, хотя и не был мот, – вспоминал Л. В. Кочубей; – у него в доме была собственная роговая музыка и как зимой в Петербурге, так и летом на его прекрасной даче, на Выборгской стороне, каждый четверг и воскресенье бывал открытый стол, к которому приезжали без приглашения все знакомые, так что иногда число гостей в эти дни доходило до ста и более человек. <...> Граф Илья Андреевич был большой оригинал, немного грубый, но предобрый человек, в особенности для своих соотечественников – малороссиян. Самую лучшую чертою его характера была та, что он, делая добро, любил держать это в тайне, так что только самые близкие к нему люди могли знать о том. Все малороссияне, приезжавшие в Петербург, принимаемы были им очень ласково, а некоторым из них бывали даже отводимы в доме его квартиры. Только изредка, когда граф бывал не в духе, он говаривал: "я скоро велю прибить к воротам вывеску с надписью: Малороссийский постоялый двор" [4].

Упомянутая дача на Выборгской стороне и есть то самое Полюстрово (принадлежавшее сначала А. А. Безбородко, а потом его брату), где в XIX в. довольно долго стоял изучаемый нами бронзовый бюст И. А. Безбородко. Судя по всему, он делался вскоре после смерти изображенного, как дань памяти его вдовы графини Анны Ивановны, урожденной Ширай (1766–1824). Об этом говорит надпись на табличке между нижним срезом бюста и круглой ножкой: *Супругу Гр. Ильи Анд. Безбородко* [5]. Запечатленная вместе с дочерьми Любовью и Клеопатрой на знаменитом портрете работы В. Л. Боровиковского из собрания Государственного Русского музея, А. И. Безбородко умерла в 1824 г., этой датой, вероятно, и следует ограничить время исполнения ее заказа.

К моменту появления бюста в Полюстрово там уже имелись не только всякого рода затеи, характерные для садово-паркового искусства конца XVIII – начала XIX в., но и по меньшей мере два весьма значимых скульптурных памятника. Одним из них была поставленная в двенадцати колонном храме колоссальная (высотой около 3 м) бронзовая статуя Екатерины II в образе богини Кибелы (Цибеллы), покровительницы городов и всего государства, владычицы гор, лесов и зверей. Ее исполнил в 1788 г. скульптор Жак-Доминик Рашетт (1744–1809), выпускник копенгагенской Королевской Академии художеств, приглашенный в Петербург на должность модельмейстера Императорского

фарфорового завода и создавший здесь в содружестве с Н. А. Львовым и Г. Р. Державиным целый ряд произведений, значимых и характерных для эпохи Просвещения [6]. Вторым "полуостровским" монументом был выполненный в 1793 г. Федосом Федоровичем Щедриным (1751–1825) бронзовый бюст генерал-фельдмаршала графа П. А. Румянцева-Задунайского, которого А. А. Безбородко считал своим благодетелем. После победного окончания русско-турецкой войны 1768–1774 г. Румянцев представил императрице двух отличившихся малороссов Александра Безбородко и Петра Завадовского, что стало для них началом блистательной придворной и государственной карьеры. Не случайно П. В. Завадовский тоже поставил в своем черниговском имении Ляличи "Храм благодарности" с грандиозной бронзовой статуей Румянцева-Задунайского работы уже упоминавшегося Ж.-Д. Рашетта. Позднее, в 1866 г., эта колоссальная фигура была установлена в г. Глухове как памятник первому генерал-губернатору Малороссии (утрачен в годы Второй мировой войны) [7].

После кончины в 1815 г. графа Ильи Безбородко Полюстрово унаследовала его старшая дочь Любовь Ильинична (1782–1809), супруга адмирала Г. Г. Кушелева. Их сын Александр Григорьевич (1800–1855) в связи с прекращением рода Безбородко по мужской линии получил право именоваться графом Кушелевым-Безбородко. Камергер, сенатор, почетный член Академии наук, он стал первым почетным попечителем Нежинской гимназии высших наук. Полюстрово при нем процветало, по воскресеньям и четвергам проводились гуляния для всех желающих "с музыкой, иллюминацией и фейерверком", кроме того, начались исследования полюстровских минеральных ключей, благодаря которым в середине XIX в. бывшая усадьба А. А. Безбородко стала модным дачным местом; среди его жителей был и выпускник Нежинского лицея, писатель, драматург и издатель Н. В. Кукольник [8].

С 1855 по 1870 г., когда Полюстрово чаще называли Кушелевкой или Кушелевой дачей, тогдашний хозяин Григорий Александрович Кушелев-Безбородко (1832–1870) продолжал устраивать гулянья, благотворительные концерты, любительские спектакли, жил здесь и приглашенный им французский писатель Александр Дюма-отец. Сам граф увлекался литературой, меценатствовал и тоже являлся почетным попечителем Нежинского лицея, для библиотеки которого он приобрел подлинные рукописи и письма Н. В. Гоголя.

Однако к концу жизни Г. А. Кушелева-Безбородко Полюстрово стало приходить в упадок, в 1868 г. случился пожар, разделенные на участки земли стали все чаще сдаваться в наем или продаваться. В 1870-е г., когда во владение вступила графиня Любовь Александровна

Кушелева-Безбородко, в замужестве Мусина-Пушкина (1833–1917), описанные выше произведения монументальной скульптуры покинули сад. В частности, статую Екатерины II предложили к приобретению для Высочайшего двора, и в 1875 г. она была вывезена в Царское Село (утрачена во время Второй мировой войны). Опустевшую ротонду, в которой стояла Кибела, А. Н. Бенуа назвал "образцовым памятником классической архитектуры", посвятив Кушелевке целую главу своих воспоминаний. В них он отмечал немаловажную роль, которую сыграли "кушелевские настроения" в "образовании того культа прошлого, которому в начале XX в. со мной во главе отдавалась значительная группа художественных деятелей, ставящих себе целью убережение исторических и художественных ценностей" [9].

Н. Н. Григорович, опубликовавший в 1877 г. в журнале "Русский архив" большую статью "Канцлер князь Безбородко", тоже говорил об "остатках прежней роскоши", упомянул он и "громадный бюст Безбородки, вылитый из меди", от которого "остался один гранитный пьедестал, похитить который едва ли возможно" [10]. Правда, автор полагал, что бюст изображал графа Александра Андреевича Безбородко, и эта ошибка стала традиционной и повторялась в литературе.

На самом деле бронзовые бюсты П. А. Румянцева-Задунайского и И. А. Безбородко, как фамильные реликвии, Мусины-Пушкины вывезли в свое черниговское имение Стольное, принадлежавшее в XVIII в. отцу братьев Безбородко. В послереволюционные годы оба произведения оказались в Сосницком краеведческом музее, не разлучались они и в дальнейшем – в 1952 г. их передали в Киевский музей русского искусства. Но если работа Ф. Ф. Щедрина была вскоре опубликована в журнале и таким образом вошла в научный оборот [11], то второй бюст оказался в забвении, пока вновь не стал памятником в городе Нежине.

Переходя к проблеме неустановленного до сих пор авторства скульптурного портрета, отметим, что впервые мы познакомились с этим бюстом в конце 1970-х годов в фондах киевского музея, где он считался работой неизвестного мастера, из инвентарной карточки мы тогда узнали время и источник поступления, выписали его размеры (152,5 x 111 x 41 см). Высокий художественный уровень произведения был очевиден (либо И. П. Мартос, либо В. И. Демут-Малиновский, – подумалось нам тогда). Прошло более трех десятилетий, и случайно увиденный в интернете нежинский бюст И. А. Безбородко заставил вновь вспомнить о нерешенной атрибуционной проблеме.

При более внимательном рассмотрении наиболее вероятным претендентом на авторство бюста оказался выдающийся русский скульптор-монументалист Василий Иванович Демут-Малиновский

(1779–1846). Выпускник Императорской Академии художеств, он учился у М. И. Козловского, в 1803–1807 гг. стажировался в качестве пенсионера в Италии, посещая мастерскую Антонио Кановы. По возвращении в Петербург он делал статую Св. Андрея Первозванного для ниши северного портика Казанского собора и группу "Плутон, похищающий Прозерпину", установленную перед фасадом Горного института (1809–1811), а также монументальные аллегорические фигуры для украшения Адмиралтейства (1811–1813). В 1813 г. исполнил грандиозную статую "Русский Сцевола" (ГРМ), за которую получил звание профессора. В 1820–1830-е гг. вместе со скульптором С. С. Пименовым он создавал скульптурное убранство петербургских ансамблей К. И. Росси – Елагинского и Михайловского дворцов, арки Главного Штаба и Императорской Публичной библиотеки, зданий Сената и Синода, Нарвских триумфальных ворот. В последние годы жизни он принял участие в проектировании памятника Святому Князю Владимиру для Киева.

Среди его работ в области скульптурного портрета были станковые бюсты и барельефы для надгробий, а также монументальные портретные изображения, например, мраморный бюст Александра I для Публичной библиотеки и бронзовый бюст для памятника полководцу М. Б. Барклаю де Толли в Тарту. В единственной до сегодняшнего дня монографии о творчестве Демут-Малиновского, изданной И. М. Шмидтом еще в 1960 г., бюст И. А. Безбородко не был упомянут. Тем не менее, в архиве Академии художеств в документах о смерти скульптора наше внимание привлек список под названием "Скульптурные работы, произведенные покойным Ректором Демут-Малиновским", где значился "колоссальный бюст графа Безбородко" [12].

Поиск других свидетельств, оставленных современниками, увенчался успехом. В 1839 г. П. П. Каменский, зять вице-президента Академии художеств, скульптора и медальера Ф. П. Толстого, опубликовал в "Отечественных записках" свои впечатления о посещении мастерской Демут-Малиновского. При перечислении его произведений весьма близкий к художественным кругам Каменский назвал сразу две интересные для нас работы – "... на дачу графа Кушелева-Безбородко: колоссальный бюст графа Ильи Андреевича Безбородко и памятник ему, поставленный в Александровской лавре, вылитые из меди г. Бажановым" [13]. Это позволяет нам с достаточной уверенностью, подкрепляемой стилистическими особенностями произведений, атрибутировать Демут-Малиновскому не только "нежинский" бюст, но и надгробие И. А. Безбородко, которое по-прежнему можно видеть в Александро-Невской лавре. Часть последней занимает, как

известно, Государственный музей городской скульптуры, где сравнительно недавно был издан научный каталог надгробий. В нем указано, что архитектурная часть памятника Безбородко "в виде гранитного портика сохраняется на историческом месте у восточной наружной стены Благовещенской усыпальницы", а в интерьере палатки Благовещенской церкви выставлены бронзовая фигура плакальщицы с урной и мраморный медальон И. А. Безбородко [14]. Принадлежность данных работ В. И. Демут-Малиновскому до настоящего времени не была отражена в искусствоведческой литературе. Это выяснилось лишь сейчас и стало еще одним важным итогом изучения находящегося в Нежине бронзового бюста Ильи Андреевича Безбородко.

Література

1. Граф И. А. Безбородко пожертвовал "от наследства князя А. А. Безбородко сумму в 70 000 руб., проценты с суммы 81 920 руб. и далее в течение семи лет по 20 000 руб. ежегодно; от себя граф уступал место с садом в Нежине для постройки здания и ежегодный взнос по 15 000 руб." (Егоров А. Д. Лицеи России (Опыт исторической хронологии) : в 5 кн. / А. Д. Егоров. – Иваново, 1994.

Кн. 2 : Лицей князя Безбородко. – 1994. – С. 9.

2. Документальное оформление передачи бюста на постоянное хранение было осуществлено в 1996 г. Кн. I–III. (Самойленко Г. В. Образотворче мистецтво та скульптура в Ніжині в 17–20 ст. Нариси культури. – Ніжин, 1998. – Ч. 5.

3. Русский биографический словарь. – СПб., 1900. – Т. II. – С. 641–643.

4. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873. – СПб., 1890. – С. 31–32.

5. За присланную фотографию этой надписи и другие сведения, касающиеся установки памятника И. А. Безбородко, я чрезвычайно признательна А. С. Парубец заведующей музейным комплексом Нежинского государственного университета имени Н. Гоголя.

6. См.: Жак-Доминик Рашетт. 1744–1809. Каталог выставки / Государственный Русский музей. – СПб., 1999.

7. См.: Е. В. Памятник П. А. Румянцеву-Задунайскому (материалы к изучению творчества Ж.-Д. Рашетта) / Е. В. Памятник // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1984. – Л., 1986. – С. 310–319.

8. См.: Приамурский Г. Г. "В Полюстрово на воды и развлечения...". – СПб., 1996. – С. 57, 69, 104, 114.

9. Бенуа А. Н. Мои воспоминания в пяти книгах (Серия "Литературные памятники") / А. Н. Бенуа. – М., 1980. – Кн. I–III. – С. 315, 317.

10. Григорович Н. Канцлер князь Безбородко / Н. Григорович // Русский архив. – 1877. – Кн. I. – С. 35.

11. Пелькина Л. Новые приобретения Киевского государственного музея русского искусства / Л. Пелькина, М. Факторович // Искусство. – 1955. – № 5. – С. 72, 73. В 1972 г. бюст П. А. Румянцева-Задунайского был включен в каталог состоявшейся в Русском музее выставки "Феодосий Федорович Щедрин. 1751–1825" (Л., 1972. – С. 11, илл. № 9).

12. РГИА, ф. 789, оп. 1, ч. II, д. 3111, л. 13.

13. Каменский П. Мастерские русских художников. Статья вторая / П. Каменский // Отечественные записки. – 1839. – Т. II. – С. 22. Баженов И. Н. (1761–1830) – литейщик, выпускник Императорской Академии художеств.

14. Художественное надгробие в собрании Государственного музея городской скульптуры : научный каталог. – СПб., 2004. – Т. 1 : Благовещенская и Лазаревская усыпальницы. – С. 27–28.

Петро Редкін і Гімназія вищих наук князя Безбородька

У статті досліджується період навчання в Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька відомого юриста і педагога Петра Григоровича Редкіна. Простежено формування Петра Редкіна як особистості, його участь у науково-мистецьких пошуках гімназистів, вплив учителів-наставників на його духовне зростання.

Ключові слова: гімназія, навчальний процес, гурток студентів, природне право, "справа про вільнодумство".

В статье исследуется период обучения в Нежинской гимназии высших наук князя Безбородко известного юриста и педагога Петра Григорьевича Редкина. Рассмотрено формирование Петра Редкина как личности, его участие в научно-творческих исканиях гимназистов, влияние учителей-наставников на его духовный рост.

Ключевые слова: гимназия, учебный процесс, кружок студентов, естественное право, "дело о вольнодумстве".

The prominent lawyer and teacher Petro Hryhorovych Redkin's period of studying in the Nizhyn Bezborodko Gimnasia of Higher Sciences is explored in the article. The process of Petro Redkin's personal development, his taking part in the pupils' scientific and art researches. The tutors' influence on his spiritual growth are also deduced.

Key words: gymnasium, studying, students' society, intrinsic right, "freethinking case".

Ніжинська вища школа за свою майже двохсотлітню історію дала путівку в життя багатьом славетним людям, про що свідчать, зокрема, іменні меморіальні дошки на фасаді університету імені Миколи Гоголя. Проте постать Петра Григоровича Редкіна, який у списку випускників першого випуску (1826 р.) Гімназії стоїть першим та чийм ім'ям названа одна з вулиць Ніжина, на сьогодні є мало кому відома.

Ось далеко не повний перелік звань, посад, членства Петра Григоровича наприкінці його життєвого шляху: дійсний таємний радник, голова Департаменту уділів, заслужений ординарний професор, доктор права, ректор Санкт-Петербурзького університету (1873–1876 рр.), почесний член Імператорських університетів Санкт-Петербурзького і Святого Володимира та Імператорської Академії Мистецтв, член-засновник Санкт-Петербурзького Юридичного Товариства, почесний член Імпераорського Вільного Економічного Товариства, почесний член

Мадридського Археологічного Товариства, член Королівського Копенгагенського Товариства Північних Антикваріїв, член-засновник Товариства для допомоги нужденним літераторам і вченим, член-засновник Товариства допомоги студентам Санкт-Петербурзького університету, член Ради Санкт-Петербурзького Будинку Милосердя, член-засновник Товариства землеробських колоній і ремісничих притулків та багатьох інших, кавалер ордену Святого Благовірного Великого Князя Олександра Невського з діамантами, орденів Білого Орла, Святого Володимира 2-го і 3-го ступенів та Святих Анни і Станіслава 1-х ступенів [1].

Актуальність теми обумовлена такими чинниками:

1) пізнання історичного минулого крізь призму біографії видатної особистості дає можливість глибше збагнути джерела прогресивних суспільних тенденцій XIX ст.;

2) Петро Редкін – це випускник Ніжинської вищої школи гоголівського покоління (М. Гоголь, К. Базілі, В. Тарновський, Є. Гребінка, В. Забіла, Н. Кукольник, М. Прокопович та ін.), котре посідає особливе місце в її історії;

3) досягнення П. Редкіна є ще одним свідченням великої ролі Ніжинської гімназії у вихованні та навчанні висококваліфікованих кадрів, які голосно заявили про себе як люди енциклопедичних знань, письменники, науковці різних сфер (правової, філософської, педагогічної), активні громадські діячі, меценати.

У науковій літературі є тільки принагідні згадки про ніжинський період життя П. Г. Редкіна. Отож новизна нашої роботи полягає у спробі створення першого цілісного дослідження про формування Петра Редкіна як особистості протягом навчання в Ніжині.

Петро Григорович Редкін народився 4 (16) жовтня 1808 р. в місті Ромни Полтавської губернії. Стосовно прізвища, то до мовної реформи 1917 р. в офіційних документах його записували як Рѣдкин (через літеру "ять", яка позначала звук-дифтонг "іє"). Сьогодні в дослідницькій літературі його російськомовний переклад подається як "Редкин", а україномовний переважно як "Редькін" чи "Редкін". Форма "Редкін" указує на російськомовне походження прізвища від слова "редкий" (у значенні "рідкісний"). Однак, на наш погляд, більш виправдано є форма "Редькін". Ми вважаємо за необхідне висловити гіпотезу, що прізвище Петра Григоровича є результатом русифікації українського прізвища "Редька" чи "Редько", котре і сьогодні доволі поширене на Лівобережній Україні. Про українське походження прізвища свідчить те, що в Гімназії Петра "Редкіна" товариші (за дитячою традицією давати прізвиська) називали не інакше, як "Редькою". Підтвердження цьому знаходимо в листах Миколи Гоголя до історика М. П. Погодіна.

Зокрема, у листі від 23 липня 1834 р. він писав: "Рекомендую тебе доброго товарища моего Редькина ... Он очень жаждет с тобою познакомиться" [2]. Звернемо увагу на м'який знак у прізвищі. У другому листі до Погодіна (у 1835 р.) Гоголь зазначав: "Завтра в 3 часа к обеду нагрянет к тебе весь ученый мир, предводимый растением Редькою. Означенное растение Редька нарочно присылал к тебе человека узнать квартиру твою..." [3]. Звідси впливає припущення, що зміна прізвища "Редька" чи "Редько" могла статися за служби батька Петра – Григорія Федоровича, який у XVIII ст. був на військовій службі, а потім тривалий час обіймав посаду поліцмейстера в Ромнах, вийшовши у відставку в 1820 р. У царській Росії русифікація українських прізвищ була досить поширеним явищем. Подібна зміна прізвища була властива і батькам ще одного випускника Ніжинської гімназії вищих наук – Є. П. Гребінки, який вчився у ній протягом 1825–1831 рр. Батько Євгена Павловича – штаб-ротмістр з Полтавщини Петро Іванович теж мав зрусифіковане прізвище "Гребёнкин". Саме з таким прізвищем майбутній письменник був прийнятий на навчання, одержав атестат і до 1832 р. так підписував свої листи. Однак, прибувши до Петербурга, письменник почав підписуватись як "Гребенка" або "Гребінка".

І все ж у своїй роботі ми будемо зберігати правопис прізвища у формі "Редкін", оскільки саме таке його звучання зафіксовано в офіційних документах та переважній частині наукової літератури XIX ст. про нашого випускника.

Батьки Петра Редкіна були дворянського роду і досить заможними поміщиками, володіли невеликим, але доглянутим маєтком. Після смерті своїх чотирьох братів і однієї сестри, які померли маленькими, він залишився однією дитиною у своїх батьків. До дванадцятирічного віку Петро Редкін виховувався в батьківському домі під керівництвом вітчизняного вчителя та французького гувернера. "Маючи невелику батьківську бібліотеку, він (Редкін – О. М.) з жадібністю її прочитав, що сприяло його ранньому розвитку. Крім того, у підлітковому віці у нього виявилася пристрасть до того заняття, якому пізніше він присвятив себе: його улюбленою грою було збирати навколо себе хлопчиків та задавати їм уроки і вислуховувати їх" [4]. Говорячи про ці педагогічні вправи малого Петра, В. Толбін пізніше писав: "Уроки и испытания вероятно пропадали в большинстве, как глас вопиющего в пустыне. Но зато крепла его собственная мысль и воля. Собственное зерно, таившееся в душе, падало на добрую почву и подготавливало будущего человека и гражданина, будущего сеятеля идей науки и добрых благородных начал для молодого поколения, которое досталось ему образовать впоследствии нравственно-юридически" [5].

Після домашньої освіти Петро Редкін навчався в Роменському трикласному повітовому училищі. Тут під керівництвом досить освіченого штатного завідувача Вільховського було зібрано декілька дуже кваліфікованих вчителів. Училище мало гарні тогочасні посібники для повітових училищ, а також бібліотеку. Викладалися такі дисципліни: російське та церковнослов'янське читання, чистописання та малювання, тлумачення недільних та святкових євангелій, катехізис, Священна Історія Старого та Нового Заповіту, курс про обов'язки людини та громадянина, арифметика, початки алгебри та геометрії, природознавство, російська граматики, загальна та російська географія і загальна та російська історія. Протягом навчання в училищі Петро Редкін прочитав чимало різних книг як зі своєї бібліотеки, так і бібліотеки його розумного та начитаного діда [6].

У 1820 р. він закінчив училище з відзнакою, і його батьки, почувши про перший набір до щойно відкритої Гімназії вищих наук у Ніжині, "бажаючи дати йому професійну освіту якнайближче до себе, помістили його в листопаді того ж року в цей вищий навчальний заклад своєкоштным пансіонером" [7].

Отже, можна відзначити сприятливі умови для отримання гарної початкової освіти, чим цілеспрямований хлопець і скористався сповна. Цей освітній фундамент, закладений в дитинстві, сприяв подальшому отриманню енциклопедичних знань та значним досягненням у науковій сфері.

Що ж являла собою тоді Гімназія вищих наук князя Безбородька? Згідно зі Статутом Гімназії її статус та мета заснування полягали в наступному: "Гимназия сия есть публичное учебное заведение. Она состоит между учебными заведениями в числе занимающих первую ступень после университетов, в империи существующих, и отличается пред губернскими гимназиями как высшею степенью преподаваемых в ней наук, так и особенными Нами ей дарованными правами и преимуществами" (§ 3 Статуту Гімназії) [8]. "Цель учреждения сего заведения согласно с благотворным намерением первых основателей оно, состоит в том, чтобы в Малороссийском крае, месте их рождения, доставить всем и особенно неимущим дворянам и другого состояния жителям удобность при воспитании их детей в благочестивых правилах, приобрести сведения в языках и общих науках, полезных для каждого человека, и напоследок в высших науках, служащих приуготовлению юношества на службу государству" (§ 4 Статуту Гімназії) [9].

Всі учні гімназії поділялися на "пансіонерів" (були на повному утриманні гімназії і проживали в її будівлі) і "вільноприхожих" (користувалися тільки безкоштовним навчанням). Пансіонери були трьох категорій: казенні, почесного попечителя і своєкоштни (як П. Редкін).

Остання категорія повинна була сплачувати щорічно 1000 рублів, суму надто велику на ті часи. Щоправда, у 1823 р. клопотанням почесного попечителя О. Г. Кушелева-Безбородька міністр освіти зменшив плату до 750 рублів [10]. До речі, із загального числа учнів Гімназії на 1 січня 1826 р. в 249 осіб пансіонерів було 69, а вільноприхожих – 180 [11].

Мешканці пансіону розподілялись по відділеннях, які називались музеями. Музею відповідав клас, і число музеїв у наступні роки зростало. У 1824 р. було встановлено обмеження на три музеї – за числом трирічних навчальних циклів. Час пансіонерів розподілявся за особливими правилами. Так, прокидатися вони були зобов'язані о 5.30, о 6.30 – з'являтися на вранішню молитву і потім на чай. Півгодини перед заняттями присвячувалося читанню Нового заповіту, дообідні уроки тривали з 9 до 12 год. Після занять 15 хвилин надавалося "для движения", а потім учні йшли на обід, який закінчувався о 13 год. Час від 13 до 14 год. відводився для "свободного приготовления к классам, без обременения вольности отдохновения". Післяобідні заняття тривали з 14 до 16 год., а від 16 до 17 год. учні відпочивали. З 17 год. до 17.30 був чай. Від 17.30 до 18.30 – повторення уроків, після чого півгодини відводилося для "приятнейшего и благородно-шутливого препровождения времени, на чтение Лафонтеновых басен на французском и немецком языках, с помощью изъяснений слов и выражений гувернером". Далі правилами надавалися 15 хв. на приготування всього необхідного до навчання на наступний день, 15 хв. "на движение" перед вечерею, яка тривала з 19.30 до 20 год. Після вечері були обов'язкові 15 хв. "на движение". З 20.15 до 20.45 учні повторювали уроки. О 20.45 – 15-хвилинна вечірня молитва, після якої пансіонери "отходят к постелям для раздевания и положения себя в оных" [12].

У вільний від занять час вихованці Гімназії могли за бажанням у супроводі прислуги прийти до професора чи викладача для консультації з відповідної дисципліни. Коли надходили вихідні чи святкові дні, учні, отримавши відпустку від інспектора, мали можливість (у супроводі дорослих) відвідати батьків, родичів чи знайомих. Цікавими були дисциплінарні стягнення: порада наглядча; догана "с коротким увещанием"; покарання на розсуд інспектора; занесення до так званої "чорної книги" і "если же кто и после упомянутых наказаний не исправляется и делает грубости, будучи замечен в том многократно, таковой инспектором, по усмотрению, наказывается более"; ім'я такого учня інспектор повідомляв директору. Натомість нагородою "благонравным воспитанником" було внесення їхніх імен в так звану "білу книгу" [13].

Повний курс навчання в Гімназії визначався терміном у 9 років і поділявся на триріччя по три класи в кожному. Перше триріччя призначалося для найнижчого курсу, друге – для середнього і третє – для

вищого. Навчальні предмети були такими: Закон Божий, словесність давніх мов (грецька, латинська), російська словесність, філософія (під назвою "моральне любомудріє"), право природне та народне, чиста та змішана математика, природна історія та технологія з хімією, політична історія з допоміжними науками, державне господарство та наука фінансів, римське право з його історією, російське цивільне та кримінальне право, судочинство з історією права [14].

Після закінчення курсу навчання кращі вихованці отримували звання кандидата з правом на чин 12-го класу, а менш успішні – звання студента з правом на чин 14-го класу "Табелю про ранги".

У Гімназії особливо велика увага надавалася вивченню мов: російської, латинської, французької та німецької. Для їх досконалого засвоєння гімназисти читали, перекладали й аналізували на заняттях першоджерела. Наприклад, з латинської мови твори Горація, Вергілія, Лукреція, з німецької – Віланда, Гердера, Гете, Шиллера, з французької – Лагарпа, Корнеля, Расіна та ін. [15]. Екзамени відбувалися наприкінці року і були двох видів: приватні (індивідуальні) і публічні. Основним критерієм знань з предметів був результат приватного екзамену. Він відбувався у присутності всіх професорів під керівництвом директора Гімназії. На цьому екзамені визначалися гімназисти, які мали право виступати на публічному екзамені, що проводився у присутності не лише всіх викладачів, а й гостей, вищого міського керівництва, знаті, родичів. Знання оцінювалися за чотирибальною шкалою. Оцінка "2" відображала знання "удовлетворительные", "3" – "довольно хорошие", 3 ½ – "хорошие", а "4" – як "отлично-хорошие" чи "превосходные".

Із самого початку навчання в Гімназії Петро Редкін зарекомендував себе як найкращий учень. Дуже влучно його навчання охарактеризував М. О. Лавровський: "Про нього, між іншим, не прийдесться говорити багато: так в нього все складалося щасливо, так скромно, тихо і водночас продуктивно його життя в гімназії. І з поведінки, і з навчання, за винятком деяких випадків і то з предметів несуттєвих, типу малювання, він отримував завжди оцінки найвищого ґатунку ("4"): вони, так би мовити, зустріли його в гімназії, супроводжували його весь час перебування в ній, вони ж і провели його з гімназії" [16].

В архівних документах з фонду Гімназії князя Безбородька, зокрема, у "Ведомостях об успеваемости и поведении учащихся" за 1823 р., можна простежити, що у Петра Редкіна протягом навчального року поведінка оцінювалась тільки найвищим балом. Успіхи з переважною частини навчальних дисциплін також оцінювались на "4", і де-не-де траплялося "3" [17]. Про навчання П. Редкіна в 7 класі знаходимо згадку в листі директора Гімназії І. Орлая до батьків Миколи Гоголя від

24 березня 1824 р., у якому зазначалось: "На превелике моє задоволення, можу вас повідомити, що вихованці з Полтавської губернії беруть гору над іншими. У 7 класі Редькін з Ромнів посідає перше місце як за успіхами в науках, так і з поведінки. Баранов з Сорочинець у тому ж класі після піврічного випробування посів друге місце і змагається з Редькіним за першість" [18]. А вже за 8-й клас (1825) П. Редькін отримав зі всіх дисциплін та поведінки "4". За такі успіхи він був нагороджений похвальною грамотою та книгами в подарунок [19].

Треба зауважити, що Петро Редькін "незалежно від загального викладання, багато знань черпав у гімназичній бібліотеці, яка складалася майже повністю з французьких книг, особливо історичних. Доступ до бібліотеки був узагалі вільним, оскільки бібліотекар, професор Ландражин, узяв його собі за помічника" [20]. Крім того, як уточнює О. К. Супронюк, П. Редькін наймав кімнату в квартирі наглядача Мишковського і там "зосереджувався центр культурного життя вихованців гімназії" [21].

Загалом же, за спогадами гімназиста О. С. Данилевського, життя в пансіоні було привільним: діти користувалися гарним приміщенням, великою свободою і могли навіть влаштувати спільні задоволення, серед яких на першому плані повинен бути поставлений, звичайно ж, гімназичний театр. Навесні і восени до їхніх послуг був просторий ліцейський сад, у якому вони гралися і проводили більшу частину позакласного часу. Деякі вихованці Гімназії додумувалися навіть, прихопивши із собою необхідний письмовий матеріал, у вигляді олівців і паперу, обдумувати і почасти накреслювати свої твори, сидячи в саду де-небудь на дереві. Безпечність та ігри встановлювали між учнями живе спілкування і теплі товариські стосунки, які для декого зберегли значення на все життя [22].

На жаль, сам П. Редькін не залишив спогадів про своє гімназичне життя, про театральні захоплення учнів. Нема згадки і про те, чи брав участь Петро Редькін у сценічному житті Гімназії. Але, думається, він був активним учасником творчих заходів у Гімназії.

Якими ж іще інтересами жила обдарована молодь? Петро Редькін з самого початку навчання намагався втілити в життя грандіозний (як для гімназиста, без перебільшення) проект: скласти з перекладів кращих іноземних авторів повний курс загальної історії за найдетальнішою програмою. Цю ідею підтримали і приєдналися до її реалізації його однокурсники В. І. Любич-Романович (відомий пізніше перекладач), В. В. Тарновський-старший (згодом зробив багато в підготовці й здійсненні селянської реформи 1861 р. в Чернігівській та Полтавській губерніях, був власником Качанівки, меценатом), К. М. Базилі (надалі був дипломатом і дослідником історії), а також Н. В. Кукольник

(майбутній письменник) [23]. Про цей задум в одному з перших нарисів про П. Г. Редкіна зазначалося: "Звичайно ж, ця робота не могла бути завершеною, проте вона багато в чому сприяла не тільки ґрунтовному вивченню російської та французької мови, а й розвитку історичного мислення, а головне – схильності до наукових досліджень... Крім того, вихованці старших класів, ніким не керовані, окрім власного читання зразків і своїх природних нахилів та здібностей, займалися виданням, зрозуміло рукописних і в одному примірнику, багатьох журналів та альманахів, що після виходу читалися і критикувалися серед невеликого гуртка, у тісній кімнатці, виділеній з квартири гувернера, котрому був доручений нагляд за Редкіним. Цими-то учнівськими творами розпочалося літературне поприще двох значних сучасних наших письменників: Гоголя і Кукольника. Між іншим, Редкін міг би згадати тут з честю і про багато інших товаришів, які пізніше відзначились на літературному чи службовому поприщі" [24].

У спогадах випускників можна зустріти різні найменування рукописних журналів та альманахів. К. Базилі разом з М. Гоголем видавали "Северную зарю" за зразком "Полярной звезды" К. Рилєєва та О. Бестужева. Про цей альманах І. Халчинський писав таке: "Зошит був у жовтій обкладинці із віньєтками, які самі малювали, і у вихідні дні все це читалося на засіданні літературного товариства вихованців". У літературне об'єднання входили, крім М. Гоголя та К. Базилі, В. Любич-Романович, М. Прокопович, П. Редкін, Н. Кукольник, Є. Гребінка та ін. Відомо про три номери "Северной зари" (1826, січень № 1, лютий № 2, березень № 3), більше десяти номерів журналу "Литературное эхо" (1826, №№ 1–7, 9–13) та інші [25].

У виданому в січні 1826 р. альманасі "Метеор литературы" на 42 сторінках містилися вірші, уривки з прозових творів, інші тексти. Оскільки всі ці матеріали були без вказівки на авторство [26], то можна припустити, що серед них був і П. Редкін. За свідченням ще одного гімназиста В. І. Любич-Романовича, "місцем зустрічей літературного осередку була кімната, де мешкав П. Редкін. По суботах увечері в нього збиралися деякі з приятелів, котрі віршували. Постійними відвідувачами цих літературних вечорів були Гоголь, Кукольник, Костянтин Базилі, Прокопович, Гребінка, я та інші. Відбувалося читання наших творів, критичний їх розбір та рішення, чи придатні вони для розміщення в рукописному журналі "Навоз Парнасский", який нами видавався, або ж для блага автора повинні бути урочисто знищені" [27]. Творча атмосфера спільної історико-літературної діяльності, успіхи і визнання талантів у колі однодумців мали неабияке значення для подальшого зростання обдарованої молоді. Крім того, це сприятливо позначилося на засвоєнні

дисциплін, які викладалися. Зокрема, для Петра Редкіна останній навчальний рік був успішним, як і загалом весь курс навчання. Конференція Гімназії на своєму засіданні 30 червня 1926 р. ухвалила нагородити золотою медаллю П. Редкіна, а срібною – В. Романовича-Любича і П. Баранова [28]. У списку випускників, які отримали атестат, знаходимо інформацію про оцінки випускника П. Редкіна. Так, зокрема, у рубриці "С какими успехами окончил курс наук" зазначено наступне: "поведения – отлично-хорошего", "Закон Божий – с отлично-хорошими, "российская словесность" и "Логика" – превосходными, "Естественное и римское право", "российское гражданское право", "государственное хозяйство" – отлично-хорошими, "математика", "физика", "естественная история", "география" – превосходными, "латинский язык", "немецкий язык", "французский язык" – превосходными" [29].

З якнайкращого боку характеризує Петра Редкіна його дарунок бібліотеці Гімназії двох книг у трьох томах німецькою мовою: лейпцизького видання 1786 р. у двох томах і ще однієї книги 1792 р. Конференція Гімназії 30 травня 1825 р. на своєму засіданні, розглянувши питання про цей подарунок бібліотеці, ухвалила: "Оные книги препроводить (и препровождены под росписку) к г. библиотекарю Аману для приобщения к библиотеке, а г. дарителю объявить от гимназии благодарность" [30].

Таким чином, наполеглива праця протягом шести років навчання дозволила Петру Редкіну отримати глибокі енциклопедичні знання, а блискуче закінчення гімназії князя Безбородька відкривало перед ним гарні перспективи для успішної службової кар'єри. Проте молодий хлопець мав честолюбні наміри не в царині державної служби, а на науковій ниві, де й досяг видатних звершень.

Яким же було середовище та атмосфера Гімназії протягом 1820–1826 рр., коли тут навчався П. Редкін? Безперечно, вирішальна роль в облаштуванні навчального закладу і початку його функціонування належить його першим директорам – Василю Григоровичу Кукольнику (1820–1821 рр.) та Івану Семеновичу Орлау (1821–1826 рр.).

П. Редкін з особливою теплотою згадував про першого директора. Вважаємо за доречне навести досить розлогу цитату: "Несколько месяцев, проведенных до смерти Кукольника первыми воспитанниками благородного пансиона, учрежденного при гимназии, не могут представляться их воспоминаю иначе, как в самом розовом свете. В. Г. Кукольник приобщил их к собственному своему семейству, проводя с ними почти неотлучно все часы дня, дал им в первые наставники двух старших своих сыновей, Павла и Платона Васильевичей, а в товарищи – младшего, Нестора Васильевича; а между тем старался с разбором, без пристрастия и опрометчивости, выискать в профессора

таких людей, которые... соединяли в себе отчетливое и стоящее в уровне с современностью знание своего предмета с любовью к нему, возбуждающую всегда любовь и в учениках. Он положил в основу всего учения классическое образование, поставив латинский язык главным предметом преподавания в такой степени, что сделанные воспитанниками неимоверно быстрые в нем успехи и теперь еще приводят в изумление всех, в ком не изгладилась драгоценная память об этой цветущей эпохе зарождавшегося высшего учебного заведения. Частыми беседами своими, исполненными отеческой внимательности, нежности, дружеской простоты, педагогической опытности, живой занимательности, он очищал чувствования, развивая ум, смягчал сердце и укреплял волю питомцев своих, направлял их ко всему прекрасному, истинному, высокому и доброму. Словом, В. Г. Кукольник сделал, в самом начале нового своего педагогического поприща, столь много полезного для вверенных его попечению детей, что можно было питать несомненную надежду на блестящую будущность этого нового рассадника русского просвещения" [31].

Другий директор, Іван Семенович Орлай, також був талановитим адміністратором і видатним педагогом. На думку М. О. Лавровського, "якщо першому директору за короткої тривалості його управління, гімназія зобов'язана тільки первісними засадами, то другому вона зобов'язана повним облаштуванням, зовнішнім і внутрішнім... З уважного перегляду його розпоряджень за справами архіву складається переконання, що всі вони відзначалися ґрунтовністю, суворою продуманістю і живим прагненням до благоустрою ввіреного йому закладу" [32]. Дослідник С. І. Машинський зазначав, що, будучи директором Ніжинської гімназії, Орлай намагався здійснити ряд важливих заходів щодо організації навчального процесу. Сучасники відзначали прогресивний характер його поглядів, прямоту і сміливість, з якою він їх відстоював. Він, наприклад, різко виступав проти плазування перед іноземщиною в питаннях, які торкалися педагогіки, захищаючи національні основи освіти та виховання, був противником станового характеру освіти. В офіційному документі "Про перетворення училищ в Росії", що був представлений 1825 р. в Міністерстві освіти, Орлай відстоював думку про те, що всі верстви в державі мають рівне право на освіту. Директор вважав, що і серед бідняків приховуються великі таланти, і як приклад наводив постать "безсмертного Ломоносова".

Гнівно відкидав Орлай і аргументи дворян про недопустимість спільного навчання дітей "благородних" і "неимущих", при цьому риторично запитуючи: "Но если безчестно учиться вместе с неимущими низкого сословия своими соотечественниками, то почему не безчестно иметь иногда иноземных ремесленников своими учителями?" [33].

Дослідники вважають, що саме Орляю Ніжинська гімназія вищих наук була зобов'язана своєю репутацією серйозного навчального закладу. Він позбавляв науки, які викладались тут, казенщини і схоластики, намагався виховати в професорах і викладачах живе, творче ставлення до своїх обов'язків. Нестор Кукольник згадував, що Іван Семенович свідомо надавав наставникам свободу суперечок з надією сформуванню з них самостійне і розумне товариство і бачити в них не лялькових "человечков с ниточкой", а мислячих помічників [34]. С. І. Машинський наголошував, що І. С. Орлай ретельно займався підбором викладачів [35]. Щоправда, сам П. Редкін не категорично, проте досить критично оцінював ситуацію в Гімназії після смерті В. Г. Кукольника: "Несподівана кончина першого начальника юної гімназії призупинила швидкий і водночас правильний хід її розвитку прямим шляхом до істинної освіченості. Нашвидкоруч, без розбору, на удачу чи по зв'язках, був набраний після В. Г. Кукольника полк учителів і професорів для нововідкритого закладу, між якими тільки випадково трапилися і гідні люди" [36]. На наш погляд, докір П. Редкіна на адресу І. С. Орлая стосовно "полку" і "нашвидкуруч" набраних викладачів не є правильним. Чи можна було ретельно підібрати необхідних викладачів, наділених купою чеснот та ще й талановитих, які б захотіли прийхати до провінційного повітового міста? Це видається малоімовірним. Тому й не дивно, що одні були "гідними", а інші – не дуже. До того ж, саме І. С. Орлай запросив на роботу тих прогресивно мислячих професорів, які згодом були причетні до "справи про вільнодумство". Особливо багато зусиль директор доклав для того, щоб запросити в гімназію професора М. Г. Белоусова. І саме з ініціативи Орлая було введено в Гімназії викладання природного права.

Таким чином, обидва директори Гімназії сприяли утвердженню в ній гуманістичних традицій, що базувалися на повазі до особистості, її життєвої позиції і закладених природою здібностей. Саме ця атмосфера була тим могутнім чинником, який сприяв самореалізації вихованців ніжинського навчального закладу.

Що ж до викладачів Гімназії, то П. Редкін зауважував, що "за законом взаємного тяжіння, професори розділилися, не скажу на дві партії, тому що їх не було і бути не могло, а на два гуртки. До одного належали люди шляхетні, розумні і обізнані, а до іншого – їхня більша чи менша протилежність" [37]. До числа перших П. Редкін зараховував К. В. Шапалінського (1820–1830 рр. в Гімназії) – професора математики і фізики, І. Я. Ландражина (1822–1830 рр.) – професора французької словесності, Ф. Й. Зінгера (1824–1830 рр.) – професора німецької словесності, С. М. Андрущенко (1822–1832 рр.) – професора латинської словесності,

а також двох професорів, які навчали Петра Редкіна в 1825–1826 рр.: М. Г. Белоусова (1825–1830 рр.) – професора римського права і М. Ф. Соловйова (1825–1837 рр.) – професора природничих наук [38].

Можна припустити, що виокремлення цих викладачів у П. Редкіна, ймовірно, збігалось як з його особистими симпатіями до професорів, так і рівнем їхньої викладацької майстерності, що, відповідно, і прищепило йому любов до науки в найширшому розумінні.

За свідченням П. Редкіна, Казимир Варфоломійович Шапалинський "горячо любил и очень хорошо знал преподаваемые им предметы и излагал их с краткою, но очень ясною сжатостью, без всякого фразерства, но с увлечением, умел заохочивать к их изучению тех учеников, в которых таилась искра бескорыстной преданности истине, науке", а його учні "питали к нему [...] благоговейное уважение" [39]. Для Петра Редкіна професор К. В. Шапалинський був носієм моральної чистоти, чесності, скромності та інших загальнолюдських і християнських чеснот: "Безукоризненная честность, неумытная справедливость, правдолюбивое прямотушие, скромная молчаливость, тихая серьёзность, строгая умеренность и воздержание в жизни, отсутствие всякого эгоизма, всегдашняя готовность ко всякого рода самопожертвованиям для пользы ближнего – вот основные черты нравственного характера этого чистого человека, достойного во всех отношениях гораздо лучшей участи" [40].

Останні слова цього свідчення пов'язані з наслідками так званої "справи про вільнодумство" в Ніжинській гімназії. Тоді К. В. Шапалинського як виконувача обов'язків директора Гімназії було звинувачено в бездіяльності або ж приховуванні рапортів професора М. В. Білевича про вільнодумство та шкідливий вплив на учнів професора М. Г. Белоусова. У результаті внутрішнього розслідування директора Д. О. Ясновського "справа про вільнодумство" була поширена, окрім К. В. Шапалинського і М. Г. Белоусова, також на професорів І. Я. Ландражина і Ф. Й. Зінгера. С. І. Машинський на основі великої кількості матеріалів, що зберігаються в Російському державному історичному архіві в Петербурзі та в архіві м. Ніжина, аргументовано довів зв'язок ніжинських професорів з діячами декабристського та польського визвольного руху [41]. Роль Шапалинського у "справі про вільнодумство" уявлялась директору Ясновському "наиболее возмутительной". Провина Шапалинського полягала не тільки в тому, що він, використовуючи своє становище директора Гімназії, потурав Белоусову і переслідував Білевича зі всіма його однодумцями, але і сам поширював "развратные" ідеї.

Чинovníк міністерства Е. Б. Адеркас за результатами свого тримісячного візиту до Гімназії подав міністру К. А. Лівену записку зі своїми висновками по справі, де, зокрема, саме з ім'ям Шапалинського пов'язу-

вав спробу організації якогось таємного товариства. Адеркас повідомив Лівену, що між Белоусовим, Шапалінським, Ландражиним і Зінгером існує "какая-то искренняя связь и что они стараются составить некоторый род партии".

Міністр у свою чергу подав доповідь у "справі про вільнодумство" Миколі I, у якій пропонував: "Я полагаю бы четырёх вышеозначенных профессоров: Шапалинского, Белоусова, Ландражина и Зингера отрезать от должности за худое поведение и вредное на юношество влияние, со внесением сих обстоятельств в их паспорта, дабы таковым образом они и впредь не могли быть нигде терпимы" [42]. Микола I схвалив пропозиції міністра, і К. А. Лівен видав відповідний наказ від 27 жовтня 1830 р. Усіх чотирьох професорів звільнили з роботи і поставили під нагляд поліції.

У чому полягало їхнє "худое поведение и вредное на юношество влияние", розглянемо на прикладі професорів М. Г. Белоусова та І. Я. Ландражина.

Микола Григорович Белоусов мав великий вплив на студентів і користувався неабияким авторитетом і як викладач, і як інспектор. Нестор Кукольник згадував: "С необычайным искусством Николай Григорьевич изложил нам всю историю философии, [...] так, что в голове каждого из нас установился прочно стройный систематический скелет науки наук. [...] Безконечную, неисчислимую пользу нашим студентам принесли лекции Николая Григорьевича" [43]. На посаді інспектора М. Г. Белоусов мав дуже високу оцінку від Миколи Гоголя: "Всевозможные удовольствия, забавы занятия доставлены нам, и этим мы всем должны нашему инспектору. Я не знаю, можно ли достойно выхвалить этого родного человека. Он обходится со всеми нами совершенно как с друзьями своими, заступает за нас против притязаний конференции нашей и профессоров-школяров. И, признаюсь, ежели бы не он, то меня недостало бы терпения здесь окончить курс..." [44].

Проте такої любові, як від студентів, М. Г. Белоусов не мав з боку деяких викладачів. Ворожі стосунки з професором В. М. Білевичем виявилися фатальними як для нього особисто, так і для Гімназії вищих наук загалом. Саме рапорт В. М. Білевича до Конференції від 7 травня 1827 р. поклав початок "справі про вільнодумство". У рапорті він наголошував, що "приметил у некоторых учеников основания вольнодумства", і що це було прямим результатом читаного Белоусовим курсу природного права [45].

Це був політичний донос, а звинувачення у вільнодумстві – одне з найбільших злочинів проти режиму. Звичайно ж, диму без вогню не буває. Як можна було, розповідаючи про різні правові системи різних

часів і народів, не проводити співставлення, паралелі і не підводити логічно учнів до розуміння несправедливості російської дійсності? Сама думка вже містила підривний матеріал, і тому розправа з "винними" була невідворотною.

Чи мали погляди М. Г. Белоусова якийсь вплив на формування поглядів Петра Редкіна? Безперечно. Він слухав курси професора Белоусова в 9 класі і бачив зіткнення на екзамені між Білевичем і Белоусовим. Воно розпалило протистояння між професорами і переросло у "справу про вільнодумство". Професор Белоусов читав свої лекції пристрасно і переконливо. Конспекти лекцій з природного права, які були відібрані в гімназистів для слідства, посяли підозру про те, що професор не обмежувався викладом суто теоретичних основ правознавства. Усні допити гімназистів Юхима Філіпченка, Єгора та Миколи Котляревських підтвердили думку, що М. Г. Белоусов спонукав учнів до висновків про те, що "права верховної влади можуть быть нарушены в случае неспособности государя к правлению" [46].

Директор Гімназії Д. О. Ясновський звинувачував Белоусова в тому, що своїм вченням він пробує возвеличити розум на рахунок "чуттєвості". В умовах тодішньої миколаївської Росії подібне звинувачення у політичному відношенні було надзвичайно небезпечним. Директор робив звідси характерний політичний висновок: "Такое ложное возмутительное мнение весьма способно внушить юношеству недоверчивость к правительству и всем мерам, принимаемым для его образования" [47].

Професор Ландражин, як з'ясувалось під час слідства у травні 1828 р., чи сам, чи через учня Ріттера, який у нього проживав, роздавав для читання різні книги, а саме: Вольтера, Гельвеція, Монтеск'є. І дійсно, під час обшуку в учнів були виявлені книги, які йому належали, і, зокрема, такі, які вважалися "шкідливими", наприклад, твори Руссо. З'ясувалось також, що Ландражин не тільки роздавав вихованцям свої книги, але й дозволяв їм брати зі шкільної бібліотеки на свій абонемент різні "недозволені" твори; у присутності учнів, за свідченням професора Мойсеєва, часто наспівував якусь "підозрілу" французьку пісню". За двома рядками, які дійшли до нас, з'ясовується, що це була... "Марсельєза" [48]. Слідство встановило, що Ландражин і Зінгер мали великий вплив на гімназистів, часто навідуючи пансіонерів за місцем їхнього проживання, а вільноприхожих – на їхніх приватних квартирах. Філіпченко повідомив Адеркасу, що обидва професори нерідко навіть "водили с собой по трактирам учеников, сколько-нибудь склонных к их образу мыслей" [49]. Отож закономірно, що гімназисти цікавились суспільними подіями, які назрівали в царській Росії, читали заборонені твори Пушкіна, Грибоедова, Рилєєва, співали антисамодержавні пісні. А наглядчач Маслянников у 1829 р. доносив директору

Гімназії про те, що ще в листопаді 1825 р. деякі пансіонери говорили про зміни в Росії, котрі будуть гірші французької революції, перешіптувались про те, що скоро "все полетить догори дном" [50].

Отже, завдяки зусиллям директорів та частини професорів у Гімназії була створена атмосфера, яка стимулювала учнів до сумлінного навчання, наукових та творчих пошуків. Напружені міжособистісні стосунки між викладачами, що згодом вилились у резонансну "справу про вільнодумство", сприяли чіткішому окресленню суспільно-громадянської, морально-етичної позиції гімназистів. Петро Редкін став пізніше гідним продовжувачем справи його мудрих наставників.

Петро Редкін належить до помітних постатей Ніжинської гімназії вищих наук, що стали виразниками ідейних та творчих шукань передової молоді 20-х рр. XIX ст. Формування П. Редкіна як особистості відбувалося саме у Ніжинській гімназії вищих наук.

Наукова, педагогічна, громадська, благодійна діяльність П. Г. Редкіна, у якій він згодом виявив себе так потужно, базувалась на фундаменті, закладеному в Гімназії вищих наук. Цікава деталь: Й. Шад – професор Харківського університету, учитель М. Г. Белоусова, був усунутий з посади за вільнодумство в 1816 р., М. Г. Белоусов через 16 років зазнав такого ж покарання в Ніжинській гімназії, а учень Белоусова П. Г. Редкін був звільнений з Московського університету ще через ті ж 16 років, у 1848 р., за те ж "вільнодумство". Як було сказано при похованні П. Г. Редкіна, він навчав того, "что юрист должен быть не одним только законоведом, но и сыном свободы. У свободы же нет пасынков, есть только сыновья. Чтобы быть сыном ее, надо неустанно трудиться. Эту трудную науку и в то же время науку труда предлагал своим слушателям покойный профессор Редкин. Ныне, разбросанные по России ученики его, прочитав о похоронах, вспомнят, что он изследовал правду и истину и что он, как воин, не покидал своего поста до самой смерти!" [51].

Петро Григорович Редкін є гордістю Ніжинської вищої школи, де він сформувався як особистість. У свою чергу цей непересічний науковець і педагог виховав ряд своїх послідовників. Саме з людьми "редкінського" типу нерозривно пов'язаний духовний поступ у суспільно-історичному процесі.

Література

1. Гербель Н. П.Г. Рѣдкин / Н. Гербель // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – Изд. 2-е. – СПб., 1881. – С. 441–442.
2. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М., 1940.
Т.10. Письма, 1820–1835. – 1940. – С. 333.
3. Там само. – С. 371.

4. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Московского университета за истекающее столетие со дня учреждения января 12-го 1755 года, по день Столетнего юбилея января 12-го 1855 года, составленный трудами профессоров и преподавателей, занимавших кафедры в 1854 год и расположенный по азбучному порядку. – М., 1855.

Ч. II. – 1855. – С. 377.

5. Толбин В. П. Г. Рѣдкин / В. Толбин // Лицей князя Безбородко. – СПб., 1859. – С.119.

6. Гербель Н. П. Г. Рѣдкин. – С. 442.

7. Там само. – С. 442.

8. Петухов Е. В. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине. 1829–1832 (к 75-летию со дня основания) / Е. В. Петухов // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1895.

Т. XV. – 1895. – С.10.

9. Там само.

10. Лавровский Н. А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820–1832 гг.) / Н. А. Лавровский // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – К., 1879.

Т. III. – 1879. – С. 127–128.

11. Там само. – С. 135.

12. Там само.

13. Там само. – С. 139–140.

14. Там само. – С. 140.

15. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 2005. – С. 23.

16. Лавровский Н. А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820–1832 гг.) / Н. А. Лавровский. – С. 151–152.

17. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1104, оп. 1, спр. 73, арк. 73.

18. Щёголев П. Е. Школьные годы Гоголя / П. Е. Щёголев // Исторический вестник. – 1902. – № 2. – С. 517.

19. ВДАЧОН, ф. 1104, оп. 1, спр. 11, арк. 55 зв., 66.

20. Толбин В. П. Г. Рѣдкин / В. Толбин // Лицей князя Безбородко. – С. 120.

21. Супронюк О. К. Литературная среда раннего Гоголя / О. К. Супронюк. – К., 2009. – С. 125.

22. Воспоминания А. Данилевского о школьной жизни Гоголя / В. И. Шенрок // Шенрок В. И. Материалы для биографии Гоголя. – М., 1892.

Т. 1. – 1892. – С. 102–103.

23. Школьные годы Гоголя в характеристике гг. Кулиша и Кояловича / Шенрок В. И. Материалы для биографии Гоголя. – М., 1892.

Т. 1. – 1892. – С. 90–91.

24. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Московского университета за истекающее столетие со дня учреждения января 12-го 1755 года, по день Столетнего юбилея января 12-го 1855 года, составленный трудами профессоров и преподавателей, занимавших кафедры в 1854 год и расположенный по азбучному порядку. – С. 378–379.

25. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – С. 49–50.

26. Там само. – С. 50.

27. Самойленко Г. В. Нежин – город юности Гоголя / Г. В. Самойленко. – Нежин, 2002. – С. 99.

28. ВДАЧОН, ф. 1104, оп. 1, спр. 14, арк. 39.

29. ВДАЧОН, ф. 1104, оп. 1, спр. 73, арк. 3 зв. – 4.

30. ВДАЧОН, ф. 1104, оп. 1, спр. 11, арк. 47.

31. Рѣдкин П. Г. К. В. Шапалинский / П. Г. Рѣдкин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – Изд. 2-е. – СПб., 1881. – С. 315–316.

32. Петухов Е. В. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине. 1829–1832 (к 75-летию со дня основания) / Е. В. Петухов. – С. 19.

33. Машинский С. И. Гоголь и "дело о вольнодумстве" / С. И. Машинский. – М., 1959. – С. 43.

34. Там само. – С. 42–43.

35. Там само. – С. 43.

36. Рѣдкин П. Г. К. В. Шапалинский / П. Г. Рѣдкин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – С. 316.

37. Там само. – С. 316.

38. Там само.

39. Там само. – С. 317.

40. Там само.

41. Див.: Машинский С. И. Гоголь и "дело о вольнодумстве". – С. 155–191.

42. Там само. – С. 194.

43. Кукольник Н. Н. Г. Белоусов / Н. Кукольник // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – Изд. 2-е. – СПб., 1881. – С. 242.

44. Машинский С. И. Гоголь и "дело о вольнодумстве". – С. 254.

45. Там само. – С. 85–86.

46. Там само. – С. 157.

47. Там само. – С. 110.

48. Там само. – С. 162.

49. Там само. – С. 163.

50. Там само. – С. 165–166.

51. Семенов Д. Д. Петр Григорьевич Рѣдкин. Очерк его педагогической деятельности / Д. Д. Семенов // Русская старина. – 1891. – № 8. – С. 326.

В. В. Фесенко

**Шкільна освіта польської національної меншини
в УРСР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.**

У статті розкрито проблему становлення та впровадження шкільної освіти польської національної меншини в УРСР у період 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: польська національна меншина, освіта, українізація.

В статтє раскрыта проблема становлення и внедрения школьного образования польского национального меньшинства в УССР в период 20-х – начала 30-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: польское национальное меньшинство, образование, украинизация.

In the article the problem of formation and implementation of the school education of the Polish national minority in the USSR in the period of 20-s – beginning of 30-ies of the twentieth century.

Key words: Polish national minority, education, Ukrainization.

Україні належить важливе геополітичне і геостратегічне місце у житті світової спільноти, що спричинило жахливе колоніальне минуле народу. Після багатовікового гноблення з боку польської Речі Посполитої та Російської імперії найбільше на українській землі залишилися нащадків польського і російського народів. Особливе місце в історії національних меншин посідає період 20–30-х рр., коли радянська влада проголосила політику "коренізації". Вона передбачала підготовку і виховання кадрів корінної національності для використання їх у державному апараті та управлінні народним господарством, впровадження рідної мови і національних ознак у навчально-виховний процес закладів освіти, розвиток національної культури і т. ін. [10, с. 27–32]. Адже Комуністична партія вбачала у цьому ефективний спосіб формування нової "соціалістичної культури".

На сучасному етапі історіографії зростає інтерес до вивчення історії освіти національних меншин, а саме до проблеми навчання у загальноосвітній школі в УСРР у 1920–1930-ті рр. Заслужують на увагу праці таких істориків, як І. Балуба, Т. Єременко, О. Калакура, Б. Чирко, Л. Якубова [1; 4; 6; 15; 16] та ін., у яких висвітлюються не лише

позитивні сторони організації освітньої справи серед національних меншин, а й ціла низка пов'язаних з нею негативних чинників.

Метою статті є дослідити питання становлення та розвитку освіти польської національної меншини у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.

На початку 20-х рр. XX ст. національна політика радянської влади була спрямована на залучення національних меншин до соціалістичного будівництва шляхом сприяння їх національно-культурному розвитку. Це лягло в основу політики "коренізації", яка мала формувати в суспільній свідомості етнічного населення, в тому числі і польського, прихильність до радянської влади.

ЦК КП(б)У у 1923 р. винесло рішення про проведення політики українізації, яка активно проводилася в Україні у 20-ті рр., тісно пов'язувалася з роботою серед національних меншин. У травні 1921 р. Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення при Наркоматі внутрішніх справ Відділу національних меншостей з єврейським, польським і німецьким відділами. У зв'язку з подальшим зростанням обсягу його роботи функції Відділу були передані Всеукраїнському ЦВК. У квітні 1924 р. при ВУЦВК було створено Центральну комісію у справах національних меншин (ЦКНМ).

Дедалі більшу роль стала відігравати школа, система загальної і спеціальної освіти. Після радянсько-польської війни створені в УНР польські школи було ліквідовано і на кінець 1920 р. в межах УСРР не діяло жодної польської школи. Лише під тиском польського населення та в контексті політики коренізації з 1921 р. почали відкриватися трудові польські школи. За даними статистики, впродовж 1921 р. було відкрито 196 таких шкіл, здебільшого в Київській, Подільській і Волинській губерніях, і одні педагогічні курси [6, с. 208]. Більшовицькі доктрини шкільної політики базувалися на гаслах перетворення буржуазної школи на соціалістичну, покликану стати "зряддям диктатури пролетаріату" в побудові нового суспільства. З осені 1922 р. в УСРР запроваджувався кодекс законів про народну освіту, що проголошував "створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом". Деякі пункти цього кодексу свідчать про пріоритети функціонування польських освітніх установ. У параграфі 23 наголошувалося на праві національних меншин забезпечити "виховання і навчання дітей їхньою рідною мовою". У 26 параграфі говорилося: "Вся освіта в УСРР повинна бути пройнята духом пролетарського інтернаціоналізму" [6, с. 208]. У серпні 1921 р. при Колегії Наркомосу була утворена Рада у справах освіти національних меншин (Раднацмен), у складі якої діяло польське бюро, очолюване С. Вальденбер-

гом, а пізніше А. Крижанівським та А. Оржедзінським. Воно виступало координатором і провідником ідеологізації системи освіти.

Народний комісаріат освіти УСРР очолив освітню діяльність серед національних меншин України. У 1919 р. у складі відділу єдиної трудової школи при Наркомосі УСРР функціонували національні бюро, завданням яких була організація освіти національних меншин рідною мовою. Бюро єврейських і польських меншин були засновані першими.

Зміст коренізації освітньої справи полягав у виведенні національних мов за межі побутового вжитку, наданні їм публічного характеру, розширенні сфер їхнього використання та осучасненні процесів мовотворення, які потрібно було вирішувати на тлі величезних етнокультурних проблем, зокрема, значної мовної асиміляції. Її обсяги в середовищі етнічних меншин на середину 20-х рр. вражали. Йдеться про мовну асиміляцію, яка, безумовно, є однією з найбільших проблем, що спричинила втрату етнічної ідентифікації як такої. Показники втрат у середовищі українців під впливом російської мови становили на 1926 р. 5,55 %, білорусів – 73,43 %, вірмен – 26,24 %, євреїв – 22,62 %, греків – 17 %, чехів і словаків – 8,21 %, татар – 7,52 %, поляків – 6,88 %, болгар – 3,57 %, німців – 3,52 % [16, с. 93]. Для порівняння наведемо аналогічні відомості про асиміляційний вплив української мови на етнічні меншини. Українську мову назвали рідною 44,18 % поляків, 5,86 % білорусів, 5,37 % чехів і словаків, 2,11 % татар, 1,27 % болгар, 1 % німців, 0,95 % вірмен, 0,89 % євреїв, 0,75 % греків [16, с. 93]. Таким чином, інтрига етномовного життя УСРР впродовж політики коренізації обумовлювалася запеклою боротьбою між українською й російською мовами за вплив на етнічні громади республіки. Асиміляційна інерція в етнічних громадах була різною, відрізнялися також і пріоритети останніх щодо мови національної акультурації. Хоча позиції української мови впродовж 20-х рр. значно посилювалися, і вона в низці етноконтактних зон (переважно Правобережжя та Північній Україні) активно впливала на зміну мовної ідентифікації етнічних меншин, все ж тиск російськомовного середовища на поступ етнокультурних процесів серед етнічних меншин і українства залишався незрівнянно потужнішим.

Освітня і працівники національних меншин цілком виправдано вважали, що зміна акцентів розбудови освітньої справи у середовищі етнічних меншин стане дієвою перепорою на шляху асиміляції етнічних громад. Багато з них гадали, що створення "національної школи" покладе край проблемі асиміляції як такої і стане трампліном для культурного розвитку етнічних громад.

Причини коренізації початкової школи були цілком прагматичними. Багаторічний досвід русифікації в Російській імперії засвідчив, що

викладання російською мовою значно знижувало ефективність засвоєння предметів. Саме тому у звичайних народних і міністерських школах у місцях мешкання іноземців термін навчання був збільшений на рік з урахуванням природної адаптації дітей до мови викладання (так було, зокрема, в німецьких, болгарських та грецьких колоніях). Вимога переведення початкової освіти на рідні мови була одним з центральних гасел демократичного руху на постімперських просторах і стала одним зі стовпів розбудови радянської школи. У 1931 р., пояснюючи значення цієї тези, М. Скрипник зауважував: "Інакше бо утрудниться саме навчання, інакше бо настане затримка розумового розвитку дитини і зайве навантаження дитини". Водночас переведення шкіл на рідні мови, на його думку, не слід було ототожнювати з примушуванням відвідувати школу за національною ознакою. "Справа не в національній приналежності, не в походженні дитини, – наголошував нарком, – не у бажанні батьків, а справа в тому, щоб полегшити дитині надбати знання" [16, с. 94].

Національно-культурне будівництво в Україні на початку 20-х рр. набуло планового цілеспрямованого характеру. Протягом 20–30-х рр. ЦК КП(б)У понад 300 разів розглядав питання його здійснення. Проте робота національних шкіл розглядалася лише 15 разів, середніх і вищих навчальних закладів – 37, підготовка національних педагогічних кадрів – 9, діяльність наукових установ – 18, видання літератури мовами національних меншостей – 177 [9, с. 54].

1 серпня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову "Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови". Вже із самої назви документа видно, що ним стверджувалася рівноправність мов представників усіх національностей, які населяли республіку, і що українізація в УСРР повинна проводитися не на шкоду правам національних меншин, які населяють республіку, а має одночасно забезпечити рівноправність їхніх мов.

У 1924 р. VIII Всеукраїнський з'їзд Рад, доручивши уряду впровадження у життя програми національного будівництва, водночас звернув увагу на розвиток культури національних меншостей як засіб залучення всіх трудівників до радянського будівництва. Результатом здійснення такої політики стало створення широкої мережі національних шкіл і дошкільних закладів, які працювали мовами представників національних меншин, що мешкали у республіці. Також велась активна робота щодо ліквідації їх неграмотності. В Україні діяли заклади з ліквідації неписьменності з російською, польською, німецькою, єврейською та іншими мовами навчання. Згідно з даними перепису населення 1926 р., грамотність серед національних меншин була вищою

від середнього відсотка грамотності серед українців, а саме: ступінь грамотності серед німецького населення був 79,4 %, єврейського – 78,8 %, грецького – 71,4 %, російського – 63,7 %, польського – 52,4 %, українського – 48,9, % [3, с. 63].

Загалом в УРСР у 1925–1926 рр. працювали 192 польські школи, де навчалися 13 050 учнів, 1926–1927 рр. – 279 шкіл (18 673 учні), 1929–1930 рр. – 381 школа (24 185 учнів) [5, с. 194; 7, с. 490–491]. Щоправда, радянські дослідники тенденційно завищували їх кількість, вказуючи, що у 1932–1933 рр. в УРСР їх було аж 656 [16, с. 348]. Матеріальний стан більшості польських шкіл був важкий, відчувалася нестача кваліфікованих педагогічних кадрів. У доповіді наркома освіти М. Скрипника на Політбюро ЦК КП(б)У 18 травня 1928 р. вказувалося, що у 1926–1927 рр. із 64 599 польських дітей шкільного віку 21 658 взагалі залишалися поза школою, а забезпеченість польських шкіл підручниками становила лише 45 %. Рідною мовою в УРСР у 1927 р. навчалося 45,7 % поляків [9, с. 278–279].

За даними Центрального статистичного управління, у 1929/30 навчальному році в Україні налічувалося 3579 національних шкіл, з яких 381 – польська. [7]. Порівняння наведених цифр з мережею національних шкіл у 1924/25 навчальному році дає підстави для висновку, що за 4 роки чисельність польських шкіл збільшилася приблизно на 40 %.

Питання національно-культурних, освітніх та мовних інтересів національних меншин обговорювалися на багатьох з'їздах, конференціях та нарадах працівників державних та культосвітніх установ. У 1928 р. у Харкові, наприклад, відбувся Всесоюзний з'їзд єврейських культпрацівників, скликаний за ініціативою Наркомату освіти РСФРР, УСРР і БСРР. У 1931 р. відбулася Всеукраїнська конференція з питань освіти і культурно-освітньої роботи, а в 1932 – Всеукраїнські нарада з роботи серед болгар і конференція польських культосвітніх організацій. Їх учасники відзначили позитивні зміни в культурній роботі серед національних меншин [15, с. 112].

Політика Москви у сфері культури щодо поляків за зовнішніми ознаками мало чим відрізнялася від ставлення до представників інших національностей України, мала також подвійний, лицемірний, а за устремліннями – великодержавницький, шовіністичний характер. Уже з перших кроків перетворень у галузі культури й освіти польської меншини партійно-державні органи наголошували на пріоритеті ідеологічних цілей і керівній ролі Комуністичної партії. Як зазначалося в одному з рішень бюро Волинського губкому КП(б)У, "польське населення може бути радянізоване тільки на ґрунті зрозуміння того, що партія не тільки допомагає його культурному розвитку, але й бере на

себе керування в цій справі. Ініціатива організації польських шкіл, судів, рад, відшукання вчителів повинна бути в руках партії й радянської влади", і далі: "використовувати польську мову в бік радянської націоналізації населення й ізоляції ксьондзів" [6, с. 201]. Функції ідеологічного контролю покладалися і на Відділ національних меншин Наркомату внутрішніх справ, а потім і на ЦКНМ при ВУЦКВ, що мали сприяти задоволенню культурних запитів і вести "спостереження" за діяльністю різноманітних національно-громадських, філантропічних, релігійних, спортивних та інших організацій національних меншин [6, с. 202].

Важливим кроком на шляху узаконення польських шкіл став Декрет РНК УСРР від 27 липня 1923 р. "Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ", у якому зазначалося: "... в усіх установах неукраїнської мови (російських, єврейських, німецьких, польських, болгарських та ін.), де мовою викладання мусить бути рідна мова учнів, ввести з наступного шкільного року, як обов'язковий предмет навчання, українську або російську мову за вибором даної нацменшості". Необхідно підкреслити, що політика коренізації в Україні, конкретизована в резолюції квітневого (1925 р.) пленуму ЦК КП(б)У "Про українізацію", не лише не стримала розвиток польських національних шкіл, але й стимулювала процес реформування освіти, створення нових освітніх установ для поляків. Якщо в 1924 р. функціонувало 247 польських шкіл, у 1926 р. – 337, то у 1931 р. – 381. Тим часом дані про кількість учнів, що їх містять документи Наркомату освіти та ЦКНМ, мають помітну розбіжність. Це пояснюється, очевидно, тим, що ЦКНМ завищувала показники, включаючи учнів польських класів в українських школах. Незважаючи на ці розбіжності, тенденція зростання польських шкіл та учнів простежувалася в усій статистиці до 1933–1934 рр. [6, с. 208, 209].

Основна кількість польських шкіл функціонувала в сільській місцевості. Переважно це були однокомплектні школи (один учитель на 2–3 класи), що працювали в непристосованих приміщеннях. У Житомирській окрузі в 1924 р. діяло 24 польські школи, в яких навчалася 2 тис. дітей і працювало 33 вчителі. За відсутності вчителів і приміщень поза школою залишалося 17 тис. польських дітей [6, с. 209]. У другій половині 1920-х рр. почалося будівництво спеціальних шкільних приміщень, але за браком коштів воно відбувалося методом народної будови. Школи відчували гостру нестачу підручників, письмових приладь, меблів, але основний дефіцит був у педагогічних кадрах.

І хоча за кількісними та політичними параметрами справа підготовки вчителів для польських шкіл поліпшувалася, якісний бік продовжував залишатися невтішним. Питання "Про кадри шкіл нацменшостей"

розглядалися у листопаді й грудні 1933 р. на Пленумі політбюро ЦК і ЦВК КП(б)У та засіданні оргбюро ЦК КП(б)У 19 квітня 1934 р. Ухвалені рішення надзвичайно політизовані, у них "викривалися" спроби контрреволюції проникати в польські школи з метою "виховання молодого покоління в антирадянському дусі", "підривної, розкладницької роботи", "насилницької полонізації українського населення". Для перевірки кадрів вчителів, завідувачів шкіл створювалися спеціальні комісії з відповідальних працівників обкомів партії, комсомолу, ДПУ та ін. [6, с. 211, 212]

Попри згадані явища, фінансові труднощі, кадровий дефіцит, відсутність у більшості шкіл належної матеріальної бази, на початку 1930-х рр., передусім із пропагандистською метою, було висунуто лозунг переходу до загальної обов'язкової освіти. У постановах оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У від 22 вересня 1930 р. перед партійними організаціями ставилося завдання взяти під нагляд і контроль запровадження загальної освіти, в тому числі й серед національних меншин. Для забезпечення дітей із найбільш бідних сімей одягом, взуттям, підручниками мали виділятися кошти з місцевих бюджетів [12, арк. 15–16].

Внаслідок проведеної роботи розширилася мережа польських і змішаних шкіл, було додатково охоплено навчанням 6491 польську дитину. За статистикою, у 1931 р. в загальноосвітніх школах навчалося 96,9 % дітей поляків [14, с. 78]. Обстеження польських сільрад Емільчинського, Новоград-Волинського та Шепетівського районів, проведене в січні 1932 р., показало, що майже всі діти польського населення були охоплені навчанням, але частина з них за бажанням батьків відвідували українські школи або класи. У кожному з цих районів було створено по одній семирічці, в яких були лише 5 і 6 групи (класи), а тому діти, які закінчували чотирирічний термін, переважно припиняли навчання польською мовою. Головною причиною такого стану було визнано брак польських вчителів, їхню переобтяженість. У Проскурівському районі діяло 7 польських шкіл, з яких 5 – початкових, одна – семирічна і одна – п'ятирічна. У них навчалося 1477 учнів, 98,9 % дітей шкільного віку в 1932 р. відвідували школу. Тут було створено польський робітничий факультет польського педагогічного інституту, польське відділення при Проскурівському українському педагогічному технікумі [6, с. 213].

Необхідно звернути увагу на те, що переважна більшість польських шкіл були початкові, які називали школами першого концентра. У 1930 р. їх налічувалося 354 з контингентом учнів 22364 осіб. Шкіл другого концентра (5-х і вищих класів) було лише 27, у яких навчався 1821 учень. Проте багато польських дітей залишалося поза школою. Навіть у Мархлевському районі у 1932 р. не було залучено до навчання

300 дітей-восьмирічок. У с. Яхнівці Волочиського району відвідування польської школи становило 27–30 %, української – 30–40 % [6, с. 213].

Завдяки злагодженій та системній роботі Наркомосу УСРР у справі формування мережі закладів шкільної освіти для нацменшин було досягнуто значних результатів. Станом на 1930/31 навчальний рік охоплення дітей представників нацменшин віком від 8–10 років становило 98 %, із них польської національності – 100 % [16, с. 77].

Слід зазначити, що створення і розвиток національної освіти супроводжувалися істотними труднощами: частина вчителів не мала необхідної підготовки, не вистачало коштів, один підручник припадав на 5–6 учнів, бракувало відповідної методичної літератури, посібників тощо.

Практика запровадження коренізації освітньої справи у 20-ті рр. поставила перед освітянами безліч проблем, серед яких визначення мови навчання посідало чи не центральне місце.

Разом з тим у цей період політика українізації та врахування інтересів національних меншин з боку Комуністичної партії та органів влади проводилась не завжди послідовно. Заходи щодо розвитку національних шкіл та інших культурно-освітніх закладів часто зводилися нанівець компаніями боротьби проти "шовінізму" і "буржуазного націоналізму", "націонал-ухильництва", недовірою і переслідуванням кадрів, обвинувачених у різних відступах і помилках у галузі національної політики. Про це свідчать архівні документи та інші матеріали. Постійно мали місце звернення керівників ДПУ різних рангів до органів освіти з пропозиціями надсилати інформацію про настрої і дії польських вчителів, їх зв'язки з католицьким духовенством, можливі "ухили" в школах [2, с. 163], а також не допускати до роботи в школах "антирадянських і контрреволюційно настроєних осіб" у національних школах [11, с. 71, 72], попередження про зростання "впливу сіоністів" та інших "ворожих елементів" у Проскурівському окрузі, Межирівському і Крижопільському районах Вінницького округу [13, арк. 59, 71] і т. п. А від початку 1930-х рр. тоталітарний режим взяв курс на згорання українізації і переведення навчання у польських та інших національних школах на російську мову.

Отже, аналіз викладеного матеріалу показав, що радянська влада, будуючи так зване соціалістичне суспільство, розуміла важливість у цьому процесі національних меншин. Наслідком цього стала політика "коренізації" та "національний ренесанс" 20-х рр. ХХ ст., за умов якого представники польської національної меншини отримали можливість вільно розвиватися, що мало велике позитивне значення для їх ідентифікації. Досягнення у розвитку освіти польської національної меншини у період 1920-х рр. були вагомими і мали позитивний вплив на її наступний культурно-освітній розвиток.

Література

1. Балуба І. А. Проблеми культурно-освітнього розвитку польської національної меншини в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. / І. А. Балуба // *По-світ*. – 1999. – № 2 (23). – С. 10–12.
2. Геровська О. М. Польські школи Хмельниччини в 1920-х роках / О. М. Геровська // *Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження*. – Хмельницький, 1995. – С. 161–163.
3. Глинский А. Б. Национальные меньшинства на Украине / А. Б. Глинский. – Харьков–К., 1931. – 77 с.
4. Єременко Т. І. Поляки в Україні / Т. Єременко, Б. Чирко, О. Калакура // *Віче*. – 1993. – № 2. – С. 119–130.
5. Іваненко І. П. Національно-культурне будівництво на Україні у 20–30-ті роки: історія, досвід, проблеми / І. П. Іваненко, Б. П. Чирко // *Радянська школа*. – 1990. – № 2. – С. 52–57.
6. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті : монографія / О. Я. Калакура ; НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К. : Знання України, 2007. – 508 с. : табл.
7. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927 : зб. документів і матеріалів. – К., 1979. – 663 с.
8. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду : у 2 т. – К., 1960.
Т. 1. 1917–1959. – 1960. – 882 с.
9. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. документів і матеріалів. – К., 1994. – 560 с.
10. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: документи і матеріали : довідник : в 2 т. – К. : Вища школа, 1997.
Т. 2. – 1997. – 704 с.
11. Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. ХХ ст.) / наук. ред. І. Г. Паламар. – Вінниця, 1999. – 247 с.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 7, од. зб. 153, 94 арк.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 2118, 127 арк.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 4177, 215 арк.
15. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.) / Б. В. Чирко. – К., 1995. – 215 с.
16. Якубова Л. Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / Л. Д. Якубова ; НАН України. Інститут історії України. – К., 2011. – 339 с. – (З історії повсякденного життя в Україні).

Матеріально-технічне забезпечення видавництв радянської України в умовах тоталітарної системи управління (30-ті рр. ХХ ст.)

У статті аналізується матеріально-технічне забезпечення видавництв радянської України в умовах бюрократичної централізованої системи управління в 30-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: видавництво, видавнича справа, госпрозрахунок, друкарський папір, книга, поліграфічна промисловість.

В статье анализируется материально-техническое обеспечение издательств советской Украины в условиях бюрократической централизованной системы управления в 30-е гг. ХХ ст.

Ключевые слова: издательство, издательская деятельность, книга, печатная бумага, полиграфическая промышленность.

The article deals with the material ensuring of the soviet Ukraine's publishing houses in the conditions of the bureaucratic- centralized of management in the 30th of XX century.

Key words: publishing house, publishing business, economical computation, book, printing industry, book-printing paper.

Висвітлення історії видавничої справи в Україні 1930-х рр. є невід'ємною частиною відновлення історичної правди. Сьогоднішня потреба аналізу цієї проблеми обумовлена необхідністю всебічного розкриття цілісної картини розвитку видавничої справи у складних умовах 1930-х рр., які залишилися майже поза увагою дослідників.

Проблеми матеріально-технічного забезпечення видавництв хоча й посіли певне місце в роботах радянських дослідників [4], але, висвітлюючи діяльність видавництв, вони лише наголошували, що їх "скрутне матеріальне положення, пов'язане із загальною скрутою в державі" й зовсім не з'ясовували істинні причини такого стану. Крім того, орієнтація радянських вчених на ідеологічно упереджені схеми призвела до перебільшеного утвердження провідної ролі Комуністичної партії в розвитку українського друку. В наш час досліджувана нами проблема ще не знайшла ґрунтовного, об'єктивного і цілісного висвітлення у наукових публікаціях.

У статті автор ставить за мету показати особливості матеріально-технічного забезпечення видавництв в умовах зміцнення тоталітарно-бюрократичної видавничої системи в радянській Україні у 1930-ті рр.

На межі 1920–1930-х рр. централізаторські тенденції обмеження видавничої системи в радянській Україні в першу чергу відчувались у забезпеченні друкарським папером. При розподілі поміж союзних республік наявних (взагалі недостатніх) ресурсів паперу інтереси України забезпечувались нижче її питомої ваги в СРСР [16, арк. 7]. Заявки України задовольнялись лише на 65 %, причому ці заявки були складені на підставі так званих "голодних норм" [5, с. 5; 6, с. 4]. Голова Комітету у справах друку (КСД) УСРР М. Агуф впродовж всього 1929 р. листувався з Комітетом у справах друку СРСР про необхідність переглянути принципи розподілу паперу між союзними республіками з урахуванням їх реальних потреб. Зокрема, в листі від 19.12.1929 р. він наводить такі аргументи щодо збільшення частки паперу для України: "УСРР посідає за населенням 19,8 %, по числу учнів – 22,1 %, по числу листів – 22,3 %, писемність становить 44,8 % (по Союзу – 39 %). На Україні зосереджена значна частина промисловості. ... На основі цих показників Комітет у справах друку України наполягає на 20 %, виділено ж 16,25 %" [11, арк. 54]. 18.01.1930 р. голова українського уряду В. Чубар в листі до голови РНК СРСР також відзначав, що в галузі постачання Україні паперу "не все добре", "заявки українських органів систематично піддаються урізуванню" [13, арк. 177]. У цей же час постійний представник УСРР при уряді СРСР у конфіденційних листах повідомляв М. Агуфа та В. Чубаря, що при розподілі імпортного поліграфічного обладнання умисно не враховані об'єктивні потреби і умови видавничої промисловості України, не вислухані заперечення представника українського уряду і Україні виділено тільки 13,9 % отриманих Наркоматом торгівлі СРСР друкарських верстатів та іншого поліграфічного устаткування з-за кордону [11, арк. 61]. Лише навесні для українських поліграфістів дещо зросла квота у постачанні паперу на наступний квартал, що становила 17 %. Але ця тенденція не закріпилася. На кінець 1930 р. ситуація практично повторилася [14, арк. 43]. Звісно, такий стан постачання паперу не забезпечував повною мірою виконання видавничих планів [15, арк. 23].

Також треба зазначити, що кількість друкованого паперу, яка виділялася КСД для потреб державного видавництва, значно перевищувала ту кількість, яка виділялася для решти видавництв разом узятих. Так, видавництво "Плужанин", працюючи за планом КСД, не мало при цьому планового постачання паперу на свої видання [12, арк. 85].

В 1929/30 р. КСД вводить єдину для всіх видавництв форму плану, який охоплював редакційно-видавничий, торгівельний та фінансовий бік діяльності [3, с. 3]. Крім того, у зв'язку з переходом на п'ятирічний план господарювання до січня 1930 р. всі видавництва повинні були

розробити остаточний п'ятирічний план роботи [15, арк. 18]. На основі планів 21 видавництва, що становили 98 % всієї книжкової продукції, було складено зведений промфінплан [3, с. 3]. До плану не включались лише редакційно-видавничі відділи відомств і наукових установ (12 більш дрібних видавництв) [16, арк. 8]. Для них Комітет розробив скорочену схему промфінплану [3, с. 3]. Згідно зі зведеним провізорним балансом основних видавництв на 1929/30 р. власні кошти разом з резервними та прибутками повинні були збільшитись на 38,5 %, кредит постачальників – на 26,5 % і банківське кредитування – на 29 % [3, с. 4]. Також передбачалось і збільшення асигнувань з бюджету преси [15, арк. 41, 42].

Але поліграфічна база українських видавництв все ще знаходилась в "дуже не задовільному й значно гіршому стані ніж у РСФРР і Білорусі" [15, арк. 19, 24, 32]. Тому КСД запроєктував на 1929/30 р. значне переобладнання й поширення друкарень Державного видавництва України (ДВУ), "Книгоспілки", "Українського Робітника" та "Пролетарія" з одночасною концентрацією 2-х друкарень "Пролетарія" в одну та ліквідацією дрібної друкарні "Книгоспілки" в Києві [16, арк. 7]. У 1930/31 р. КСД планує провести переустаткування існуючих видавничих підприємств та будівництво нової великої друкарні для ДВУ [15, арк. 32 зв.].

Якщо до 1930 р. видавнича діяльність зосереджувалась переважно в ДВУ, то з 1930 р. вона сконцентрувалась при Державному видавничому об'єднанні України (ДВОУ). Матеріально-технічна база ДВОУ складалася з 9 друкарень, які безпосередньо підлягали Управлінню поліграфічних підприємств [4, с. 76] й становила єдине господарче підприємство на окремому балансі і господарчому розрахунку. Загальне планування та капітальне будівництво поліграфічної бази ДВОУ залишались за ВРНГ [9, с. 31]. Та варто зазначити, що реорганізаційний період, через відсутність додаткових коштів, спротив низки організацій та видавництв й "необґрунтовані чутки" "дуже затягся". Так, наприклад, поліграфічне об'єднання повинне було, за постановою РНК, подати список друкарень, що мали перейти до відання ДВОУ, але це "викликало балачки, що, мовляв, друкарні, які перейдуть до ДВОУ, не будуть навантажені роботою, можливе безробіття робітників і т. ін." [2, с. 28].

В 1931 р., як зазначав М. Агуф у зверненні до ЦК КП(б)У, "внаслідок невиконання правлінням Союзпаперу зобов'язань щодо завозу паперу на Україну ми знову маємо значне погіршення стану з постачанням друкарського паперу видавництвам", що "утворює важкий стан з виконанням видавничих планів". Та й папір, що завозився, був гіршої якості [17, арк. 81].

Через незадовільне постачання Україні друкарського паперу більшість видавництв, в першу чергу дрібних, не виконали свої плани. А видавництво "Плужанин" взагалі за 1 квартал 1931 р. не видало жодної книжки [7, с. 9–10]. Майже всі газети скоротили свої наклади на 30 % [17, арк. 151].

Хоча в межах одержаної кількості друкарського паперу ДВОУ, порівняно з іншими видавництвами, було забезпечене краще (одержало 84,4 %), та протягом травня-червня 1931 р. "переживало велике фінансове напруження". "Фінансове напруження" ДВОУ, що відчувалося в усій системі, пояснювалось як неодержанням від "Книгоспілки" покриття за передану літературу, так і складністю методів розрахунків поміж окремими одиницями ДВОУ та серйозною диспропорцією між виконанням виробничих завдань і завантаженням коштів [8, с. 15].

Та в партійних документах зазначалось, що "видавнича діяльність, як одна з складових частин цілого культурного будівництва, має значні досягнення. Успішно перемагаючи труднощі на шляху розвитку видавничої справи (недостатня матеріальна база, брак авторів і редакторських кадрів) українські видавництва домоглися перевиконання планів перших двох років п'ятирічки" [18, арк. 2]. Звісно, про те, якою ціною ці "успіхи" досягались, не йшлося.

У 1932 р. держплан, хоча й зменшує норми для видавництв, зважаючи на "надзвичайно обмежені ресурси паперу" (потреби українських видавництв у папері в 1931 р. було задоволено на 58,3 % і газетним – на 78,2 %), та видавництва все одно повинні були "вперто боротись за збільшення паперових ресурсів" [18, арк. 3, 9–10]. Адже, розподіляючи загальні ресурси паперу поміж окремими видавництвами, КСД виходив "з потреби забезпечити в першу чергу достатній зріст технічної й політичної літератури та потреби школи в підручниках". Зокрема, для 6 видавництв ДВОУ призначалось 6370 т, або 45,2 %. З цієї кількості найбільше припадало на видання підручників – "Радянська школа" – 3723 т (26,4 %), на видання художньої літератури – "ЛІМ" – 825 т (5,8 %), а також на видання дитячої дошкільної та юнацької літератури – "Молодий Більшовик" – 655 т (4,7 %). А от такі видавництва, як "Маса", "Культура й труд", "Коммуна писателів", КСД зняв з постачання папером [18, арк. 8].

Крім того, видавництва, що в 1932 р. мали працювати в умовах "колосального зростання попиту на комуністичне друковане слово та за наявності надзвичайно обмежених ресурсів паперу", повинні були "дати країні більше продукції й кращої якості" [18, арк. 4]. І хоча видавництва й розуміли, що "художнє оформлення обкладинок до книжок взагалі, а до видань з красного письменства особливо, в значній мірі сприяє успішному розповсюдженню видань, і навпаки – книжка, та ще

до того мало відомого автора, видана без художньої обкладинки, часто-густо попадає до видань малоходових, а то й збільшує запаси неліквідної літератури" [10, арк. 84], та фізична й моральна зношеність устаткування, недостатнє поповнення новими машинами обумовили погіршення поліграфічного оформлення літератури [18, арк. 23].

В основному всі видавництва, які знаходились у системі ДВОУ, були збитковими [19, арк. 22]. Так, М. Яловий як головний редактор "ЛІМ" на запитання "Чому такі погані справи видавництва", відповів: "Нісенітниця, кому українська література потрібна, тому й ЛІМ банкрут" [1, арк. 105].

У 1934 р. на основі рішення Секретаріату ЦК і за особистим дорученням секретаря ЦК П. П. Постишева, НКФ УСРР, обстеживши видавництва "Радянська школа", "ЛІМ" і "Медвидав", виявив "явища безвідповідальності, зловживань, збитковості і т. д." [19, арк. 132–135]. Наприклад, збитки видавництва "ЛІМ" у 1933 р. складали 458 тис. крб, з них з випуску книжок – 223 тис. і з періодичних видань – 235 тис. Крб. Виробнича програма на перше півріччя 1934 р. була виконана на 65,7 %, що складало 27,6 % річного плану. Та основні "прориви" пов'язували не з масовим зняттям "шкідливих" книжок з виробництва та з плану, а з "шкідницькою діяльністю націоналістів, які очолювали видавництво". Невиконання програми пояснювалось переглядом авторського портфеля видавництва, "засміченого контрреволюційно-націоналістичною літературою", а збитковість в сумі 226 тис. крб – витратами з цих рукописів. Сума збитків з авторських гонорарів становила 50 % витрат. Зокрема, з творів С. Пилипенка ("колишнього директора, націоналіста") було списано 3786 крб, з творів Хвильового – 29668 крб, О. Вишні – 10332 крб, М. Скрипника – 14524 крб Як зазначалось у висновках комісії з ревізії в 1932 р., "ЛІМ" з тих же причин зазнав збитків на 608 тис. крб [19, арк. 138]. Витрати, зроблені в процесі підготовки "шкідливих" книг до друку, видавництво списувало на збитки та проводило зняті з друку назви по масовій дешевій бібліотеці "за рахунок витрачених коштів" [27, арк. 2]. Тож, як бачимо, через масові зняття книжок з виробництва видавництво зазнавало великих збитків.

Звісно, серед авторів, яким виплатили аванс за не подані або не схвалені до друку твори, були не тільки "націоналісти", а й "чимало таких, що нині становлять кадри радянських письменників". З них видавництво намагалось стягувати борги, видані як аванс за ненадруковані твори, через суд. Так, у 1932 р. "ЛІМ" намагався стягнути через суд з авторів-боржників: Г. Я. Захарова – 735 крб, А. М. Загоруйка – 600 крб, Н. С. Рибак – 1358 крб та ін. [26, арк. 1–15]. Та, "роблячи спроби стягувати в цих товаришів гроші", видавництво "боялось створити

несприятливу атмосферу навколо себе у письменницьких колах" й не знало, як бути, бо "з одного боку, треба рятувати державні гроші, а з іншого не бажано із загальнополітичних міркувань створювати несприятливі настрої серед письменників" [19, арк. 90–90 зв.].

Прийшовши до висновку, що ДВОУ "по суті уявляє з себе найгірший приклад функціональної системи управління" і що "в наслідок існування такої системи" спостерігалась незацікавленість з боку видавництва у зниженні собівартості, відсутність боротьби за якість продукції, за зменшення браку, видавництва не мали стимулів боротися за свою рентабельність, за чітку фінансову роботу, партійне керівництво у 1934 р. ліквідує ДВОУ та управління поліграфічними підприємствами при ньому і створює окремі типізовані видавництва з прикріпленими до них друкарнями, які передавались безпосередньо у відання видавництв [19, арк. 13–14 зв].

В середині 1930-х рр. НКФ УСРР провів обстеження видавництв. Згідно з актами ревізій було встановлено багато випадків порушення фінансової дисципліни та розтрати державних коштів, а саме: перевитрати по кошторисах, порушення правил про оплату відряджень, необґрунтоване списання заборгованості державних установ, незаконна видача коштів друкарням на поліпшення харчування робітників, систематична видача авансів та ін. [19, арк. 116; 20, арк. 121]. Високий прибуток (більше 25 % до обороту), що йшов за рахунок високої ціни на книгу, також вважався "ненормальним". Наприклад, "Дитвидав" книгу про Кірова при собівартості 1 крб 08 коп. продавав за 1 крб 80 коп., а книгу про Куйбишева при собівартості 1 крб 02 коп. – за 2 крб [25, арк. 49]. Більшість видавництв "з великими труднощами і запізненням" збирали кошти на виплату зарплати робітникам. Як було зазначено в листі секретарю ЦК П. П. Постишеву, "велика заборгованість авторам, перекладачам, типографіям і т. д. продовжує дезорганізувати видавничу діяльність (і типографії, і автори, і перекладачі відмовляються приймати нові роботи)" [20, арк. 128].

Крім того, відчувались й обмеження у забезпеченні друкарським папером. Видавництва весь час повідомляли ЦК КП(б)У про те, що фонди, які планує для них Союзпапірзбут (Москва), не відповідали затвердженим ЦК річним планам. Так, "Партвидав" повідомив ЦК, що на 1936 р. при потребі 2200 т Союзпапірзбут запланував для нього 1500 т паперу. Видавництву "Молодий більшовик" на друк літератури разом з журналами "Молодняк" і "Спорт" замість 150 т у 1 півріччі було виділено лише 130 т. Тому видавництва надсилали чергові звернення з проханням виділити папір. Зокрема, "Партвидав" для забезпечення випуску творів Леніна просив у ЦК 160 т паперу вищого ґатунку; ви-

давництво "Мистецтво" для друку 10 ілюстрованих лозунгів з уривками текстів проектів Конституції СРСР – 4 т газетного паперу [22, арк. 29, 39, 42, 51].

Через незадовільне постачання папером і картоном знаходилися під "загрозою зриву" видавничі плани видавництва "Радянська школа", яке повинне було надрукувати основну масу підручників для початкової, середньої школи та шкіл малописьменних України. Із фондів 2 кварталу в 2400 т для підручників, у квітні 1936 р. замість 800 т видавництво отримало тільки 250 т [23, арк. 42]. "Держтехвидав" також протягом всього 1936 р. відчував крайню потребу в папері. Через його відсутність цілий ряд підручників по технічному, для вишів українською мовою не вийшов вчасно. Також призупинився вихід журналів (видавництво видавало 16 науково-технічних журналів). Простоювали дві друкарні, які знаходилися у віданні видавництва [23, арк. 73]. "Дитвидав" замість 732 т (за планом на 1936 р.) було відпущено лише 566 т, через що з 256 запланованих книг з друку вийшло тільки 184 [25, арк. 12, 48].

Секретар КП(б)У М. Попов неодноразово скаржився у Москву в ЦК на Союзпапірзбут, який при річній нормі України по друкарському паперу в 13000 т [22, арк. 44] у першому кварталі 1936 р. видав 2000 т, у 2 кварталі – 3400 т (при потребі на "самі невідкладні" видання – підручники, твори Леніна й Сталіна – 6000–6500 т) [23, арк. 26], а на 3 квартал виділив 2282 т, причому з цієї кількості знімалось 261,5 т на покриття отриманої Україною в 2 кварталі такої ж партії друкарського паперу із комітету резервів. Не менш гострим було й питання якості паперу – за перше півріччя 1936 р. Україна отримала малоякісний "вишерський" і "красноградський" папір [22, арк. 44–44 зв.]. Секретар КП(б)У П. Постишев 9.07.1936 р. направив у Москву телеграму, в якій констатував, що "в першому півріччі Україні в рахунок норми 6400 т завантажено 5490 т, недовантажено 910 т, що зриває випуск підручників і літератури", й при цьому просив "відвантажити Україні поверх норми 3-го кварталу недовантажені за 1-е півріччя 910 т друкарського паперу" [23, арк. 70]. Та, незважаючи на всі клопотання М. Попова, П. Постишева, відділ друку і видавництв ЦК ВКП(б) поставив перед фактом, що, крім видавництв "Радянська школа" та "Партвидав", яким "намічено відпустити більше 50 % річного плану", "Медвидав", якому "у 1-му півріччі буде відпущено 85 т (50 % річного плану), жодне видавництво України не одержить більше 30 % річного плану в 1-му кварталі" [23, арк. 78].

Не кращою була ситуація і в 1937 р. Хоча М. Попов і скаржився в Москву в ЦК на Держплан СРСР, який запланував видати Україні в 1937 р. 11700 друкарського паперу, тобто на 1300 т менше плану 1936 р., й просив виділити Україні заявлених 17 тис. т [21, арк. 89], та

це нічого не змінило. Так, "Держмедвидаву" на видання запланованих 87 назв, накладом 652 тис. прим., 12866,4 тис. відбитків підручників та посібників для вищих шкіл, потрібно було 300,6 т паперу, 65,5 т картону, 67,3 тис. квадратних метри коленкору. Та замість виділених 66 т за 1-й квартал 1937 р. було відвантажено лише 4 т. Тому через відсутність паперу готові до друку книжки не друкувались [25, арк. 91]. Видавництво Академії наук України на видання російсько-українського словника, який знаходився у виробництві протягом майже 3-х років, просило виділити не менше 25 т паперу. Але відповідного паперу не було відпущено ні в 1936 р., ні в 1-му кварталі 1937 р. Тож видавництво змушене було частину накладу цього словника надрукувати на рештках паперу видавництва невідповідної для цього якості [25, арк. 123]. Відділ друку та видавництв ЦК повідомив "Партвидав", що для них на весь 1937 р. намічено видати всього 870 т паперу, тобто стільки, скільки було виділено на 1-ше півріччя 1937 р., а на 2-ге півріччя – зовсім не виділено (як і для всіх видавництв України, крім "Радянської школи") й при цьому фактично з призначених 870 т реально передбачалось одержати лише 750 т. Тоді як тематичним планом було накреслено 103,2 млн відбитків, для виконання яких потрібно було 2035 т. Як зазначав директор видавництва І. Кулик, "такий стан з папером ставить під загрозу зриву роботи видавництва у 2-му півріччі" [25, арк. 143–144].

Крім нестачі паперу, причиною недостатніх накладів була слабка поліграфічна база, особливо в частині кольорового друку. Щоб покращити художнє оформлення, зокрема дитячої книжки, 3.11.1936 р. ЦК КП(б)У виділив "Дитвидаву" ліміт в сумі 53841 крб для придбання однієї офсетмашини і однієї машини меццотинто з необхідним до них приладдям [24, арк. 54].

Отже, у 1930-ті рр. видавничі і друкарські підприємства розмежувались, видавництва втратили контроль над своїми друкарнями і потрапили в цілковиту залежність від держави, перейшовши на п'ятирічний план господарювання. Та через незадовільне постачання папером видавничі плани весь час перебували під "загрозою зриву". Неможливість розпоряджатися друкарнями призводила до запізнення виходу частини літератури, внаслідок чого набір розбивався й списувався на збитки і, навіть, коли врешті-решт продукція виходила, то видавництво не знало, коли вона дійде до читача і коли видавництво одержить за неї гроші та сплатить своїм авторам. Після ліквідації ДВОУ та управління поліграфічними підприємствами були створені окремі типізовані видавництва з прикріпленими до них друкарнями, які передавалися безпосередньо у відання видавництв і спеціалізувались за їх профілем. Але видавництва продовжували переживати "фінансову напругу", із запізненням виплачували зарплатню робітникам. Також

було встановлено багато випадків порушення фінансової дисципліни та розтрати державних коштів. Звісно, основні "прориви" пов'язували не з масовим зняттям "шкідливих" книжок з виробництва, а зі "шкідницькою діяльністю націоналістів", які очолювали видавництва.

Література

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 36546, т. 4, 226 арк.
2. Видавнича робота на нових рейках (Розмова з головою правління ДВОУ тов. Крихом) // Радянський книгар. – 1930. – № 21. – С. 28.
3. Зведений промфінплан книжкових видавництв на 1929–1930 р. // Радянський книгар. – 1930. – № 2 (7). – С. 2–5.
4. Молодчиков О. В. Книга радянської України / О. В. Молодчиков. – К. : Політвидав, 1974. – 176 с.
5. Положение с бумагой на Украине // Друкар. – 1928. – № 15–16. – С. 5.
6. Стан паперу // Друкар. – 1928. – № 18. – С. 4.
7. Фідельман Б. Видання та розповсюдження книги на Україні за 1 квартал / Б. Фідельман // Радянський книгар. – 1931. – № 14. – С. 9–12.
8. Фідельман Б. Плани першого півріччя III-го вирішального року українські видавництва не виконали / Б. Фідельман // Радянський книгар. – 1931. – № 21–22. – С. 11–15.
9. Хроніка // Радянський книгар. – 1930. – № 15–16. – С. 31–39.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ України), ф. 177, оп. 1, спр. 1801, 341 арк.
11. ЦДАВОВ України, ф. 555, оп. 1, спр. 32, 80 арк.
12. ЦДАВОВ України, ф. 555, оп. 1, спр. 47, 98 арк.
13. ЦДАВОВ України, ф. 555, оп. 1, спр. 87, 207 арк.
14. ЦДАВОВ України, ф. 555, оп. 1, спр. 233, 60 арк.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 3103, 67 арк.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3104, 39 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4183, 185 арк.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5299, 58 арк.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6441, 169 арк.
20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6646, 205 арк.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6841, 144 арк.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6846, 142 арк.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6847, 109 арк.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6848, 65 арк.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7100, 185 арк.
26. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 584, оп. 1, спр. 60, 29 арк.
27. ЦДАМЛМ України, ф. 584, оп. 1, спр. 105, 25 арк.

**Освітні процеси в Україні 90-х рр. ХХ ст.:
між досягненнями та проблемами
(за матеріалами колегії Міністерства освіти України)**

У статті на основі архівних матеріалів розглядаються реформаційні перетворення в освітній сфері України 90-х рр. ХХ ст. Основна увага зосереджена на здобутках та проблемах ключових засад функціонування освіти: мережі навчальних закладів, їх кадровому та матеріально-технічному забезпеченні.

Ключові слова: мережа навчальних закладів, кадрове забезпечення, матеріально-технічна база.

В статье на основе архивных материалов рассмотрены реформационные процессы в сфере образования Украины 90-х гг. ХХ в. Основное внимание обращено на достижения и проблемы основ функционирования образования: системы образовательных учреждений, их кадрового и материально-технического обеспечения.

Ключевые слова: система образовательных учреждений, кадровое обеспечение, материально-техническая база.

The article deals with educational transformations due to reforms in Ukraine in the 1990-ies using the archive supporting data. the focus of the article is on the achievements and challenges for the key functions of education: network of institutions and their personnel, technology and material supply.

Key words: network of educational institutions, personnel potential, technology and material base.

Система освіти України у 1990-х рр. зазнала суттєвих перетворень, що були зумовлені реформами освітньої галузі. Суперечливість їх реалізації та результатів є цілком закономірним явищем. У перше десятиліття розбудови держави громадськість засвідчила готовність об'єднувати зусилля для розвитку національної системи освіти, реформації її змісту, створення регіональних програм розвитку освіти. Широкого та всебічного теоретичного дослідження набули освітні реформи в науковій літературі та публіцистичній думці. Звернемо увагу на умови їх реалізації на практиці, проаналізувавши процеси в мережі освітніх закладів, матеріально-технічне та кадрове забезпечення. Найбільш об'єктивно та ґрунтовно це питання розглядається на засіданнях колегії Міністерства освіти. У нашому дослідженні на

основі архівних матеріалів проаналізуємо, які суттєві позитивні зрушення та проблеми виникали в освітній сфері у 90-х рр. ХХ ст.

Початок 1990-х рр. став періодом розгортання освітніх реформ в умовах українського державотворення. Базою для реформаційних перетворень стали Закон України "Про освіту" та Державна національна програма "Освіта" ("Україна ХХІ століття").

У 1991/1992 навчальному році – першому в умовах незалежної держави – в Україні діяло 20,9 тис. загальноосвітніх шкіл, 24,4 тис. дошкільних закладів, 1257 професійних навчально-виховних закладів, 2,2 тис. позашкільних установ, 890 вишів; загальна кількість учасників навчально-виховного процесу становить 26 % усього населення (1,8 млн працівників та близько 12 млн учнів) [1, арк. 56].

За даними Міністерства освіти, в Україні на 1992 р. функціонувало 21079 загальноосвітніх шкіл, де навчалось 6,8 млн школярів; у 483 вечірніх та заочних школах навчалось 173,2 тис. чол. працюючої молоді; в 700 школах-інтернатах виховувалось близько 150 тис. учнів, у 24,4 тис. дошкільних закладів – 2,2 млн дітей; у 1253 професійних навчально-виховних закладах навчалось 620 тис. учнів [2, арк. 58].

Приділялась увага зміцненню навчально-матеріальної бази установ освіти. За станом на 1 вересня 1992 р. введено в дію 140 шкіл на 69,4 тис. місць, 59 дошкільних закладів на 10,2 тис. місць. Добудовано 29 кабінетів, 159 класних кімнат, 16 спортивних залів, 32 їдальні, 19 майстерень. Більш активно проводилась ця робота в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Чернівецькій областях та м. Києві, де майже всі планові об'єкти освіти були введені в серпні місяці – тобто до початку навчального року. Приділялась увага зміцненню навчально-матеріальної бази установ освіти: у 1992 р. в Україні велось будівництво 350 шкіл, у тому числі в сільській місцевості 227 шкіл на 77 тис. місць [3, арк. 59].

Результативно проводилась робота з розширення мережі навчально-виховних закладів на кшталт "школа – дитячий садок" у Вінницькій, Дніпропетровській, Івано-Франківській, Полтавській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій і Чернігівській областях. Всього їх працювало 918. Набувала розвитку мережа будинків сімейного типу для дітей-сиріт і дітей, які залишились без батьківського піклування: на 1992 р. діяло 78 таких будинків, в них виховувалось 507 дітей.

Відбувався активний процес створення закладів нового типу – гімназій, ліцеїв. Розроблені і затверджені тимчасові положення про них, порядок їх відкриття та фінансування. Якщо в 1991/1992 навчальному році було 176 гімназій та ліцеїв, то на 1 вересня 1992 р. працювало 239 таких закладів, з них: у Дніпропетровській області – 27,

Запорізькій – 21, Одеській – 14, Харківській – 13, Чернівецькій – 15, м. Києві – 24 [4, арк. 62].

Покращилась навчально-матеріальна база професійного навчання. Створено нових і переобладнано діючих близько 600 навчальних кабінетів та понад 280 навчально-виробничих майстерень, полігонів. Зросла кількість місць в учнівських гуртожитках та їдальнях. Здійснено організаторську роботу з удосконалення мережі закладів освіти: на 56 одиниць зросла кількість середніх шкіл, відновлено та відкрито 70 початкових шкіл.

Однак на початку 1990-х рр. чимало хронічних проблем в освітній сфері набули загрозливого загострення, про що свідчить вивчення матеріалів стану підготовки установ і закладів освіти до нового навчального року колегами Міністерства освіти.

Близько третини загальноосвітніх шкіл розміщені в нетипових приміщеннях, майже 300 шкіл і шкіл-інтернатів, 4 дитбудинки зовсім не придатні для навчання, половина установ освіти потребує капітального ремонту, 417 позашкільних установ знаходяться в підвальних і напівпідвальних приміщеннях; більше половини шкіл-новобудов не введено в дію до початку занять. Не завершено будівництво, зокрема, жодної школи за рахунок державних капіталовкладень у Волинській, Сумській та Чернігівській областях. Не виконані планові завдання з уведення в дію інтернатних закладів: фактично жодна школа-інтернат не була здана в експлуатацію до початку занять, викликала занепокоєння підготовка інтернатних закладів низки областей до роботи в зимових умовах: у більшості з них не вистачало будівельних матеріалів, обладнання. Кожна друга інтернатна установа потребувала капітального ремонту, на який необхідні додаткові кошти. Незадовільно проводилось будівництво дитячих дошкільних закладів: із 386 планових об'єктів за I півріччя введено в дію лише 29, або 6 % [5, арк. 59].

Мали місце низка недоліків й у відкритті та функціонуванні гімназій і ліцеїв: через нестачу приміщень, перевантаження існуючої мережі шкіл у більшості випадків відкриваються в школах лише окремі гімназійні чи ліцейні класи, які в основному виконують функції профілюючих, спеціалізованих шкіл, класів інтенсивного навчання. Тому Міністерство освіти вказувало на те, що назріла потреба проведення ліцензування та видачі сертифікатів новим типам навчальних закладів.

Не відповідали існуючим потребам і мережа дошкільних закладів: більше 140 тис. батьків не мали змоги влаштувати дітей у ці заклади (найбільше таких у Донецькій (16,7 тис.), Рівненській (8,8 тис.), Миколаївській (7,6 тис.), Хмельницькій (11 тис.) областях). Низькими темпами розширюється мережа закладів "школа – дитячий сад" у

Луганській, Донецькій, Запорізькій, Чернівецькій областях та Республіці Крим, що не сприяє прискоренню соціального розвитку малих населених пунктів.

Загалом будівництво об'єктів освіти велося низькими темпами. Із загальної кількості 350 шкіл, які будувалися у 1992 р., близько половини передбачалось здати в експлуатацію в другому півріччі. У той же час майже не скорочується змінність занять: кількість учнів, які навчаються в другу зміну, становить 1068,1 тис., або 15,7 % (у попередньому році було 1071 тис., або 15,9 %), а в Донецькій, Київській, Тернопільській областях, Республіці Крим та м. Севастополі цей показник погіршився [6, арк. 64].

Обласні управління освіти недостатньо займалися удосконаленням мережі шкіл. Незважаючи на позитивні тенденції щодо відновлення початкових шкіл у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Миколаївській, Одеській, Чернігівській областях ця робота здійснюється вкрай повільно.

Залишалася гострою проблема організації гарячого харчування учнів шкіл. Плани розширення місць у шкільних їдальнях з року в рік не виконувались. У той же час у більшості областей були наявні школи, де взагалі відсутні їдальні. На якості харчування негативно позначається відсутність необхідного асортименту продуктів у переважній більшості шкільних їдалень.

Наступною суттєвою проблемою перших років реформування освіти незалежної держави стало забезпечення освітніх закладів навчальними матеріалами. Видавництвом "Освіта" видано понад 180 назв підручників та навчальних посібників загальним тиражем 28,1 млн примірників та створено низку альтернативних підручників для загальноосвітніх шкіл, підготовлено і видано для всіх типів вищих навчальних закладів 624 навчальні програми, 535 підручників та навчальних посібників, понад 3,5 тис. методичних розробок. Але через збідненість поліграфічної бази і відсутність паперу видавництво "Освіта" із запізненням випустило ряд навчальних програм для загальноосвітніх шкіл (українська і російська література, географія, фізика, хімія, біологія та ін.) та підручників. Із 12 загальноосвітніх та суспільних дисциплін видано лише 3 підручники рідною мовою, а зі спеціальних дисциплін немає жодного [7, арк. 59].

На початок 1992/93 навчального року через відсутність коштів та неоперативність місцевих органів управління освіти на книготоргівельних базах скупчилось невикуплених підручників на суму 75 млн крб навчально-методичні кабінети, обласні управління освіти не завжди спрямовували діяльність на перспективу: приміром, не подбали про

створення реально необхідного резерву підручників, зокрема для шкіл з українською та національними мовами навчання, класів з поглибленим вивченням окремих предметів. У зв'язку з цим мали місце випадки несвочасного забезпечення шкіл підручниками, навчальними і методичними посібниками, програмами. Найбільш гострою ця проблема виявилась в Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській, Львівській, Одеській, Чернівецькій та ін. областях.

Щодо питання кадрового забезпечення – допущені прорахунки в комплектуванні навчальних закладів педагогічними кадрами. Так, Донецьке, Житомирське, Запорізьке, Київське, Кримське, Луганське, Миколаївське, Одеське, Харківське, Хмельницьке та Чернігівське обласні управління освіти не вивчили достатньою мірою потреби в учителях з урахуванням поділу класів на групи, що призвело до створення гострої ситуації із забезпечення закладів спеціалістами української мови. На початок навчального року в школах Луганської області їх не вистачало 164 чол., Донецької – 187, Запорізької – 109, Одеської – 80, м. Києва – 43. У Київській, Рівненській та інших областях загострилась кадрова проблема в забруднених внаслідок Чорнобильської катастрофи районах, що спонукало порушити перед урядом питання про додаткове фінансування праці та надання додаткових пільг учителям у таких районах. Зросла плінність інженерно-педагогічних кадрів у професійних училищах і на початок 1992/1993 навчального року в них не вистачало близько 3 тис. майстрів виробничого навчання [8, арк. 68].

Про що засвідчили матеріали засідання колегії Міністерства освіти через рік, на якому традиційно у вересні розглядалось питання підготовки освітніх закладів до нового навчального року? Як змінилась ситуація на початок нового 1993/1994 навчального року?

Мережа освітніх закладів охоплювала: у 21195 загальноосвітніх навчально-виховних закладах освіти здобували майже 7 млн дітей, понад 2 млн виховувалось у дошкільних закладах, 61 тис. чол. – у навчально-виховних закладах для осіб, які потребують соціальної допомоги та реабілітації; понад 616 тис. молоді навчалось у 1185 професійних училищах, 1,4 млн студентів – у вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації [9, арк. 40].

Порівняно з попереднім роком мережа навчальних закладів зазнала певних змін. Переорієнтація дошкільного виховання на взаємодію з сім'єю сприяла формуванню мережі дитячих садків нетрадиційного типу: сімейних, прогулянкових, санаторних, художньо-естетичного, оздоровчо-спортивного та інших профілів (у 1993 р. відкрито 210 таких закладів, у 1992 р. їх було 63). На 162 одиниці збільшилась кількість

загальноосвітніх шкіл, в т. ч. на 77 – першого ступеня (початкових) за рахунок реорганізації шкіл I–II ступенів (основних) у школи I–III ступенів, які дають повну загальну середню освіту. Удосконалювалась мережа середніх загальноосвітніх закладів нового типу. Так, в Україні працювало 149 гімназій і 142 ліцеї, в них навчалось 115,2 тис. учнів, що складало 1,6 % від загальної кількості учнів загальноосвітніх закладів. Порівняно з попереднім роком кількість таких закладів дещо зменшилась, що зумовлено суворішими вимогами до визначення їх статусу. Зросла кількість класів, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, у них навчалось більше 500 тис. учнів, що становить 7,5 % [10, арк. 41].

Відчутні зміни за рік відбулися у формуванні мережі навчальних закладів профтехосвіти. У зв'язку з відмовою підприємств і місцевих органів влади від підготовки кадрів з окремих професій і слабкою навчально-матеріальною базою ліквідовано 12 училищ та 65 ПТУ при місцях відбування покарань. Більш як 250 училищ зазнали змін у номенклатурі професій та були перепрофільовані. До 63 існуючих організовано ще 15 вищих професійних училищ, 5 училищ одержали статус художніх, 5 училищ – агрофірм. Чіткішою, більш зорієнтованою на потреби часу, стала мережа закладів, які здійснюють перепідготовку і підвищення кваліфікації робітників. Майже 600 профтехучилищ, 440 навчально-курсівних комбінатів уклали угоди із центрами зайнятості на перепідготовку працівників, незайнятого у виробництві населення, військовослужбовців [11, арк. 42].

Певним чином упорядковано мережу приватних навчально-виховних закладів, підвищено вимоги до їх діяльності. Кількість таких закладів зменшилась з 32 до 26. У них навчається 3,1 тис. дітей, переважно старшого шкільного віку. Працюють також заклади, які надають додаткові (платні) освітні послуги: зміст їх діяльності визначається власними концепціями, навчальними планами, програмами, оригінальними підручниками [12, арк. 42].

Незважаючи на економічні негаразди, матеріально-технічна база закладів освіти все ж поповнилась навчальними посібниками, обладнанням, меблями на суму понад 10 млрд крб. До початку навчального року здійснено необхідний ремонт приміщень переважної більшості (962) професійних училищ, причому за кошти від прибутку їх виробничої діяльності. На це було витрачено понад 5,8 млрд крб [13, арк. 44].

Початок нового навчального року показав також слабкі сторони організаторської діяльності органів освіти, в т. ч. й апарату Міністерства освіти. У ряді регіонів органи освіти не проявили рішучих дій щодо зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл-інтернатів: кожен деся-

тий з них розміщений у старих пристосованих приміщеннях, четверта частина потребує капітального ремонту. У пристосованих приміщеннях працює майже третина і дошкільних закладів.

Лише 62 % загальноосвітніх шкіл та 68 % профтехучилищ мають спортзали, а у Волинській, Закарпатській, Житомирській, Львівській, Хмельницькій, Чернігівській областях таких закладів – менше половини. Протягом багатьох років не ремонтується більшість позашкільних установ, з них понад 70 % працюють у пристосованих приміщеннях, значна частина потребує термінового капітального ремонту, окремі взагалі підлягають ліквідації (знесенню).

Незважаючи на те, що стабілізувалися учнівські контингенти, збільшено кількість учнівських місць, але число дітей, які навчаються у другу зміну, зросло і становить 16,7 % (проти 16,2 % у 1992 р.). Певною мірою це пояснюється такими позитивними процесами, як зменшення наповнюваності класів та збільшення їх кількості: на 1 вересня 1993 р. було 326655 класів, що на 8205 більше, ніж у попередньому році [14, арк. 55].

За наявності перерахованих проблем у функціонуванні мережі навчальних закладів з'являється ще одна, спричинена новими соціально-економічними реаліями. Як зазначається у матеріалах колегії Міністерства освіти, "за мовчазною згодою місцевих органів освіти не припиняється процес розбазарювання об'єктів освіти". Безпідставно закриваються, продаються, використовуються не за призначенням дошкільні, інтернатні та позашкільні заклади. Приміром, у Житомирській області протягом року закрито 97 дошкільних закладів, в Одеській – 166, Запорізькій – 143, Миколаївській – 27, Сумській – 16, за рік закрито 11 позашкільних закладів у Луганській та Одеській областях, по 3 заклади – у Вінницькій та Івано-Франківській. Всього закрито або перефільовано 645 дошкільних закладів, приміщення яких, як правило, передавалися комерційним та іншим недержавним структурам [15, арк. 52].

Ряд позитивних зрушень відбувалось у сфері кадрової політики: розпочато роботу з підвищення якості освітнього цензу педагогічних кадрів; з 1993 р. запроваджено контрактну систему призначення керівників закладів (до початку навчального року укладено контракти з ректорами 99 вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, з директорами 90 вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації, з директорами 640 професійних навчальних закладів 15 областей); здійснено організаторську роботу з формування державного замовлення на підготовку педагогічних кадрів для середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів.

Щодо проблем у питанні кадрів: візьмемо до уваги лише аспект кадрового забезпечення. На початок 1993/1994 навчального року не ви-

стачало понад 5 тис. учителів, що вдвічі більше, ніж у попередньому році. Причому дефіцитом педагогічних кадрів уражені великі, індустріально розвинені області. У Луганській області не вистачає 552 вчителів, Запорізькій – 534, у Республіці Крим – 605, Миколаївській області – 544, Одеській – 404, Донецькій – 306, у м. Києві – 250. Збільшується дефіцит учителів української мови у Запорізькій (142 проти 96 у попередньому році), Одеській (238 проти 90) областях та м. Києві (90 проти 52). Всього не вистачає понад 1,3 тис. учителів української мови, 1,4 тис. фахівців іноземної мови, 246 вчителів історії, 473 – початкових класів. Невирішеною залишається проблема плинності майстрів виробничого навчання у профтехучилищах: за останній рік училища залишило понад 3 тис. майстрів, їх дефіцит у цих закладах складає 3,5 тис. чол. [16, арк. 53].

Значною мірою недоліки щодо забезпечення кадрами, за обґрунтуванням Міністерства освіти, спричинені відсутністю у Міносвіти структурного підрозділу, який розглядав би всі питання, пов'язані із аналізом якісного складу педагогічних кадрів, забезпеченням ними потреби навчально-виховних закладів, соціальним захистом педагогічних працівників, в т. ч. тих, хто працює у зонах радіоактивного забруднення, їх атестацією тощо.

Через недостатню організаційну роботу підрозділів Міністерства, обласних управлінь та з виробничих причин має місце несвоєчасне забезпечення навчальних закладів програмно-навчальними матеріалами, навчальними посібниками. Значно погіршився у 1993/1994 навчальному році стан забезпечення учнів підручниками. Видавництво "Освіта", яке є основним підприємством у цій сфері, вчасно не видало 30 %, а до 1 вересня – 25 % підручників. Із 34 назв підручників, що не вийшли з друку на 1 жовтня, за інформацією видавництва "Освіта", 23 назви так і не буде видано до кінця року. Незадовільний стан із випуском шкільних підручників попри об'єктивні причини (термінова заміна багатьох з них, малопотужність поліграфічних підприємств, хронічна нестача паперу, його дорожнеча) зумовлений ще й неоперативністю керівників видавництва та відповідальних підрозділів Міністерства освіти. У зв'язку з відсутністю коштів на виготовлення і доставку підручників проблема ще більше ускладнилась: у цій ситуації не тільки не було завершено випуск підручників у 1993 р., але і не закладались основи для їх видання на 1994/1995 навчальний рік.

Разом з тим, як показало вивчення стану забезпечення закладів освіти навчальною літературою в Луганській, Дніпропетровській областях, м. Києві, навіть при достатній кількості підручників допущено безвідповідальність у їх розподілі між школами – не було здійснено

своєчасну їх доставку до шкіл. Незадовільним залишається стан забезпечення підручниками професійних навчально-виховних закладів: за 1992–1993 рр. видавництва України видрукували для цих закладів лише 33 найменування підручників українською мовою, тоді як потрібно майже 4 тис. найменувань [17, арк. 56].

Проаналізуємо ситуацію, що склалася в освітній сфері на кінець 1990-х рр. Була розроблена й поетапно реалізовувалась програма системного реформування усіх ланок освіти. Звичайно, суттєвим кроком уперед стало формування за перше десятиліття законодавчого поля для функціонування закладів освіти. Нормативні документи приведено у відповідність до вимог Конституції України, розроблені та прийняті закони України "Про освіту", "Про професійно-технічну освіту", "Про загальну середню освіту", "Про вищу освіту". Для забезпечення нормативно-правовою базою функціонування середніх закладів та установ освіти розроблено і надано на місця положення про державну атестацію, про кабінет, вечірню середню школу тощо.

На кінець 1990-х рр. мережа закладів освіти була реорганізована з урахуванням демографічної, етнічної, соціально-економічної ситуації, інфраструктури регіонів. За оперативними даними, станом на 01.09.1997 р. в Україні функціонувало 19,5 тис. дошкільних, 21,3 тис. середніх, 996 професійно-технічних, 682 інтернатних, 787 вищих закладів освіти. Додатково до початку нового навчального року відкрито 40 гімназій і 32 ліцеї, внаслідок чого їх діяло відповідно 203 (124,6 тис. учнів) і 191 (77,8 тис. учнів) [18, арк. 39].

Увага приділялась підвищенню освітньо-кваліфікаційного рівня дорослого населення в регіонах. Для підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів галузей народного господарства функціонувало понад 500 державних і недержавних навчальних закладів та підрозділів післядипломної освіти. Через цю систему щорічно проходило понад 300 тис. фахівців.

Продовжувалась робота з удосконалення змісту освіти за освітніми та освітньо-кваліфікаційними рівнями на сучасних засадах, була розпочата розробка державних стандартів дошкільної освіти, підготовлено проект Державного стандарту загальної середньої освіти з кожної освітньої галузі. Складено перелік навчальних програм, підручників і навчальних посібників для середніх закладів освіти (шкіл, ліцеїв і гімназій), додатково видано навчальні програми для початкової школи. Розпочато розробку державних стандартів професійно-технічної освіти, розроблено перелік підручників і навчально-наочних посібників, визначені нові підходи до організації та формування змісту професійно-технічної освіти.

Особливістю 1997/98 навчального року стало розгортання реформ у вищій освіті: розпочато впровадження двоступеневої освіти та перехід на нові освітньо-професійні програми підготовки фахівців з вищою освітою, упроваджено новий перелік напрямів та спеціальностей, розпочато підготовку фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями, що відповідає ступеневій освіті та зберігає, в цілому, існуючі спеціальності. Перелік нараховував 68 напрямів освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, 271 спеціальність освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста та 282 спеціальності освітньо-кваліфікаційних рівнів спеціаліста та магістра. Новий перелік напрямів та спеціальностей введено в дію з 1998/99 навчального року.

З метою забезпечення навчально-виховного процесу в закладах освіти створено нове покоління підручників, навчальних посібників, дидактичних засобів, що сприяло впровадженню сучасних технологій навчання. Підручники нового покоління включали систему оригінальних вправ, завдань і мали досконаліший порівняно з традиційною навчальною літературою методичний апарат, що сприяв індивідуалізації та особистісній орієнтованості навчально-виховного процесу. Особливою ознакою нового покоління підручників стала їх варіативність. До початку 1997/1998 навчального року видано 17 найменувань навчально-методичних посібників для дошкільних, 71 найменування – для середніх, 89 найменувань – для вищих та 7 найменувань – для професійно-технічних навчальних закладів. Крім того, для вищих навчальних закладів видано 92 найменування підручників за рахунок спонсорів. Виготовлено та направлено до закладів освіти 16 найменувань стінних карт загальним тиражем 350 тис. примірників, 12 найменувань таблиць загальним тиражем 264 тис. примірників, 25 найменувань демонстраційного, 8 – роздаткового матеріалів [19, арк. 44].

Забезпеченню діяльності закладів освіти сприяло своєчасне вирішення кадрових питань: було укладено контракти з усіма керівниками державних навчальних закладів за погодженням з обласними державними адміністраціями; заклади освіти в основному забезпечені педагогічними кадрами (за даними Міністерства освіти, близько 110 тис. педагогів працюють у дошкільних установах, понад 540 тис. – у середньоосвітніх закладах, понад 60 тис. інженерно-технічних працівників – у професійно-технічних, близько 120 тис. – у вищих навчальних закладах).

На кінець 1990-х рр. загострились проблеми забезпечення життєдіяльності та соціального захисту учнів, студентів та педагогічних працівників. Постійно існувала напруга, викликана невиплатою заробітної плати вчителям середніх закладів освіти, погіршенням соціального

захисту дітей з малозабезпечених сімей. Так, за оперативними даними, на вересень 1997 р. загальна заборгованість по зарплаті складала 340 млн грн, за 1996 р. вчителям не виплачено понад 200 млн грн. Найбільша заборгованість залишалася в Автономній Республіці Крим (28,7 млн грн), Волинській (16,5 млн грн), Донецькій (45,3 млн грн), Запорізькій (21,4 млн грн), Івано-Франківській (23,1 млн грн), Харківській (18,7 млн грн), а також Чернігівській та Кіровоградській областях. Погіршилося харчування дітей у школах-інтернатах, дитячих дошкільних закладах, залишалася болючою проблема дотримання фізіологічних норм харчування дітей. У скрутному становищі перебувала і система професійно-технічної освіти: заборгованість з виплат заробітної плати інженерно-педагогічним працівникам становила понад 24 млн грн, стипендій учням цих закладів – 30 млн грн і на харчування – 22 млн грн. У безвихідному становищі опинились навчальні заклади через їх заборгованість перед місцевими комунальними службами [20, арк. 47].

Підготовка закладів освіти до осінньо-зимового періоду щороку піднімає ще низку проблем, які не вирішуються, а лише поглиблюються. Через відсутність належного фінансування забезпеченість освітніх закладів твердим і рідким паливом, наприклад на 1997 р., становила близько 20 % від потреби. Ситуація ускладнювалась тим, що загальна заборгованість за комунальні послуги навчальних закладів і установ, підпорядкованих Міносвіти, на вересень 1997 р. складала 274 млн грн Міністерством освіти України велася робота з Міністерством фінансів щодо надання фінансової допомоги навчальним закладам для вирішення їх господарських проблем, але надходження коштів з державного бюджету залишались незначними. Керівництво Міносвіти неодноразово зверталось до Міністерства фінансів України із проханням знайти можливість виділити з держбюджету кошти на виконання робіт, пов'язаних з експлуатацією будівель та інженерних мереж у зимовий період. Ще один вихід Міністерство освіти знайшло наступний: звернулось до керівників обласних управлінь освіти, до керівників місцевих держадміністрацій з проханням знайти можливість допомогти освітнім закладам місцевого підпорядкування у вирішенні фінансових проблем, пов'язаних із завершенням як невідкладних ремонтних робіт, так і в придбанні необхідної кількості палива [21, арк. 57]. Проте слід вказати, що такі способи вирішення проблем ставлять під загрозу функціонування закладів системи освіти, адже їх діяльність залежить від волі чиновників.

Не була зупинена фізична та моральна руйнація матеріально-технічної бази та соціальної інфраструктури системи освіти, що мало суттєвий вплив на якість навчального процесу. Через відсутність

належного фінансування практично не проводилось оновлення матеріальної бази середніх закладів освіти. Обладнання навчальних кабінетів з фізики, хімії та інших дисциплін, шкільних майстерень, спортзалів оцінювалось як фізично зношене і морально застаріле. Забезпечення необхідними засобами навчання (хімреактивами, фізичними приладами, інструментами, дидактичним і роздатковим матеріалом) складало 20–30 % від потреби. Незадовільне забезпечення закладів освіти меблями не дозволяло укомплектувати класні приміщення партами у необхідній кількості відповідно до зросту дітей, що негативно позначається на стані їх здоров'я. Школи і дошкільні заклади не були забезпечені належним чином такими елементарними речами – крейдою, електролампочками, миючими і дезинфікуючими засобами. Наростали негативні процеси в системі дошкільної освіти переважно через відсутність коштів у місцевих бюджетах. Лише за 1997 р. мережа дошкільних закладів скоротилася більш як на 700 одиниць. Частина з них була реорганізована у загальноосвітні школи першого ступеня, освітні комплекси "дитсадок – початкова школа" та інші установи.

Скорочувались обсяги будівництва закладів освіти. Так, із передбачених планом будівництва на 1997 р. 108 середніх загальноосвітніх шкіл на 37,8 тис. місць збудовано лише 23 (11 тис. місць), що складає трохи більше 21 %. Із 43 дошкільних закладів на 4,5 тис. місць введено лише 5 на 735 місць. Не введено жодного середнього закладу освіти у Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Тернопільській, Херсонській, Черкаській областях та в Автономній Республіці Крим; у той же час ліквідовано 88 малокомплектних шкіл у сільській місцевості, в тому числі у Вінницькій області – 24, Полтавській – 23, Чернігівській – 21, Харківській – 13, Миколаївській – 7. Не завершено будівництво 19 навчальних корпусів, 9 навчальних приміщень для ПТУ, 15 гуртожитків, 2 котелень [22, арк. 49].

Ускладнилась кадрова проблема. За оперативними даними, до початку 1997/98 навчального року ліквідовано 13,9 класів-комплектів, у зв'язку з чим звільнено майже 13 тис. учителів (у Харківській області – 1,4 тис. вчителів, Київській – 1,9 тис., Дніпропетровській – 2,3 тис.). Разом із тим залишались вакантними 1,4 тис. посад учителів, у тому числі 491 – іноземної мови, 220 – української мови і літератури, 109 – історії тощо. Найбільша кількість вакансій в автономній Республіці Крим – 303, Донецькій – 202, Одеській – 181 та ін. областях. Внаслідок низького соціального захисту, існування заборгованості у виплатах заробітної плати продовжувався масовий відтік кадрів із системи професійно-технічної освіти. Тільки у 1996/1997 навчальному році звільнилось більше 3 тис. майстрів виробничого навчання та викладачів [23, арк. 51].

1999/2000 навчальний рік освітня сфера України починала з тими ж не вирішеними проблемами, що існували протягом всього десятиліття [24].

При розгляді питання щодо ситуації в освітній сфері на початок кожного навчального року колегія Міністерства освіти констатувала: "Незважаючи на складні економічні умови, новий навчальний рік у навчальних закладах загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти розпочався своєчасно і організовано" [25, арк. 37]. Було б принаймні дивним, якби в умовах розбудови держави та розгортання освітніх реформ, спрямованих на прогресивні зміни в системі освіти, новий навчальний рік розпочинався невчасно.

На засіданнях колегії Міносвіти аналізувалась поточна ситуація в освітньому середовищі та приймалися рішення у напрямку розв'язання актуальних проблем. Ухвали колегії Міністерства освіти України засідань початку 1990-х рр. передбачали заходи, спрямовані на поліпшення ситуації в освітній сфері: зобов'язати вжити необхідних заходів з усунення наявних недоліків, спрямувати діяльність педагогічних колективів закладів освіти на поліпшення навчально-виховного процесу, створення умов для навчання учнівської та студентської молоді, забезпечення усіх шкіл навчальними програмами, підручниками, класними журналами, навчально-наочними посібниками, вирішити питання про забезпечення навчальних закладів обчислювальною технікою, новими сучасними технологіями, розробити порядок відкриття гімназій, ліцеїв та інших навчальних закладів нового типу і видачі відповідних ліцензій; сприяти розширенню мережі навчально-науково-виробничих комплексів, вживати заходів щодо розвитку мережі шкіл-інтернатів різних типів, сімейних дитячих будинків, а також дошкільних закладів, в т. ч. нетрадиційних, розробити механізм впровадження ступеневої підготовки фахівців з вищою освітою згідно з новим переліком напрямків підготовки бакалаврів, розробити і здійснити заходи щодо встановлення контролю за роботою установ, які займаються питаннями проектування об'єктів освіти, капітальних ремонтів та ін.

На кінець 1990-х рр. рішення колегії, зокрема, передбачали: вжити заходи щодо недопущення згортання мережі позашкільних навчально-виховних закладів, забезпечити режим суворої економії, збереження існуючого парку обладнання, устаткування, налагодити ремонт меблів та інших виробів на місцях з метою продовження строків їх експлуатації, посилити організаторську роботу з оперативного вирішення питань будівництва навчальних закладів, розробити план та забезпечити виконання видання відомчої літератури (навчальних програм, методичних листів та інструктивно-методичних рекомендацій з навчальних

дисциплін) для всіх типів навчальних закладів, завершити роботу з розробки концепцій і державних освітніх стандартів з базових дисциплін, розробити інструктивно-методичні рекомендації про порядок створення та функціонування різних типів середніх загальноосвітніх навчальних закладів: гімназій, ліцеїв, вечірніх (заочних) шкіл, спеціалізованих шкіл (класів), шкіл-комплексів, приватних навчально-виховних закладів, шкіл національних меншин, запровадити поточний контроль за виконанням на місцях інструктивних положень, наказів міністра, рішень колегії з питань організації навчального процесу, прийому абітурієнтів, надання платних послуг і виконання цільових договорів на підготовку фахівців, посилити роботу у напрямку реалізації програми будівництва.

Аналіз архівних матеріалів засідань колегії Міністерства освіти переконує у наявності постійної уваги та контролю з боку Міносвіти до розгортання реформаційних процесів в освітній сфері. Разом з тим вивчення щорічних протоколів з розгляду питання про стан в освітній галузі на початок навчального року доводить, що низка проблем освіти – у першу чергу стан мережі освітніх закладів, їх матеріально-технічне та кадрове забезпечення – набули хронічного характеру. З року в рік вирішення не набували питання збереження та розширення мережі навчальних закладів, проблемним залишався пошук коштів для поліпшення матеріально-технічної бази освітніх установ, невисока заробітна плата та несприятливі соціальні умови постійно актуалізували питання кадрового забезпечення освітньої системи.

90-ті рр. ХХ ст. в освіті України – якісно новий етап її розвитку: формуються нові концептуальні засади, законодавча база, широкого розмаху набувають теоретичні розробки. Але реалії, практичне функціонування закладів освіти – це комплекс невирішених проблем, які, на жаль, залишались у 1990-х рр. не просто нерозв'язаними, а в умовах соціально-економічних кризових явищ загострювались. Дієвого механізму їх вирішення Міністерством освіти створено не було.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 17, спр. 147, арк. 56.
2. ЦДАВО України, ф. 116, оп. 18, спр. 9, арк. 58.
3. Там само, арк. 59.
4. Там само, арк. 62.
5. Там само, арк. 59.
6. Там само, арк. 64.
7. Там само, арк. 59.
8. Там само, арк. 68.

9. ЦДАВО України, ф. 116, оп. 18, спр. 51, арк. 40.
10. Там само, арк. 41.
11. Там само, арк. 42.
12. Там само.
13. Там само, арк. 44.
14. Там само, арк. 55.
15. Там само, арк. 52.
16. Там само, арк. 53.
17. Там само, арк. 56.
18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 208, арк. 39.
19. Там само, арк. 44.
20. Там само, арк. 47.
21. Там само, арк. 57.
22. Там само, арк. 49.
23. Там само, арк. 52.
24. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 303, арк. 99–109.
25. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 18, спр. 208, арк. 37.

Аналіз культурного діалогу України та Польщі: гастрольна, виставкова та фестивальна діяльність (2000–2005 рр.)

У статті викладено аналіз українсько-польських культурних зв'язків в контексті гастрольної, виставкової та фестивальної діяльності. Наведений матеріал свідчить, що культурний взаємобмін України та Польщі відбувається у різноманітних формах співпраці.

Ключові слова: культурні зв'язки, виставки, театральна діяльність, гастрольна діяльність, культурне співробітництво, національні меншини, концерти.

В статье изложенный анализ украинско-польских культурных связей в контексте гастрольной, выставочной и фестивальной деятельности. Приведенный материал свидетельствует, что культурный взаимообмен Украины и Польши происходит в разнообразных формах сотрудничества.

Ключевые слова: культурные связи, выставки, театральная деятельность, гастрольная деятельность, культурное сотрудничество, национальные меньшинства, концерты.

In the article the expounded analysis of ukraino-pol'skikh cultural connection is in the context of tour, exhibition and festival activity. The resulted material testifies that cultural trade-out of Ukraine and Poland, place is taken in the various forms of collaboration.

Key words: cultural connection, exhibitions, theatrical activity, tour activity, cultural collaboration, national minorities, concerts.

Одвіку поруч і разом живуть у серці Європи українці й поляки. Взаєминам наших народів вже понад десять століть. Однак лише в останні тринадцять років відносини між Україною і Польщею набули змісту та характеру добросусідства, рівноправності і справжньої дружби.

Історія сучасних українсько-польських відносин починається 2 грудня 1991 р., коли Республіка Польща першою у світі офіційно визнала державну незалежність України. А вже 4 січня 1992 р. між нашими державами було встановлено дипломатичні відносини.

У новітній історії розвитку відносин незалежної України з Польщею можна виділити чотири періоди: перший – 1992–1993 рр. – встановлення контактів, "відкриття" України для польської політичної еліти, підписання перших двосторонніх документів, обопільне вивчення можливостей партнерів; другий – 1993–1999 рр. – розвиток міжвідомчих

зв'язків та договірно-правової бази, виведення двосторонніх відносин на рівень стратегічного партнерства; третій – 1999–2003 рр. – наповнення реальним змістом українсько-польського стратегічного партнерства, що стає важливою складовою базових цінностей європейської спільноти. Польща, водночас із вирішенням завдань вступу в ЄС та НАТО, сприяє зближенню України з нами, стає "провідником" у здійсненні євроатлантичних та європейських інтеграційних прагнень нашої держави; четвертий період почався із вступом Польщі до ЄС 1 травня 2004 р., коли одним з головних пріоритетів зовнішньої політики Польщі став розвиток Східного виміру ЄС, насамперед – прагнення наповнити реальним змістом формулу стратегічного партнерства з Україною. Сьогодні у відносинах з РП напрацьовується модель відносин України з розширеним ЄС, і у цьому контексті значення українсько-польського співробітництва набиратиме ще більшої ваги для всього континенту, адже Україна як надійний та ефективний партнер разом з Польщею формують стрижень стабільності і безпеки в регіоні ЦСЄ.

Українсько-польським взаєминам притаманна висока інтенсивність двостороннього діалогу на найвищому, а також на регіональному та місцевому рівнях, зростання гуманітарних контактів та транскордонного руху. У цьому контексті вирішальну роль відіграла підписана 30 липня 2003 р. двостороння Угода про умови поїздок громадян, безпрецедентна формула якої "безкоштовні візи для громадян України – безвізовий режим для громадян РП" стала запорукою того, що на кордоні між нашими країнами не виникло нової завіси. Плідному розвитку двостороннього діалогу між Україною та РП сприяє також розгалужена мережа постійних консультаційних механізмів двостороннього співробітництва.

Зростають і поглиблюються культурні і гуманітарні контакти між нашими країнами, чому сприяє успішне проведення у 2004 р. програм Року Польщі в Україні, а у 2005 – Року України в Польщі. Співробітництво у галузі культури та освіти протягом останнього часу набирає нового виміру: у жовтні 2001 р. у м. Любліні, за ініціативи Президентів України та РП, відкрито Європейський колегіум польських та українських університетів, здійснюються спільні дослідження в галузі історії українсько-польських стосунків, україністики та полоністики. Велика увага приділяється забезпеченню представникам національних меншин – польської (147 тис. чол.) в Україні і української (близько 37 тис.) – в Польщі, належних умов для вивчення рідної мови [2, с. 8].

Сучасне українсько-польське співробітництво характеризується динамічним поступальним розвитком, що зумовлюється збігом національних інтересів країн-сусідів у багатьох сферах, їх глибинними історичними та культурними зв'язками. Проблема українсько-польських

культурних взаємин привертала увагу багатьох істориків. Серед таких дослідників слід відзначити Л. Зашкільняка, Т. Зарецьку, Ю. Макара, В. Колесника, Я. Ісаєвича, Л. Чекаленко, Г. Стронського, М. Кучерпи та ін. [6].

Для досягнення даної мети необхідно розв'язати наступні завдання:

- встановити стан дослідження проблеми в українській і польській історіографії та наявність відповідної джерельної бази;
- розглянути організаційне та правове забезпечення культурно-обміну між Україною та Польщею;
- виявити загальні тенденції та особливості театрального, виставкового та гастрольного співробітництва Польщі та України;
- виявити позитивні та негативні аспекти співробітництва в галузі культури, показати динаміку розвитку українсько-польських зв'язків протягом 2000–2005 рр. порівняно з сучасними напрямками співробітництва тощо.

Культурне співробітництво між Україною та Польщею є одним з важливих факторів розвитку стратегічного партнерства. Результатом такого партнерства стало проведення Днів української культури в Польщі та польської в Україні. У приморських містах Польщі – Гданську, Гдині та Сопоті – з 5 до 14 вересня 2000 р. проходили Дні України, що вже стали традиційними. Польські глядачі мали змогу ознайомитися з виставками "Сучасний живопис України" і "Традиційне українське народне мистецтво", подивитися виступи ансамблю "Гайдамаки", послухати солістів Одеського театру опери та балету Р. Зінкевича і Т. Шевченка у виставі Гданської опери "Травіата". Організатори провели кілька конференцій і дружніх зустрічей, які викликали зацікавленість з обох сторін [3, с. 102]. Ці Дні в Ягеллонському університеті у Кракові проходили 6–8 грудня 2001 р. Вечір був присвячений духовній спадщині Київської Русі. Потім представники Студентського братства Львівського університету ознайомили присутніх зі своїми поглядами на ситуацію в Україні, на зміни в політичному та релігійному житті [4, с. 53].

Протягом Днів культури відбувалося ознайомлення з архітектурою центру Кракова та зустрічі зі студентами Польщі, України, Литви, Росії, Башкирської Республіки (Уфа), Словаччини (Пряшів), Чехії (Прага). На вечорі релігійної музики в Галереї українського мистецтва виступили: киянка О. Богомолец, квартал з Криму, хор студентів зі Львова, вокально-інструментальний ансамбль під керівництвом О. Левчишин-Попович з Перемишля.

У рамках Днів культури пройшов відкритий семінар "Майбутнє польсько-українських відносин, пропозиції і завдання для вчених,

творців культури, видавців, політичних, суспільних і релігійних діячів". Також відбувся студентський літературно-музично-танцювальний вечір під назвою "Муза – доля – любов". Учасники заходів мали можливість взяти участь у богослужіннях за греко-католицьким та православним обрядами. Крім того, проходили постійні зустрічі з митцями, авторами малярської виставки зі Львова, перегляд робіт студентів різних осередків з Польщі та з-за кордону [4, с. 83].

У вересні 2003 р. у Варшаві проходили Дні Волині. У межах свят у приміщенні етнографічного музею експонувалася виставка "Волинський народний одяг", яку підготували наукові працівники Волинського обласного краєзнавчого музею. Також у програмі заходів проходив показ фільмів про голодомор 1932–1933 рр. в Україні та концерти відомих ансамблів області [1, с. 93].

У Києві з 26 до 31 жовтня 2005 р. проходили Дні культури Польщі. В їх організації взяли участь Посольство Республіки Польща в Україні, Головне управління культури Київської міськдержадміністрації, фірма "Київкіно", представництво кіноклубів ADF (м. Варшава) за спонсорської підтримки фондів ім. Св. Баторія та "Ренесанс". Урочисте відкриття Днів відбулося в столичному кінотеатрі "Україна", в фойє якого було розгорнуто фотовиставку "Обличчя кіно".

Отже, проведення Днів культури України в Польщі та Днів культури Польщі в Україні є одним із заходів співробітництва в галузі культури між двома країнами. На ґрунті культурного порозуміння формувалися відносини в різних сферах діяльності двох народів. Тому так необхідно їх проведення для України та Польщі на сучасному етапі.

Однією з найбільш дієвих та перспективних форм добросусідських відносин були гастролі професійних та самодіяльних творчих колективів обох країн. Так, на гастролях у Польщі в 2001 р. побувала заслужена капела бандуристів "Кобзар" з Тернопільської області, народний артист України, професор Київської консерваторії Б. Которович, самодіяльний хор "Надбужжя" Сокальського району Львівської області, ансамбль бандуристів Самбірської дитячої музичної школи "Писанка" та фольклорний ансамбль "Колосочки" [3, с. 5].

Не лише народні колективи, а й сучасні естрадні групи виїжджали до сусідньої країни на гастролі. Так, у 2002 р. в Україні у м. Чернівці протягом трьох вечорів провели свої концерти вокально-інструментальний ансамбль "Ліберо" та оркестр електро-поп-музики "Геа" з м. Сташова Тарнобжезького воєводства Республіки Польща [7, с. 12].

Виконавці класичної та камерної музики дарували своє мистецтво. Так, Львів приймав оркестр Варшавського камерного оперного театру. Твори Й.-С. Баха "Страсті від Св. Луки" були виконані у Домініканському

соборі. У м. Пісочне Сокальського району на Львівщині побував з концертами хор товариства "Холмщина" (Польща).

Серед студентських колективів обох країн існувала зацікавленість сучасними політичними, економічними й культурними процесами. Талановита молодь своєю працею сприяла поглибленню пізнання культури сусідньої країни. Таким прикладом може слугувати факт запрошення працівниками культури міст Катовіце та Закопане до Польщі талановитого піаніста, учня IV курсу Сєверодонецького музичного училища Ю. Багмета, що отримав спеціальний приз Міністерства культури та мистецтва Республіки Польща за свій виступ у польському посольстві у Москві. А студенти музично-педагогічного факультету Національного педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в 2003 р. побували у творчій подорожі до Польщі. Цей хор молодих виконавців під керівництвом викладача вишу В. Федоришина виступив у Кракові у костьолі історичного центру Вавель [5, с. 9].

Польські глядачі були вражені виступами дитячих колективів з України. У Польщі гастролювали: зразковий хор хлопчиків і юнаків Мукачівської хорової школи Закарпатської області, дитячий колектив бального танцю "Сучасник" з Івано-Франківська, фольклорний гурт "Візерунок" з Чернівців. З гастроями в Польщі побували також учасники зразкового хореографічного ансамблю "Калейдоскоп" Севастопольського палацу дитинства і юності [5, с. 13].

По лінії Міністерства культури і мистецтв України у Польщі гастролював Камерний оркестр Національної філармонії. Виконання класичної музики стало об'єднуючим фактором для музикантів двох країн. Підтвердженням є два концерти класичного струнного квартету "Радоменсіс" з польського міста Радом, що проходили 23–24 травня 2004 р. у Києві в костьолі Св. Олександра. Виступи колективу було організовано з ініціативи та за сприяння Посольства Республіки Польща в Україні, яке взяло на себе витрати, пов'язані з гастроями. Унікальність колективу полягає в тому, що в ньому виступають два українських скрипалі – солістка Національної філармонії України Н. Минко та соліст оркестру Національної опери України Б. Криса.

Особлива увага приділялася народним та фольклорним колективам, репертуар яких мав глибоко національний характер. З великою зацікавленістю зустрічали такі колективи за кордоном.

Гастролі в силу своєї багатоплановості і можливості спілкування з широкою аудиторією мають займати одне з провідних місць у культурному діалозі. Спілкування між учасниками гастролей та глядачами сприяє розширенню знань про іншу країну, покращує взаєморозуміння між народами, дає можливість формувати нові сприятливі відносини

для обох народів з урахуванням національних особливостей. Проведення таких заходів співробітництва між двома країнами слугує стверджувальним фактором розвитку добросусідських відносин та підтвердженням того, що Україна та Польща є стратегічними партнерами.

Слід зазначити, що, на жаль, гастрольна діяльність не мала сталого та прогресуючого характеру: відбувалися як підйоми, так і спади. Зокрема, якщо співставляти інтенсивність гастролей за ці роки, то на 2005 р., порівняно з 2002 р., їх кількість збільшилась в Польщі в 4 рази, а в Україні – у 2 рази. Найбільш активну участь у гастрольній діяльності брали колективи з Київської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Хмельницької, Волинської, Тернопільської областей та м. Києва. Центрами, які постійно приймали польські колективи, стали Львів та Київ. На жаль, сільська місцевість майже не була охоплена гастрольною діяльністю, що, безумовно, шкодило пізнанню культури сусіднього народу.

Аналізуючи активність сторін у царині виставкової діяльності, слід зазначити, що Україна почала проведення виставок з 1998 р., надалі діяльність похвالیлася і, починаючи з 2001 р., вийшла на пік своєї активності, яка дорівнювала шістьом заходам на рік. Це порівняно з 90-ми рр. удвічі більше.

У стінах Державної історичної бібліотеки досить часто відбувалися книжкові виставки, пов'язані з польською історією та культурою. Зокрема, в 2004 р. посольство Республіки Польща влаштувало виставку "Культура" – за незалежну Україну". Вона була організована з метою ознайомлення українців з польським журналом "Культура", який видається у Франції з 1947 р. польською мовою. Цей журнал надходить у 18 країн світу, де знаходяться осередки емігрантів з Польщі. Експозиція була організована за допомогою бібліотеки Академії наук у Гданську, бібліотеки університету ім. М. Коперніка у Торуні. Кияни ознайомилися з цим унікальним журналом, в якому було вміщено близько 500 статей, присвячених Україні [6, с. 19].

Часопис заснований видатним польським політичним та громадським діячем Єжи Гедройцем, який був його незмінним редактором. "Культура" мала на меті поширення української літератури у всьому світі, у зв'язку з чим там друкувалися переклади творів П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, М. Зерова, потім І. Драча, Л. Костенко. Разом з ним працювали такі прихильники українсько-польського порозуміння, як Юліуш Мерошевський, Єжи Стемповський, Єжи Клочовський, Юзеф Лободовський. Співпрацювали з часописом редактор журналу "Сучасність" Іван Кошелівець, письменник Юрій Лавриненко, професор Берлінського університету Богдан Осадчук та інші [8, с. 5].

У 2005 р. Україна взяла участь у 50-му Варшавському міжнародному книжковому ярмарку, де були представлені українські видання,

такі як "Веселка", "Либідь", "Наукова думка", "Основи" та інші. У рамках виставки проведено переговори щодо участі України у цьому престижному заході в жовтні 2006 р., складено плани спільних брифінгів та прес-конференцій.

З 2005 р. у Варшаві почало діяти Товариство опіки над архівом Літературного інституту в Парижі. Завдяки його роботі було передано в дар Україні два комплекти "Культури", "Історичних зошитів" та книг з "Бібліотеки "Культури": чотири томи бібліографії "Культури", "Зошитів", окремі книги Збігнева Бжезинського, Чеслава Мілоша, Пьотра Вандича, Гражини Помян, Яніни Ковальської, Станіслава Швянєвіча, Густава Герлінга-Груджинського, Павела Смоленського [8, с. 11]. Національна бібліотека ім. В. Вернадського від Товариства отримали комплект "Культури" та "Історичних зошитів", а Перший секретар Посольства Республіки Польща Богуслав Вожняк подарував примірник "захалавної" книжечки "Культури", яку читали польські та українські дисиденти в 70–80-х рр.

Значну роль у популяризації польської культури на території України відіграє Київська бібліотека ім. А. Міцкевича. Вона обслуговувала киян польського походження, студентів, що вивчають польську мову, та всіх бажаючих, яких цікавить культура сусіднього народу. При бібліотеці працювала літературно-музична вітальня "Пшиязнь", яка проводила різноманітні заходи щодо ознайомлення та розширення знань серед населення про досягнення в літературі та музиці польських митців. У 2004 р. до бібліотеки приїздили працівники польського радіо і телебачення для зйомок фільму про цю бібліотеку [9, с. 26]. Значну допомогу в поповненні сучасної, класичної літератури та періодичної преси надавало закладу Посольство Республіки Польща.

Серію книжкових виставок проводила й Національна парламентська бібліотека України. Виставка під назвою "Шляхами співпраці" відбулася в рамках оголошеної Генеральною Асамблеєю ООН всесвітньої програми "За діалог між народами". У 2005 р. відбулася демонстрація літератури, періодичних видань, книг з різних галузей науки, освіти, економіки, політики, культури Польщі. Також на цій виставці були представлені раритетні видання, що висвітлюють українсько-польські відносини і мають не тільки науковий та пізнавальний характер, але й історичний.

Слід зазначити, що багато відомих митців у Польщі, які народилися в Україні, поверталися до неї хоч на короткий час. Одним з них є відомий польський художник-авангардист Е. Красінський, уродженець Луцька, що побажав зустріти своє 70-річчя в Україні, в місті, де минуло його дитинство. Його виставка проходила в березні 2005 р. в художньому відділі Луцького обласного краєзнавчого музею [10, с. 43].

Відкриття музею відомого діяча польської культури стало доброю традицією. Так, у с. Тимошівці Кам'янського району Черкаської області в сільському Будинку культури було відкрито музейну кімнату видатного польського композитора і піаніста К. Шимановського.

Слід звернути увагу на проведення міжнародних виставок, в яких українські та польські майстри брали безпосередню участь. Досить часто організаторами таких виставок виступали фонд "Відродження" та "Український дім". Одним з прикладів проведення таких спільних дій може слугувати українсько-російсько-польська міжнародна виставка "Київські мистецькі зустрічі", що проходила з 3 до 19 листопада 2005 р. в м. Києві [11].

Численними були візити співробітників музеїв до своїх колег з метою ознайомлення з колекціями та досвідом роботи. Проведенню виставок фотографій належало значне місце в розвитку культурних відносин між Україною та Польщею. Зокрема, у 2003 р. в Музеї етнографії та художнього промислу НАН України експонувалися фотографії українських храмів на Лемківщині польських фотоаматорів з Жешува М. та Г. Гадлів.

Польське Товариство опіки над пам'ятками та польська Громадська комісія опіки над пам'ятками церковного мистецтва постійно організовували у Варшаві виставки "Пам'ятки церковного мистецтва в малюнках дітей і молоді.

Підсумовуючи, слід сказати, що виставкова діяльність є структурним елементом культурної співпраці між Україною та Польщею. Культурні та наукові досягнення кожної країни втілювалися безпосередньо в написанні літературних та мистецьких творів, за допомогою яких можна простежити еволюційний шлях розвитку певної спільності. Проведення виставок таких робіт розширювало кругозір та давало певні уявлення про особливості досягнень різних культур.

Виставкова діяльність мала найбільш сталий характер, порівняно з іншими видами культурної співпраці України та Польщі. Впродовж 2001–2005 рр. в Україні та 2001–2005 рр. в Польщі організовувалася максимальна кількість виставок. Проведений аналіз свідчить, що великою популярністю користувалися книжкові, мистецькі, фотовиставки, експозиції дитячих малюнків, робіт знаних майстрів та початківців.

Особливе місце в цьому процесі, на нашу думку, належить книжковим та фотовиставкам, практика проведення яких показує, що документальне відображення окремих фактів історії сусіднього народу дає надзвичайно велику інформацію для роздумів. А книги, представлені на виставках, дають змогу ознайомитися з поглядами багатьох учених та науковців на проблемні питання і спробувати знайти шляхи їх спільного вирішення. Представлені таким чином історія та досягнення двох

народів допомагають з'ясувати спорідненість двох культур, простежити їх закономірності, створити уявлення про розвиток важливих історичних подій.

Варто зупинитися на величезній популярності фестивального руху, завдяки якому ознайомлення з культурою сусідньої держави охоплює одночасно велику кількість населення. Починаючи з 2001 р., спостерігається підвищення активності в сфері організації різноманітних фестивалів в Україні. Так, їх кількість неухильно зростала з одного в 2001 р. до 6 в 2004 та 2005 рр. Найбільшої активності фестивальний рух в Україні набув у 2005 р., в якому було проведено 10 фестивалів. 2006 та 2007 рр. ознаменувалися невеликим спадом – до 9 та 8 фестивалів відповідно. Фестивальна діяльність у Польщі розвивалася не так активно і являє собою чергування як підйомів (2003 р., 2005 р.), так і спадів (2004 р. та 2006–2007 рр.). Серед проведених фестивальних заходів можна виділити такі групи: фольклорні, пов'язані із святкуванням Днів визначних особистостей, дитячі та молодіжні, музичні, церковні, народні колективи, старовинної й камерної музики та фестивалі національних культур.

Розглянемо фольклорні фестивалі, в яких часто брали участь дитячі колективи. У 2001 р. в Сумах відбувся Всеукраїнський фольклорний дитячий фестиваль, що був організований Міністерством освіти України, Всеукраїнською музичною спілкою, Товариством "Україна" та Міністерством у справах молоді [12, с. 4]. Польські фольклорні колективи з 2002 р. постійно беруть участь у Міжнародному фестивалі українського фольклору "Берегиня" (Луцьк) та фольклорному фестивалі "Коломийка" (с. Корничі Коломийського району Івано-Франківської області). Самодіяльний ансамбль танцю "Карпати" Івано-Франківського обласного науково-методичного центру народної творчості і культурно-освітньої роботи отримав у 2003 р. диплом лауреата Міжнародного фестивалю фольклору гірських земель, який відбувся в м. Закопане [12, с. 5].

Стосовно церковних фестивалів: молодий столичний колектив – Державний камерний хор "Київ", очолюваний диригентом М. Гобдичем, був удостоєний звання "Кращий хор церковної музики на території Європи 2003 року" на фестивалі церковної музики в невеличкому місті Хайнука [12], що розташований на кордоні Польщі, України та Білорусі. У фестивалі брали участь близько 50 творчих колективів з 16 країн Європи, Азії та Африки.

Фестивалі народних колективів, що ознайомлювали з традиціями та звичаями, набули популярності серед українських та польських глядачів.

Видовищними стали фестивалі національних культур. Зокрема, фольклорний ансамбль "Родовід" зі Львова, Львівський театр ім. Л. Кур-

баса та київський театр-студія "Будьмо!" з успіхом виступили на I Загальнопольському фестивалі національних меншин, що проходив у Тримісті [13, с. 12].

Фестиваль української культури, що з 1993 до 2003 рр. проходив у Сопоті, був перенесений ближче до українсько-польського кордону, в Перемишль, що посилило його організаційно-консолідує значення. На фестивалі завжди була присутня велика група виконавців з обох країн. Щорічне традиційне свято лемківської культури "Від Русаля до Яна" відбувалося в с. Зиндранові, поблизу м. Дуклі (Польща) [12, с. 7].

Фестивальна діяльність набула популярності завдяки охопленню широкого кола глядачів. Різноманітність таких заходів задовольняла велику кількість зацікавлених в ознайомленні з особливостями культури та традицій сусіднього народу. Поляки та українці, що мешкають на території сусідньої країни, мали змогу вільно спілкуватися, виконувати різні твори мовою своїх пращурів. Їх підтримка та проведення є свідченням виконання положень нормативно-правових актів щодо національних меншин на території двох держав.

Підводячи підсумок, зазначимо, що Україна та Польща здійснювали культурний взаємообмін, використовуючи різноманітні форми співпраці. Обома країнами проводилися Дні культури, концерти, виставки, фестивалі. Проведене дослідження свідчить про те, що країни зацікавлені у подальшому безпосередньому співробітництві між областями, воєводствами, містами, культурними та мистецькими установами, музеями, художніми школами, творчими спілками, об'єднаннями, установами та центрами культури. Адже це сприяє взаємозбагаченню культур українського та польського народів.

Активна діяльність культурно-освітніх та релігійних товариств сприяла розширенню вивчення української мови, літератури, історії та географії в Республіці Польща і польської мови, літератури та полоністики в Україні. Україна та Польща співпрацюють у сфері збереження на своїх територіях об'єктів історико-культурної спадщини та здійснюють відповідні заходи з їх охорони, реставрації, наукового дослідження та використання. Популяризація національного кіномистецтва проходила завдяки збільшенню обміну кінопродукцією, організації прем'єрних показів фільмів та проведення кінотижнів за участі кінематографістів двох країн. Проведення Днів культури, гастрольної, виставкової та фестивальної діяльності створювало можливості для формування уявлення про культуру сусіднього народу. Вбачається за доцільне розглянути можливість і необхідність здійснення таких заходів Міністерству культури та мистецтва України і Міністерству культури та мистецтва Республіки Польща: розбудова інфраструктури інформаційної мережі України та Польщі щодо відомостей про культуру сусіднього народу; удосконалення меха-

нізмів здійснення культурної співпраці, з особливою увагою до гастрольної та театральної діяльності до сусідньої країни; розширення території та кількісний склад учасників культурного діалогу України та Польщі.

У майбутньому ми бачимо роль українсько-польського тандему як головної рушійної сили інтеграційних процесів в центрі Європи, що сприятимуть зближенню і, в перспективі, об'єднанню всіх країн континенту в єдиній європейській спільноті.

Література

1. Uwagi Centrum Badań Polityki Naukowej i Szkolnictwa Wyższego Uniwersytetu Warszawskiego do założeń reformy nauki i szkolnictwa wyższego // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – № 1 (31). – S. 13–21.

2. Ireneusz Białecki. Międzynarodowe badania, debata i polityka edukacyjna / Białecki Ireneusz // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – № 1 (31). – S. 22–33.

3. Ewa Okoń-Horodyńska. Edukacja dla innowacji (Czy tylko wybrani skazani są na sukces innowacyjny?) / Ewa Okoń-Horodyńska // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – № 1 (31). – S. 34–54.

4. Jan Boguski. Rola uniwersytetu w regionalnym systemie innowacji / Jan Boguski // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – № 1 (31). – S. 55–64

5. Maria Wójcicka. Nauczyciele akademicki wobec zmian systemowych i strukturalnych w szkolnictwie wyższym / Maria Wójcicka // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – № 1 (31). – S. 65–84

6. Jacek Kochanowski. Komunikacyjny (polilogiczny) model zarządzania jakością w szkole wyższej / Jacek Kochanowski // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – № 1 (31). – S. 85–98

7. Чернега П. Партнерство розвивається / П. Чернега // Освіта. – 2004. – № 17. – С. 3–4.

8. Центральна Україна – Польща. В дослідженнях науковців та краєзнавців Кіровоградщини : в 3 т. – Кіровоград, 2004.

Т. 1. – 2004. – 432 с.

9. Стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє України і Польщі. – К., 2002 – 258 с.

10. Центральна Україна – Польща. В дослідженнях науковців та краєзнавців Кіровоградщини : в 3 т. – Кіровоград, 2004.

Т. 2. – 2004. – 61 с.

11. Голібард Є. По-сусідськи. Польський вектор / Є. Голібард. – К., 2004. – 122 с.

12. Центральна Україна – Польща. В дослідженнях науковців та краєзнавців Кіровоградщини : в 3 т. – Кіровоград, 2004.

Т. 3. – 2004. – 216 с.

13. Ликошина Л. С. Політичний портрет А. Квасневського / Л. С. Ликошина. – М., 2010. – 177 с.

Концептуалізація людської тілесності в сучасній культурології

У статті розглядаються особливості осмислення тілесності людини в культурології постмодерної доби крізь призму аналізу базових проблем культурних студій. Посилена увага приділяється впливу конструктивістської парадигми, уявленням про тілесний канон та "тілесну свідомість".

Ключові слова: тілесність, культурологія, дискурс, тіло, тілесний канон.

В статье рассматриваются особенности осмысления телесности человека в культурологии постмодернистской эпохи сквозь призму анализа базовых проблем культурных исследований. Усиленное внимание уделяется влиянию конструктивистской парадигмы, представлениям о телесном каноне и "телесном сознании".

Ключевые слова: телесность, культурология, дискурс, тело, телесный канон.

In article features of understanding the human corporeality in culturology of postmodern era through the prism of analysis the basic problems of cultural studies are analyzed. The special attention is paid to the influence of the constructivist paradigm, notions of bodily canon and "bodily mind".

Key words: corporeality, cultural studies, discourse, body, body canon.

В культурології ХХ – початку ХХІ ст. категорія тілесності розглядається в широкому смисловому діапазоні – від тіла людини до "тіла" всієї культури (причому вони обидва мисляться як взаємопов'язані і взаємоопосередковані, адже "культура антроповимірна, а людина – культуровідповідна" [9, с. 24]). Людська тілесність завжди перебуває в культурному контексті і покладена в основу всіх рівнів буття індивіда. Сучасний інформаційно-комунікативний простір центрований довкола тілесності та візуальності як ключових принципів своєї організації. Фундаментальну роль для культурологічного осмислення тілесності на початку ХХІ ст. відіграє та обставина, що ця категорія, за словами М. Можейка, позначаючи "факт присутності людини у власному тілі", сконструйована в контексті традиції, яка долає потрактування суб'єкта як трансцендентального і запроваджує до сфери філософської проблематики такі феномени, як сексуальність, афект, перверсії, смерть

тощо [13, с. 825]. Змінені стани свідомості як наслідок доведення тіла до "межової ситуації" (больового порогу, виснаження тощо), біль та насилля як соціокультурні явища, зв'язок сексуальних девіацій з суспільно-політичними трансформаціями й культурно-естетичним контекстом епохи – ось далеко не повний перелік тем і сюжетів, прямо пов'язаних з тілесністю людини, котрі активно аналізуються і переосмислюються в сучасній культурології. Важливе місце в цій дисципліні посідає розробка тематики, що стосується відмінного ставлення до тіла й тілесного досвіду у західній та східній світоглядних і філософських традиціях (зокрема, в контексті виявлення перешкод для міжкультурної комунікації).

Досить оригінальну культурологічну концепцію тілесності пропонує С. Денісов. Порівнюючи біблейські та філософські стратегії спасіння, він стверджує, що "тіло тісно пов'язане з душею, яка може з'єднуватися з тілом зовнішнім чином, а також здатна регулювати людську тілесність, ніби зростаючись із тілом, вживлюючись у його внутрішні структури. Таким чином, в тілесності можемо виокремити внутрішнє й зовнішнє тіла" [6, с. 185]. "Зовнішнє тіло" – це фізичний вигляд, манери поведінки, жести, пози, вибір одягу, що їх регламентують як влада, так і душа людини. "Внутрішнє тіло" формують органічні відчуття, емоції, пристрасті та потяги, переживання й афекти. На думку С. Денісова, "зовнішнє тіло регулюється естетичними та юридичними нормами, а внутрішнє – етичними нормами й відповідальністю". У зв'язку з цим еволюція тілесності мислиться процесом переорієнтації регулювання і контролю із зовнішнього тіла на внутрішнє [6, с. 187]. Висновок, до якого приходять російський вчений, дуже близький до міркувань М. Фуко про специфіку влади і контролю в новочасній Європі.

Попри величезний інтерес до соматичної проблематики в культурології, авторитетний фахівець у цій галузі І. Биховська відзначає: "Термін "тілесність" не може бути віднесений до усталених і загальноприйнятих понять..., відсутність його в широкому науковому обігу і пов'язана з цим відсутність узгодженості в його тлумаченні призводить до необхідності уточнення кожного разу" [3, с. 107]. Ніби на підтвердження цієї думки, український культуролог О. Івашина застерігає від невиправданого й необачного ототожнення категорій тіло та тілесність: "Тілесністю може вважатися, наприклад, матеріальність мови. Така матеріальність була центральною темою радикальних літературних практик, наприклад, сюрреалістів, П. Целана, А. Арто, оберіутів" [7, с. 144]. У постструктуралізмі, міркує вчений, під тілесністю розуміли найпростіші й найдостовірніші елементи досвіду, при цьому наголос робився на важливості матеріального "носія" для знака й на значущості "взаємопереходу сенсу і нонсенсу" ("Тілесність мови – це несеміотична основа самого означника, письма та голосу") [7, с. 145].

На думку В. Розіна, категорію "тілесності" до соціогуманітарного дискурсу було запроваджено саме під впливом культурології та семіотики, які відкрили, що в різних культурах тіло розуміється й відчувається по-різному (а поняття "біль", "хвороба", "організм" – не стільки "природні" стани тіла, як "культурні та ментальні концепції, котрі привласнює, формує і переживає людина"). Отже, тілесність – це "новоутворення, конституйоване поведінкою..., реалізація певної культурної і семіотичної схеми (концепту)" [14, с. 152].

Значну увагу культурологів у 1970–1980-х рр. привертала специфіка дослідження того, як "природні" на перший погляд ознаки тілесної поведінки при уважному погляді виявляються "артефактами", похідними від соціонормативних структур. Типовою у цьому відношенні є праця К. Гаульхофера, присвячена вивченню історії "положення ноги", де автор переконливо продемонстрував зв'язок цієї "природної" особливості з культурними уявленнями про форми "достойної" поведінки і про "правильну" та красиву тілесну поставу індивіда в громадських місцях [3, с. 126]. Інший німецький дослідник, Г. Люшен, показав, як такий, здавалося б, елементарний різновид тілесно-моторної діяльності, як манера ходити, може виявитися детермінованим соціально-політичними чинниками [11]. В цьому сенсі класичною для "культурних студій" слід вважати тезу: канони тілесної поведінки значною мірою залежать від концепції людини, покладеної в основу тої чи іншої культури (або й узагалі є похідними від неї) [3, с. 135].

Культурологічне осмислення феномену влади також досить часто передбачає звернення до соматичної проблематики. Відомий російсько-американський культуролог М. Ямпольський, продовжуючи лінію, започатковану Е. Канторовічем, і осмислюючи метаморфози влади в період переходу від абсолютної монархії до демократії, в роботі 2004 р. на матеріалах західноєвропейської історії від пізнього середньовіччя до Французької революції дослідив поступове послаблення "магії" тіла монарха й перенесення влади від нього до безособової структури відносин між співгромадянами ("соціального тіла"). Владу автор аналізує, насамперед, з точки зору її "тілесних" репрезентацій, візуалізованих форм її представлення. Детальний теоретичний розгляд метаморфоз влади здійснюється шляхом осмислення символізму "сакрального тіла" (через ордалії та міти), його ритуального жертвопринесення й редукції до алегоричної "монструозності", виключення з соціуму та ізоляції від нього [16].

Головна проблема, навколо якої сьогодні точаться дискусії культурологів, що займаються дослідженням тілесності людини, зводиться, схоже, до питання: як мислити безпосередність тіла поза дискурсами

(за О. Івашиною) і чи можливо це взагалі [7, с. 150]. Український культуролог, розвиваючи ідеї Ф. Саразіна, акцентує увагу на трьох принципових моментах: стирання відмінностей між біологічними та інформаційними системами (втрата тілом статусу кордону між "внутрішнім" для людини та "зовнішнім"); усвідомлення того, що тіло зовсім не є універсальною підставою для взаєморозуміння та злагоди між представниками різних культур; тілесність не наділена жодною трансісторичною субстанцією – отже, немає ніякої можливості для сучасного вченого-гуманітарія пізнати (або хоча б уявити) тілесний досвід людей минулого [7, с. 150]. Особливої гостроти й актуальності ці питання набувають у "мережевій" культурі "віртуального споживання", фундаментально вкоріненій не в реальних речах (товарах), а у віртуальних знаках, іміджевих символах та ідеях.

У вимірі культурологічному О. Івашина вбачає дві потенційні перспективи для вивчення тілесності: виявлення способів кодування тіла та наслідків їх застосування; осмислення "досвіду", отриманого індивідом через власне тіло. Перша перспектива тісно пов'язана з політичною історією та метафорикою, а також з усвідомленням того факту (одна з аксіом сучасного культурологічного дискурсу), що т. зв. кодування (картографування, семіологізація) тіла виявляється не стільки репрезентацією, скільки "виробництвом реальних тіл" [7, с. 153–154]. Аналізуючи погляди, ідеї та концепції провідних мислителів ХХ ст. стосовно соціокультурних вимірів тілесності, вітчизняний культуролог скрушно констатує, що сьогодні в гуманітаристиці домінує конструктивістська концепція як "остання істина історії тіла": тіло не самототожне біологічній "природі", не існує жодної "вихідної точки", яку можна було б зафіксувати ще "до появи дискурсу".

Іншою важливою проблемою сучасної культурології є тематика тілесного канону, актуалізована у зв'язку зі зростанням міждисциплінарної зацікавленості концептом "тілесної свідомості". Одним з найбільш продуктивних визначень категорії "канону тіла" вважаємо наступне: "Соціально-історичний показник, модель, зліпок, обмежений часом і простором існування в певному культурному ареалі, що накладається на сукупність рухливих чуттєво-перцептивних тілесних технік, властивих людині. Явище тілесного канону є ключем до будь-якого символізму, оскільки відображає людське тіло, трансформоване у знаки" [10, с. 42]. Осмислюючи ґенезу тілесних образів у західноєвропейській культурі від античності до сьогодення, українська дослідниця І. Кучма стверджує, що ці образи завжди формуються під впливом владного дискурсу, котрий проявляється у тілесних категоріях та практиках ідентифікацій, з ними пов'язаних. Історію європейської культури вчена

схильна розглядати як "історію тілесних канонів" шляхом виділення культурних періодів, протягом яких тілесність або домінує в дискурсі, або, навпаки, витісняється на його маргінеси [10, с. 42]. Необхідність ретельного вивчення тілесного канону кожної культурної епохи пояснюється тісною взаємопов'язаністю між соціальними й тілесними практиками, котрі формують історично відмінні типи тілесності, а також тією обставиною, що в процесі онтогенезу людське тіло "перетворюється на текст, згусток соціальної пам'яті, одночасно залишаючись і згустком природної (генетичної) пам'яті" [10, с. 41].

Теза про тісний зв'язок людини з технікою через особливості власної тілесності стала однією з засадничих аксіом культурологічного дискурсу після публікації у 1964 р. резонансної книги канадського мислителя-універсала М. Маклюєна "Розуміння медій". Вчений доводив, що всі електронно-технічні засоби комунікації (як, втім, і всі технічні засоби загалом) є тільки глобальним розширенням нашої власної тілесності назовні (наприклад, колесо – продовження ноги, а окуляри – ока тощо). Проте, з іншого боку, М. Маклюєн зауважував: "Будь-який винахід і будь-яка технологія являє собою зовнішню проекцію, або самоампутацію наших фізичних тіл, і таке розширення назовні вимагає нових пропорцій або нових рівноваг між іншими органами й розширеннями тіла... Використання або сприйняття всякої нашої проекції в технологічну форму з необхідністю означає прийняття її всередину себе... Саме тому ми, щоби взагалі користуватися цими об'єктами, маємо слугувати їм – цим розширенням нас самих – як богам або деякою мірою святим" [12, с. 54–55]. Екстраполюючи функції електронних медій на тіло людини і здійснюючи цю ж операцію у зворотному порядку, канадський мислитель використовував доволі колоритні соматичні метафори: "В електричну епоху ми носимо на собі, як власну шкіру, все людство" [12, с. 57]. Люди мусять ретельно осмислювати наслідки реалізації своїх бажань, оскільки "наша центральна нервова система, технологічно розширившись назовні, заангажує нас у життя всього людства і вживлює в нас весь людський рід" [12, с. 6]. Окремим напрямком "культурних студій", реалізованих у трансдисциплінарному руслі, є комплексний аналіз концептуалізацій "медіальної природи" людського тіла і його взаємодії з новітніми електронними мережами (фрагментація тіла медіатехнологіями, абстрагування і "спустошення" його в медіареальності). Як доводили П. Вірільйо, Ж. Бодріяр, М. Степанов, акцентування тілесності в медіареальності насправді обертається її інструменталізацією, функціоналізацією та маргіналізацією [15, с. 19].

Доволі поширеною темою в сучасній культурології є розгляд семіотичних можливостей людської тілесності, її знаково-символічного

та метафоричного потенціалу. Тіло або окремі його елементи виступають головними і найбільш поширеними метафорами політичного, культурного та соціального характеру. В подібному розрізі тіло індивіда осмислюється, в першу чергу, як специфічна знакова система, котра функціонує в межах інших знакових систем і усталених традицією символічних значень. Пізнання людини як істоти тілесної в подібній перспективі набуває характеру відчитування культурних знаків, що ними тіло марковане [5, с. 16]. З одного боку, тілесність як соціокультурний феномен конструюється значною мірою владно-політичними впливами (ідеологією), світоглядними орієнтирами та морально-етичними цінностями соціуму, його релігійно-культовими й повсякденними практиками. Проте з іншого боку, тіло людини справляє потужний вплив на всі перераховані сфери суспільного буття і свідомості (ця обставина дедалі виразніше усвідомлюється сучасними культурологами). Тілесні образи були й залишаються головними репрезентантами сенсів і значень, константами для верифікації змінних уявлень про простір та час.

Тіло як засіб комунікації – ще один доволі актуальний напрямок культурологічних студій, в якому наголос робиться на тому, що тілесність є, власне, ключовою "умовою можливості комунікації", а також містить у собі значний масив невербальних засобів для здійснення цієї комунікації [5, с. 311]. Головні висновки наукових робіт подібного характеру можна сформулювати наступним чином: тілесність детермінує значною мірою контекст розуміння й мислення у процесі спілкування (уможливлює інтерсуб'єктивне порозуміння); тіло безпосередньо залучене до спілкування, а "тілесні маніфестації" настільки ж важливі для комунікації, як і вербальні або матеріально-предметні її засоби [5, с. 312].

Осмислення тіла як культурного об'єкта, котре активно практикується культурологами від кінця 1990-х рр., нашоветується доволі часто на серйозні методологічні труднощі: в багатьох дискурсивних моделях тіло наділялося дуже відмінними естетичними, семіотичними й онтологічними сенсами. Так, Г. Кабакова стверджує, що інтерпретація структури тіла при аналізі текстів різних типів ускладнюється тією обставиною, що в мові (як і в культурі загалом) різні його частини отримують різні статуси. При цьому дослідниця опирається на розробки лінгвістів, зокрема Н. Арутюнова, й відзначає дискретність людського тіла, окремі елементи якого здобувають самостійний статус як функціональні деталі або "топографічні одиниці" [8, с. 9].

О. Велічкіна розглядає тіло як досконалий музичний інструмент, в якому закладені головні життєві ритми (пульсу, дихання, пересування у

просторі) і який зорганізовує невербальну звукову діяльність людини. Наводячи численні приклади "тілесно-інструментальної нероздільності" на матеріалах з російського фольклору й народної музичної культури, вчена приходиться до висновку про зв'язок людського тіла з музичним інструментом як складний і багаторівневий феномен, одночасно символічний та "інструментальний" ("тіло служить моделлю й вимірювальним "приладом" для виготовлення інструменту"). Тіло може осмислюватися як музичний інструмент, а інструмент – як тіло [4, с. 161–174].

Культурологічний аналіз тілесності дуже часто зосереджується на виявленні культурних сенсів соматичних аномалій, трансформацій "природної" тілесності в художньо-літературних текстах, а також на феномені "фрагментованої тілесності". Швейцарська вчена О. Буреніна, досліджуючи "органопоетику" – зображення анатомічних аномалій в мистецтві модернізму, – стверджує, що ці аномалії в культурі авангарду виступали одним з головних напрямків пошуку нових художніх сенсів. Зокрема, "тілесна надлишковість" потрактовувалася як ознака впорядкованості та креативності, а "тілесна недостатність" асоціювалася з руйнівним началом і стихійністю [2, с. 300–321]. "Зміна класичної парадигми, – за словами О. Буреніної, – котра відбулася на початку ХХ ст., започаткувала в художній культурі інші стратегії репрезентації людської тілесності, уможлививши появу поетики фрагментарної тілесності. Фрагмент людського тіла як тип зображення, в якому вміщене не все тіло суб'єкта, а тільки одна його частина – палець, рука, голова, око й т. д., – вигравав у цілого, здобував владу над цілим і тим самим виходив за межі фрагмента в традиційному сенсі, ставав пластичним образом нового, неklasичного цілого" [2, с. 323]. Культурно-символічну рецепцію міського простору як "велетенського тіла", поширену в Європі від кінця ХІХ ст. ("антропоморфний погляд на місто"), аналізують французькі культурологи К. Гальміш та Д. Бештель і російський вчений С. Неклюдов.

Осмислення простору як категорії соціокультурної неможливе без паралельного осмислення людської тілесності в онтологічному й культурно-історичному сенсах. Відомий американський культуролог Г. Гумбрехт, міркуючи про "виробництво присутності" в сучасній культурі, особливу увагу приділяє "перевідкриттю" людського тіла, котре, власне, й уможливорює "ефект присутності" в реальності (остання для дослідника завжди є "соціальною конструкцією" або "соціальною істиною", що її поділяє певна людська спільнота, проекцією свідомості, стосовно якої існує соціальний консенсус). Аналізуючи загальні тенденції розвитку гуманітарних наук протягом останнього тридцятиліття, автор спрямовує головний епістемологічний пафос книги на реабілітацію ефектів

чуттєвої, тілесної присутності у процесі пізнання культури, ігнорування яких робить наш досвід сприйняття культури неповним. Досліджуючи досвід "втрати себе", своєї тілесності атлетом у "сфокусованій інтенсивності" спортивної події, котра дає відчуття неопосередкованості й неповторної миттєвості присутності не лише учасниками змагань, але і глядачам, Г. Гумбрехт приходиться до висновку: медійний простір відеотрансляції спортивних видовищ створює ефект "злиття" з тілами атлетів "колективного тіла" глядачів, як присутніх на стадіоні, так і тих, чия увага прикута до телеекранів чи моніторів [1].

В масовій культурі Заходу від кінця ХХ ст. тілесно-візуальні маркери самоідентифікації та соціокультурної репрезентації індивіда вже витіснили духовно-етичні як основні. Візуально-тілесне мислення стало головним різновидом пізнання природного й соціального середовищ. Яким чином масова культура та активно рекламовані нею революційні біотехнології трансформують свідомість та тілесність сучасної людини і до яких соціокультурних наслідків це призводить у глобальному вимірі – саме ці проблеми на сьогодні розглядаються у статусі ключових в інтелектуальному просторі культурології.

Література

1. Gumbrecht G. In Praise of Athletic Beauty / G. Gumbrecht. – Cambridge : Belknap Press, 2006. – 346 p.
2. Буренина О. Органопозтика: анатомические аномалии в литературе и культуре 1900–1930-х годов / О. Буренина // Тело в русской культуре : сб. статей / сост. : Г. Кабакова и Ф. Конт. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – С. 300–323.
3. Быховская И. М. Homo somaticos: аксиология человеческого тела / И. М. Быховская. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 208 с.
4. Величкина О. Музыкальный инструмент и человеческое тело (на материале русского фольклора) / О. Величкина // Тело в русской культуре : сб. статей / сост. : Г. Кабакова и Ф. Конт. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – С. 161–176.
5. Гомілко О. Є. Феномен тілесності : дис. на здоб. наук. ступ. д-ра філософ. наук : спец. 09.00.04 "Філософська антропологія, філософія культури" / Гомілко О. Є. – К., 2007. – 420 с.
6. Денисов С. Ф. Библиейские и философские стратегемы спасения: антропологические этюды : учеб. пособ. / С. Ф. Денисов. – Омск : Изд-во Омского ГПУ, 2004. – 216 с.
7. Івашина О. О. Загальна теорія культури / О. О. Івашина. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 215 с.
8. Кабакова Г. От русской души к русскому телу? / Г. Кабакова, Ф. Конт // Тело в русской культуре : сб. статей / сост. : Г. Кабакова и Ф. Конт. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – С. 5–16.

9. Колесник М. В. Телоцентризм в эпоху массовой культуры / М. В. Колесник. – Омск : Изд-во АНО ВПО "Омский экономический институт", 2010. – 136 с.
10. Кучма І. Л. Канон тіла в західноєвропейській культурі / І. Л. Кучма // *Magisterium*. – К. : Стилос, 2000. – Вип. 5 : Культурологія. – С. 41–49.
11. Люшен Г. Взаимосвязи между спортом и культурой / Г. Люшен // *Спорт и образ жизни*. – М. : ФиС, 1979. – С. 18–39.
12. Маклюен Г. М. Понимание Медиа: внешние расширения человека / Г. М. Маклюен. – М. : Жуковский : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2003. – 464 с.
13. Можейко М. А. Телесность / М. А. Можейко // Грицанов А. А. Постмодернизм : энциклопедия / А. А. Грицанов. – Минск : Интерпрессервис ; Книжный дом, 2001. – С. 825–826.
14. Розин В. М. Как можно помыслить тело человека, или На пороге антропологической революции / В. М. Розин // *Философия науки*. – 2006. – № 5. – С. 33–54.
15. Степанов М. А. Опыт мышления тела: к эпистемологии Дитмара Кампера : автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. филос. наук : спец. 09.00.01 – "Онтология и теория познания" / Степанов М. А. – СПб., 2011. – 25 с.
16. Ямпольский М. Физиология символического / М. Ямпольский. – М. : Новое литературное обозрение, 2004.
Книга 1. Возвращение Левиафана: Политическая теология, репрезентация власти и конец Старого режима. – 2004. – 800 с.

УДК 94(477)"1920/1930"

К. П. Двірна

Політичний напрям діяльності профспілки РОБОС в період "великого перелому" за сторінками архівних документів

У статті на основі архівних документів розкрито основні складові політичної діяльності профспілки РОБОС в кінці 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст. Автор демонструє зникнення у цей період природних функцій профспілок – соціального та економічного захисту найманого працівника, утвердження в освітянських профспілках політизованих форм та методів діяльності профспілок промислово-виробничої сфери – організація соціалістичних змагань, створення ударних бригад та виробничих секцій, проведення виробничих нарад, "удосконалення" колдоговірної практики та ін.

Ключові слова: архівні документи, профспілка РОБОС, функції профспілок, соціальний захист, "великий перелом", колдоговір, соціалістичне змагання, ударні бригади, профспілковий рух, профспілкова освіта, інститут, ідеологізація, окрфілія.

В статье на основании архивных документов раскрыты основные составляющие политической деятельности профсоюза РАБПРОС в кон. 20-х – нач. 30-х гг. ХХ в. Автор демонстрирует исчезновение в этот период природных функций профсоюза – социалистической и экономической защиты наемного рабочего, утверждение в профсоюзах просвещения политизированных форм и методов деятельности профсоюзов промышленно-производственной сферы – организация социалистических соревнований, создание ударных бригад и производственных секций, проведение производственных совещаний, "усовершенствование" колдоговорной практики и др.

Ключевые слова: архивные документы, профсоюз РАБПРОС, функции профсоюзов, социальная защита, "большой перелом", колдоговор, социалистическое соревнование, ударные бригады, профсоюзное движение, профсоюзное образование, институт, идеологизация, окрфилия.

On the basis of archival documents revealed the main components of political union ROBOS in the late 20's – early 30's of the twentieth century. By demonstrating the disappearance of this period natural functions of trade unions – the social and economic security employee, establishing educational unions politicized forms and methods of industrial unions – industrial sector – the organization of socialist competition, creating shock

brigades and production sections of the production meetings, "improvement" koldohovir practices and so on.

Key words: archival documents, the union ROBOS, functions of trade unions, social security, "big change", koldohovir, socialist competition, shock brigades, the tradeunion movement, tradeunion education, college, ideological.

Профспілки в Україні перебувають нині на складному етапі розвитку та визначення свого місця в системі нових соціально-економічних відносин, а також в політичній структурі суспільства. Головним призначенням професійних спілок є представництво та захист трудових, соціально-економічних прав членів профспілок, налагодження конструктивного соціального діалогу між найманими працівниками, державою та роботодавцями. Як складова політичної системи суспільства та громадянського суспільства на сучасному етапі профспілки вступили у зносини з різними політичними партіями, і ці взаємовідносини набули досить специфічних ознак. Недовіра громадян України до профспілок, залежність сучасних профспілок від органів влади та партій, надмірна політизація профспілок та половинчастість профруху – це негативні тенденції у профрусі, що впливають на суспільно-політичне та економічне життя України.

Безумовно, сучасні процеси потребують нового теоретичного обґрунтування перспектив, а також об'єктивної оцінки минулого.

Ця стаття є першою розробкою з проблеми політизації освітянських профспілок УСРР кінця 20-х – поч. 30-х рр. XX ст. як складової історії освітянської галузевої профспілки. На архівних матеріалах профспілкових фондів авторка розкриває специфіку діяльності цієї громадської організації у вказаний вище період.

На нашу думку, історичний процес розвитку профспілкового руху в Україні протягом XX ст. має особливі віхи, де в силу об'єктивних чи суб'єктивних причин відбувалися історичні переломи та політичні метаморфози. Саме до таких особливих періодів розвитку слід віднести період "великого перелому" – 1929–1930-ті рр. XX ст. Вивчення суспільно-політичних та економічних складових цього часу дозволяє визначити тенденції змін як у державі, так і в діяльності профспілок.

Аналіз архівних документів переконує в тому, що освітянські профспілки стали заручниками сталінської системи керівництва у період "великого перелому". Показником ефективності їх роботи було виконання вказівок вищої профспілкової структури – ВЦРПС та партійної – ВКБ(б), підміна їх природної функції соціального захисту виробничими функціями та ідейно-виховними, а також їх повна заідеологізованість.

Наприкінці 20-х років XX ст. було покинчено з політикою непу. У життя втілювалась політична лінія "наступу соціалізму по всьому фронту". Нові завдання потребували реорганізації діяльності проф-

спілкових організацій. Серед політичних активістів, які виступали проти "звернення" нової економічної політики та "перебудови" профспілок, був лідер ВЦРПС – М. Томський. Щоб уникнути широкого обговорення чи дискусій з питання стратегії та функцій профспілок, Й. Сталін провів чистку профактиву, дискредитувавши прихильників опозиції в особі М. Томського.

Переломним етапом у діяльності профспілок та профспілковому будівництві став червень 1929 р. На цей час в центральній керівній профспілковій структурі було повністю усунуто прихильників М. Томського від керівництва проффрухом. Липневий (1929 р.) Пленум ВУРПС закликав професійні організації України допомогти оновленому ВЦРПС у боротьбі проти будь-яких проявів "правого ухилу" на чолі з М. Томським та його прибічниками. Протягом 1929 р. були поведені політичні чистки профапарату та масова ідеологічна обробка населення. Свідомо ліквідовувалися профспілкові органи або в них було проведено чистку від опозиційних та аполітичних елементів, які заважали подальшій політизації профспілкового руху.

Профспілка РОБОС (робітників освіти) ще з 1927–1928 р. перебувала під пильним оком партійно-державної номенклатури та переживала страшні політичні метаморфози "комуністичного штурму". Архівні матеріали переконують в тому, що на 1927 р. в УСРР було 42 оргфілії профспілки робітників освіти. Останні були підконтрольні та підзвітні структурі ВЦРПС. Свідченням цьому є фінансова документація та постійне перерахування профспілкових коштів від нижчих профспілкових структур до найвищої.

Суспільно-політичні процеси, ідеологічне протистояння, забезпечення форсованих темпів індустріалізації, наступ на приватника, пошук ворога у місті та на селі – все це торкнулося і освітянських структур в УСРР від школи до вишу.

Матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України демонструють проблему прискіпливого вирішення питання вступу різних верств населення до вишів у цей період. Так, в таємній "Інструкції до всіх прийомних комісій вузів УСРР на 1928–1929 учбовий рік" чітко визначалися соціальні групи та кількість запланованих місць у вишах УСРР. До соціальної групи селян, вказувалось в Інструкції, слід віднести членів сільськогосподарських комун, осіб з бідняцького елементу та членів сільськогосподарських артілей; середняків, але ні в якому разі не куркульський елемент. До соціальної групи службовців зараховувались в першу чергу діти членів ВУМБІТу, академіків та професорів, вчителів та їхні діти, а також сільська інтелігенція (вчителі, лікарі, агрономи, ветеринари, лісові робітники, землеупоряд-

ники, кооператори, що працюють на селі). До окремої соціальної групи кустарів зараховувались кустарі, що об'єднувались в артілях та є членами спілки кустарів, а також інші кустарі, що користуються виборчими правами. При вступі переваги мають нагороджені орденом Червоного Прапора, герої праці, колишні червоні партизани та червоногвардійці, інваліди Громадянської війни та ін. Відзначимо, з кожної категорії на 1928–1929 рр. встановлювались конкретні показники щодо прийому у виші [1].

Неодноразово в ЦК КП(б)У надходили таємні повідомлення-доноси, де на конкретних фактах дописувачі демонстрували приклади навчання "кулацьких дітей" у вишах, в тому числі – в педагогічних. Так, в одному з таких повідомлень вказувалось, що, перебуваючи у справі хлібозаготівлі в одному з сіл Березанського району вивчено контингент студентів з цієї місцевості. Склад студентів є наступним: 11 – діти куркулів, 7 – середняків, 3 – бідняків; учні професійних шкіл мають наступний вигляд: 8 – діти куркулів, 3 – середняків та 7 бідняків.

Батьки одного студента Полтавського інституту (куркулі) мають в цей час 4 десятини землі, а до революції мали 120 десятин. Іншого – мають 14,5 десятин, до революції вони мали 80 десятин. Батьки одного учня профшколи мають 12 десятин (до революції мали 80 десятин). Всі вони направлені та прийняті на навчання так само, як бідняки та середняки. Автор цього подання вказував на те, що при вступі на навчання слід брати довідку про матеріальний стан сім'ї до революції [2]. Аналогічна інформація направлена у вищі інстанції за підписом С. Семко [3]. До речі, в другій половині 30-х рр. XX ст., досліджуючи педагогічні виші УСРР та особові справи студентів, авторка публікації переконалась в тому, що у цих документах обов'язковою була довідка про соціальний стан родини та наявність землі у її користуванні.

Одним із важливих напрямів діяльності та ідеологізації профспілок є система профосвіти кінця 20-х – поч. 30-х рр. XX ст. На 1930 р. діяли шестимісячні курси профактиву, що розпочали свою роботу з 1 жовтня 1930 р. На цих курсах передбачалося навчання п'ятдесяти курсантів від профспілки РОБОС. Навчальні частини за кожного із слухачів профспілкам мали перерахувати 240 крб. На стипендію було визначено суму 600 крб. Всього витрати на кожного слухача становили 840 крб. За рознарядкою від Києва та Харкова було відправлено на навчання по 4 представника, від Дніпропетровська, Одеси та Вінниці – по 3, решта організацій представляли 1–2 слухачів від свого регіону [4].

Кількість місць та система профосвіти визначалася спеціальною постановою "О местах в межсоюзные профшколы" Секретаріатом ВЦРПС від 7 червня 1930 р., де утверджувалася чітка рознарядка по

ЦК Спілок на 6- та 10-місячні міжсоюзні профшколи. Для освітян було визначено 500 місць в 6-місячні та 50 місць в 10-місячні профшколи. У постанові вказувалося, що фінансові витрати на діяльність осередків профосвіти мали бути здійснені за рахунок культфондів, але не повинні зачіпати "клубне будівництво". Архівні документи переконують, що і в системі профспілкової освіти існувало чітке підпорядкування Вищої школи проффруху України структурі профосвіти ВЦРПС [5].

Складовою системи профосвіти в цей період стали школи профграмоти, гуртки та профкурси. Всеукраїнська рада професійних спілок у документі від 7 жовтня 1930 р. роз'яснювала, що 25-го жовтня 1930 р. вийде спеціальний бюлетень, де будуть вміщені матеріали до 1-го заняття школи профграмоти. Тематика цього заняття є наступною: "СРСР – країна соціалізму, що будується". Наступні бюлетені присвячені темам: "Боротьба за промфінплан", "Профспілки та питання в п'ятиріччі", "Профспілки та робота на селі", "Перебудова роботи, профспілкові оргпитання" тощо [6]. У цей період Всеукраїнська рада профспілок пропонує у всіх школах Профграмоти на семінарах окремими заняттями розглянути тему: "Підсумки 3-го Пленуму ВУРПС та 4-го Пленуму ВЦРПС" (розробка цієї теми вміщена в журналі № 1 ВЦРПС "Лицем до виробництва"). Окрім вищевказаних форм, у системі профосвіти в цей час також діють Всеукраїнські курси комсомольців-профробітників, які розпочали свою роботу 1-го лютого 1930 р.

Архівні документи засвідчують той факт, що на 1930 р. були організовані місячні курси-курорт для керівників профспілкових структур (голів, секретарів, завсекторами). Ця інформація мала місце у повідомленні "До всіх голів Окрфілій" від 30 травня 1930 р. Програма цих курсів була політизована і містила наступні дисципліни: діалектичний матеріалізм – 30 год., основи теорії радянського господарства – 30 год., основні проблеми марксистської педагогіки – 20 год., ленінське вчення про проффрух – 12 год., основні моменти міжнародного проффруху – 18 год. Передбачалось, що робота на курсах буде поставлена так, що слухачам можна буде скористатися й лікуванням. Президія ЦК Профспілки освітян встановлювала рознарядку для України лише 5 місць [7].

Рівень заполітизованості навчання в цей період демонструє список необхідної літератури для передкурсової підготовки керівників крайових та обласних профспілкових осередків. Обов'язковими були праці з курсу діалектичного матеріалізму: Ф. Енгельса "Анти-Дюринг", Луппол "Ленін як філософ", Карзави "К вопросу о теоретических корнях правого уклона" (Журнал "Большевик". – № 2. – С. 27–17), IX та X "Ленинские сборники" та ін.

Щодо вивчення актуальних питань історії радянської держави, то рекомендувалися роботи В. Молотова, В. Мілютіна, Сирцова, а також тези виступу т. Яковлева на XVI партз'їзді та т. Куйбишева на XVI партз'їзді. При вивченні історії та теорії профруху основними джерелами визначалися Ленінські статті та виступи керівників партії в різні історичні періоди. Цікавим є той факт, що при цьому вказувалося, що профспілкові документи слід вивчати без вступної частини дослідника Яроцького (це автор багатьох досліджень з історії та теорії профруху, що на цей період розцінювався офіційною владою як ворожий елемент – прим. авт.).

Влітку 1930 р. Всеукраїнська рада профспілок звернулася з відозвою "До всіх ВУКів спілок", де заявляла про початок підготовчої роботи щодо організації 6-місячних курсів для профактиву (робітників-ударників). За вказівками директивних організацій та за згодою Наркомпросу за головну базу 6-місячних курсів було утверджено Оккредпартшколи. Завсектором профкадрів ВЦРПС Д. Розенфельд вказував, що цей напрям роботи буде проводитися також за відповідною рознарядкою [8].

Політизацію профспілкової освіти можна продемонструвати на виданнях цього часу для шкіл профграмоти та для викладання курсу Профруху в Радпартшколах. 30 серпня 1930 р. видавництво ВУРПС ("Український робітник") повідомляє про вихід нового підручника "Курс профруху", який підготовлений до друку Д. Розенфельдом. Цей курс "вдосконалено" відповідно до останніх рішень ВЦРПС, Постанов XI з'їзду КП(б)У, XVI з'їзду ВКП(б) тощо. Структура підручника переконує, що ідеологічні питання та політизація профспілкового руху є домінуючими. Підручник містить наступні теми. Перша тема "СРСР – країна соціалізму в процесі будування". Тема № 2 "Завдання профспілок в добу реконструкції". 3-тя тема "Профспілки у боротьбі за Профінплан". Окремі теми (4-та, 5-та та 6-та) розкривають участь профспілок у розбудові села, нацкультурному будівництві та вирішенні завдань праці. Автор підручника по-новому розкриває організаційні питання профруху, форми та методи діяльності профспілок відповідно до нових реалій реконструктивної доби (тема № 7). Міжнародний профспілковий рух виписаний автором цього підручника в досить оригінальному варіанті ("Профспілки за кордоном") "Реформізм та націонал-фашизм". Теоретичними складовими змісту підручника є теми "Червоний інтернаціонал профспілок", "Профспілки та партія", "Ленінізм у профрусі". Аналіз вищевказаного змісту навчально-методичної літератури є яскравим свідченням заідеологізованості профспілок, виконання останніми компартійних директив та політичних настанов, а також підпорядкованість профспілкових структур найвищій складовій політичної системи – партії ВКП(б).

На початок 30-х рр. XX ст. політика щодо підготовки кадрів для профспілкової роботи суттєво змінюється відповідно до змін самих профспілкових структур, форм та методів їх діяльності, які дублюють функції партійних, державних структур та виробничих організацій. Так, у постанові Президії ВУКу РОБОС "Про підготовку профкадрів" вказувалося: "Завдання, що поставила партія над нашою спілкою, вимагають рішучої перебудови профспілкової роботи, виявлення та підготовки нових кадрів, що могли б повести за собою маси громадян, стати на чолі соцзмагання та ударництва, відповідно скерувати творчу ініціативу та активність освітян, що мобілізуються профспілковими організаціями для практичного здійснення директив партії" [9].

Відповідно до цих постанов, освітяни, так само як і інші верстви населення, були задіяні у напрямі не тільки культурно-освітньому та ідейно-політичному, а також у практичних напрямках "будівництва соціалізму по всьому фронту." Ще в другій половині 20-х рр. XX ст. освітяни були задіяні у виконання планів індустріалізації, надаючи постійну фінансову допомогу державі. Так, у службовій записці до ВЦРПС № 721 від українського комітету Спілки робітників освіти м. Харків зазначалося: "Сповіщаємо, що до 19 грудня 1927 р. надійшло на будівлення літака "Червоний освітянин" 32425 крб 43 коп." Аналогічно 31 грудня 1927 р. від УСРР Всеукраїнського Комітету профспілки робітників освіти СРСР РОБОС до ВЦРПС надійшло наступне повідомлення: "Переправляємо на Ваш банківський рахунок в Українбанкові № 1680 50 відсотків решти суми на будівлення літака "Червоний освітянин" [10]. Наприкінці 1927 р. до вищих профспілкових інституцій також було відправлено інформацію наступного змісту: "ВУРПС із цим пересилає вам до відома копію листа № 2081 – Чернігівської ОРПС – про порядок надіслання коштів на ескадрилю "РОЗРИВ". Злобін" [11].

На початку 30-х рр. Спілка РОБОС бере і надалі активну участь у реалізації компартійних постанов щодо виконання плану індустріалізації. Так, 21 березня 1930 р. Херсонська спілка працівників освіти звітується перед Центральним бюро наступним повідомленням: "Згідно постанови загальних зборів членів СНР (секції наукових працівників) відраховується ½ коштів на літак "Науковий працівник". Щодо наслідків на 3-тю позику, то всі члени СНП за постановами наукових керівників передплатили позику в розмірі місячної платні. Аналогічна інформація надійшла у цей час від Полтавського управління округу, де бюро Полтавської СНП повідомляло, що наукові робітники, члени секції 3-тю позику індустріалізації передплатили на 137 % місячного утримання. Ніжинська секція звітувалася про те, що передплатою 3-ї позики

індустріалізації охоплені всі члени секції, а сума оплати складає 9985 крб. У виконання планів індустріалізації були включені й низові ланки профспілки РОБОС. Так, Старосільська райфілія повідомила про те, що членами цієї спілки 18 серпня 1930 р. проведено суботник на користь індустріалізації. "Роботу виконували на питомнику радгоспу, де працювало 40 чоловік і отримали по 80 коп. на працюючого. Бригада заробила на користь індустріалізації 32 крб та перерахувала ці кошти на рахунок ВЦРПС" [12]. Окремі структури профспілки РОБОС повідомляли центральні профспілкові структури, що підписалися на 4-ту позику індустріалізації, а на 6 жовтня 1930 р. сума грошей становила 5815 крб.

Політичний напрям діяльності профспілки РОБОС демонструє участь членів організації у різних заходах, які організовані партійними, державними, військовими та релігійними структурами УСРР. Профспілка РОБОС була задіяна у виконання важливих завдань українізації, яка утверджена як важливий політичний напрям ще в 1923 р. В кінці 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст. цей напрям роботи є особливим у профспілкових структурах. Для профспілок було розроблено окремий план проведення місячника української культури, де визначалися важливі організаційні заходи щодо виставкової роботи, екскурсій, лекторіїв, конференцій, а також посилення культурно-масової роботи, особливо на селі. В спілці робітників освіти РОБОС розроблено план другого культпоходу по спілці. Серед важливих питань посилення форм та методів українізації слід відмітити організацію бригад для обстеження стану українізації культосвітніх установ, організації гуртків українознавства, культпоходів до театрів тощо. Звіти Окрфілії профспілки РОБОС до ВУК РОБОС засвідчують виконання плану заходів у цьому напрямі. Так, з ініціативи членів профспілки освітян створено бригаду письменників (Панів, Божко, Ржицький), яка перебувала в Луганську 5–7 червня 1930 р. Вони відвідали профспілкові організації, виробничі осередки тощо. В будинку науки та техніки організували літературний вечір, де присутніми були 700–800 слухачів. С. Божко виступив із своїм твором "В степах". Ржицький читав уривок з власного твору-роману "Чорне озеро", а Панів читав власні поезії – "Дим над Хартицею" та "Донбас". Відвідавши завод ім. Артема, письменник Панів передав заводу портрет Шевченка від Інституту імені Шевченка. Проведення місячників української культури передбачало наступне: "... провести огляд роботи щодо стану українізації, ролі та досягнень в соцбудівництві та будівництві української культури вишів, наукових установ і масових культосвітніх установ..." [13].

У березні-травні 1930 р. було організовано двомісячник нацкультвишів України. Основним завданням членів профспілки РОБОС було

перевірити діяльність з організації навчання та громадської роботи; популяризувати серед студентства основні успіхи національно-культурного будівництва, а також провести роботу з українознавства. Вишівські профспілки на цей час ініціювали створення діючих комісій з перевірки роботи, а також проведення по всіх факультетах підсумкових загальних зборів. В інститутах було запропоновано заслухати наступні доповіді: "Зрушення в економіці України за роки пролетарської революції", "Сучасний стан розвитку української пролетарської літератури", "Під'ярмлена Україна" (Західна Україна, Закарпаття, Буковина), "Ревізія макросхеми історії України (Яворщина)", "Процес СВУ" тощо. До відома всіх студентів та викладачів вишів доведено інформацію про те, що у інститутах розпочато вечірній курс лекцій з "Історії класової боротьби на Україні".

На 1931 р. профспілка РОБОС проводила роботу з підготовки кадрів системи Радпартшкіл. Основне завдання цих шкіл полягало у підготовці партійних та комсомольських робітників для промисловості та соціалістичного сектора сільського господарства. Відповідно до завдань того часу радпартшколи поділялися на колгоспні та промислові. Ці навчальні осередки мали відділи пропагандистсько-політичний та партійно-організаторський. Період навчання складав 2 роки. Зараховувалися особи віком від 20 до 35 років. За планом жінки мали складати 25 % від загальної кількості [14].

Освітнянські профспілки також були залучені до важливого напрямку роботи – участі у кампанії призову до лав Червоної армії. 10 червня 1930 р. до всіх профорганізацій було надіслано повідомлення ВУРПС щодо забезпечення чіткої та активної роботи профспілок у кампанії прозову до лав Червоної армії. В документі вказувалося, що "призов до армії повинен стати для профспілок оглядом всієї їхньої військової роботи". Профспілки мають розгорнути соцзмагання за проведення кращої призовної кампанії. Цей напрям роботи обумовлений міжнародними подіями, ростом військової небезпеки та підготовкою "буржуазії всього світу до війни з СРСР". З іншого боку, "широкий розмах соціалістичного будівництва на базі соціалістичної бази викликають опір рештків соціалістичної країни, які в наступну призовну кампанію будуть прориватися до лав Червоної армії з метою шкідницької роботи там".

На осінь 1930 р. профспілкові організації РОБОС виконують чергову постанову Секретаріату ВУРПС від 3-го листопада 1930 року, якою зобов'язуються взяти активну участь у "декаді оборони" з 15 вересня до 25 листопада цього ж року. В цій постанові передбачено, що всіма організаціями декада оборони повинна максимально бути використана задля виховної роботи щодо героїзації у війні, висвітлення виконання

п'ятирічки за 4 роки, розвитку соціалістичного змагання та ударництва. Освітянські профспілки повинні сприяти розвитку ударництва, проведенню політичних заходів у клубах, активізувати роботу ударників тощо.

Відзначимо, що в цей переломний період змінюються підходи щодо підписання колдоговорів, а сам колдоговір має політичний окрас.

У практиці утверджувалась система підписання типового колдоговору. В проекті колдоговору, що укладено між МК колективу апарату ВУКу РОБОС та Президією ВУКу РОБОС вказано, що колективний договір ставить основним своїм завданням здійснити на засадах рішень XVI партійного з'їзду та V Пленуму ВЦРПС перебудову профспілкової роботи і цим забезпечити найуспішніше виконання завдань, що стоять перед робітничим класом у галузі соціалістичної реконструкції народного господарства, індустріалізації країни, соціалістичної перебудови сільського господарства, забезпечити виконання п'ятирічки за 4 роки й на цих засадах поліпшити матеріальний і культурно-побутовий стан працівників. Сторони, що підписали колективний договір, зобов'язувалися: правильно організувати процес роботи апарату на основі соціалістичної раціоналізації, зміцнювати пролетарську трудову дисципліну та комуністичне ставлення до праці, організація ударних методів роботи, розгортання соцзмагання й ударництва, запровадження жорсткого режиму економії, боротьба за чіткість роботи апарату, боротьба з бюрократичними явищами в апараті та ін.

Однією з важливих форм роботи профспілки РОБОС були виробничі наради. Так, виробнича нарада колективу співробітників ВУКу РОБОС 25 серпня 1931 р. розглядає важливі питання виробничо-організаційного характеру, які мають характер зборів, однак назву мають відповідно до вимог часу – виробнича нарада [15]. Переломним моментом колдоговірної практики у вишах та у секціях наукових працівників став початок 30-х рр. Деякий час колдоговори зовсім не підписувалися, тому що наркомати, які утримують виші, не дали розпорядження про підписання умов колдоговору.

Відзначимо, що у практиці профспілкової роботи на початок 30-х рр. практикувалося нововведення – підписання спільних домовленостей між окремими організаціями. Так, на 1930 р. діяла домовленість між Спілкою сільськогосподарських працівників та Профспілкою освітян. У документі від 8 квітня 1930 р. за № 400/012 вказувалося про те, що з метою посилення культурно-масової роботи між ЦК Спілки сільськогосподарських працівників та ЦК Спілки працівників освіти підписується домовленість-договір. Для підведення результатів виконання домовленостей буде створена комісія із представників республіканських, крайових, обласних правлінь спілки РОБОС та Сільгоспсїроб. Представ-

никами обох профспілкових структур розроблено спеціальну інструкцію, за якою передбачалось визначати результативність цієї співпраці [16]. РОБОС згідно з зобов'язаннями має звітуватися за напрямками "ліквідація неграмотності", "підготовка працівників", "організація шефства над низовими організаціями". У свою чергу, спілка Сільгослісроб за договором із спілкою РОБОС має звітуватися за напрямами організації гуртків, з вивчення агромінімуму та профграмотності, підготовки абітурієнтів на навчання, з радіоустановок та кіноперевезення, оздоблення будинків батраків, зв'язків із сільськими школами тощо. Профспілка РОБОС на цей час бере активну участь у посівних кампаніях [17], а також у боротьбі з неписьменністю, що визначалися спеціальними партійними постановами.

Аналіз архівних документів переконує, що профспілка працівників освіти у період "великого перелому" проводила активну роботу в напрямку політизації та ідеологізації всіх сфер діяльності. Порівняно з непівською добою в кінці 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст. у профспілковому будівництві та функціях профспілок відбулися кардинальні зміни. Принцип демократичного централізму утвердився в організаційній будові освітянських профспілок за прикладом партії та державних структур. Водночас, окрім профспілкового підпорядкування, останні виконували вказівки державних інституцій та керівної партії, дублюючи їх функції.

Освітянські профспілки виконували компартійні директиви з індустріалізації, колективізації та культурної революції. Державні позики освітян на індустріалізацію у вигляді грошових перерахувань з усіх профспілкових структур УСРР є свідченням цьому.

Архівні документи є переконливим свідченням того, що загальні суспільно-політичні тенденції щодо виявлення ворогів та боротьби з ворожими елементами торкнулися і освітянських профспілок. Їх політична діяльність була направлена на розвінчування правого ухилу у профрусі, пошуку ворожих елементів навіть серед студентів вишів, дослідників питань теорії та історії профспілок тощо.

Система профспілкової освіти на цей час є догматизованою та політизованою. Навчальні програми передбачали вивчення чітко визначених напрямів, де домінували директиви партії та держави, матеріали розвінчування ворожих елементів, виконання планів перших п'ятирічок, успішне виконання ідейно-пропагандистського, освітнього та культурного напрямів роботи в період реконструктивної доби.

Профспілка РОБОС в кінці 20-х – на початку 30-х рр. була задіяна у роботі з підготовки партійних та комсомольських робітників для промисловості та сільського господарства (система Радпартшкіл), а також інститутів Червоної професури. На 1931 р. профспілка РОБОС

активно проявила себе в антирелігійній кампанії та організації прийому абітурієнтів до Всесоюзного антирелігійного Університету з радіо. Скрупульозну роботу члени освітянських профспілок проводили у напрямі військової роботи (кампанія призову до лав Червоної армії, "Декади оборони") тощо. Політична діяльність профспілок та політико-виховна їх функція на цей час ставали визначальними.

Документи профспілки робітників освіти засвідчують фактичне зникнення природних функцій профспілок – соціального та економічного захисту найманого працівника. В освітянській сфері в цей період були апробовані всі форми та методи діяльності профспілок промислово-виробничої сфери (організація соціалістичних змагань, створення ударних бригад та виробничих секцій спілки робітників освіти, проведення виробничих нарад тощо). Колдоговірна система, що в класичному варіанті регулює зносини між найманим працівником та роботодавцем, в цей час практично була ліквідована. Колдоговір набирав вигляду уніфікованого документа, де основним завданням було не забезпечення соціального захисту працівника, а реалізація рішень партійних з'їздів, тим самим забезпечити найуспішніше виконання завдань у напрямі соціалістичної реконструкції народного господарства, індустріалізації країни, соціалістичної перебудови сільського господарства, забезпечити виконання п'ятирічки за 4 роки та ін.

Термін "великий перелом" як період утвердження сталінського тоталітаризму, на думку автора, є доцільним у трактуванні функцій профспілок кінця 20-х – початку 30-х років ХХ століття. "Великий перелом" в освіті та освітянських профспілках передбачав підготовку пролетарських спеціалістів "нового типу", які повинні працювати над виконанням генерального плану соціалістичного будівництва, "озброюватись" вагомим запасом знань та готуватися до боротьби на ідеологічному фронті. В профспілковій роботі ці напрями стали домінуючими та визначили кардинально нові тенденції профспілкової роботи, в тому числі і в освітянських профспілках.

Література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 20, спр. 2704, арк. 44.
2. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2704, арк. 14.
3. Там само, арк. 21–22.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 2717, оп. 3, спр. 427, арк. 69.
5. Там само, арк. 79.
6. Там само, арк. 4.
7. Там само, арк. 13.

8. Там само, арк. 40.
9. Там само, арк. 57.
10. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 2, спр. 885, арк. 1.
11. Там само, арк.3.
12. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 3, спр. 416, арк. 18.
13. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 3, спр. 410, арк. 16.
14. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 3, спр 681, арк. 109.
15. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 3, спр. 267, арк. 66.
16. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 3, спр. 368, арк. 3.
17. ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 3, спр. 413, арк. 6.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477)"192":378.4(477-25)

І. В. Срібняк

Реконструкція історії вишу в контексті історії України перших десятиліть ХХ ст.: А. І. Чуткий. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)

Сучасна українська історична наука з кожним роком поглиблює свою інтеграцію до загальносвітового контексту історичних студій, в якому впродовж останніх більш ніж півстоліття превалює тема мікроісторії. І подібна еволюція є цілком логічною та закономірною: внаслідок подальшого поглиблення роботи у найрізноманітніших аспектах історичних досліджень на сьогодні вже нагромаджено настільки величезний фактологічний матеріал (не кажучи про його опрацювання), що створення праць, присвячених цілим епохам історичного розвитку навіть окремо взятих держав, стає не під силу поодиноким дослідникам. Натомість дослідження мікроісторичні стають найбільш продуктивними як унаслідок посильності їх проведення силами окремих науковців, так і у зв'язку із тим, що через подібні розвідки можливо створення більш реальної картини минулого. Адже ж саме у подібного роду історичних дослідженнях стає можливою реконструкція минулого в усьому його різнобарв'ї та максимальна деталізація, що дозволяє побачити "душу" минулих епох, створити їх цілісний "образ".

Тож цілком закономірно, що західна історична наука вже тривалий час зосереджена у ключі дослідження та розробок мікроісторичних тем, які спеціально визначаються за найбільш продуктивні та пріоритетні найбільш авторитетними істориками Заходу, починаючи від М. Блока та Ф. Броделя і закінчуючи модерними західноєвропейськими вченими-істориками. У цьому ключі все активніше працюють й вітчизняні науковці, предметом мікроісторичних розвідок яких останнім часом стають найрізноманітніші теми.

Проте у рамках мікроісторичних тем важливо не загубитись, не зійти на манівці, а разом із тим і обрати таку тему, яка б найбільш продуктивно могла прислужитись і для створення більш узагальнюючих історичних досліджень. Це завдання з успіхом вдалось розв'язати А. І. Чуткому у його щойно виданій книзі "Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)", адже ж історія вищого

навчального закладу завжди становить історію держави, так само як і епохи (у якій він існує) загалом. І це особливо стосувалось початку ХХ ст. – дуже незначна кількість вищих навчальних закладів у той період призводила до того, що кожен із них наповнювали особи з найрізноманітніших регіонів, з різних вікових, конфесійних та національних груп. Відповідно студентське середовище було у той час особливо концентрованим вираженням загальної ситуації у суспільстві, проявляючи рівень потягу до знань, пріоритетності освітніх напрямів і т. п. у тих або інших груп населення держави. Це саме стосувалось й професорсько-викладацького корпусу тогочасної вищої школи.

Проведене А. І. Чутким у виданій навесні цього року монографії ґрунтовне дослідження історії Київського комерційного інституту попри свою, на перший погляд, вузьку спрямованість побудоване на солідній джерельній базі і є першою науковою реконструкцією історії цього вищого навчального закладу, що став першим в Україні вишом економічного профілю, а отже, суттєво посприяв справі розвитку як вітчизняної вищої економічної освіти, так і економічної науки. Саме у стінах цього навчального закладу було сконцентровано найкращі кадри вечних-економістів. Чого варті лишень імена таких науковців, як К. Г. Воблий, Є. Є. Слуцький, П. Р. Сльозкін, Л. М. Яснопольський та ін., що тривалий час працювали у ньому. Але у Київському комерційному інституті працювали й визначні фахівці з інших галузей знань (О. М. Гіляров, Д. О. Граве, М. В. Довнар-Запольський, О. О. Ейхельман, А. В. Корчак-Чепурковський, О. О. Русов тощо). Чимало з них розглядались владою як "неблагонадійні". Тож Київський комерційний інститут як приватний навчальний заклад став їх прихистком та місцем, що забезпечувало їх матеріальні потреби (через отримувану у ньому заробітну платню), а отже, і давало можливість для подальшої плідної праці на благо вітчизняної науки та культури. Ті ж самі висновки стосуються й осіб, що навчались у стінах цього вишу. Імена багатьох його студентів, таких як, приміром, В. Є. Свідзінський, В. М. Еллан-Блакитний, М. М. Ковалевський, С. С. Остапенко, П. Г. Тичина та багатьох інших, назавжди увійшли в історію України ХХ ст., примноживши здобутки української нації у різних сферах суспільно-політичного життя. Проте у Київському комерційному інституті дістали змогу здобувати вищу освіту й представники інших національностей. Тож загалом можна робити висновок про найбільш демократичне обличчя цього українського вишу початку ХХ ст. і водночас про його непересічне місце в історії України загалом.

Таким чином, А. І. Чуткий у рецензованій монографії підняв та розкрив справді важливу тему історії України, що, попри свою, на перший погляд, мікроісторичну спрямованість, є разом із тим цілком

актуальною та самодостатньою. Фактично автору вдалось підібрати напрочуд вдалу тему – практично не досліджуваний (але при цьому дуже важливий в історії України) вищий навчальний заклад (Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана у період, коли він мав назву Київський комерційний інститут), історія якого реконструюється в усіх проявах функціонування установи подібного роду: професорсько-викладацький корпус, студентський контингент, наукова діяльність та функціонування різноманітних організацій у його стінах, матеріальна база тощо. Як результат автору вдалось досягти цілісної та логічно завершеної реконструкції окремо взятого вищого навчального закладу.

Водночас звернення у рамках монографії А. Чутким уваги до вищезазначених складових історії Київського комерційного інституту дозволили застосовувати зосереджений у ній фактологічний матеріал і у більш широкому контексті, що виходить за вузькі рамки історії одного вищого навчального закладу. Так, проведене дослідження змін у структурі студентства та професорсько-викладацького корпусу Київського комерційного інституту від моменту його постановня у 1906 р. і до 1920 р. (коли він був остаточно одержавлений та почав існувати за докорінно відмінних від попередніх умов) дозволяють унаочнити тенденції змін у структурі обох складових вишівського середовища – викладачів та студентів. У цьому зв'язку А. Чуткий показав на основі багатого архівного матеріалу, як змінювався студентський контингент у чинниках ґендерному, національному, конфесійному тощо. Було прослідковано зміни й у викладацькому середовищі інституту. При цьому автор вдався і до реконструкції світоглядних засад осіб професорсько-викладацького складу, зокрема й на прикладі такої резонансної на той час події у наукових колах цілої Російської імперії, як "справа Сташевського". У цьому контексті було показано вплив зовнішніх чинників на кризу і зміну впродовж перших десятиліть ХХ ст. сформованої у ХІХ ст. професорської культури, крізь призму якої можна робити екстраполяції і щодо загальних змін у світоглядних засадах цілого українського суспільства у першій чверті ХХ ст. Тобто фактично автор вміло вмонтував своє дослідження у загальний контекст історії України.

Поряд із цим внаслідок обрання А. Чутким для дослідження хронологічного періоду, що охоплює перші десятиліття ХХ ст. – періоду найбільш кардинальних змін в усій історії України, безперечно, автору вдалось додати фактажу і для більш повної реконструкції цього періоду. Зокрема, А. І. Чуткий поставив питання про переосмислення низки усталених стереотипів (щодо оцінки стану українського національного

руху в період хрестоматійної "столипінської реакції" та ряду ін.). Як результат – на перший погляд вузькоспеціальне, мікроісторичне дослідження знову ж таки плавно перетікає у викладі А. Чуткого у площину макроісторії. Цю спрямованість праці посилюють і постійні пасажі по тексту, котрі сприяють "вписуванню" еволюції долі Київського комерційного інституту у загальний контекст змін у долі України того періоду.

Так само важливе значення має й уже згадувана джерельна база дослідження. А. Чутким було залучено найрізноманітніші архівні документи, котрі були вміло підібрані, що (у поєднанні і з самою їх значною кількістю) й дозволило провести вичерпну й цілком наукову реконструкцію історії Київського комерційного інституту. При цьому автор вдався й до наведення текстів цілого ряду знакових у різних аспектах документів (у додатках до монографії), що публікуються вперше і відповідно вводяться ним до наукового обігу.

Ще одним безперечним позитивом монографії А. Чуткого "Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)" є й поєднання даних різних дисциплін; так само як і застосування низки методологічних підходів, загальна завершеність та строга науковість, що, між іншим, вдалось поєднати і з доступним стилем викладу значного фактологічного матеріалу, що робить її доступною для широкого кола зацікавлених вітчизняною історією осіб.

Тож роблячи загальний висновок щодо монографії А. І. Чуткого "Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)", можемо впевнено постулювати, що вона, безперечно, належить до розряду актуальних та затребуваних досліджень у рамках історії України. Вміщений у ній матеріал базується на солідній джерельній базі, що дозволяє використовувати вміщений у ній матеріал і для досліджень більш широкого порядку, а відповідно, і сама монографія А. І. Чуткого сприяє подальшому поглибленню вивчення історії України перших десятиліть ХХ ст.

Контекстное прочтение: проблемные узлы и их решение (случай В. И. Даля)

Юган Н. Л. "В. И. Даль и русская литература 30–60-х гг. XIX в."

Монографическое исследование Н. Л. Юган посвящено, как можно видеть уже из самого заголовка работы, контекстному прочтению творческого наследия Владимира Ивановича Даля относительно эпохи 30–60-х гг. классического XIX в. Поставленное таким образом весьма объемное задание требует со стороны ученого, в свою очередь, как обобщающих типологических историко-литературных характеристик, так и индивидуальных аналитических практик по отношению к целому ряду творческих персоналий, где важен "говорящий человек и его слово" (М. Бахтин). Если оценивать художественную литературу сквозь призму тернарной модели (укажем здесь конспективно: литература как поле присутствия, литература как поле сосуществования, литература как поле высказывания), то артикулируемая здесь сверхзадача выглядит весьма сложной и даже непростой, несмотря на кажущуюся простоту проблемных узлов и их хитросплетений в данной ситуации. К сожалению, методологические приоритеты и мыслительные предпосылки Н. Юган выражены весьма общо и даже несколько схематично. Поэтому концептуальное содержание книги раскрывается и проблематизируется (в позитивном значении этого слова) уже по ходу знакомства с исследованием.

В первой главе "Особенности сказочного творчества В. И. Даля" внимание литературоведа из Луганска сосредоточено на поэтике жанра литературной сказки, где исследователь неминуемо оказывается перед классической дилеммой словесного представления о литературной сказке и опять же словесного воплощения литературной сказки. Поэтическая мысль анализируемого автора приобретает, насколько можно судить, подобие "вечного соглядатая" (используя хрестоматийное обозначение М. Бахтина), пытающегося уловить и обозначить предметно область памяти, с её особой парадигмой художественности. Метафизика слова видит жанровую формулу (в том числе и литературной сказки) как событие бытия, в котором онтологически и аксиологически присутствует человек, со всеми его упованиями и устремлениями.

Чрезмерное обилие здесь фактологического "сказочного" материала, как нам кажется, несколько затушевывает сам "поступок слова"

(М. Бахтин), его миромоделирующий потенциал, за тотальной усредненностью не видна вся далевская картина мира, с ее эстетическими приоритетами и решениями. Можно предположить, что тотальность видения у Владимира Даля (как типологическое качество его прозы) еще требует своего аналитического рассмотрения.

Литературная сказка ориентирована на "общее состояние мира" (используем здесь термин Гегеля), где отдельная человеческая личность растворяется в неизмеримом мифопоэтическом пространстве. На значительном историко-литературном материале Н. Юган пытается проследить динамику далевской сказочной традиции в русской литературе.

Вторая глава "Специфика реализма В. И. Даля 1830-х гг." по преимуществу связана с литературной эпохой и типологическими чертами и характеристиками историко-литературного времени. Архитектоника разговора несколько упрощена из-за аналитического клише "Даль и другие", где формула авторского мышления неминуемо оказывается на периферии начатого небезынтересного разговора. Логика мысли Владимира Даля обозначена Н. Юган достаточно четко и ясно. Правда, иногда автора книги подводит безапелляционность и неаргументированность выдвигаемых и проговариваемых оценок и обобщений. Приведенная мысль М. Липовецкого о сказке как жанре (см. с. 35) могла бы быть использована более продуктивно во многих отношениях.

Традиция, в том числе и жанровая, – это всегда переосмысление чужого опыта. И зримой точкой соприкосновения двух позиций становится пространство текста. Нужно отдать должное Н. Юган в том, что она обращается к целому корпусу имен, обнаруживая при этом похвальное аналитическое чутье и сноровку.

Разговор о сказочной стратегии А. Ремизова – тема отдельного разговора и отдельной исследовательской работы. Подсказка исследователя дорого стоит.

В третьей главе "В. И. Даль между западниками и славянофилами" автор монографии по преимуществу ведет речь о бытийном, житейском, ролевом статусе В. Даля, чьи границы подвижны и изменчивы. Межличностные контакты писателя обильны и многогранны. Но фактографичность материала – это, по сути, внешнее описание. А вот идеологические и эстетические приоритеты проговорены лишь на уровне скупых констатаций, что, по видимому, несколько недостаточно для заявленной темы. Процедура доказательности к этому всячески приводит.

"Опыт языкового бытия" (Вл. Федоров) у Владимира Даля весьма значителен и многогранен, что и показывает очень убедительно автор исследования. Творческое поведение писателя можно обозна-

читать как метаязыковое самоописание, в основе которого лежит аналитика опыта, то есть прожитого и пережитого. Памятуя, что "всякий, кто вообще понимает, понимает иначе" (мысль Г. Г. Гадамера), можно возразить, что Гоголь 40-х гг. – это совсем другой Гоголь, о чем, в принципе, уже много написано. И оценивать Е. Гребинку сквозь реалистическую призму несколько некорректно. Поневоле Н. Юган затрагивает здесь старые вопросы, требующие иного разрешения.

Четвертая глава "Идейно-художественное своеобразие далевого творчества 1840–1860-х гг." удачно реконструирует витальный поток в творческом опыте писателя. Семантика изображаемого представлена через событийное вторжение. Автобиографизм как качество прозы В. Даля демонстрирует различные степени проявленности, как показывает Н. Юган. Жаль, что иногда аналитические усилия превращаются в банальный пересказ содержания того или иного произведения В. Даля.

Отдельного разговора заслуживает тема авторского цикла, с его жанровым многоголосием. Удачно рассмотрены особенности архитектоники отдельных циклов писателя. Многое, по мысли Н. Юган, объясняется тематическими приоритетами В. Даля. Человеческие истории как предмет творческой рефлексии автора – это уже иной уровень воплощения человека. За этим стоит и иное миропонимание.

В пятой главе "Традиции и новаторство в творчестве В. И. Даля 1840–1860-х гг." Н. Юган пытается "замкнуть круг" начатого разговора. Автор исследования вновь обращает внимание на понятие "школа Даля" (термин, предложенный Л. М. Лотман), пытаясь его реинтерпретировать, привнеся в его содержание временную перспективу, индивидуальные сюжеты и контакты. Феномен "народного писателя" проясняет лишь внешнюю сторону вопроса. Народный мир в изображении В. Даля неоднороден и даже противоречив по своей сути. Человеческие типы у писателя – тому подтверждение.

Используемый в работе рукописный материал и эпистолярный позволяют говорить о характере традиций В. Даля в русской и украинской литературе.

Работа Н. Юган предстает как заметное слово в отечественном далеведении.

Наші автори

1. **Анненкова Олена Сергіївна**, доктор філологічних наук, професор кафедри російської і зарубіжної літератури Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

2. **Андрєєв Віталій Миколайович**, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

3. **Блашків Оксана Вірославівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри германських мов і перекладознавства Дрогобицького державного педагогічного університету.

4. **Бурчик Ірина Володимирівна**, старший викладач кафедри романо-германської філології Інституту іноземних мов Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

5. **Давиденко Юрій Миколайович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

6. **Двірна Катерина Петрівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

7. **Довіна Марина Сергіївна**, магістр кафедри української літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

8. **Дудник Валентина Михайлівна**, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій.

9. **Зубченко Світлана Петрівна**, викладач кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

10. **Карпова Олена Веніамінівна**, кандидат мистецтвознавства, завідувач сектором скульптури XVIII – поч. XX ст. Державного Російського музею (м. Санкт-Петербург).

11. **Качмала Вікторія Іванівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій.

12. **Киричок Григорій Анатолійович**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської і зарубіжної літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

13. **Коваленко Оксана Миколаївна**, науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України.

14. **Ковальчук Олександр Герасимович**, доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

15. **Когут Оксана Володимирівна**, доктор філологічних наук, доцент кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства і природокористування (м. Рівне).

16. **Конта Ростислав Михайлович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

17. **Кудрявцева Аліна Вадимівна**, магістрантка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

18. **Куницький Михайло Петрович**, кандидат історичних наук, здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

19. **Леп'явко Сергій Анатолійович**, доктор історичних наук, професор кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

20. **Лесик Людмила Василівна**, здобувач кафедри історії та археології України, Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

21. **Мартиненко Володимир Васильович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

22. **Мельнічук Ліна Володимирівна**, аспірантка кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

23. **Молоткіна Валентина Костянтинівна**, доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

24. **Моціяка Петро Петрович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

25. **Пархоменко Владислав Анатолійович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.

26. **Потапенко Ярослав Олександрович**, доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

27. **Радченко Олег Анатолійович**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри практики німецької мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

28. **Рябченко Ольга Леонідівна**, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та культурології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова.

29. **Семенова Марина Валентинівна**, асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

30. **Свіра Наталія Михайлівна**, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу світової літератури Інституту літератури НАН ім. Т. Г. Шевченка.

31. **Срібняк Ігор Володимирович**, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка.

32. **Стещиц Олександр Сергійович**, аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

33. **Татарченко Олександр Борисович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та культури професійного спілкування Херсонського національного технічного університету.

34. **Фесенко Вікторія Вікторівна**, аспірантка кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

35. **Черемісін Олександр Вікторович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Херсонського державного аграрного університету, докторант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

36. **Черненко Віктор Миколайович**, магістрант історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

37. **Якубіна Юлія Василівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської і зарубіжної літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

ЗМІСТ

Літературознавство

Ковальчук О. Г. Візуальні ілюзії як засіб формування образу принца (на матеріалі творів М. Коцюбинського: "В путях шайтана", "На камені", "Лялечка")	3
Якубіна Ю. В. Мемуари як джерело біографії М. Гоголя (англ.) ...	12
Сквіра Н. М. Проблеми поетики другого тому "Мертвих душ" Миколи Гоголя (англ.)	19
Анненкова Е. С. Філософія любови и женского начала в творчестве И. А. Гончарова и И. С. Тургенева	22
Блашків О. В. Тема духовних мандрів у творі Я. А. Коменського "Лабіринт світу і рай серця"	34
Радченко О. А. Іманентний погляд на поетику од Горация	42
Довіна М. С. Теорія міфу в сучасній гуманітаристиці	53
Когут О. В. Рецепція християнських парадигм сучасною українською драматургією	67

Історія

Андрєєв В. М. Трипільська та післятрипільська "епохи" в історії України в контексті історичної концепції В. Петрова	74
Леп'явко С. А. Християнсько-мусульманський кордон України XV – XVIII ст.: короткий огляд (англ.)	84
Лесик Л. В. До питання перебування іноземних купців у місті Ніжині протягом XVII–XVIII ст.	97
Черемісін О. В. Міське самоврядування Південної України кінця XVIII ст. – 1870 р. в особах	105
Качмала В. І. Особливості проведення всеросійського перепису населення 1897 р. на Чернігівщині	115
Пархоменко В. А. Становлення ЗУНР (листопад 1918 р.) в українській мемуаристиці	125
Давиденко Ю. М., Черненко В. М. Діяльність польських молодіжних організацій на території Центральної та Східної України у 1917–1918 рр. в умовах падіння самодержавства	134
Прудько В. О. Становлення радянської влади в Ніжинському повіті (1919–1921 рр.)	146
Мартиненко В. В. Суспільно-політичні передумови білоруської державності на початку XX ст.	160

Рябченко О. Л. Форми повсякденного протесту українських студентів політиці радянської влади (кінець 1920-х – 1930-ті рр.)	171
Зубченко С. П. Співвідношення національного та інтернаціонального у концептуальних засадах національної політики радянської влади в перший період Другої світової війни	179
Мельнічук Л. В. Особливості створення та функціонування структурно-організованих форм органів місцевого управління Райхскомісаріату "Україна" (1941–1944 рр.).....	193
Куницький М. П. Соціальний статус номенклатури органів місцевого управління та поліції Райхскомісаріату "Україна" в реаліях нацистського "нового порядку" (1941–1944 рр.).....	202
Давиденко Ю. М., Кудрявцева А. В. Діяльність селянських військових підпільних організацій на теренах окупованої Польщі 1939–1944 рр. (англ.)	217
Татарченко О. Б. Особливості діяльності рад у справах руської православної церкви і релігійних культів на Херсонщині в 1943–1965 рр.	228
Стешиц О. С. Особливості кадрових перестановок у керівній партійній номенклатурі УРСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. XX ст.)	241
Конта Р. М. Етнологічні здобутки Зенона Кузелі: сучасна вітчизняна історіографія кінця XX ст.	253
Дудник В. М. Використання інформаційних технологій у вивченні молодіжної політики релігійних організацій України.....	262

Теорія та історія культури

Карпова Е. В. Два аспекта изучения бронзового бюста И. А. Безбородко: история бытования и проблема авторства ...	271
Моціяка О. П., Моціяка П. П. Петро Редкін і Гімназія вищих наук князя Безбородька.....	278
Фесенко В. В. Шкільна освіта польської національної меншини в УРСР у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.	295
Молоткіна В. К. Матеріально-технічне забезпечення видавництва радянської України в умовах тоталітарної системи управління (30-ті рр. XX ст.)	304
Семенова М. В. Освітні процеси в Україні 90-х рр. XX ст.: між досягненнями та проблемами (за матеріалами колегії Міністерства освіти України).....	313

Коваленко О. М. Аналіз культурного діалогу України та Польщі: гастрольна, виставкова та фестивальна діяльність (2000–2005 рр.)	328
Бурчик І. В., Потапенко Я. О. Концептуалізація людської тілесності в сучасній культурології.....	339

Архівні розвідки

Двірна К. П. Політичний напрям діяльності профспілки РОБОС в період "великого перелому" за сторінками архівних документів	348
--	-----

Рецензії

Срібняк І. В. Реконструкція історії вишу в контексті історії України перших десятиліть ХХ ст.: А. І. Чуткий. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)	361
Киричок Г. А. Контекстное прочтение: проблемные узлы и их решение (случай В. И. Даля) Юган Н. Л. "В. И. Даль и русская литература 30–60-х гг. XIX в."	365
Наші автори	368

CONTENTS

Literary criticism

Kovalchuk O. G. Visual illusions as a device of forming the image of the prince: (on the material of M. Kotsiubinsky's works: "In the nets of shaitan" , "On the stone", "Dolly").....	3
Yakubina Y. V. Memoires as a source of M. Gogol's biography.....	12
Skvira N. M. Problems of Poetics of the Second Volume of Nikolay Gogol's "Dead Souls"	19
Annenkova E. S. Philosophy of love and a female's basis in the literary activity of I.A.Goncharov and I.A.Turgenev	22
Blashkiv O. V. The theme of spiritual wanderings in the work of Y.A.Komensky " The labirinth of the world and the paradise of heart	34
Radchenko O. A. An immanent look at the poetics of Horatius's odes.....	42
Dovina M. C. The theory of myth in the present-day humanitaristics....	53
Kogut O. V. The rception of the Christian paradigms by the present-day Ukrainian drama.....	67

History

Andreyev V. M. The Trypil and Aftertrypil " epochs" in the history of Ukraine in the context of historical conception of V.Petrov	74
Lepyavko S. A. The Christian-Muslim Frontier in Ukraine, 15 th –18 th Centuries: A Short Review	84
Lesyk L. V. On the question of sojourn of foreign merchants in the town of Nizhyn during the XVII–XVIII centuries	97
Cheremisin O. V. The municipal self-government of Southern Ukraine at the end of the XVIII century – 1870 year in personalities	105
Kachmala V. I. Peculiarities of the all-Russia general census of the population in 1897 at the Chernihivshchina	115
Parkhomenko V. A. Formation of the WUPR (November 1918) in the Ukrainian memoiristics.....	125
Davydenko Y. M., Chernenko V. M. The activity of Polish youth organizations on the territory of Central and Eastern Ukraine in 1917–1918 in the conditions of the downfall of autocracy	134
Prudko V. O. Forming of the Soviet state power in Nizhyn povit (in 1919–1921).....	146

Martynenko V. V. Socio-political preconditions of the Belorussian state power at the beginning of the XX-th century	160
Riabchenko O. L. Forms of everyday protest of Ukrainian students against the policy of the Soviet power (the end of the 1920-ies–1930-ies).....	171
Zubchenko S. P. Correlation of the national and international on the conceptual basis of the national policy of the Soviet power in the first period of the Second world war	179
Melnichuk L. V. Peculiarities of forming and functioning of the structurally organized forms of the bodies of local government of the Reichscommissariat "Ukraine" (1941–1944)	193
Kunytskyi M. P. The social status of the nomenclature of the bodies of local government and the police of the Reichcommissariat "Ukraine" in the realities of the Nazi's "new order" (1941–1944).....	202
Davydenko Y. M., Kudriavtseva A. V. The activity of peasant military underground organizations on the territory of the occupied Poland 1939–1944 years.....	217
Tatarchenko O. B. The peculiarities of the activities of the Soviets in the affairs of the Russian Orthodox Church and religious cults on the territory of Kherson region in 1943-1965.....	228
Steshyts O. S. Peculiaritis of the staff reshuffling in the ruling Party nomenclature of the URSR (the second half of the 60-ies – the first half of the 80-ies of the XX-th century)	241
Konta R. M. Ethnological achievements of Zenon Kuzelya: modern national historiography of the end of the XX-th century	253
Dudnik V. M. The use of informational technologies in the research of youth policy of religious organizations of Ukraine.....	262

Theory and history of culture

Karpova E. V. Two aspects of investigation of the b history of the bronze bust of I.A. Bezborodko: history of its existence and the problem of its authorship.....	271
Motsiyaka O. P., Motsiyaka P. P. Petro Redkin and the classic school of higher sciences of prince Bezborodko.....	278
Fesenko V. V. School education of the Polish national minority in the URSR in the 20-ies – the beginning of the 30-ies of the XX-th century	295
Molotkina V. K. Material and technical maintenance of publishing houses in the Soviet Ukraine in the conditions of the totalitarian	

system of government.....	304
Semenova M. V. Educational processes in Ukraine in the 90-ies of the XX –th century : between achievements and problems (after the materials of the Board of the Ministry of education of Ukraine)	313
Kovalenko O. M. Analysis of the cultural dialogue of Ukraine and Poland : touring, exhibitional and festival activities (2000–2005 years)	328
Burchik I. V., Potapenko Y. O. Conceptualization of human corporality in the present day culturology.....	339

Archive explorations

Dvirna K. P. The political bias of the activity of the trade union ROBOS in the epoch of the "great change" on the pages of archive documents	348
--	-----

Reviews

Sribniak I. A. A. I. Chutkiy Kyiv Commercial Institute: origin and historical development (1906–1920)	361
Kyrychok G. A. Contextual interpretation: problem knots and their solution (V.I. Dahl 's case)	365
Our authors	368

ШАНОВНІ АВТОРИ!

При поданні рукописів у наступні випуски журналу
"ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ"

Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя

просимо дотримуватися ПРАВИЛ оформлення та подання рукописів до журналу

До опублікування у журналі приймаються наукові статті, що раніше не друкувалися. Матеріали подаються українською, російською, англійською, білоруською мовами у **друкованому** та **електронному** виглядах. Друкуються на одному боці аркушів білого паперу формату А4 (210 x 297 мм) у форматі Word 97 або пізнішої версії, шрифт Times New Roman, кегль 14, з 1,5 інтервалом та розмірами полів: верхнє – 20 мм, лівє – 30 мм, правє – 15 мм, нижнє – 25 мм.

Обсяг статті – від 10 до 17 сторінок.

До рукопису додаються:

– **рецензія**, підписана спеціалістом вищої кваліфікації в тій галузі науково-технічного знання, до якої належить стаття за своїм змістом (для осіб, що не мають наукового ступеня);

– **витяг із протоколу** засідання кафедри чи іншого наукового підрозділу, де ця стаття обговорювалася, з увагою про рекомендацію її до друку в "Літературі та культурі Полісся" (для осіб, що не мають наукового ступеня);

– **дані про автора** (прізвище, ім'я, по батькові, адреса, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий та домашній телефони, e-mail), із котрим редакція матиме справу щодо опублікування рукопису;

– **квитанція про оплату** за друк статті – **17,00 грн за 1 стандартну сторінку**.

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

СТРУКТУРА РУКОПИСУ

1) Рукопис починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті першої сторінки тексту.

2) **Назва** друкується великими літерами по центру.

3) **Прізвище та ініціали автора** – надд заголовком малими літерами.

4) **Короткі анотації українською, російською та англійською мовами** (до 6 речень).

5) **Ключові слова** українською, російською та англійською мовами.

6) **Основний текст** статті може розбиватися на розділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки ((7, с. 64)) у підзаголовку "Література".

7) **Список використаних джерел**, який подається у порядку посилання, позначається підзаголовком "Література".

У кінці статті подаються прізвища та назва статті англійською мовою.

Усі значення фізичних величин подаються в одиницях Міжнародної системи СІ.

У тексті використовується науковий та науково-популярний стиль, за винятком цитованих праць в статті.

Усі малюнки подаються на електронних носіях в одному зі стандартних форматів (jpeg, tiff). Усі малюнки і таблиці потрібно послідовно пронумерувати арабськими цифрами (**Рис. 1**, **Таблиця 1**). До кожного малюнка подають короткий підпис, а до таблиці – заголовок. Необхідно уникати дублювання графічного матеріалу і довгих заголовків таблиць.

Рішення про публікацію статті приймає редколегія. Вона має право направити статтю на додаткову рецензію або експертизу, а також на літературну правку статті без погодження з автором.

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Авторам надається коректура статті. Нікі зміни верстки, за винятком помилок під час набору, не допускаються. Виправлену і підписану автором коректуру слід протягом трьох днів повернути в редакцію.

Думка редколегії не завжди збігається з думкою автора статті.

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Матеріали направляти за адресою:

м. Ніжин, вул. Кропив'янської, 2 (кафедра російської і зарубіжної літератури та історії культури)

E-mail: svit.lit@mail.ru

Самойленко Григорій Васильович (тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10)

У разі недотримання авторами усіх вищезазначених умов редакція має право повернути статтю на доопрацювання чи відмовити в її друкуванні

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 72

*Історія та культура:
загальноукраїнський та провінційний вимір*

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – В. П. Сливко
Комп'ютерна верстка та макетування – В. М. Косяк
Літературний редактор – О. М. Лісовець
Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 23,26
Ум. друк. арк. 21,97

Папір офсетний
Тираж 100 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.